ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL À BELGRADE

YU ISSN 0352-2474

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XX-1

archéologie

MUSÉE NATIONAL

Belgrade 2011

ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XX-1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Београд 2011

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР XX-1

Сташа БАБИЋ, Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Јелена КОНДИЋ,
Арчер МАРТИН, Елеонора ПЕТРОВА, Марко ПОПОВИЋ,
Никола ТАСИЋ, Душко ШЉИВАР
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

ИЗДАВАЧ
НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН

RÉDACTION DU XX-1 TOME

Staša BABIĆ, Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ, Jelena KONDIĆ,
Archer MARTIN, Eleonora PETOVA,
Marko POPOVIĆ, Duško ŠLJIVAR, Nikola TASIĆ,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

EDITION
MUSÉE NATIONAL à Belgrade

RÉDACTRICE EN CHEF
Tatjana CVJETIĆANIN

САДРЖАЈ / CONTENTS

Selena M. VITEZOVIĆ
Neolithic Decorative Objects from Osseous Materials from the Site Starčevo – Grad 11

Селена М. ВИТЕЗОВИЋ
Неолитски украсни предмети од коштаних сировина са локалитета Старчево – Град 24

Duško D. ŠLJIVAR, Julka P. KUZMANOVIĆ-CVETKOVIĆ, Jasmina D. ŽIVKOVIĆ
Belovode, Pločnik; On Copper Metallurgy in the Vinča Culture 27

Душко Д. ШЉИВАР, Јулка П. КУЗМАНОВИЋ-ЦВЕТКОВИЋ, Јасмина Д. ЖИВКОВИЋ
Беловоде, Плочник, прилози металургији
бакра у винчанској култури 46

Драгана А. АНТОНОВИЋ, Аца В. ЂОРЂЕВИЋ
Типологија перфорираног каменог оруђа из Србије – налази из Праисторијске
збирке Народног музеја у Београду 47

Dragana A. ANTONOVIĆ, Aca V. ĐORĐEVIĆ
Typology of Perforated Stone Tools from Serbia – Finds from Prehistory Collection
in National Museum in Belgrade 69

Јасна Б. ВУКОВИЋ
Технике обликовања каснонеолитске грнчарије: питос из куће 01/06 у Винчи 71

Jasna B. VUKOVIĆ
Late Neolithic Pottery Forming Techniques: Pithos from House 01/06 from Vinča 82

Александар Н. КАПУРАН, Милош С. ЈЕВТИЋ
Прилози за познавање праисторије у рашкој области 83

Aleksandar N. KAPURAN, Miloš S. JEVTIĆ
New Data about Prehistory in the Raška Region 101

Јован Н. КОЛЕДИН
Нови тип шарнирске фибуле 103

Jovan N. KOLEDIN
New Type of Hinged Fibula 117

Александар П. БУЛАТОВИЋ, Александар Н. КАПУРАН, Игор М. ЈОВАНОВИЋ
Латенски налази у околини Бора - прилог проучавању латенске
културе у Тимочкој Крајини 119

Aleksandar P. BULATOVIĆ, Aleksandar N. KAPURAN, Igor M. JOVANOVIĆ
La Tène Finds in the Vicinity of Bor 128

Наде А. ПРОЕВА
Хероизација покојника у римској провинцији Македонији 129

Nade A. PROEVA
The Customs of "Heroizing" the Deceased in Macedonia of the Roman Times 155

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ
Прилог познавању иконографије и култа бога Мена у римским провинцијама централног Балкана 157

Nadežda M. GAVRILOVIĆ
On the Iconography and Cult of God Men in the Roman Provinces of the Central Balkans 172

Dragana D. MLADENOVIĆ
Euergetism and Private Munificence in Moesia Superior: Assessing the Role of Civic Pride in the Monumentalisation of Upper Moesian Cities 173

Драгана Д. МЛАДЕНОВИЋ
Еуергетизам и приватно покровитељство у Горњој Мезији: разматрање улоге грађанског поноса у монументализацији горњомезијских градова 193

Радивоје Ђ. АРСИЋ
Просторни контекст налаза римских вотивних и надгробних споменика у северозападној Србији 195

Radovoje Đ. ARSIĆ
Spatial Context of Roman Votive and Funerary Monuments in Northwestern Serbia 208

Радмила М. ЗОТОВИЋ
Два римска камена споменика из Чајетине 209

Radmila M. ZOTOVIĆ
Two Stone Roman Monuments from Čajetina 216

Мира А. РУЖИЋ, Гордан Д. ЈАЊИЋ
Анепиграфске надгробне стеле 217

Mira A. RUŽIĆ, Gordan D. JANJIĆ
Anepigraphic Funerary Stelae 229

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ
Гробови са либационим цевима на космајској некрополи 231

Mirjana Đ. GLUMAC
Graves with Libation Pipes at Kosmaj Necropolis 242

Мирослав Б. ВУЈОВИЋ
Представе гладијатора са римских налазишта у Србији 243

Miroslav B. VUJOVIĆ
Representations of Gladiators from the Roman Sites in Serbia 274

Драгана Љ. СПАСИЋ ЂУРИЋ
Рељеф са Викторијом из Виминацијума 277

Dragana LJ. SPASIĆ ĐURIĆ
Relief with Victory from Viminacium 289

Гордана Д. ЈЕРЕМИЋ
Представе ловачких паса (canes venatici) на мозаицима Гамзиграда (Romuliana) 291

Gordana D. JEREMIĆ
Representations of Hunting Dogs (Canes Venatici) in Mosaics of Gamzigrad (Romuliana) 304

Ивана Б. КУЗМАНОВИЋ НОВОВИЋ
Један римски мермерни портрет 305

Ivana B. KUZMANOVIĆ NOVOVIĆ
One Roman Marble Portrait 311

Deana V. RATKOVIĆ
Pipes of the Organ from Cuppae (Golubac) 313

Деана В. РАТКОВИЋ
Цеви оргуља из Cuppae (Голубац) 326

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН
Пехар у облику главе силена из Касноантичке збирке Народног музеја 327

Tatjana B. CVJETIĆANIN
Silenus Head Cup from the Late Roman Collection of the National Museum 334

Ивана М. ПОПОВИЋ
Налази из економског објекта А (локалитет 31) у склопу
палатијалног комплекса Сирмијума 335

Ivana M. POPOVIĆ
Finds from Economic Structure A (Locality 31) within Palatial Complex in Sirmium 371

Adam N. Crnobrnja
Roman Settlement at Ušće near Obrenovac – Municipium Spodent( )? 373

Адам Н. ЦРНОБРЊА
Римско насеље на Ушћу код Обреновца - Municipium Spodent( )? 388

Зорка И. ПЕЈОВИЋ, Биљана Р. ЛУЧИЋ
Некропола из периода сеобе народа са локалитета 1а Сирмијума 389

Zorka I. PEJOVIĆ, Biljana R. LUČIĆ
Necropolis from the Period of Great Migration at Locality 1a in Sirmium 413

Bojana N. BORIĆ BREŠKOVIĆ
Coin Hoard from the Stobi Mint Found in South Serbia 415

Бојана Н. БОРИЋ БРЕШКОВИЋ
Скупни налази новца ковнице Стоби из Јужне Србије 439

Душан С. РАШКОВИЋ, Гордана Г. ГАВРИЋ
Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају 443

Dušan S. RAŠKOVIĆ, Gordana G. GAVRIĆ
Coin Finds from Early Byzantine Fortifications in the Kruševac Region 469

Драгица Р. ПРЕМОВИЋ АЛЕКСИЋ
Прилог проучавању скулптуралних портрета ктитора цркава
у околини Новог Пазара 471

Dragica R. PREMOVIĆ ALEKSIĆ
Contribution to the Study of Sculptural Portraits of the Founders of Churches in
the Vicinity of Novi Pazar 487

Предраг Н. ДРАГОЈЕВИЋ
О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији 489

Predrag N. DRAGOJEVIĆ
On the Contribution of Archaeology in the Establishing of History of Art in Serbia 501

Тијана Р. СТАНКОВИЋ ПЕШТЕРАЦ
Резултати геоелектричне проспекције виле рустике на локалитету Анине код Лајковца 503

Tijana R. STANKOVIĆ PEŠTERAC
Results of Geoelectrical Prospection of Villa Rustica at the Site Anine near Lajkovac 528

Приказ
Моника З. Милосављевић
Александар Палавестра, *Културни контексти археологије* 529

Приказ
Татјана Б. Цвјетићанин
Славица Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидуну од I до средине V века* *533*

Приказ
Татјана Б. Цвјетићанин
Марко Поповић, Весна Бикић, *Врсенице. Касноантичко и српско средњовековно утврђење* *537*

Приказ
Дубравка М. Прерадовић
Philip Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L'Italie méridionale byzantine et normande* *541*

У знак сећања на Александра Јовановића

In memory of Aleksandar Jovanović

Народни музеј и многе колеге желели су да се још једном опросте од Александра Јовановића, професора археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, сарадника и пријатеља Народног музеја у Београду, дугогодишњег члана редакције Зборника Народног музеја – свеске за археологију. Желели су и да се захвале колеги који је својим научним и образовним радом допринео развоју археологије у Србији и који је својим сугестијама, саветима, правовременим и потстицајним питањима, отвореношћу за сваки стручни разговор, те несебичном помоћи заслужан за сазревање многих од нас као истраживача.

Стога је део радова у овом Зборнику посвећен питањима којима се проф. др Александар Јовановић бавио, темама које су га окупирале у његовом свестраном, разноврсном и богатом раду, проблемима које је дуго и темељно промишљао и о којима је радо дискутовао.

Редакција Зборника

The National Museum and many colleagues wished to bid a farewell once again to Aleksandar Jovanović, Professor of archaeology at Faculty of Philosophy, University of Belgrade, associate and friend of the National Museum in Belgrade, member of editorial board of the National Museum journal *Зборник Народног музеја – свеске за археологију* for many years. They also wished to express their gratitude to colleague who contributed by his scientific and educational work to the development of archaeology in Serbia and who is responsible through his suggestions, advices, stimulating questions posed at right time, his openness for any professional discussion and his generous help for growth (improvement) many of us as scholars.

Therefore, group of texts in this volume concerns the questions Professor Dr. Aleksandar Jovanović himself had been dealing with, topics occupying his mind in his versatile, diverse and prosperous work, and problems, which he studied thoroughly and for a long time and about which he was always willing to discuss.

Editorial Board

UDK 903.25-032.5"634"(497.11)
ID=187730444

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Selena M. VITEZOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

Neolithic Decorative Objects from Osseous Materials from the Site Starčevo – Grad[1]

Abstract: *Bone industry, or the manufacture of objects from osseous materials, is less known part of prehistoric technologies. This paper will focus on one segment of the Starčevo culture industry from osseous materials, on objects used for decoration purposes. Total number of twenty pieces from eponymous site of Starčevo – Grad were analyzed from technological point of view – the choice of raw materials, techniques of production, final forms, use and discard. The analysis revealed a varied, but careful selection of raw materials, probably those bearing special significance, and the existence of local production by skillful craftsmen. As to the forms, some influences from Early Neolithic of the Near East and Greece may be observed, but there are also some original forms, characteristic for the Early and Middle Neolithic in the central Balkans and south Pannonia.*

Key words: *decorative objects, osseous materials, Spondylus, Dentalium, Early and Middle Neolithic, Starčevo culture bone technology*

Introduction

The site Starčevo Grad is situated on the left bank of Danube, at the entrance of the modern village Starčevo, 8 km southeast from Pančevo. It was discovered at the beginning of the 20th century and first excavations were conducted in 1928. by M. Grbić and the National museum in Belgrade. Excavations continued in 1930's, 1969–1970, and small trench excavations also took place at the beginning of the 21st century (Aranđelović–Garašanin 1954: 7–8; Ehrich 1977: 60; Живковић 2008).

The most important finds were those of the Neolithic settlement and Starčevo represents the eponymous site for Early and Middle Neolithic in the central Balkan and south Pannonia region. First radiocarbon samples, taken mainly from the animal bones from 1969–70. excavation season, gave results that covered time span between 5700 and 5420 (Ehrich 1977: 66). Calibrated dates obtained by AMS method cover time span between 6975±60 and 6480±55 BP (Whittle et al. 2002: 113–114).

1 This paper is the result of the project „Bioarchaeology of ancient Europe: humans, animals and plants in the prehistory of Serbia", no. III 47001, funded by Ministry of education and science of the Republic of Serbia.

Despite long tradition of excavations and research of the Starčevo – Grad site, some of the aspects of the material culture are still unknown. This is especially true for the bone industry, i. e. industry from osseous materials. About 250 objects from these raw materials are kept in the National museum in Belgrade and the National museum in Pančevo, most of them from excavations in 1920's and 1930's. Most interesting part of this collection are non-utilitarian objects, i. e. objects with decorative purpose, total number of twenty objects[2].

Methods of analysis

The term bone industry is used to label technology of producing artefacts from osseous materials (Averbouh 2000: 187). Osseous materials are all the animal hard tissue – bones, antlers, teeth and mollusc shells (Poplin 2004: 11). The objects were analyzed from technological point of view, meaning that not only finished objects and their typology were taken into consideration, but also the whole chain of technological choices was analyzed – starting with the choice among available raw materials, techniques of production, final forms, and also how objects were used and discarded.

Raw material identification was after Schmidt (1972). Traces of manufacture and use were observed with magnification of 5x–20x with a hand lens, and interpreted after Maigrot (2003), Christidou (2004) and Legrand and Sidéra (2006).

Acquiring and managing raw materials

Among the raw materials, mollusc shells are predominant. Also long bones were used, and it may be noted that mainly larger bones were taken, probably those of Bos species. To a lesser extent, teeth, antlers and other bones may occur.

Among mollusc, two species could have been recognized – Spondylus and Dentalium. Spondylus shells were used mainly for producing bracelets. Taken into consideration that these shells were not found locally and that objects made from them are encountered in a large area with minimal variations (Willms 1985, Dimitrijević and Tripković 2002; 2006), it may be assumed that Spondylus objects were imported as finished objects.

Denatalium, on the other hand, reveals a completely different picture. The fact that they may have been found in the surrounding areas (Dimitrijević 2010) raises possibility of local acquiring of raw materials and therefore a local production. However, these shells were turned into beads with minimal or no modification at all, so it is difficult to locate the original place of manufacture.

2 I would like to thank to Andrej Starović for entrusting me with the osseous material from Starčevo–Grad, and also to all the colleagues from the National Museum who helped me during research.

It is very interesting to note that bones used for decorative purposes are mainly larger ones, probably all or majority from large ungulates such as Bos. Smaller bones, especially those from ovicaprids, were the main choice for tool production in Early and Middle Neolithic. Cattle bones, on the other hand, were reserved for special types of objects, such as spatulas-spoons, which were highly valued objects, judging from manufacture with large labour and skill investment, as well as long use (traces of intense use and continued use even after breakage) (cf. Makkay 1990: 27; Beldiman 2007: 219–20).

Techniques of production

Not much can be said on manufacture techniques of shell objects. Spondylus artefacts, shaped probably by cutting, grinding and polishing, were imported as finished objects, while Dentalium beads show minimum traces of shaping.

On objects made of bones traces of manufacture were better preserved. Most of discs and buckles were obtained by transversal cutting of long bones. First a groove was made by abrasive fibre and then the remain of the bone was cut or broken. This preforms were than shaped by cutting with a flint tool and final form was obtained by grinding and polishing, probably by sandstones of different grain quality (coarser and finer one).

Labour and skill investment vary from minimally changed natural shapes of raw material to carefully worked objects, done by skillfull craftsmen.

Typo-technological analysis

Object from osseous materials were typologically classified into seven groups, mainly after functional criteria. First four groups encompass tools and weapons: pointed tools, tools for cutting, polishing and punching, fifth group are objects of special use, sixth group are decorative objects, and non-utilitarian objects such as figurines and incomplete objects (debris, indetermined pieces) form separate groups (Vitezović 2007: 62–5). Sixth group, which is analysed in this paper, encompasses objects of decorative purpose, which were part of personal adornment, clothing pieces or perhaps used to decorate interior of dwellings. They were not utilitarian in sensu tools or weapons, however, their use, except that of pure decoration, may have been as buckles for clothes, shoes or clasps for sacks and bags, as buttons, etc.

After their shape and probable mode of use, they are divided into five types, which are further divided into subtypes after shape and raw material. Main types are pendants, beads, bracelets, rings and buckles.

Pendants are pieces of different shapes, globular, rectangular, etc., which all have perforation for suspension in the upper part. Two subtypes were present, globular, rectangular pendants and probably also perforated teeth.

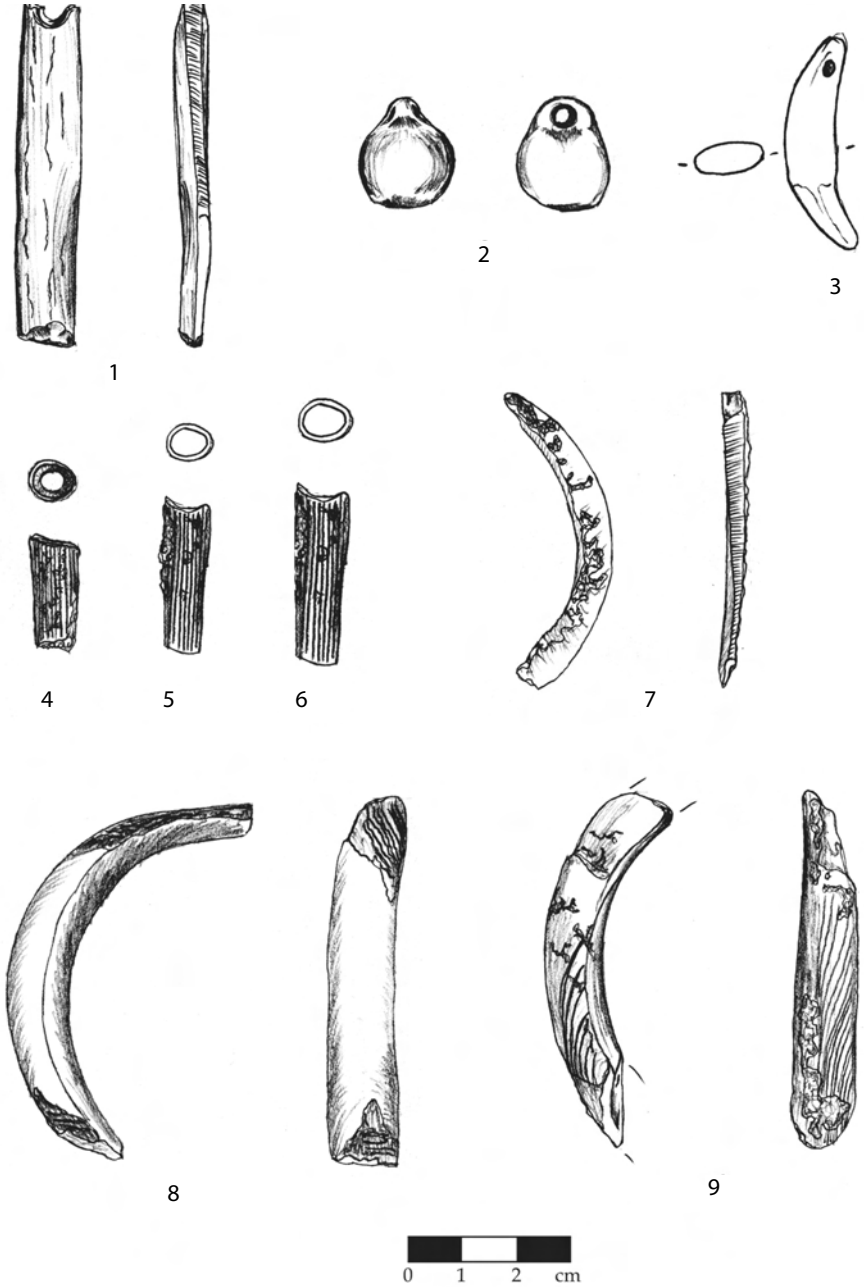

PLATE I Type 1. Pendants: 1. Stč 096, rectangular pendant from antler; 2. Stč 174, globular pendant; 3. Stč 211, unfinished tooth pendant;
Type 2. Beads: 4. Stč 165; 5. Stč 142; 6. Stč 006, Dentalium beads;
Type 3. Bracelets: 7. Stč 055; 8. Stč 022; 9. Stč 132, Spondylus bracelets.

ТАБЛА I Тип 1. Привесци: 1. Стч 096, правоугаони привезак од рога; 2. Стч 174, лоптасти привезак; 3. Стч 211, недовршени привезак од зуба;
Тип 2. Перле: 4. Стч 165; 5. Стч 142; 6. Стч 006, перле од денталијума;
Тип 3. Наруквице: 7. Стч 055; 8. Стч 022; 9. Стч 132; наруквице од спондилуса

One peculiar pendant, Stč 174 (t. I/2), was made from bone, probably from a segment of a larger long bone. It has globular shape; lower part is in a form of a ball, while the upper part is slightly thinner and has a perforation. The diameter of the perforation is 4 mm, it has a regular circular shape and, judging from a slightly narrower interior, it was made by drilling from both sides with a flint borer. Object is entirely polished, and the traces of polishing are only slightly visible around the perforation. Other traces of manufacture were not visible. As to the traces of use, slight wear may be observed around the perforation and also entire object is slightly worn.

One bone pendant of the same shape, and made in the same manner, only of somewhat smaller dimensions, was discovered in Early Neolithic layers of Divostin (McPherron, Rasson and Galdikas 1988: fig. 11/5k)[3]. Other objects of this type are not known in the Early and Middle Neolithic in the surrounding areas, so perhaps subtype of globular pendants may be characteristic for the Starčevo culture in the central Balkan and south Pannonia region.

Another fragmented pendant was discovered, Stč 096 (t. I/1). It is a rectangular plate made from antler cortex, with broken perforation, and fine, polished edges. Undecorated antler pendants are also known from Criş culture, although in small nubmer (Beldiman 2007: 133).

Pendants in the form of perforated teeth were not found on Starčevo, however, one tooth with unfinished perforation, Stč 211 (t. I/3), suggest that they must have been present on the site. Different animal teeht, modified by adding a perforation, were used throughout prehistory (Taborin 2004); several examples from Criş culture could be mentioned (Beldiman 2007: 129).

Pendants may have been worn as jewellery pieces, on the necklace, as single piece or part of a composite necklace, or perhaps they were sawn to the clothes.

Beads represent smaller objects, of different shapes and sizes, which had hollow positioned in such a way that it allowed them to be lined up on a string.

Three beads made from Dentalium shell were discovered, Stč 006, 142, 165 (t. I/6, 5, 4). They have a natural shape of elongated tubes; their edges were broken and they bear no traces of manufacture. It is interesting to note that they were of substantial size – their preserved length is about 2–3 cm and width circa 0.7 cm. Also, it is important that these are the first Dentalium beads known so far in Starčevo culture.

Dentalium beads were widespreaded in prehistory (Taborin 2004); as examples from Neolithic here could be mentioned several pieces from Dubova – Cuina Turcului in Romania (Beldiman 2007: 135).

3 In the catalogue, it is noted that this object was made from tusk (McPherron, Rasson and Galdikas 1988: 330, t. 11.10). However, personal inspection revealed that it was also made of bone. I would like to thank to prof. V. Dimittrijević for the help with distinguishing raw materials.

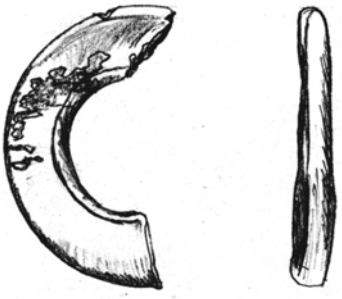

1

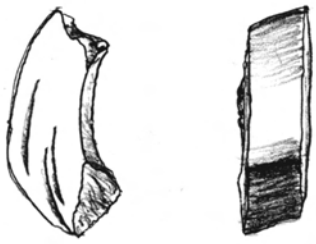

2

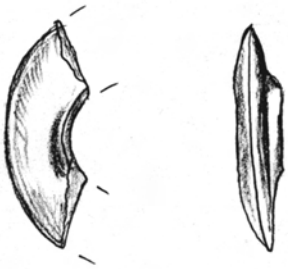

3

4

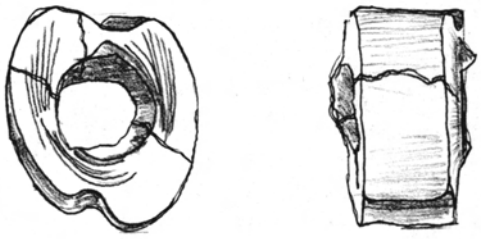

5

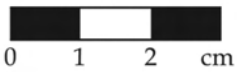

PLATE **II** Type 4. Discs and rings: 1. Stč 004, Spondylus disc; 2. Stč 056; 3. Stč 183; 4. Stč 122; 5. Stč 060, bone rings;

ТАБЛА II Тип 4. Дискови и прстење: Стч 004, диск од спондилуса; Стч 122, коштани прстен;

Similar to the pendants, these beads may have represented jewellery pieces, i. e. they were part of a composite necklace, or perhaps they were sawn to the clothes.

Artefacts in a shape of open or closed band or chain, with dimensions that allowed them to be worn on the wrist or arm, are classified into bracelets.

Three fragmented bracelets made of Spondylus shell were discovered, Stč 022, 055 and 132 (t. I/8, 7, 9). Due to fragmentation, it is difficult to say anything more regarding their shape or manufacture, however, fine lines from polishing may be observed on a bracelet Stč 055 (t. I/7). These bracelets may have been worn on hands, i. e. as true bracelets, judging from their form and size.

Spondylus bracelets are more common in Vinča culture (cf. Dimitrijević and Tripković 2002; 2006), than on Starčevo culture sites; however, this may not reflect the real picture, but more the state of research. So far, three fragmented pieces were discovered at Starčevo layers at Drenovac in central Pomoravlje region (Vitezović 2007: 163–4). Also Spondylus ornaments are mentioned in Early Neolithic layers of Divostin (McPherron, Rasson and Galdikas 1988: 330).

Smaller rings and objects similar to them, in a form of a disc or oval plate with larger hole in the centre were classified into fourth type of decorative objects.

Total number of five objects in the shape of disc or ring were discovered (t. II). Except for Stč 004, made from Spondylus shell, all the others (Stč 056, 060, 122, 183 – t. II/2, 5, 4, 3) were made of bones. Larger long bones were transversally cut into pieces of different dimensions. To cut thick bone walls, it was necessary first to make a groove. The line of the groove may have been marked with a flint tool and the groove itself was made with an abrasive fibre, and finally the inner diameter of bone was cut with an axe or broken by flexion. Some of the objects were also polished with some fine-grained abrasive stone.

Only one of these objects, Stč 122 (t. II/4), could have actually been worn as a ring, on a finger. All the others were more in a disc shape, and their thickness made them impossible to be rings sensu stricto. They were probably worn as part of necklaces, sawn to the clothes etc. Traces of use observed on them consist of slightly worn surfaces.

Objects made in the same fashion, also appear on sites of Körös and Criş culture (Makkay 1990: 45; Beldiman 2007: 138), but also on other Neolithic sites in Europe (e. g. Pascual Benito 1998: 152–6).

Similar type of artefacts, in a shape of rectangular or oval plate with hole in the centre, is known at some Early Neolithic sites (e. g. Stratouli 1998: taf. 27/ 9; 32/ 4, 5). These objects were made in a completely different way – piece was cut from the wall of the long bone and then a larger hole was made. It is interesting to note that debris from such large perforation was discovered at Starčevo, but matching pieces are unknown.

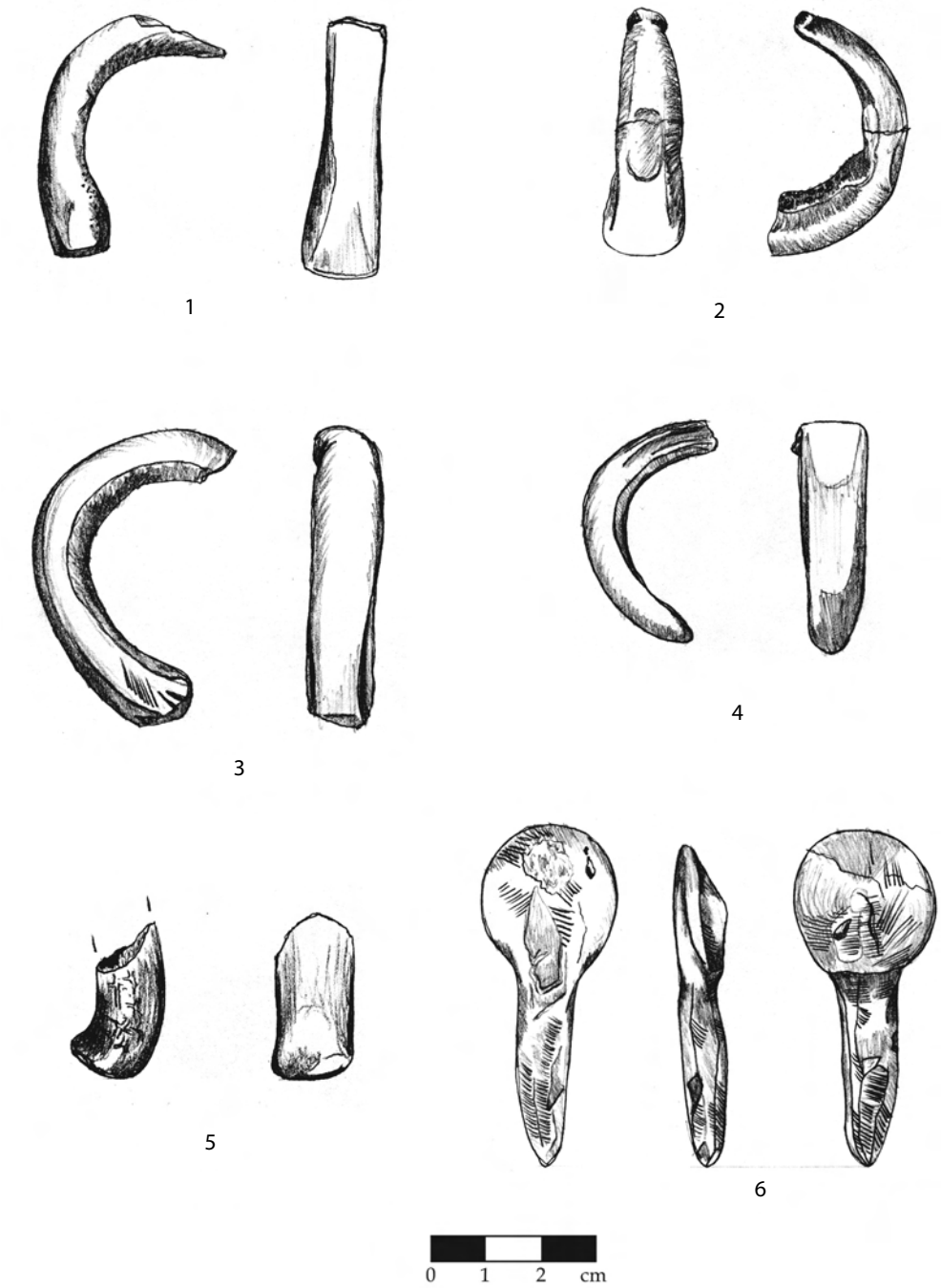

PLATE **III.** Type 5. Buckles: 1. Stč 061; 2. Stč 017; 3. Stč 059; 4. Stč 095; 5. Stč 178, buckles in a shape of an open bracelet; 6. Stč 074, clasp or button in a shape of thin rod with rounded head.

ТАБЛА **III.** Тип 5. Копче: 1. Стч 061; 2. Стч 017; 3. Стч 059; 4. Стч 095; 5. Стч 178, копче у виду отворене наруквице; 6. Стч 074; копча или дугме у виду танког штапића са кружном главом.

Artefacts of different shapes and sizes, presumably used as some sort of clasps, belt buckles, or fasteners for clothes, are classified into this type. Two subtypes can be recognized.

Five unusual objects, all fragmented, in the shape of an open bracelet, were discovered, Stč 017, 059, 061, 095 and 178 (t. III/ 2, 3, 1, 4, 5). They were all made from long bones of considerable size, from large ungulates, probably Bos. Bones were cut transversally and the chosen segment of the bone was part of diaphysis closest to the epiphysis (judging by its interior tissue), where the bone has the largest diameter.

Bones were cut in the same manner as for ring production, by making a groove with abrasive fibre; however, traces of cutting were not preserved due to intensive burnishing and polishing in later phases of manufacture. All these objects have carefully shaped heads, made by cutting and whittling with a flint tool, and all the surfaces were carefully polished with some fine-grained stone.

The diameter of these objects is between 3 and 5 cm, however, as they are all broken in the middle, their original shape is unknown – whether they were in a shape of a half-circle or almost full circle. This breakage is probably due to use – these peculiar artefacts may have been used as some sort of belt buckles or clasps for clothing pieces (for cloaks, for example), but also as hooks used to hold together several bags or something similar.

Although sometimes considered to be fish hooks, the thickness of the broken part does not support such an interpretation, i. e. the broken part is too thick to end as sharp point, and the preserved part differs from unbroken fish hooks. Also careful polishing suggests decorative purpose.

Similar artefacts, sometimes highly decorated, are known from near eastern Neolithic sites – from Çatal Hüyük (Mellart 1963: pl. XXVII and 1964: 102), and also in Greece (Stratouli 1998) and in Körös culture (Makkay 1990: 40).

Another probable clothing piece was found, Stč 074 (t. III/6), in the shape of a thin rod with rounded head. The object was made from a piece cut out from a long bone, and has traces of grinding and polishing. Intense polish from use is visible on all surfaces, suggesting that piece was in long contact with soft materials, such as textile or leather. It may have been used as some sort of button or decorative needle. This polish is even on all surfaces, therefore the head could not have been active part of a tool, because it does not stand out from the rest of the object by polish quality and intensity. Also the head is convex, and therefore it could not have been used as a tool (it would became flat from use).

One similar object was discovered at Crnokalačka Bara (cf. Tasić and Tomić 1969, t. XVII/2), and also in Romania, on the site Carcea–Viaduct (Beldiman 2007: pl. 197).

Use and discard

The use of all these objects was partly or entirely decorative, they were worn as jewellery or as clothing pieces. All of them, except for unfinished tooth pendant, were in the use, and many of them show polish and worn surface from use, and some even breakage due to use. Long use and small number of specimen suggest that these were valued objects and most of them were discarded when it was no longer possible to use them due to breakage.

Chronological and geographical position

Decorative objects from osseous materials in Starčevo–Körös–Criş complex are too few in number to show any variations in time, therefore it is not possible to determine whether some types are typical for only one phase or were they used throughout longer time span. For example, globular pendants were found at Starčevo but also at Divostin, in Protostarčevo layers (see above).

Geographically, decorative objects from Starčevo show both connections with southern and northern Early and Middle Neolithic sites, as well as some traits of near eastern origin. Within Starčevo–Körös–Criş complex, globular pendants may be considered as typical for Starčevo, while rings and decorative plates made from long bones were found on sites in use in wider area. Also specific for Starčevo site were Dentalium beads, which, although present in different prehistoric cultures, are not found often and rarely in large numbers.

Symbolical meaning of decorative objects from Starčevo

Objects used as jewellery have not only aesthetic, but also symbolic significance and they played a role in expressing social status and/or identity of one individual or of a whole group (Taborin 2004). Exact meaning, of course, is not possible to determine, however, certain observations can be made. First observation regards the very choice of raw materials. The reason for choosing osseous materials for decorative objects may be in their white colour, especially when it comes to shells. It is interesting to note that some other decorative objects found at Early Neolithic layers at Divostin were made of white stones (cf. McPherron, Rasson and Galdikas 1988) – they may have been chosen because their colour was imitation for shell/bone artefacts, or the white colour was important for both classes of objects. Also the very origin of osseous materials from different living beings may be the source for their symbolic meaning. The choice of predominantly large ungulate bones, probably all cattle, is especially significant. As noted above, majority of tools were produced from small ungulate bones and from antlers, while cattle bones were predominant or exclusive raw materials for several very special types and subtypes of objects. This may suggest that the symbolic meaning of these objects was augmented or underlined by use of cattle bones and that the cattle itself held special significance.

Objects from Spondylus shells are usually considered to be luxury, exotic items, evidence of large-scale exchange and trade in prehistoric Europe. Finds from Starčevo are important for mapping exchange and trade routes in this period.

The other important thing to consider when it comes to manufacture of decorative objects is large labour and skill investment. Numerous stages in manufacture process, including careful polishing as final stage, and lack of ad hoc or less carefully made specimens suggest that the skill itself was important, as prerogative for production and/or as one of the factors for increasing the value.

Conclusion

Although relatively small, collection of decorative objects from Starčevo shows interesting variety. All the osseous materials used in Starčevo culture were also used for decorative objects – bones, teeth, antler and shells. Most common, however, were shells and large ungulate bones. Shaping techniques vary also, and cover a range from objects that have minimally changed natural shape to elaborated and carefully worked pieces.

As to the forms of decorative objects, it may be noted that some of them show near eastern influences (such as belt buckles in a shape of an open bracelet), some of them fit into Starčevo–Körös–Criş complex (such as rings, oval plates and buttons in a shape of a thin rod with circular head), while some may be characteristic of central Balkan – south Pannonia region (such as globular pendants).

Translated by Selena M. Vitezović

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Aranđelović-Garašanin, D. 1954
Starčevačka kultura, Ljubljana: Arheološki seminar.

Averbouh, A. 2000
Technologie de la matière osseuse travaillée et implications palethnologiques, Thèse de doctorat, Université de Paris I.

Beldiman, C. 2007
Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunităţi umane şi tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu, Bucureşti: Asociaţia Română de Arheologie, Studii de Preistorie, Supplementum 2, Editura Pro Universitaria.

Christidou, R. 2004
Fabrication d'outils end os. Exemple d'opérations de raclage et d'abrasion, *Dossiers d'Archéologie 290*: 56–57.

Dimitrijević, V. and Tripković, B. 2002
New Spondylus finds at Vinča-Belo Brdo: 1998-2001 campaigns and regional approach to problem, *Starinar LII*: 47-62.

Dimitrijević, V. and Tripković, B. 2006
Spondylus and Glycimeris bracelets: trade reflections at Neolithic Vinča-Belo Brdo, *Documenta Praehistorica XXXIII*: 237-252.

Dimitrijević, V. 2010
Dentalium beads and Neogene fossil sites exploitation atthe Late Neolithic / Eneolithic site Vinča – Belo Brdo, in: *2010 ICAZ International Conference (from August 23-28, 2010),* Paris: 124.

Ehrich, R. 1977
Starčevo revisited, in *Ancient Europe and the Mediterranean: studied presented in honour of Hugh Hencken*, ed. V. Markotić. Warminster: Aris and Phillips Ltd. 59-67.

Legrand, A. and Sidéra, I. 2006
Tracéologie fonctionnelle des matières osseuses: une méthode, *Bulletin de la Société préhistorique française* 103/2: 291-304.

Maigrot, Y. 2003
Etude technologique et fonctionnellede l'outillage en matières dures animals La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France), Thèse de Doctorat. Université de Paris I.

Makkay, J. 1990
Knochen, Geweih und Eberzahngegenstände, *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 38: 23-58.

McPherron, A., Rasson, J. and Galdikas, B. 1988
Other artifact categories, in Divostin and the Neolithic of central Serbia, eds. McPherron, A. and Srejović, D., Pittsburgh: University of Pittsburgh: 325-343.

Mellart, J. 1963
Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report, *Anatolian Studies*, 13: 43-103.

Mellart, J. 1964
Excavations at Çatal Hüyük, 1963, Third Preliminary Report, *Anatolian Studies*, 14: 39-119.

Pascual Benito, J. L. 1998
Utillaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos, Valencia: 1998.

Poplin, F. 2004
Fiche éléments de nomenclature anatomique relative aux matères dures d´origine animale, in: *Matières et techniques, Industrie de l´os préhistorique, cahier XI*, ed. Ramseyer D., Paris: Éditions Société Préhistorique Françaisee, 11-15.

Schmid, E. 1972.
Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists, Amsterdam–London–New York: Elsevier.

Stratouli, G. 1998
Knochenartefakte aus dem Neolithikum und Chalkolithikum Nordgriechenlands, Bonn: Rudolf Habelt

Taborin, Y. 2004
Langage sans parole. La parure aux temps préhistoriques, Paris: La Maison des roches.

Tasić, N. and Tomić, E. 1969
Crnokalačka Bara. Naselje starčevačke i vinčanske kulture, Kruševac – Beograd: Narodni muzej Kruševac: Arheološko društvo Jugoslavije.

Vitezović, S. 2007
Koštana industrija u neolitu srednjeg Pomoravlja, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Whittle, A., Bartosiewicz, L., Borić, D., Pettitt, P. and Richards, M. 2002
In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary, *Antaeus* 25: 63-117.

Willms, C. 1985
Neolitischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. *Germania* 63 (2): 331-343.

Живковић, М. 2008
Заштитна истраживања археолошког налазишта Град – Старчево 2003. и 2004. године. *Археолошки преглед, н. с. 2/3*: 11.

Селена М. ВИТЕЗОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Неолитски украсни предмети од коштаних сировина са локалитета Старчево–Град

У раду су анализирани украси од коштаних сировина са локалитета Старчево–Град, један сегмент иначе слабо познате коштане индустрије старчевачке културе. Укупно двадесет предмета углавном потиче са ископавања са почетка 20. века, и чувају се у Народном музеју у Београду и Народном музеју у Панчеву.

Од коштаних сировина заступљене су љуштуре шкољки, кости, рогови и зуби. Љуштуре шкољки су најбројније и присутне су две врсте – спондилус и денталијум (Spondylus, Dentalium sp.). Од костију, углавном се користе кости крупних унгулата, вероватно од говечета, док се остале кости, рогови и зуби, користе спорадично.

Технолошки посматрано, присутни су предмети код којих је првобитном комаду сировине мало или нимало измењен облик, као и предмети код којих је сировина дуготрајно обрађи - вана и на којима је видљиво велико улагање времена и велика вештина мајстора.

Од типова предмета заступљени су привесци, перле, наруквице, кружни дискови и прстење, као необични предмети, који су вероватно служили као нека врста копче.

Међу привесцима, посебно се издваја један лоптасти привезак са перфорацијом у горњем делу, израђен од кости. Још је нађен један оштећени правоугаони привезак од кортекса рога, као и недовршени привезак, зуб са започетом перфорацијом. Од перли, познате су само перле од денталијум шкољки, минимално или нимало промењеног природног облика. Од наруквица, нађена су три фрагментована примерка од спондилус шкољки.

Нађен је један предмет који је могао представљати прави прстен, израђен од кости, као и неколико предмета сличне форме, у виду диска или кружне плочице са рупом у средини, који, међутим, нису могли бити ношени као право прстење. Неколико је израђено од костију, тако што су веће дуге кости трансверзално дељене на комаде, али је један израђен од спондилус шкољке.

Пета група предмета обухвата два подтипа. Први је подтип копчи у виду отворене наруквице. Сви су предмети фрагментовани, тако да је тешко реконструисати њихов првобитни облик. Сви су израђени од већих дугих костију, вероватно од говечета, и имају пажљиво обликоване главе и исполиране површине. Други подтип представљен је необичним предметом у виду танког штапића са кружном главом, од кости, који је не само пажљиво исполиран, већ има и интензивно углачане површине од употребе, што указује да је био у дугом контакту са меким материјалима, као што су тканина и кожа.

Ови су предмети могли бити ношени као појединачни или комбиновани украсни предмети (део огрлице, наруквице и сл.), пришивени на одећу, или су имали функцију копче или дугмета.

Изузев предмета од спондилуса, остали су вероватно израђени локално, чему у прилог говори и полуфабрикат од зуба. Опет изузев предмета од спондилуса, форме показују како блискоисточне утицаје, тако и одређене локалне специфичности, односно одлике старчевачке културе.

Симболичко значење ових предмета могло би бити везано за саме сировине од којих су направљени, односно, могло је бити повезано са белом бојом, или са пореклом од живих животиња, што је посебно упадљиво у случају предмета који су израђени искључиво од костију крупних унгулата.

UDK 903.4"634"(497.11) ;
903:669.3"634"(497.11)
ID=187730956

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Duško D. ŠLJIVAR
National Museum, Belgrade

Julka P. KUZMANOVIĆ CVETKOVIĆ
Toplica National Museum, Prokuplje

Jasmina D. ŽIVKOVIĆ
Regional Museum, Petrovac na Mlavi

Belovode, Pločnik; on Copper Metallurgy in the Vinča Culture

Abstract: *After short history of investigations of copper metallurgy in the Vinča culture presented are the most important results of interdisciplinary analyses of material from Belovode and Pločnik, palaeozoological analyses of animal bones, physicochemical analyses of archeometallurgical samples and C-14 dates for both sites. Presented are stratigraphic context of metallurgy in the trenches at Belovode. Finally, we presented heterogeneous repertoire of copper artifacts, which along with appearances of new raw materials, clearly indicate advanced forms of metallurgy and evolution of this technology from the initial phases of the Vinča culture.*

Key words: *Belovode, Pločnik, Vinča culture, metallurgy, copper, anthropomorphic figurines*

First and most important episode of investigations of the Vinča culture metallurgy is successfully completed. The interdisciplinary, metallographic analyses of samples from Belovode had proven and scientifically verified the earliest copper smelting in the European prehistory. In such a way long-range investigation work of different scope and at different sites starting from the initial archeometallurgical contents of this culture was completed.

First finds date from almost century ago when two hoards of copper artifacts were found at Pločnik and as it turned out they were culturally and chronologically accurately interpreted by M. Grbić (Грбић 1929: 18). The investigations, which followed at the eponymous site at Vinča yielded substantial amount of finds. The settlement layers at Vinča contained besides samples of copper minerals, beads and pendants of malachite also the cinnabarite. M. M. Vasić was of the opinion that cinnabarite had been thermally treated in order to obtain mercury and technological process was carried out in the kilns of distinct appearance and structure (Васић 1932: 1–20, сл. 6,7,8,13). Developing this idea V. Milojčić registered mining activities at Šuplja Stena in the immediate vicinity of Vinča and suggested exploitation of cinnabarite from the early phases of the Vinča culture and later on, during later prehistoric periods (Милојчић 1943: 41–54). D. Antonović, after systematizing the finds of copper min-

erals from Vinča, has demonstrated that they appear throughout vertical stratigraphy of the settlement (Антоновић 2002: T. 1–3).

Investigations conducted in the second half of the 20th century provided new results from various Vinča culture sites. The most important finds are two new hoards from Pločnik (Сталио 1964: 35–41; 1973, 157 –161). The piece of copper wire was found at Stapari near Užice (Јуришић 1960: 91–98), fishhooks, coils of copper wire and mold were found at Gornja Tuzla (Човић 1962: Сл. 16), samples of malachite at Fafos near Kosovska Mitrovica (Glišić 1960: 88–90) and at Selevac near Smederevska Palanka (Glumac 1990: 559, T. 15.5; 564, Appendix 15.1; T.). Rather exceptional finds are copper bracelets from Gomolava near Šid (Brukner 1980: Sl. 17) and Divostin near Kragujevac (Богдановић 1990: Abb. 12). The spatial distribution of the finds clearly indicates broad basis of copper metallurgy where settlement at Pločnik is distinguished as unique site with numerous artifacts, which are so far unrecorded at chronologically corresponding sites in the southeast Europe.

The investigations of B. Jovanović at Rudna Glava near Majdanpek (Јовановић 1982) were of decisive importance for studying and comprehending Vinča culture metallurgy. These investigations confirmed mining activity of the Vinča population and even more important the chronological framework has been established dating these activities in the Gradac phase of the Vinča culture (Јовановић 1982: 101–103). The Vinča culture people were well acquanted with natural and ore resources within their territory. V. Bogosavljević–Petrović mentioned few Neolithic mines where exploitation of nonmetal and metal raw materials was registered (Богосављевић–Петровић 2004: 65–73). To this list should be added Jarmovac near Priboj (Дерикоњић 2005: 33–36) and Ždrelo near Petrovac na Mlavi (Šljivar et al. 2006: 254).

This short historical review indicates the scope of mining and metallurgy in the Vinča culture. These technologies as new and expansive aspect of economy would contribute to this culture becoming the leading culture of its time.

The works at Belovode and Pločnik have been based on these scientific achievements. Considering their size these are the largest sites of the Vinča culture. However, there is huge discrepancy between the recorded size of both settlements and the investigated areas. Only 600 square meters out of around 100 hectares have been investigated at Belovode. The investigated area at Pločnik is larger thanks to previous investigations and it is around 2,500 square meters In that regard, the quantity of heterogeneous finds at both sites particularly those of archeometallurgical character are quite astonishing. These facts indicate that there are considerable possibilities to acquire more significant finds and complete situations in the future investigations.

The intriguing finds, along with preceding evidence and the enthusiasm of different specialists, made possible interdisciplinary analyses of various discoveries from these sites. At this occasion we would like to emphasiye archaeozoological analyses performed by professors

from the Faculty of Veterinary Medicine in Belgrade. According to the portion of analyzed material from Belovode two cattle species Bos primigenius and Bos brahicheros (Јовановић et al. 2004: 471) were identified. In such a way were also defined realistically modeled zoomorphic figurines of these animals from trench VI. These are multifariously important data for understanding the economy of Belovode population and their culture as well and they are presented in the separate text (Šljivar–Jacanović 2005: 69–78).

After that, thanks to collaboration of our colleagues the absolute dates for Belovode and Pločnik were obtained. Twenty bone samples from each site have been investigated by AMS method in Oxford, Great Britain. On that occasion D. Borić colleted also the samples from other Vinča culture sites where archeometallurgical finds were recorded. In such a way the absolute dates between the Vinča culture existed have been obtained. The dates for Belovode and Pločnik are synchronous and they are between 5350 and 4650 BC (Borić 2009: 207–215, Fig. 19, 20, 25).

Third and in this situation most important segment of interdisciplinary analyses is being carried out by M. Radivojević at Institute of Archaeology of University College London. Around 50 analyses of 250 samples from Belovode and Pločnik have been completed so far. The expected results are confirmed and scientifically verified. For three samples is definitely confirmed thermal treatment and smelting of copper ore, i.e. copper (Радивојевић et al. 2010: 2775–2787). The registered copper samples are from trench III at Belovode investigated in 1995. They correspond chronologically to the transition from the 6th to the 5th millennium and according to stratigraphic position of the layer where they were found the date is 5000 BC (Радивојевић et al. 2010: 2779). This is hitherto the earliest date for thermal treatment of copper in the prehistoric Europe.

Even before these new facts Vinča culture was considered to be unique archeometallurgical complex in the prehistory of Europe. The mines and many settlements yielding diverse artifacts document this technological complex and provide general picture about stages of development of the copper metallurgy. The most prominent example is for the time being the settlement at Belovode. There were registered the earliest traces of copper smelting and numerous indirect finds characterize all the layers of this settlement. Belovode is situated on the fringes of the Homolje Mts. with outstanding ore resources and it is lying on top of layers of coal as main fuel in the metallurgy. It is convincing argument for premeditated selection of the location and economic activities of its inhabitants.

Pločnik is the most dominant production center where from the distribution of complete products had started. Around 50 specimens of hammer-axes of Pločnik type have been recorded at the sites in the southeast and central Europe (Радивојевић 2006: Сл.2). In the meantime this assemblage was supplemented with six hammer-axes and three chisels from Rakilovac in Bulgaria (Mihaylov 2005, presentation at scientific conference). The preliminary analyses of the chisel fragment from Pločnik also suggest active circulation of copper arti-

facts within the territory of the Vinča culture. The metallographic and chemical structure of the copper chisel discovered in trench XIV at Pločnik in 2000 corresponds to the ore from Belovode (M. Radivojević, personal communication). The distance of 300 kilometers that is rather unsuitable for ore transportation indicates without doubt the Belovode provenance of this object, which reached Pločnik through either trade or exchange.

This is the general picture of early forms of metallurgy in the Vinča culture. Future investigations should complete this technological mosaic and define all economic and social changes happening in those settlements and in the Vinča culture as well. Many finds from Belovode and Pločnik wait final interdisciplinary investigation. Part of it, so far indirectly suggests the diverse assortment of products, considerable level of technological knowledge and copper metallurgy in the Vinča culture from its earliest phase!

The most illustrative example for this last claim was provided by trench VII at Belovode that was investigated in 1999 and 2000. The layers in this trench, considering the pottery and anthropomorphic figurines, encompass internal periodization of the Belovode settlement from A to D (Šljivar et al., 2006: 251) and they are synchronous with chronology proposed by M. Garašanin for the Vinča culture, Vinča – Tordoš I – Gradac phase (Garašanin 1979: 152). The metallurgical context is convincingly and unambiguously confirmed by continuous appearance of malachite and azurite from the 1st to the last 23rd arbitrary layer (Pl. 1). So, the stratigraphy of these finds corresponds to the earlier phases of the Vinča culture. The quantity and granulation of samples varies but it is in accordance with cultural and chronological interpretation of layers. Three horizons are clearly distinguished. The most prominent horizon is between 11th and 14th arbitrary layer, which according to other finds belongs to Belovode C phase or developed stage of Vinča – Tordoš II phase. The thermal treatment of these finds is also indubitable. All samples have modified structure and clearly differ from natural forms of these copper minerals. They are always mixed with soot, pieces of coal and ash as confirmation of thermal treatment of anthropogenic origin. The situations in the profiles deny the possibility of fire or some other similar accidents. Also larger areas with these finds have been recorded in this horizon. Few pits have also been encountered at various levels in the trench. However, not a single one of these structures does reveal elements indicating metallurgical activities. Therefore, it is absolutely certain that there was a workshop in the immediate vicinity of trench VII, covering an area of 25 square meters where the residue of registered metallurgical process had been deposited.

Second situation justifying such conclusions is recorded also at Belovode, in trench XIV, investigated in 2008. There, rather small amphora filled with malachite of modified structure together with considerable amount of soot and lumps of coal was discovered in the debris of structure destroyed by fire. The structure was ascribed to the Gradac phase on the basis of characteristic pottery material (Pl. II, 1). Similar find has been encountered also in the lower layers attributed to the phase Belovode B or the initial stages of the phase Vinča – Tordoš II.

It is a compact slag of malachite of modified structure and mixed with soot, ash and lumps of coal. Concave shape of this find, which visually fits to the bottom of some vessel, indicates the similarity with the later find. Nevertheless, just fragment of the body of the vessel is preserved (Pl. II, 2). The situations in both trenches confirm without doubt the intensity of copper metallurgy during earlier phases of the Vinča culture.

Second group of finds includes anthropomorphic figurines, which offer much indirect evidence about decorative metal artifacts made of copper. These are various elements of traditional costume, modeled individually as pieces of jewelry or in elaborate compositions like elements of rich and diverse decorative accessories. On this occasion we will illustrate just few most distinctive examples. The bracelets on both arms are depicted on one figurine. They are rather massive and placed on the upper arms immediately below shoulders. The shape and profile of the bracelets suggest imitation of original objects made of metal, i.e. copper (Pl. III, 1). The belt executed by incised lines and four ellipsoid appliqués, which exceed in length the width of the belt is depicted on another specimen. They are placed on the front, on the back and on both hips so they make well-balanced unit, while the belt itself is an attractive costume element. It is quite certain that this is also replica of original piece with metal ornaments (Pl. III, 2). The third figurine is also from Belovode. There is represented even more elaborate decoration. The belt is identical to the one from previous figurine but the appliqués are of circular shape and there is necklace with pendants. The necklace is represented by deeply engraved lines while there are circular appliqués at the front and the back. The strings of necklace on the chest extend to the middle of the body and end with two also circular appliqués. The complete representation imitates rather precisely the copper original and illustrates the diversity of costumes and decorative objects of, as it seems, female population and also tells us about the skills of the Vinča artisans (Pl. III, 3). The last figurine is from Vinča and was discovered during excavations of M. M. Vasić in 1908 (National Museum, inv. No. 1437). The representation of jewelry leaves no doubt that it was the imitation of original copper ornaments. The belt and necklaces consisting of two strings and also bracelets are represented by circular appliqués. There is an ornament consisting of eleven circular appliqués on the chest. Without other details, which could technically explain their position, we think these to be large decorative buttons sawn onto the dress (Pl. III, 4).

The chronological positions of all four finds are identical. Three figurines from Belovode are ascribed to the Gradac horizon at this settlement (Belovode C/D). There are no stratigraphic data for the find from Vinča. According to stylistic and typological traits this figurine is identical to other finds from that campaign that M. M. Vasić published in his report. Author attributed these specimens to the group of elaborate figural types, which come from the middle layers of the Vinča settlement (Vassits 1911: 33, T. 9). It is quite certain that our specimen corresponds to this stratigraphy and the levels close to the Gradac phase.

The chronologically closest analogies are almost identical copper appliqués, medallions and decorative buttons found in the hoard from Karbuna in Ukraine. This unique find has been dated to the time of early Tripolye culture (Сергеев 1963: Рис. 8–11). The continuity and tradition of Vinča metallurgy is also confirmed by the hammer-axe of the Pločnik type from this hoard (Сергеев 1963: Рис. 2). This is the direct evidence for scope of trade in the final stages of the Neolithic and great distances reached by the products of the Vinča metallurgists.

Belovode and Pločnik yielded considerable amount of animal bones. Many of them have spots of various intensity of mostly green color. The minerologists and chemists are of the opinion that they result from the oxidation of malachite. However, on few specimens these green spots are of symmetrical, usually circular shape. It is not very probable that such shapes could be made by oxidation of amorphous lumps of malachite. They result from the contact with copper objects, medallions and buttons that are very frequently represented in the decoration of figurines (Pl. III, 5).

The repertoire of copper artifacts from Pločnik and Belovode together with finds from other sites indicates scope and high technological knowledge of the Vinča metallurgists. There were encountered artifacts of different functional character and in certain groups also distinct types could be clearly identified. The group of working implements includes hammer-axes as uniform shape (Pl. IV, 1) and chisels, which could be ascribed to three types according to their size (Pl. IV, 2, 3, 4). Different chisel shapes are certainly closely related to their purpose. The illustrated objects are specimens from the Pločnik hoards, which are dated to the Gradac phase of the Vinča culture.

The metallographic analyses identified few of the finds as ingots (M. Radivojević, personal communication). It is peculiar that they are represented in three different shapes. Two objects are from Pločnik. First one shaped as copper rod of rectangular section comes from third Pločnik hoard discovered in 1962. This defines the chronological position of this object, which like other artifacts from the hoards date from the Gradac horizon of this settlement (Pl. V, 1). Second ingot, also from Pločnik, is shaped as few times bent strap of rectangular section (Pl. V, 2). The preliminary XRF detection identified this find as bronze! This unexpected information is disparaged by the fact that it is a chance find from the Toplica River profile. Yet, considering that there are no sites from later period in the vicinity of the Pločnik settlement the possibility of its Vinča provenance must remain open. Third ingot was found in the vicinity of Belovode and is shaped as shoe-last axe (Pl. V, 3). Cultural and chronological determination of this object is even more uncertain. The only connection of this object and Belovode is its metallographic structure, almost pure copper and shoe-last shape familiar among stone axes from the Vinča culture. The distinct shapes of these finds could be explained as tradition of different workshops. These are products intended for transportation, trade and exchange and probably represent distinct standard of value. This also explains the mentioned metallographic correlation between the chisel from Pločnik and ore from Belovode.

The piece of copper sheet from Pločnik is bent and has rounded edge that looks like the rim of some container, probably vessel (Pl. V, 4). This hitherto isolated find indicates even more diversified repertoire of metal products suggesting also metal vessels being produced besides pottery and rarely stone vessels?

When we add to this group copper wire from Stapari, fishhooks and coils from Gornja Tuzla the high level of metallurgy in the Vinča culture is conspicuous. These products serving various purposes indirectly bear witness to everyday activities and different needs of the Vinča population.

The segment of this group of artifacts is also 'melting pot'. Around ten such vessels have been gathered at Belovode and Pločnik. They are all of small size, coarse fabric and of various degree of vitrification. All these finds are of identical chronological position, which is in accordance with artifacts of the Gradac provenance. Rather interesting is the specimen with semi-conical body and fragment of horizontal handle that has numerous analogies in the material from the later metallic ages of the prehistory (Pl. VI, 1, 2, 3, 4, 5).

The repertoire of decorative objects and jewelry is also heterogeneous. The most numerous are beads, mostly of malachite, of various dimensions and of almost standardized shapes. We are presenting on this occasion just one specimen from Belovode with conspicuous decoration consisting of concentric circles. According to the opinion of physicochemists it is in fact natural crystallization. Nevertheless, quite regular and precise decoration makes probable the opinion of archaeologists that Vinča artisans were able to engrave such precise ornaments on small objects (Pl. V, 5).

The decorative objects are represented by pins and the jewelry is represented by bracelets from Pločnik (Pl. VII, 1, 2, 3, 4, 5). The bracelets are of different cross-section. It seems, according to the discovered specimens, that these are typologically standardized shapes in the Vinča culture. All finds come from the Pločnik hoards and are of the Gradac provenance. There should be also added bracelets from Gomolava and Divostin. If we add to these shapes also necklaces, pendants, belts, medallions-buttons and bracelets depicted on the anthropomorphic figurines then the skill of Vinča 'goldsmiths' is evident as well as the quantity of folklore material, which will be the topic of another work.

Few discoveries open distinct and far more complex chapter of the Vinča metallurgy. This concerns the raw materials whose procession the conventional archaeology associates with later prehistoric periods. The first find is from Belovode, from trench IX investigated in 2003. The piece of 'copper cake' what is metallurgical term for the residue of smelting process was found almost at the bottom, in 19th arbitrary layer. The surprise ensued after preliminary prospection of this find. The XRF detector revealed dominant peak of lead and considerably less amount of other admixtures, mostly iron and copper mineral (Pl. VIII, 1). The considerable depth and intact layers of the trench do not cause suspicion in the authenticity of this

find. The metallographic analyses and future investigations should provide satisfactory answers. Similar situation is also with the ingot from Pločnik whose metallographic structure corresponds to bronze!

Another find posing similar problems is from Pločnik. In the course of archaeological excavations in 1927, M. Grbić discovered small conical bowl filled with crumbled cinnabarite (Pl. VIII, 2). The use of cinnabarite in the Neolithic and connection with primary metallurgy is still not quite clear. From the technological point of view its thermal disintegration at temperatures of 340° C was not a problem for the Vinča metallurgists. This is confirmed by controlling high temperatures when reaching up to 900° C in the process of production of high quality pottery (Yiouni 2000: 212) or 1054° C necessary for smelting copper ores.

First assumption that cinnabarite reached Pločnik from the mine Šuplja Stena near Avala has been rejected (Gajić–Kvaščev et al., in print). Rather small and economically useless deposits of this ore are frequent in the Balkan Peninsula. The mineral and chemical structure of cinnabarite from Pločnik has closest analogies with deposits in Macedonia and Bulgaria (Gajić–Kvaščev et al., in print). These are not such large distances but it is reasonable to assume some closer resource, which geology still has not discovered.

The pigment cinnabar and mercury are produced by smelting cinnabarite. Commonl opinion that pigment was used for painting pottery vessels or in cosmetics has not yet been confirmed in the archaeological material. The analyses of tens of fragments of pottery vessels from Vinča, Pločnik, Belovode and Bubanj identified mineral dyes produced of oxide iron ores (Gajić–Kvaščev et al., in print). The most important result so far of these analyses is the fact that three figurines from Pločnik had been dyed with cinnabarite. These are the earliest examples of use of this mineral on archaeological objects (Gajić–Kvaščev et al., in print).

Mercury is even more intriguing extract of thermal processing of the cinnabarite. Taking into account physical and chemical characteristics of mercury its presence in or on the material of the Vinča provenance has not been documented. Few possibilities for its use have been mentioned. First of all it could be used in metallurgy for refining precious metals or in combination with gold and silver. The technologists also suggest the possibility that mercury could be used in the process of smelting copper to lower significantly its melting point. The least probable is the assumption about trading of the elementary mercury.

The possibility of use of mercury as amalgam has been tested on the pottery fragments decorated with gold (Pl. VIII, 3). The analyses were performed on two fragments painted with gold from the site Bubanj near Niš (Стојић–Јоцић 2006: Сл. 41 а-б). The authors attributed these finds to the phase Bubanj I and the ensuing period of the early Eneolithic but it rather seems that to be synchronous with the latest phases of the Pločnik settlement (Стојић–Јоцић 2006: 32, 157). It is almost ideal connection between chronologically and territorially close finds. Nevertheless, the expected results have not been obtained. It has been con-

firmed that fragments were painted with native gold while mercury has been registered just in traces (Gajić–Kvaščev et al., in print). This attempt resulted, however, in confirmation that gold was used in the Vinča culture territory in its final phases. Still, discovery of cinnabarite at Vinča and Pločnik leaves open the possibility of its processing and use in some of metallurgical processes.

For that matter are valuable assumptions of A. Durman about the role of cinnabarite in the Vinča culture (Durman 1988: 1–9). In the first place are technical-technological characteristics of the ovens from Vinča, of course of hypothetical character. These structures have sloping floors, which are frequently coated and domes with one opening where mercury steams is condensed and the drops are falling in the pits in front of the ovens (Durman 1988: 2, 3). He supplemented confirmed mining activities with special profession for which, in the context with cinnabarite, he uses the term 'gold panning'! This activity certainly commenced in this prehistoric period and continued until today and folklore term 'gold-smelter' explains mixing of mercury with alluvial gold in order to remove all impurities (Durman 1988: 4). It is without doubt that major mining activities were preceded by prospection and estimating of the raw material quality. It is confirmed by archaeologically documented mines and large quantity of diverse tools made of various rocks and copper. The author concludes that there is no gold at Vinča settlements but quotes copper and finds from Pločnik and corresponding technological correlation with mercury. He emphasizes that mining and metallurgy were the most important component of the Vinča culture economy and see the results of this investigating and technological period in the amount of gold at the necropolis at Varna, Bulgaria (Durman 1988: 6). In this context are particularly interesting two pottery vessels painted with gold from Varna that are chronologically synchronous with pottery fragments from Bubanj near Niš.

The heterogeneous repertoire of products including working implements, decorative artifacts together with cinnabarite and sporadic finds of lead, bronze and gold provide clear evidence for large scope and high technological standards of the Vinča culture metallurgy. Such chronological sequence is logical evolution of every technological innovation. If the Gradac phase of the Vinča culture represents, as it is confirmed, the advanced forms of mining and metallurgy of copper it is certain that initial and developing stages of this technology date back to the past. The examples mentioned in this work indicate with certainty that Vinča culture was acquainted with copper metallurgy from its very beginning and as such it has priority over the contemporary cultures in the southeast Europe.

PHOTOGRAPHS: Veljko Ilić, Duško Šljivar, Miljana Radivojević

PLATES: Saša Živanović

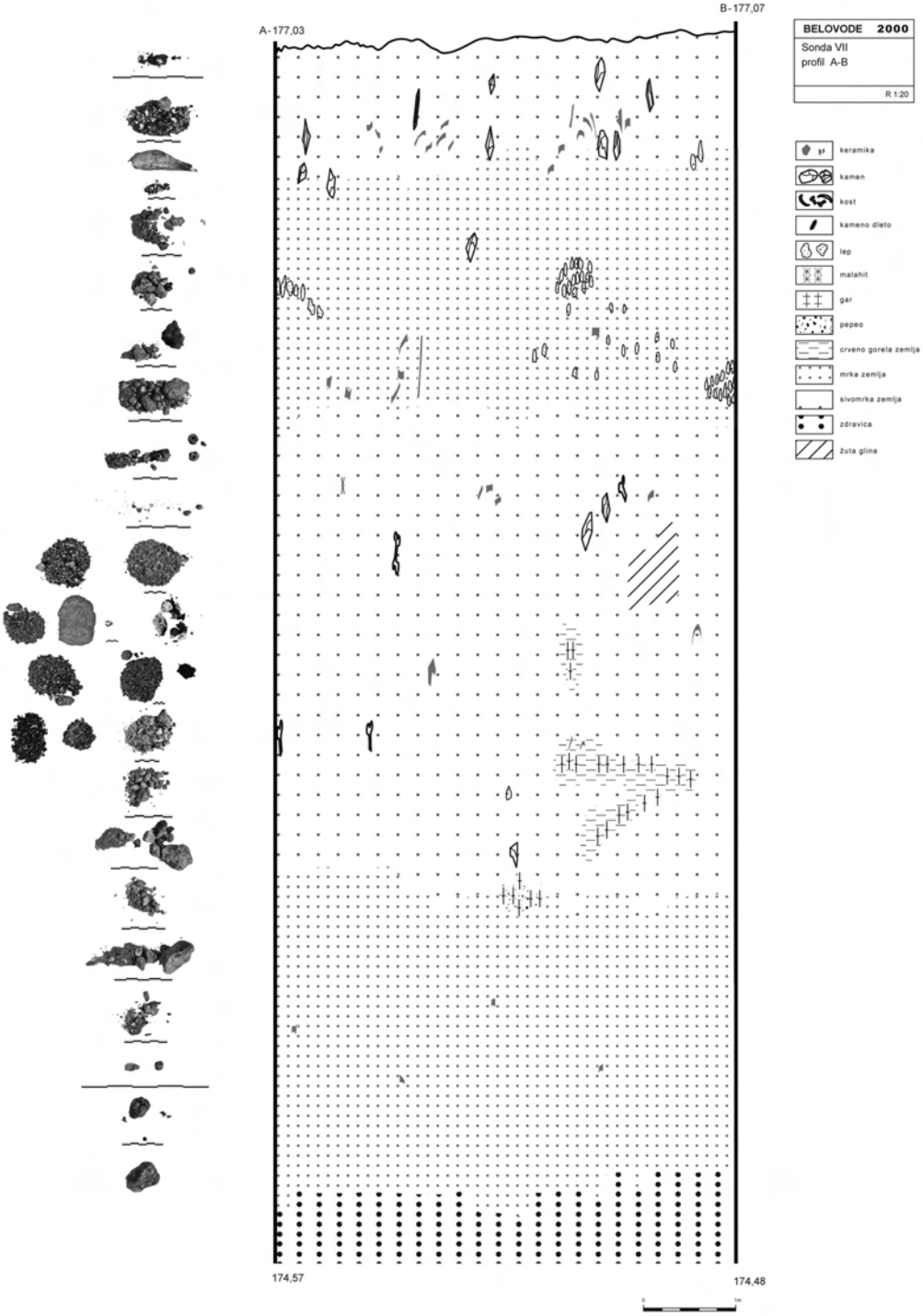

PLATE **I** / **ТАБЛА I**

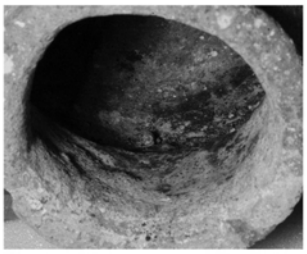

1

2

PLATE **II** / **ТАБЛА II**

1

2

3

4

5

PLATE **III** / **ТАБЛА III**

PLATE **IV** / **ТАБЛА IV**

1

2

3

4

5

PLATE **V** / **ТАБЛА V**

1

2

3

4

5

PLATE **VI** / **ТАБЛА VI**

1

2

3

4

5

PLATE **VII** / ТАБЛА **VII**

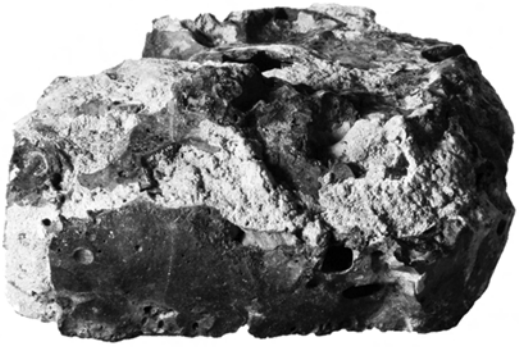

1

2

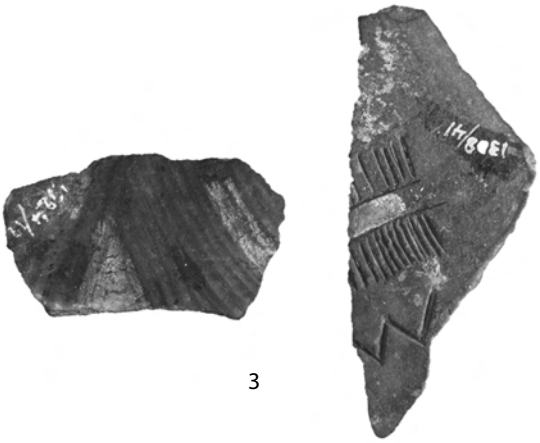

3

PLATE **VIII** / ТАБЛА **VIII**

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Antonović, D. 2003
Copper processing in Vinča: new contributions to the thesis about metallurgical character of Vinča culture, *Старинар* (н.с.) LII (2002): 27–44.

Bogdanović, M. 1990
Die Spätneolithischen Siedlung in Divostin, у: *Винча и њен свет*, ур. Срејовић Д. и Тасић Н., Београд: 99–106.

Богосављевић-Петровић, В. 2004
Неолитски рудници на централном Балкану као објекти геонаслеђа (Други научни скуп о геонаслеђу Србије), Београд: Завод за заштиту природе Србије, 65–73.

Borić, D. 2009
Absolute Dating of Metallurgical Inovations in the Vinča Culture of the Balkan, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 169, Metals and Societies, Studies in honour of Barbara S. Ottaway, Bonn, 191–245.

Брукнер, Б. 1980
Насеље винчанске групе на Гомолави, *Рад војвођанских музеја* 26: 5–53.

Čović, B. 1962
Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n.s. XV–XVI (1960 –1961): 79–139.

Дерикоњић, С. 2005
Археометалуршки и рударски центар Јармовац код Прибоја на Лиму, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 29: 33–36.

Durman, A. 1988
Industrija cinabarita u Vinči, *Opuscula archaelogica* 13: 1–9.

Gajić Kvaščev, M., Marić Stojanović, M., Šmit, Ž., Kantareolu, V., Karydas, A., Šljivar, D., Milovanović D., Andrić, V. (in press)
The cinnabar Use in the Vinča Culture.

Garašanin, M. 1979
Centralnobalkanska zona, *Praistorija jugoslovenskih zem*alja II. Neolit, Sarajevo, 79–226.

Glišić, J. 1960
Povodom referata dr M. Garašanina, Arheološko društvo Jugoslavije, Praistorijska sekcija I, Ohrid, 87–91.

Glumac, P. and Tringham, R. 1990
The Exploitation of Copper Minerals, Selevac, a Neolithic Village in Yugoslavia, ed. R. Tringham, D. Krstić, *Monumenta Archaeologica* Vol. 15, Los Angeles: 549–565.

Grbić, M. 1929
Pločnik. *Aeneolithische Ansiedlung*, Beograd.

Jovanović, B. 1982
Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu, Bor–Beograd.

Jovanović, S., Savić, M., Trailović, R., Janković, Ž., Šljivar, D. 2004
Evaluation of the domestication process in Serbia – Domestication of Neolithic Cattle, *Acta Veterinaria* Vol. 54, No. 5–6: 467–473.

Jurišić, A. 1960
Gradine zapadne Srbije, Arheološko društvo Jugoslavije, Praistorijska sekcija I, Ohrid, 91–98.

Mihaylov, P. 2005
New evidence for the earliest Copper Yielding and processing in the upper Struma Valley, in: *Metallurgy in Southeast Europe from Ancient Times till the end of 19th Century*, Созопол.

Milojčić, V. 1943
Das vorgeschichtiliche Bergwerk „Šuplja stena" am Avalaberg bei Belgrad (Serbien), *Wiener Prähistorische Zeitschsrift* XXX: 41–54.

Радивојевић, М. 2006
Прилог типологији и дистрибуцији секира-чекића типа Плочник на простор југоисточне Европе, *Гласник Српског археолошког друштва* 22: 211–224.

Radivojević, M., Rehren, T., Pernicka, E., Šljivar, D., Brauns, M., Borić, D. 2010
On the origins of the extractive metallurgy: new evidence from Europe, *Journal of Archaeological Scinece* 36: 2775–2787.

Сергеев, Г. П. 1963
Раннетриполскии клад У с. Карбуна, *Советская археология* №1: 135–151.

Сталио, Б. 1964
Нови метални налази са Плочника, *Зборник Народног музеја* (Београд) IV: 35–41.

Сталио, Б. 1973
Четврти налаз бакарног и каменог оруђа са Плочника код Прокупља, *Зборник Народног музеја* (Београд) VII: 157–161.

Šljivar, D. i Jacanović D. 2006
Zoomorphic figurines from Belovode, *Зборник Народног музеја* XVIII/1: 69–78.

Šljivar, D., Kuzmanović-Cvetković, J. and Jacanović, D. 2006
Belovode – Pločnik, new contributios for the copper metallurgy in the Vinča culture, *Homage to M. Garašanin*, N. Tasić ed., Beograd: SANU, 251–266.

Vasić, M. M. 1932
Preistorijska Vinča I, Beograd.

Vassits, M. M. 1911
Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908, *Praehistorische Zeitschrift* II (Berlin): 23–39.

Yiouni, P. 2000
Painted Pottery from East Macedonia in north Greece: Tehnological Analysis of Decorative Tehniques, *Documenta Praehistorica* XXVII (Ljubljana): 208–214.

Душко Д. ШЉИВАР
Народни музеј, Београд

Јулка П. КУЗМАНОВИЋ ЦВЕТКОВИЋ
Народни музеј Топлице, Прокупље

Јасмина Д. ЖИВКОВИЋ
Завичајни музеј, Петровац на Млави

Беловоде–Плочник, прилози металургији бакра у винчанској култури

После кратког историјата истраживања металургије бакра у винчанској култури, наведени су најважнији резултати интердисциплинарних анализа материјала са Беловода и Плочника. Палеозоолошке анализе коштаног материјала животињског порекла показале су присуство две врсте говечета. Bos brahicheros је аутохтона врста која током градачке фазе винчанске културе егзистира са bos primigenius говечетом, које је на ове просторе импортовано са степског простора. Ово указује на доста сложеније видове сточарске економије и посредно се доводи у везу са металургијом бакра и робном разменом на широком простору југоисточне Европе. Физичко-хемијске анализе дела узорака са Беловода показала су и научно верификовала најстарије топљење бакарне руде, односно бакра, током градачке фазе винчанске културе, на прелазу из VI у V миленијум старе ере. Ово су, за сада, најстарији датуми и докази о металургији бакра на европском простору. Ова хронолошка позиција је потврђена апсолутним датумима који су добијени AMS методом (Accelerator Mass Spectrometry) из лабораторија у Оксфорду, Велика Британија.

Даљим примерима документован је стратиграфски контекст и континуитет металургије током свих фаза винчанске културе. Приказан је широк спектар производа од бакра са Плочника и Беловода, уз налазе који посредно документују ове тврдње. У овом смислу су најиндикативније орнаменталне представе на антропоморфној пластици које, сасвим извесно, представљају реплике или имитације оригиналног накита од бакра. Завршни део рада је посвећен новим сировинама које конвенционална археологија обично веже за млађе праисторијске етапе. Налази цинабарита на Плочнику, комад оловне згуре са Беловода, инготи који се према металографској структури приписују бронзи и два фрагмента бојена златом из Бубња код Ниша указују на дубоке корене и инвентивност рудара и металурга. Заједно, сви ови налази недвосмислено указују на развијене облике металургије и еволутивни ток ове технологије од почетних фаза винчанске културе, као и на акумулацију знања које ће наследити потоње генерације.

UDK 069.51:903.21(497.11) ;
903.21.01"634"(497.11)
ID=187731468

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Драгана А. АНТОНОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Аца В. ЂОРЂЕВИЋ
Народни музеј, Београд

Типологија перфорираног каменог оруђа из Србије

налази из праисторијске збирке Народног музеја у Београду

Апстракт: *Перфорирано камено оруђе и оружје је широко распрострањено у Србији. Највећи број њих су у музејске збирке доспели као случајни налази без археолошког контекста. Овај текст представља почетак у решавању питања културно-хронолошке припадности и намене ових налаза, а једини начин да се на то одговори је да се бројно камено перфорирано оруђе и оружје, нађено широм Србије, публикује чиме би се омогућило стварање опште слике о њему. У раду су обрађени предмети из Праисторијске збирке Народног музеја у Београду. Њихова типологија омогућила је да се утврди да су постојали стандарди у изради камених перфорираних артефаката, те и културно-хронолошко дефинисање. Бушено камено оруђе и оружје свакако треба посматрати у склопу европског и предњоазијског енеолита и бронзаног доба. Оно је културна појава која се у том периоду региструје на широком простору, од Персије до северне и западне Европе, као и бакарно и бронзано оруђе и оружје, и вероватно је имало велики значај за људе тог времена на шта указују врхунска обрада и квалитетни камен од кога су прављени.*

Кључне речи: *камен, оруђе, оружје, перфориране секире-чекићи, перфориране тесле, енеолит, бронзано доба, Србија*

Перфорирано камено оруђе и оружје[1] је широко распрострањено у Србији. Нема музеја у нашој земљи који у својој праисторијског збирци не чува и ову врсту налаза. Међутим, највећи број њих су у музејске збирке доспели путем откупа, као случајни налази без археолошког контекста. Зато се данас мало зна о културно-хронолошкој припадности и намени ових налаза, о начину и местима њихове производње, извору

1 Устаљен је термин „оруђе" за све камене предмете који су могли бити употребљени за било какав рад, за разлику од украсних предмета који нису имали ту врсту практичне намене. Међутим, у случају перфорираног каменог оруђа питање је колико је уопште реч о алату. Највероватније да се ради о оружју – ловном, бојном или парадном, на шта указује недостатак трагова употребе (Антоновић 1992: 21). У случају перфорираних тесли и даље је реч о оруђу, а једним делом и о украсним предметима.

сировина и могућој циркулацији. Овај текст представља почетак у решавању ових питања, а једини начин да се на њих одговори је да се бројно камено перфорирано оруђе и оружје, нађено широм Србије, публикује, чиме би се омогућило стварање опште слике о њему.[2]

У раду је обрађено камено перфорирано оруђе и оружје из праисторијске збирке Народног музеја у Београду. У обзир је узет само инвентарисани материјал, а не сумњамо да се у оквиру студијских збирки налази такође велики број примерака ове врсте који би могао много да допринесе њиховом бољем културно-хронолошком дефинисању. Значај инвентарисаних примерака, који су у највећем броју случајни налази, јесте тај што су управо ови налази цели и добро очувани и омогућавају прављење типологије што је свакако почетак у изучавању археолошког материјала. Обрађен је узорак од 124 налаза, од којих је 52 целих и 72 фрагментованих.

Сво камено перфорирано оруђе може, по положају отвора за држању у односу на сечицу, да се определи у две основне групе: 1. перфориране тесле и 2. перфориране секире-чекиће. У прву групу су опредељене алатке код којих је оса отвора за држању управна на сечицу, а у другу оне код којих је оса паралелна са сечицом. У оквиру ове две групе издвојено је по облику више типова.

Перфориране тесле

У материјалу из Праисторијске збирке Народног музеја у Београду издвојено је пет типова перфорираних тесли (сл. 1).

Тип 1. Алатке трапезоидног облика (дистални део је шири од проксималног), полукружног попречног пресека. Цилиндричан отвор за држању налази се ближе темену (сл. 1/1–3).

Тип 2. Теслица трапезоидног облика (дистални део је шири од проксималног), неправилног елипсоидног попречног пресека (бочне стране су равне). Биконична перфорација је смештена ближе сечици. Биконично бушење, отвор у дисталном делу и врста сировине (јадеит/нефрит) упућују на закључак да се ради о украсном предмету, па можда и о статусном обележју (сл. 1/4).

Тип 3. Алатке трапезоидног облика (дистални крај је ужи од проксималног), елипсоидног попречног пресека. Цилиндрични отвор за држању је у централном делу (сл. 1/5).

Тип 4. Алатка неправилног правоугаоног облика (дистални и проксимални крај су исте ширине), елипсоидног попречног пресека. Цилиндрични отвор за држању је у централном делу (сл. 1/6).

2 О томе колико је перфорирано камено оруђе занемарено говори и чињеница да је до сада једино материјал из Народног музеја у Краљеву, још пре 25 година, публикован у оквиру посебног рада који се бави искључиво овом врстом артефаката (Богосављевић 1987).

Тип 5. Тесла-чекић трапезоидног облика (дистални крај је ужи од проксималног), правоугаоног попречног пресека. Цилиндрични отвор за држању је уз теме (сл. 1/7).

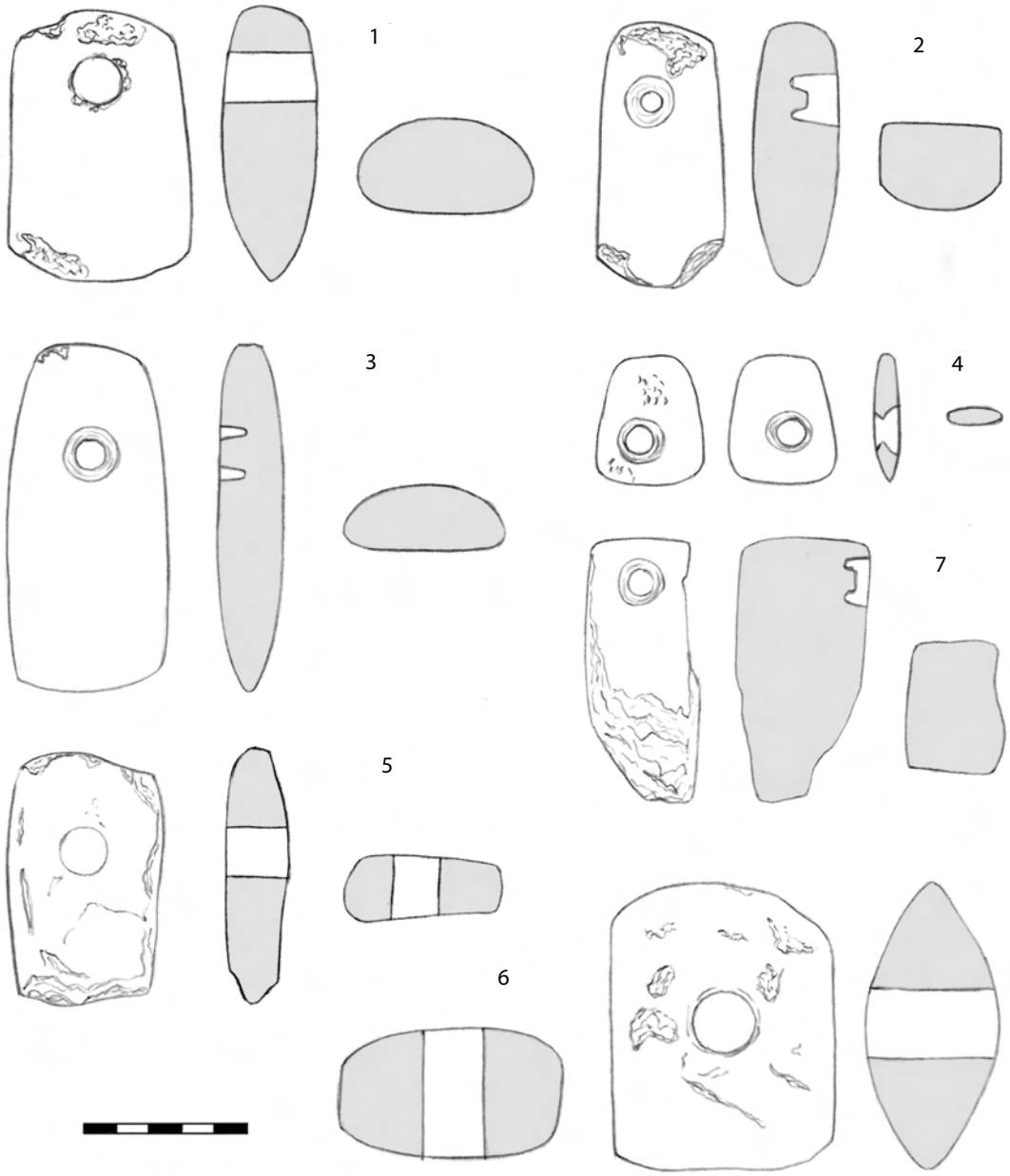

Сл. **1** Перфориране камене тесле: 1–3. тип 1; 4. тип 2; 5. тип 3; 6. тип 4; 7. тип 5.

Fig. **1** Perforated stone adzes: 1–3 type 1; 4 type 2; 5 type 3; 6 type 4; 7 type 5.

Тесле типова 1–4 настале су од типичних винчанских тесли, оруђа најзаступљенијег на налазиштима винчанске културе (Antonović 2003: 54–55) и вероватно да представљају покушај решавања причвршћивања држаље на ову врсту алатки. Изузетак представљају теслица од јадеита/нефрита (сл. 1/4), која је пробушена да би постала привезак, и тесла-чекић од мермера (сл. 1/7) која је полуфабрикат и за коју не може са сигурношћу да се тврди да је финално требала да постане алатка.

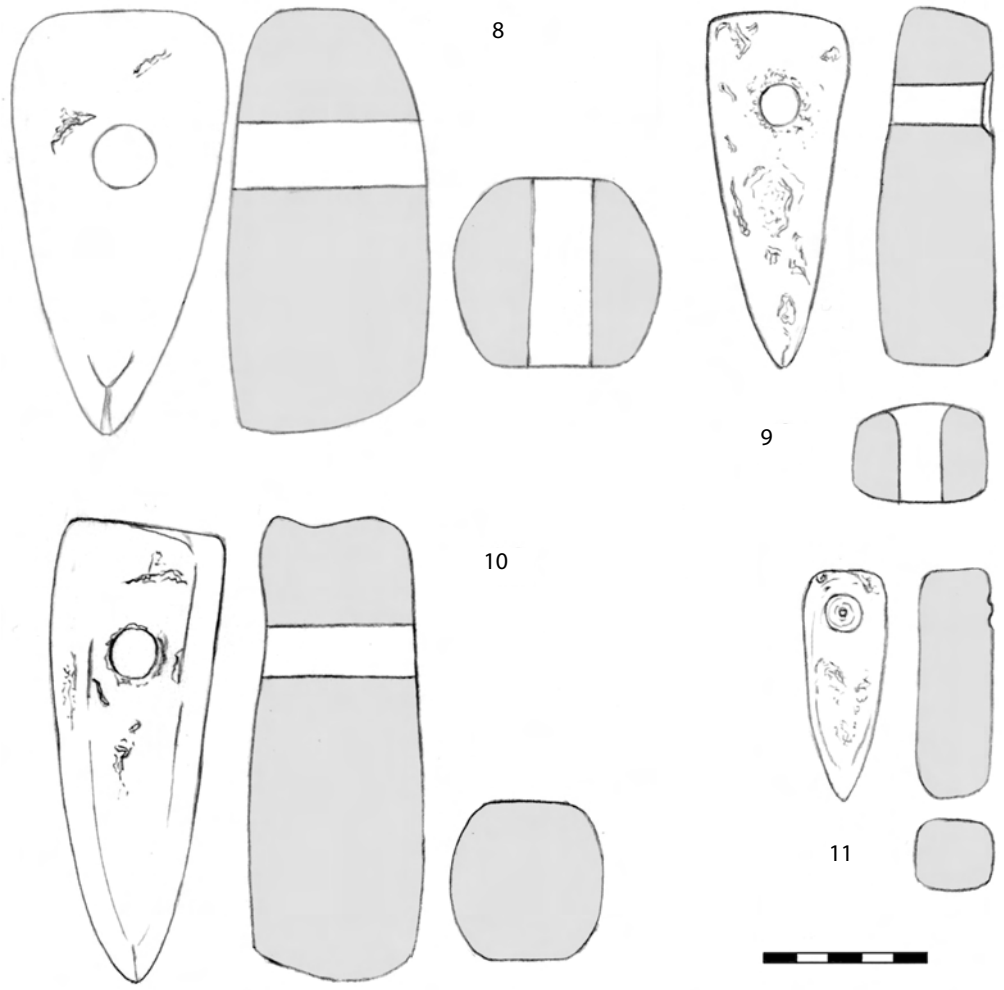

Сл. **2** Перфориране камене секире-чекићи типа 1.

Fig. **2** Perforated stone hammer-axes type 1.

Перфориране секире-чекићи

У материјалу из Народног музеја у Београду забележено је девет типова ове врсте предмета (сл. 2–9).

Тип 1. Алатке троугаоног облика са цилиндричном перфорацијом у теменом делу. У уздужном пресеку дистални крај са сечицом може бити шири (сл. 2/8–10) или исте ширине (сл. 2/11) као проксимални са теменом. Попречни пресек је елипсоидан са заравњеном горњом и доњом страном, а ређе и четвороугаон.

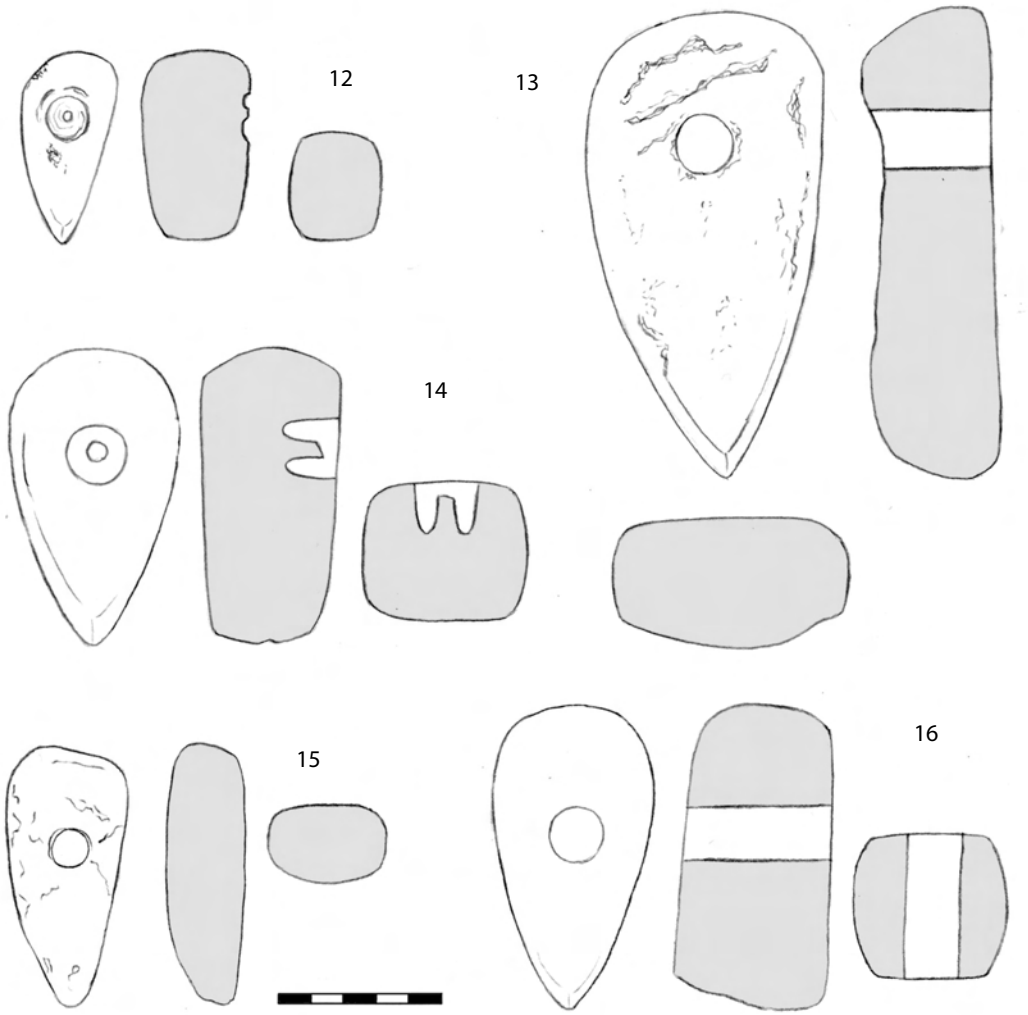

Сл. **3** Перфориране камене секире-чекићи типа 2.

Fig. **3** Perforated stone hammer-axes type 2.

Тип 2. Секире-чекићи листоликог облика код ког је проксимални крај с теменом правилно заобљен. Цилиндрични отвор за држању налази се у проксималном делу, понекад чак и у централном. У уздужном пресеку дистални крај може бити ужи (сл. 3/12, 14–15), шири (сл. 3/16) или исте ширине (сл. 3/13) као проксимални крај. Попречни пресек је четвороугаон са испупченим страницама (тежи ка елипсоидном).

Тип 3. Срцолике секире-чекићи са цилиндричним отвором у теменом делу. Ова врста алатки је настала од дисталних делова преломљених примерака код којих је део старе перфорације видљив на темену – отуда и срцолики облик. У уздужном пресеку дистални крај може бити шири (сл. 4/17–18) или ужи (сл. 4/19) од проксималног краја. Попречни пресек представља прелаз између четвороугла и елипсе.

Тип 4. Секире-чекићи прелазног облика између троугаоног и петоугаоног. Реч је о алаткама које још увек немају типичан петоугаони облик карактеристичан за бакарнодобне перфориране секире-чекиће. Проширење у делу отвора за држању је само у наговештају. Теме је јасно дефинисано и заравњено. Цилиндрични отвор за држању налази се у проксималном делу. У уздужном пресеку дистални крај може бити

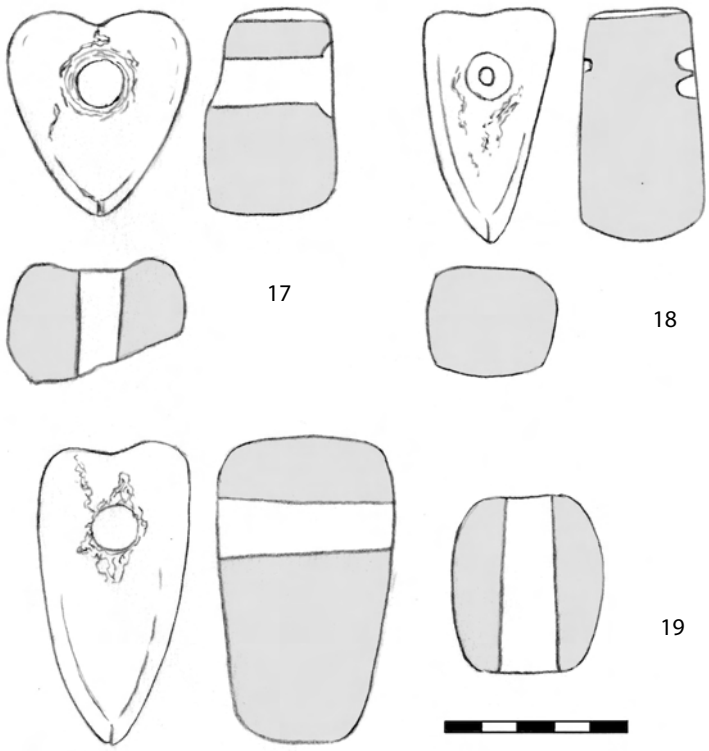

Сл. **4** Перфориране камене секире-чекићи типа 3.

Fig. **4** Perforated stone hammer-axes type 3.

ужи (сл. 5/20–21), шири (сл. 5/23–24) или исте ширине као проксимални крај (сл. 5/22). Попречни пресек представља прелаз између четвороугла и елипсе.

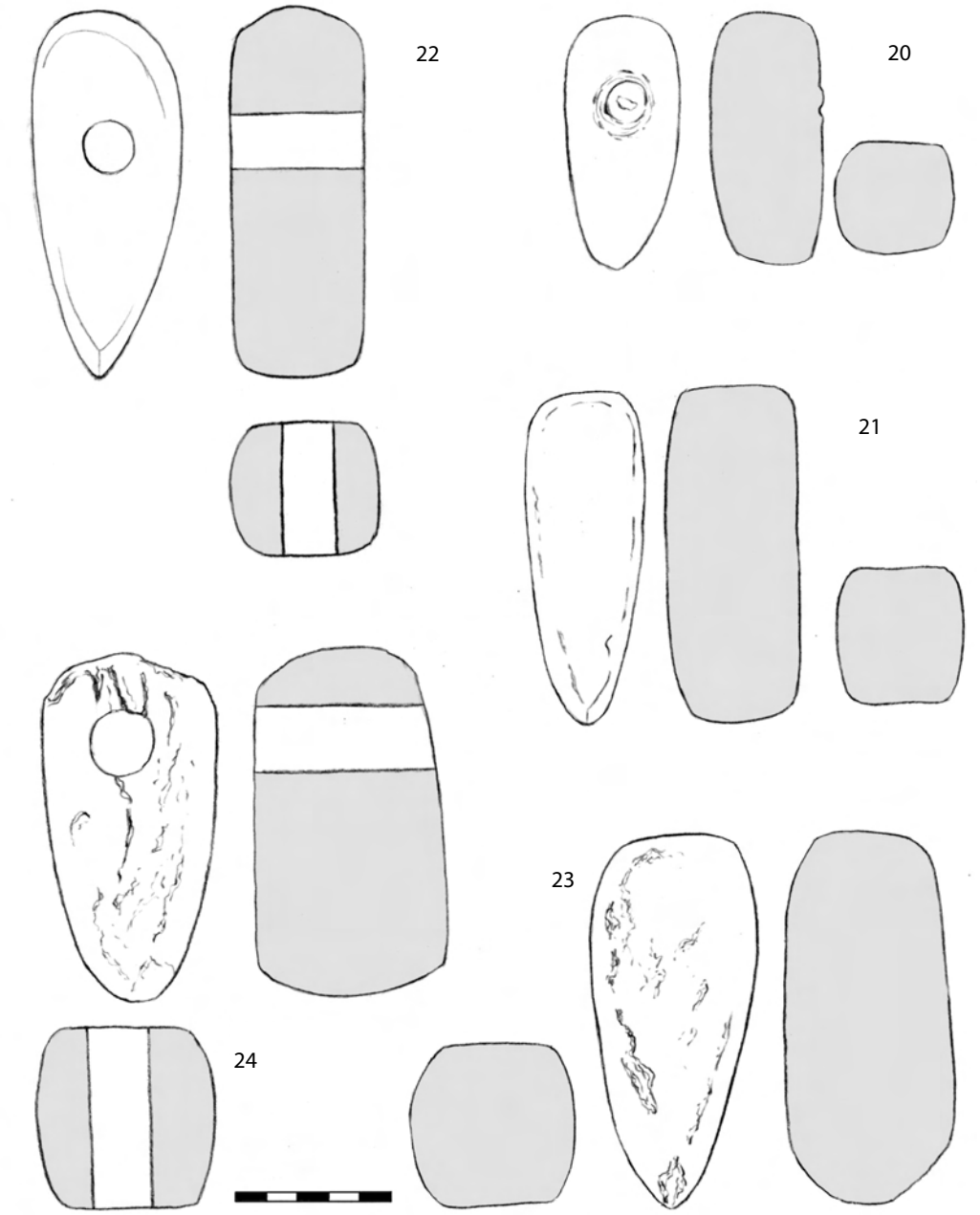

Сл. **5** Перфориране камене секире-чекићи типа 4.

Fig. **5** Perforated stone hammer-axes type 4.

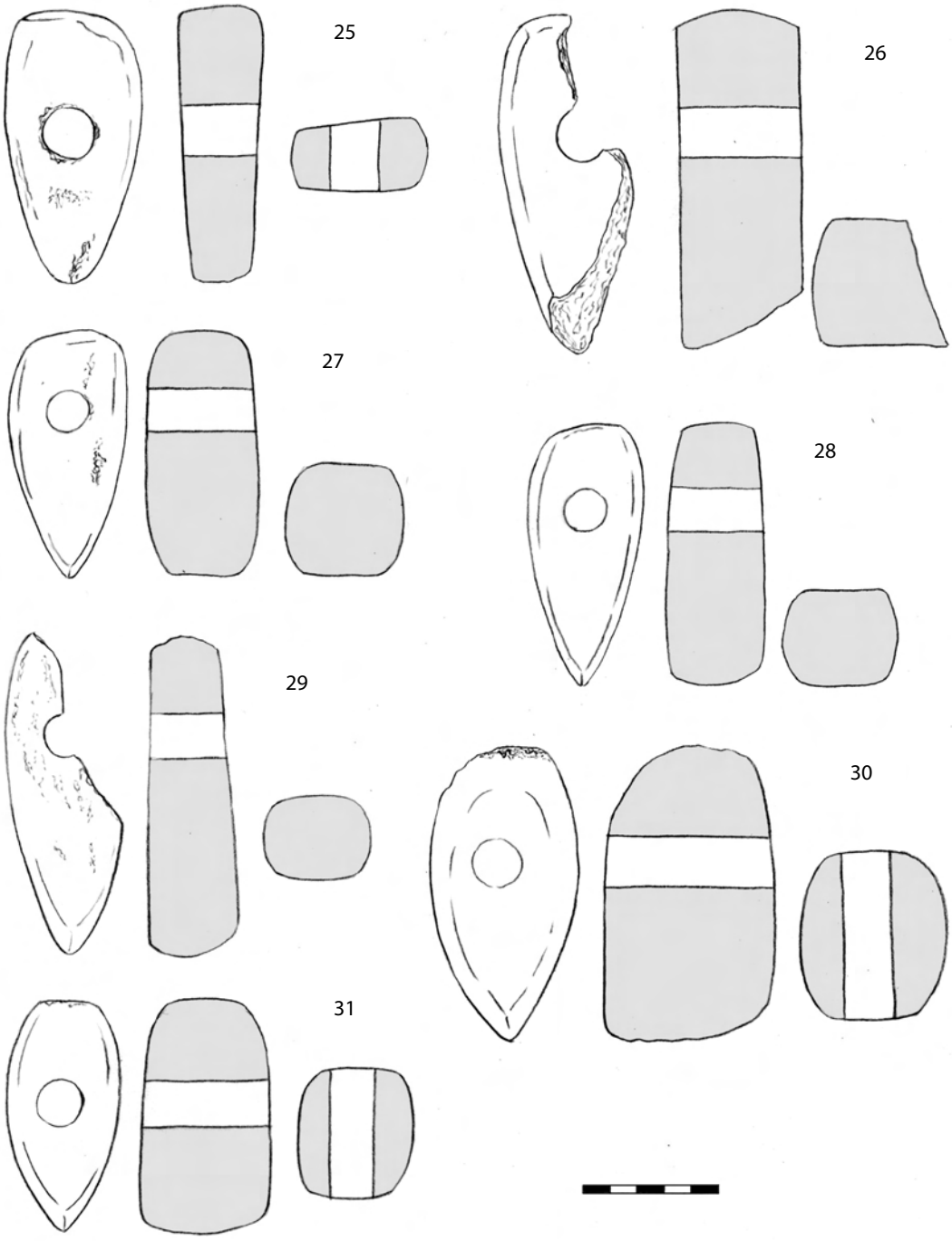

Сл. **6** Перфориране камене секире-чекићи типа 5.

Fig. **6** Perforated stone hammer-axes type 5.

Тип 5. Скоро петоугаоне алатке код којих је теме јасно издиференцирано, али још увек заобљено. Бочне стране су лучно савијене, тако да алатке имају облик који представља прелаз од листоликог ка петоугаоном. У теменом делу, али врло близу центру, налази се цилиндрични отвор за држању. У уздужном пресеку дистални крај може бити ужи (сл. 6/25), шири (сл. 6/27–31) или исте ширине (сл. 6/26) као проксимални крај. Попречни пресек представља прелаз између четвороугла и елипсе.

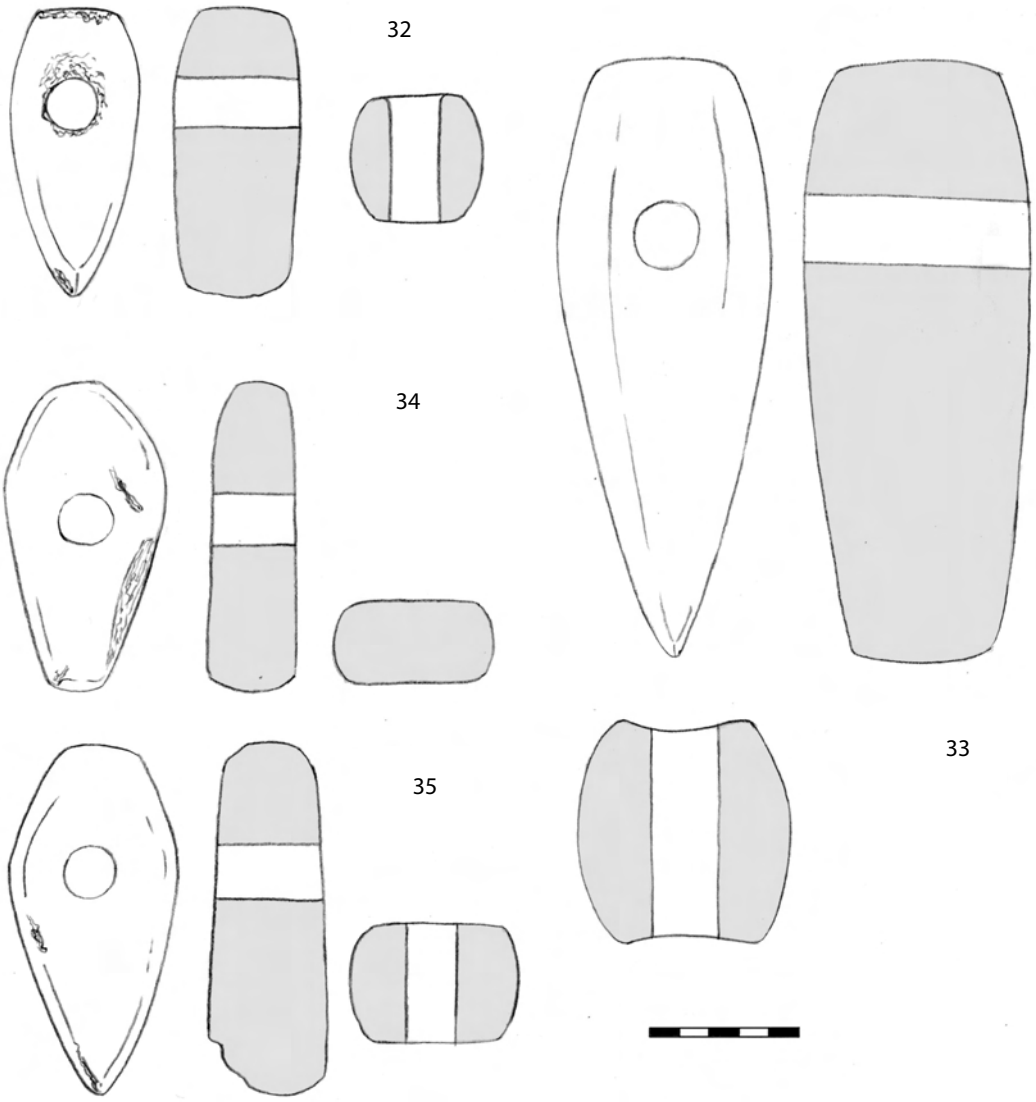

Сл. **7** Перфориране камене секире-чекићи типа 6.

Fig. **7** Perforated stone hammer-axes type 6.

Тип 6. Петоугаоне секире-чекићи са равно засеченим теменом и равним бочним странама које се срећу у делу перфорације. Код перфорације су благо заобљене (немају профилисани гребен), што алатке овог типа разликује од следећег типа 7. Цилиндрична

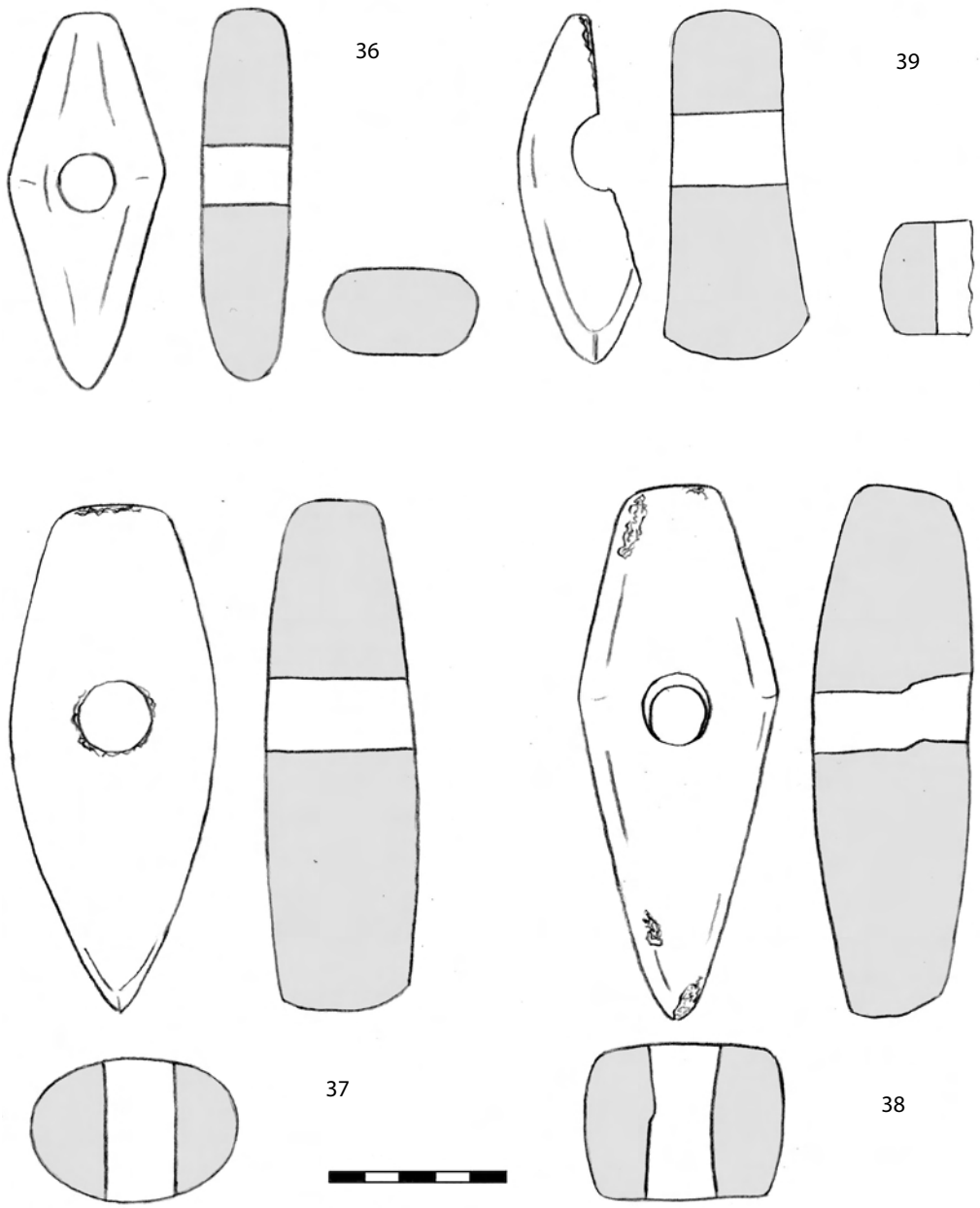

Сл. **8** Перфориране камене секире-чекићи типа 7.

Fig. **8** Perforated stone hammer-axes type 7.

перфорација је смештена ближе темену. У уздужном пресеку дистални крај може бити ужи (сл. 7/32–33) или шири (сл. 7/34–35) од проксималног краја. Попречни пресек представља прелаз између четвороугла и елипсе.

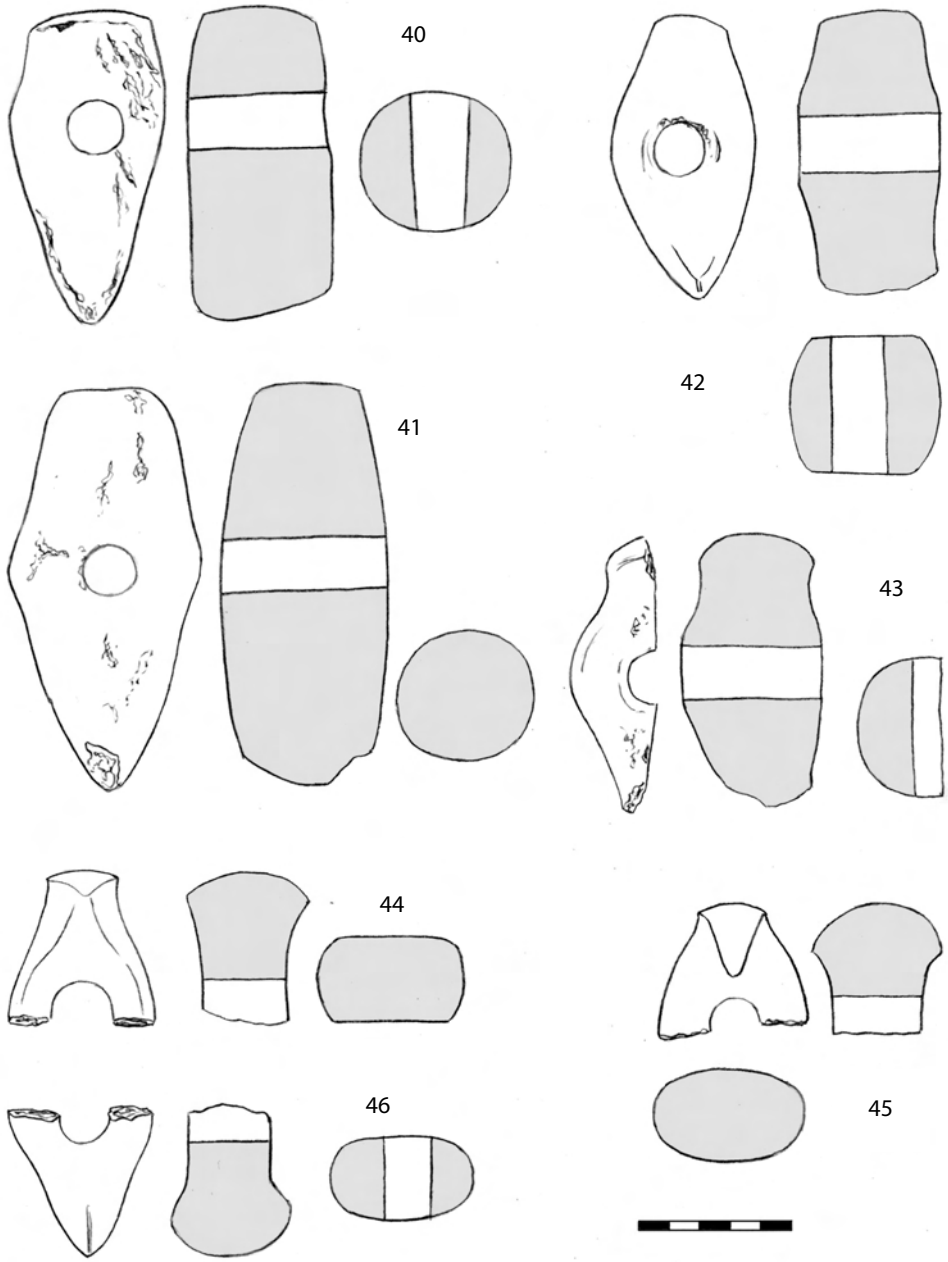

Сл. **9** Перфориране камене секире-чекићи: 40–45. тип 8; 46. тип 9.

Fig. **9** Perforated stone hammer-axes type: 40 - 45 type 8; 46 type 9.

Тип 7. Петоугаоне секире-чекићи са равно исеченим теменом и равним бочним странама. Сусрет бочних страна у средишњем делу формира гребен који још увек није посебно наглашен као код алатки типа 8. Цилиндрични отвор за држању налази се у централном делу алатке. У уздужном пресеку дистални крај може бити ужи (сл. 8/36, 38) или шири (сл. 8/37, 39) од проксималног краја. Код неких примерака сечица на дисталном крају је лепезасто проширена (сл. 8/39). Попречни пресек је четвороугаон, елипсоидан или облика који представља прелаз између прва два.

Тип 8. Секире-чекићи овог типа имају у основи петоугао који нарушавају профилисано теме и средишњи део алатке. Теме се посебно издваја из тела алатке и може бити незнатно наглашено (сл. 9/40–42), дугметасто обликовано и одвојено од осталог дела алатке жлебом (сл. 9/43) или лепезасто проширено (сл. 9/44–45). У средњем делу, где се налази цилиндрични отвор за држању, тело је ојачано профилисаним ребрима – по једно са сваке стране. У уздужном пресеку дистални крај може бити шири (сл. 9/40–41) или исте ширине (сл. 9/42–43) као проксимални крај. У оба случаја алатка је у делу око отвора за држању задебљана. Алатке овог типа на тај начин имитирају своје металне узоре код којих је перфорација на крајевима ојачана прстеном. Попречни пресек је елипсоидан или облика између четвороугаоног и елипсоидног.

Тип 9. Овај тип издвојен је само на основу фрагментованих алатки. Реч је о секирама-чекићима које највероватније имају облик алатки типа 8, с том разликом што имају лепезасто проширену сечицу (сл. 9/ 46). Примерци ове врсте су потпуно пресликани метални узори, с тим што их елипсоидан попречни пресек јасно одваја од њих.

Културно-хронолошка припадност перфорираног оруђа и оружја

Највећи број налаза обрађених у овом раду доспео је у Праисторијску збирку Народног музеја у Београду путем откупа, као случајни налази ван археолошког контекста. Исти је случај и са бакарним перфорираним оруђем које је по облику најсличније налазима обрађеним у овом раду и које би могло да помогне у хронолошком опредељивању камених пандана (Antonović 2009). У материјалу из Народног музеја мали је број оних који потичу из археолошког контекста: од укупно прегледаних 124 примерака њих 25 има стратиграфску дефиницију (потичу са ископавања или су барем нађени заједно са керамиком која их ближе датује), али је половина фрагментована па самим тим типолошки недовољно дефинисана. Осталих 99 примерака су случајни налази без икаквих пратећих прилога који би могли да их хронолошки одреде. Све ово отежава одређивање културно-хронолошке припадности перфорираног каменог оруђа и оружја и оставља отворено питање када и зашто се оно појављује, те чему је служило и докле је било у употреби.

Перфориране тесле су облик који није наставио да живи после винчанске културе, па се с правом могу сматрати искључиво винчанским производом на овом тлу и то на

основу облика идентичног с формом обичних винчанских тесли. Оне као оруђе нису могле да опстану пошто су биле лако ломљиве због танког тела. Зато се, по правилу, на њима налазе трагови тек започете цилиндричне перфорације, а цео отвор за држању је изведен само на дебљим примерцима (сл. 1/5, 6). Ипак овакав начин причвршћивања алатке на држању није прихваћен од винчанских мајстора, те се перфориране тесле с правом могу сматрати једним од експеримената винчанске културе. Некад су тесле бушене и да би постале привесци, па је у том случају извођена биконична перфорација. Леп изглед и украсни камен нису били једина мерила за коришћење тесли у функцији привеска (теслица од нефрита; сл. 1/4), те се понегде могу наћи и веће алатке пробушене ради бешења о узицу, као што је то случај са налазом са локалитета Ситњари у селу Буковче код Јагодине (Перић 2009: 29). Малобројне тесле са отвором за држању су забележене у самој Винчи, у слојевима од коте 7,0 m што њихово појављивање сасвим сигурно културно-хронолошки опредељује у завршетак винчанско-тордошке фазе II. И током млађе винчанске фазе оне су ретке и тек понеки забележени примерак, као онај у Винчи или на Бенској бари (Антоновић 1992, 11, напомена 13; Трбуховић и Васиљевић 1983: Табла XIV/4), потврђује чињеницу да овакав облик никада није био опште прихваћен, као што је то случај са перфорираним секирама-чекићима. Перфориране тесле представљају облик типичан за винчанску културу и не појављују се у каснијим периодима.

Перфориране камене секире-чекићи појављују се крајем старије фазе винчанске културе (Винча–Тордош II). У самој Винчи има их од коте 6,5 m (Антоновић 1992: 14). У енеолитској винчанско-плочничкој фази оне постају уобичајена, мада не и честа појава у каменом материјалу. Реч је о типовима 1, 2, 3, 6 и 7. Типови 1 и 2 представљају предмете једноставног облика и не показују сличност са металним перфорираним оруђем. Њима може да се прикључи и тип 3 у који су уврштени примерци настали од делова поломљених перфорираних артефаката, те су зато мање хронолошки ограничени. И заиста алатке типа 3 налажене су од винчанског до раног бронзаног доба. Забележене су на винчанској Бањици у Београду и Кормадину у Јакову (Perišić 1984: 131, kat. 524, 526; Јовановић и Глишић 1961: 124, Сл. 19), на ранобронзанодобном локалитету ватинске културе Маркове баре у Мађару код Крушевца (Стојић и Чађеновић 2006: 129, кат. 20) и раногвозденодобном налазишту Далековод у селу Шапине код Пожаревца (Стојић и Јацановић, 2008: 277, кат. 1).[3]

За разлику од типа 3, оруђе типа 1 је забележено само на енеолитским локалитетима, као што су винчанско насеље Кормадин и Лазарев град у Крушевцу опредељен у Бубањ I и Криводол–Салкуца–Бубањ комплекс (Perišić 1984: 140, kat. 621; Стојић и Чађеновић

3 Овај комад аутори датују у бакарно доба, вероватно на основу облика; уз њега је међутим нађен само један мањи фрагмент гвозденодобне керамике, па може да се претпостави да овај комад може бити и из тог периода.

2006: 112, кат. 53). Предмети типа 5 су још ређи у Србији. До сада су забележени само на локалитетима бронзаног доба: у Љуљацима (Богдановић 1986: 53, тип Ib4) и на локалитету Крушкар у Трубареву (Стојић и Чађеновић 2006: 224, кат. 5). Оруђе типа 4, једноставно по облику, имало је релативно дугу употребу кроз праисторију. Примерци ове врсте налажени су на локалитетима бакарног и бронзаног доба: на Бубњу код Ниша (Стојић и Јоцић 2006: 192, кат. 142) и локалитету Маркове баре – Мађаре, Крушевац (Стојић и Чађеновић 2006: 262, сл. 34).[4]

Што је облик сложенији то је хронолошки распон у коме су перфориране секиречекићи коришћене већи. Тако је оруђе типа 2 налажено на винчанским, средњоенеолитским и бронзанодобним локалитетима: Кормадин, Јаково (Perišić 1984: 128, kat. 494), Код чесме у Пољани (Стојић и Јацановић, 2008: 214, кат. 10), Циглана у Добановцима (Perišić 1984: 128, kat. 496), налазиште Салкуца културе Стиг код Црљенца (Стојић и Јацановић, 2008: 81, кат. 6), Крушкар у Трубареву код Крушевца (Стојић и Чађеновић 2006: 224, кат. 4), ватински Љуљаци (Богдановић 1986: 53, тип 1а), Гологлава код Сталаћа (Стојић и Чађеновић 2006: 207, кат. 5, 6).

Облик који је исто тако дуго трајао кроз праисторију је онај опредељен у тип 7. Појављује се током винчанске културе, у њеним енеолитским фазама (Винча–Плочник I–II), а траје и кроз рано бронзано доба. О томе сведоче налази са винчанских налазишта Кормадин у Јакову (Perišić 1984: 139, kat. 617), а посебно онај из саме Винче нађен током искпавања 2004. године (EDM 488/2004).[5] Занимљиви су, у културно-хронолошком погледу, налази из некрополе у Мокрину, где су нађене три секиречекића као гробни прилози (гробови 57, 163, 243; Girić 1971: 68, 117, 154; Jovanović 1972: 40), увек поред главе, па претпостављамо да су вероватно имале држању и да су их покојници „држали" као оружје, пребачено преко рамена. Један примерак оваквог облика нађен је и на бронзанодобном локалитету Мађија у Браћини код Крушевац (Стојић и Чађеновић 2006: 74, 269, кат. 3).

Тип 7 и тип 6, који је његова упрошћенија верзија, представљају камене пандане типичним винчанским бакарним секирама-чекићима типа Плочник.[6] Увек се поставља питање да ли су камене перфориране алатке имитација бакарног оруђа или њихови прототипови. Бушено оруђе појављује се паралелно са појавом масивних бакарних

4 Локалитет Маркове баре није ископаван, а керамика која је површински скупљена датује се од касног енеолита до гвозденодобне Басараби културе.

5 Реч је о целој изузетно лепо обликованој и очуваној секири-чекићу типичног плочничког облика. Обраду материјала од глачаног камена са Винче, истраживања од 1998. године, ради Д. Антоновић.

6 Реч је о масивном бакарном оруђу и оружју из Плочника код Прокупља за које је дуго важило мишљење да потичу из остава из поствинчанског периода. Новијим ископавањима на Плочнику утврђено је да је реч о групним налазима из времена градачке фазе, као и то да је метално оруђе на Плочнику прављено већ крајем фазе Винча–Тордош II (Šljivar, Kuzmanović–Cvetković and Jacanović 2006: 255).

алатки. Према датовању најстаријих налаза од бакра, а то су Беловоде и Плочник (Radivojević et al. 2010: 2779), бакарно оруђе се појављује у исто време када и бушено, значи крајем старије фазе винчанске културе (Винча–Тордош II). Можда су камене бушене алатке, пре свега оне типа Плочник, биле модели по којима се формирао калуп за ливење бакарног оруђа. У такву сврху би свакако могла да послужи већ поменута камена секира-чекић из Винче (EDM 488/2004) идентичног облика као и бакарни примерци из Плочника.

Претходна претпоставка се свакако не може изнети за касније типове бушеног каменог оруђа (тип 8 и 9) пошто се њихов облик не појављује у металу. Међутим, очигледно је да су свакако настале под утицајем металног оруђа и оружја, судећи на основу лепезасто проширене сечице и профилисаног темена. И заиста предмети оваквог облика до сада су нађени на налазиштима касног енеолита и бронзаног доба. На Гомолави је, у костолачком слоју, забележен примерак који обликом представља прелаз између наших типова 7 и 8 (Гирић 1960: 133). Секира-чекић са лепезасто проширеном сечицом (тип 9) нађена је на локалитету костолачке културе Зидјита код Жагубице (Стојић и Јацановић, 2008: 354, кат. 2) и бронзанодобном Вртоп – Дренице код Медвеђе (Булатовић и Јовић, 2010: 149, кат. 1). Оруђе облика сврстаног у тип 8 до сада је познато углавном из некропола и насеља раног бронзаног доба западног Балкана. Нађено је на Гласинцу, у тумулусу VI, гроб 2 на некрополи у Ковачевом долу (Čović 1983: 187, sl. 13/9, T.XXVII/6), као и на градини у месту Пит код Горице (Čović 1983, 146, Sl. 11/1). Упрошћенији облици типа 8 нађени су и у северозападној Србији, на локалитету Бенска бара у Шапцу, и могу да се вежу за слој баденске културе (Трбуховић и Васиљевић 1983: 27; T.XV). Једини до сада стратиграфски дефинисани примерци типа 8 у Србији су нађени на локалитетима Црквине и Масинске њиве у Малом Борку (рударски басен Колубара). Пре финалне обраде комплетног материјала са ових локалитета поменути налази се за сада грубо могу датовати у енеолит.[7] Занимљиво да је реч о полуфабрикатима, што указује да су овакви облици били локално израђивани и да се не ради о импортима.

Перфорирано камено оруђе и оружје је широко распрострањено и у суседној Бугарској, али за разлику од Србије бројни примерци долазе из археолошких контекста што је тамошњим стручњацима олакшало датовање случајних налаза. Тако облици које смо ми сврстали у секире-чекиће типа 1–6 у Бугарској датују од касног енеолита па до краја бронзаног доба (Александров и Гладичева 1993: 47), што би код нас обухватало период од завршетка винчанске културе до средњег броназног доба. Тип 7 датују у бугарско рано бронзано доба III (код нас то је време касноенеолитске вучедолске

7 Обраду материјала од глачаног камена у оквиру заштитног археолошког истраживања на рударском басену Колубара које изводи Републички завод за заштиту споменика културе ради Д. Антоновић.

културе), а облици типа 8 су нешто старији и опредељују се у рано бронзано доба II, односно време костолачке културе (*loc. cit.*; Николов 2010: 93, 95). Да се исти облици појављују на великом простору и у истом временском распону, говори и податак да су перфориране секире-чекићи, као што су наше опредељене у типове 4–7, појављују и у касноенеолитским и бронзанодобним културама на северној обали Црног мора (Новичихин и Федоренко 2003: 89).

Закључак

Израда типологије перфорираног каменог оруђа и оружја омогућила је да се утврди да су постојали стандарди у изради камених перфорираних артефаката, те да се на основу типологије може извршити њихово култрно-хронолошко дефинисање. Ову врсту материјала свакако треба проучавати заједно са металним оруђем због њихове велике сличности. Веза између металног и каменог перфорираног оруђа и оружја свакако постоји, али још увек се не зна шта је чему претходило и шта је чија имитација: да ли је метално оруђе претходило каменом, тј. да ли су камени предмети имитација металних или обрнуто.

Бушено камено оруђе и оружје свакако треба посматрати у склопу европског и предњоазијског енеолита и бронзаног доба. Оно је културна појава која се у том периоду региструје на широком простору, од Персије до северне и западне Европе, као и бакарно и бронзано оруђе и оружје, и вероватно је имало велики значај за људе тог времена, на шта указују врхунска обрада и квалитетни камен од кога су прављене.

Захвалност

Аутори најтоплије захваљују кустосима Народног музеја у Београду мр Душку Шљивару (Збирка млађег неолита и енеолита) и Ненаду Радојчићу (Збирка бронзаног доба) што су им несебично уступили материјал из својих збирки ради обраде и публиковања. Чланак је настао као резултат рада на пројектима Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије „Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије“ (OI177020) и „Културне промене и популациона кретања у раној праисторији централног Балкана“ (OI177023).

Каталог налаза

Перфориране тесле

Тип 1

1. Секурић, Јагодина; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 9524. Тесла: дужина 85 mm, ширина 56 mm, пречник отвора 15 mm.

2. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 9481. Тесла: дужина 82 mm, ширина 40 mm, пречник отвора 16 mm.

3. Читлук на Морави, Крушевац; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 4449. Тесла: дужина 109 mm, ширина 51 mm, пречник отвора 17 mm.

Тип 2

4. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 4239/31. Тесла: дужина 40 mm, ширина 34 mm, пречник отвора 9 mm.

Тип 3

5. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 1005. Тесла: дужина 80 mm, ширина 49 mm, пречник отвора 15 mm.

Тип 4

6. Деч, Добановци; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 22816. Тесла: дужина 90 mm, ширина 70 mm, пречник отвора 19–22 mm.

Тип 5

7. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, Збирка Дуњић, инв. бр. 24671. Тесла(?): дужина 83 mm, ширина 34 mm, пречник отвора 15 mm.

Перфориране секире-чекићи

Тип 1

8. Залоговац, Крушевац; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 4536. Секира-чекић: дужина 131 mm, ширина 65 mm, пречник отвора 19 mm.

9. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, Збирка Дуњић, инв. бр. 24669. Секира-чекић, дужина 110 mm, ширина 44 mm, пречник отвора 13 mm.

10 Биновац, Смедерево; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 24669. Секира-чекић: дужина 143 mm, ширина 50 mm, пречник отвора 15 mm.

11. Заклопача;[8] Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 13195. Секира-чекић: дужина 72 mm, ширина 26 mm, пречник отвора 13 mm.

Тип 2

12. Љуљаци, Кнић; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 3468. Секира-чекић: дужина 59 mm, ширина 30 mm, пречник отвора 14 mm.

8 У инвентарној књизи нема податка о којој се Заклопачи ради – оној код Београда или Краљева.

13. Кумодраж, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 13149. Секира-чекић: дужина 145 mm, ширина 73 mm, пречник отвора 18 mm.

14. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 886. Секира-чекић: дужина 92 mm, ширина 52 mm, пречник отвора 19 mm.

15. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 9469. Секира-чекић: дужина 81 mm, ширина 38 mm, пречник отвора 13 mm.

16. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 882. Секира-чекић: дужина 95 mm, ширина 50 mm, пречник отвора 17–18 mm.

Тип 3

17. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, Збирка Дуњић, инв. бр. 24667. Секира-чекић: дужина 57 mm, ширина 49 mm, пречник отвора 13–20 mm.

18. Батајнички виногради, Батајница, Београд, лок. Капела; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 16196. Секира-чекић: дужина 64 mm, ширина 36 mm, пречник отвора 13 mm.

19. Шабачка Каменица, Шабац, лок. Јаче брдо; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 20860. Секира-чекић: дужина 85 mm, ширина 42 mm, пречник отвора 13–16 mm.

Тип 4

20. Љуљаци, Кнић; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 3472. Секира-чекић: дужина 83 mm, ширина 38 mm, пречник отвора 17 mm.

21. Љуљаци, Кнић; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 3471. Секира-чекић: дужина 108 mm, ширина 41 mm.

22. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 881. Секира-чекић: дужина 119 mm, ширина 49 mm, пречник отвора 17 mm.

23. Љуљаци, Кнић; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 3474. Секира-чекић: дужина 121 mm, ширина 54 mm.

24. Медведњак, Смедеревска Паланка; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 13226. Секира-чекић: дужина 113 mm, ширина 57 mm, пречник отвора 20–21 mm.

Тип 5

25. Медведњак, Смедеревска Паланка; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 13224. Секира-чекић: дужина 103 mm, ширина 50 mm, пречник отвора 19 mm.

26. Љуљаци, Кнић; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 3465. Секира-чекић: дужина 125 mm, ширина 50 mm, пречник отвора 23 mm.

27. Панчево; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 5538. Секира-чекић: дужина 92 mm, ширина 44 mm, пречник отвора 16 mm.

28. Омољица, Панчево; Збирка бронзаног доба, ископавања Д. Карапанџића 1922. год., инв. бр. 25341. Секира-чекић: дужина 98 mm, ширина 43 mm, пречник отвора 16–17 mm.

29. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 5655. Секира-чекић: дужина 121 mm, ширина 39 mm, пречник отвора 17 mm.

30. Ушће Дрине, српска страна; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 4218. Секира-чекић: дужина 111 mm, ширина 55 mm, пречник отвора 18–19 mm.

31. Тушимље, Нови Пазар, лок. Доња њива; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 18320. Секира-чекић: дужина 88 mm, ширина 43 mm, пречник отвора 17 mm.

Тип 6

32. Врбовно, Лазаревац; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 14986. Секира-чекић: дужина 98 mm, ширина 44 mm, пречник отвора 17 mm.

33. Карловчић, Пећинци, лок. Виногради; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 20904. Секира-чекић: дужина 202 mm, ширина 72 mm, пречник отвора 20–23 mm.

34. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 880. Секира-чекић: дужина 104 mm, ширина 54 mm, пречник отвора 18 mm.

35. Јагодина; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 20194. Секира-чекић: дужина 115 mm, ширина 57 mm, пречник отвора 18 mm.

Тип 7

36. Баце код Плочника, Прокупље; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 25720. Секира-чекић: дужина 106 mm, ширина 44 mm, пречник отвора 16 mm.

37. Рушањ, Београд, лок. Стража; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 20329. Секира-чекић: дужина 145 mm, ширина 58 mm, пречник отвора 21 mm.

38. Зоруновац, Књажевац; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 9566. Секира-чекић: дужина 153 mm, ширина 57 mm, пречник отвора 16–21 mm.

39. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 1016. Секира-чекић: дужина 98 mm, ширина 30 mm, пречник отвора 20 mm.

Тип 8

40. Белотић, Богатић (Мачва), лок. Јањовача; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 8603. Секира-чекић: дужина 103 mm, ширина 50 mm, пречник отвора 17–19 mm.

41. Бањани, Уб; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 22818. Секира-чекић: дужина 133 mm, ширина 63 mm, пречник отвора 17–18 mm.

42. Непознато налазиште; Збирка млађег неолита и енеолита, откуп, инв. бр. 1953. Секира-чекић: дужина 94 mm, ширина 47 mm, пречник отвора 18–19 mm.

43. Дубравица, Орашје; Збирка млађег неолита и енеолита, ископавање, Сектор Ц, инв. бр. 4779. Секира-чекић: дужина 90 mm, ширина 28 mm, пречник отвора 19 mm.

44. Омољица, Панчево; Збирка бронзаног доба, ископавање Д. Карапанџића 1922. године, инв. 25317. Секира-чекић: дужина 51 mm, ширина 48 mm, пречник отвора 20 mm.

45. Љуљаци, Кнић; Збирка бронзаног доба, инв. бр. 3461. Секира-чекић: дужина 43 mm, ширина 49 mm, пречник отвора 17 mm.

Тип 9

46. Винча, Београд; Збирка млађег неолита и енеолита, инв. бр. 1010. Секира-чекић: дужина 50 mm, ширина 47 mm, пречник отвора 16 mm.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Александров, С. и Гладичева, И. 1993
Каменни брадви и чукове от бронзовата епоха в колекцията на НАМ, *Годишник на Националния археологически музей* IX: 45–54.

Антоновић, Д. 1992
Предмети од глачаног камена из Винче, Центар за археолошка истраживања, Београд: Филозофски факултет.

Antonović, D. 2003
Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji, Posebna izdanja 37, Beograd: Arheološki institut.

Antonović , D. 2009
Prehistoric Copper Tools from the Territory of Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy* 45 (2) B: 165–174.

Богдановић, М. 1986
Љуљаци: насеље протоватинске и ватинске културе, Крагујевац: Народни музеј.

Богосављевић, В. 1987
Камене секире-чекићи из Народног музеја у Краљеву, *Наша прошлост* 2: 9–26.

Булатовић, А. и Јовић, С. 2010
Лесковац: културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији, Археолошка грађа V, Београд, Лесковац: Археолошки институт, Народни музеј.

Гирић, М. 1960
Ископавања на Гомолави 1957. године: баденско-костолачко-вучедолски слој, *Рад Војвођанских музеја* 9: 130–150.

Girić, M. 1971
Mokrin I: nekropola ranog bronzanog doba, Dissertationes et monographie 11, Washington, Kikinda, Beograd: Smithsonian Institution, Narodni muzej, Arheološko društvo Jugoslavije.

Jovanović, B. 1972
Metalno oruđe i oružje ranog bronzanog doba Vojvodine, u: *Mokrin II: the Early Bronze Age necropolis*, ur. N. Tasić, Dissertationes et monographie 11, Washington, Kikinda, Beograd: Smithsonian Institution, Narodni muzej, Arheološko društvo Jugoslavije.

Јовановић, Б. и Глишић, Ј. 1961
Енеолитско насеље на Кормадину код Јакова, *Старинар* (н. с.) 11 (1960): 113–142.

Николов, М. 2010
Каменни брадви с дупка от бронзовата епоха в Северозападна България, *Археология* 51/ 1–2: 90–105.

Новичихин, А. М. и Федоренко, Н. В. 2003
Каменные сверленые топоры-молотки из Анапского и Новороссийского музеев, *Российская археология* 2003, 4: 89–92.

Perišić, S. 1984
Predmeti od kosti, roga i kamena, Zbirke i legati XIII, Beograd: Muzej grada Beograda.

Перић, С. 2009
Камен у праисторији (каталог изложбе, септембар 2009), Јагодина: Завичајни музеј.

Radivojević, M., Rehren, T., Pernicka, E., Šljivar, D., Brauns, M. and Borić, D. 2010
On the Origins of Extractive Metallurgy: New Evidence from Europe, *Journal of Archaeological Science* 37: 2775–2787.

Стојић, М. и Јацановић, Д. 2008
Пожаревац: културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву, Археолошка грађа Србије IV, Београд, Пожаревац: Археолошки институт, Народни музеј.

Стојић, М. и Јоцић, М. 2006
Ниш: Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Археолошка грађа Србије, Београд, Ниш: Археолошки институт, Народни музеј.

Стојић, М. и Чађеновић, Г. 2006
Крушевац: културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве, Археолошка грађа Србије, Београд, Крушевац: Археолошки институт, Народни музеј.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1983
Најстарије земљорадничке културе у Подрињу, Шабац: Народни музеј.

Čović, B. 1983
Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba*, ur. B. Čović, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za balkanološka ispitivanja, 114–190.

Šljivar, D., Kuzmanović-Cvetković, J. and Jacanović, D. 2006
Belovode – Pločnik, new contributions regarding the copper metallurgy in the Vinča culture, in: *Homage to Milutin Garašanin*, N. Tasić, C. Grozdanov eds., Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 251 – 266.

Dragana A. ANTONOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Aca V. DJORDJEVIĆ
National Museum, Belgrade

Typology of Perforated Stone Tools from Serbia
Finds from Prehistory Collection in National Museum in Belgrade

The perforated stone tools and weapons are widely distributed throughout Serbia. Most of them reached museum collections as chance finds without archaeological context. This text marks the beginning of solving the questions of cultural-chronological provenance and purpose of these finds and the only way to answer these questions is to publish numerous perforated stone tools and weapons discovered throughout Serbia and thus make available general picture of their character. In this work we studied perforated stone tools and weapons from the Prehistory Collection in the National Museum in Belgrade. There is 124 specimens in total, 52 complete and 72 fragmented objects.

All perforated stone tools could be classified in two main groups regarding position of shaft in relation to the ground edge: 1. perforated adzes and 2. perforated hammer-axes. First group includes tools with axis of shaft vertical to the ground edge and second group includes tools with axis parallel to the ground edge. Within these two groups various types were distinguished according to their shape: for perforated adzes there are five types (Fig. 1) and for perforated hammer-axes there are nine types (Fig. 2–9).

The establishing of typology of perforated stone tools and weapons made possible establishing of standards in production of these artifacts and thus their cultural and chronological identification is possible according to that typology. This type of artifacts appeared in the territory of Serbia in the end of early phase of the Vinča culture (Vinča–Tordoš II) and continued until the end of Bronze Age. The relationship between metal and stone perforated tools and weapons is obvious but it is still not known what preceded what and what is imitation and what is original and whether metal tools preceded stone ones or whether stone tools are imitations of the metal ones or vice versa.

The perforated stone tools and weapons should be considered in the context of European or Near East Eneolithic and Bronze Age. It is the cultural phenomenon, which has been registered during that period within large area from Persia to the north and west Europe as well as copper and bronze tools and weapons and it probably had considerable significance for the people of that time as it is suggested by excellent manufacture and high quality stone of which they were made.

UDK 903.23"634"(497.11) ;
902.2(497.11)
ID=187731980

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
СТРУЧНИ РАД

Јасна Б. ВУКОВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за археологију, Београд

Технике обликовања каснонеолитске грнчарије: питос из куће 01/06 у Винчи[1]

Апстракт: *У раду се разматрају технике ручног обликовања грнчарије и методе археолошке анализе трагова који су на посуђу настали током тог поступка. На примеру питоса из куће 01/06 у Винчи приказана је примена тих сазнања у циљу реконструкције техника обликовања великих каснонеолитских посуда за складиштење.*

Кључне речи: *грнчарија, технике обликовања, Винча, питос, неолит.*

Винчанска керамика је, после читавог века истраживања, данас веома добро позната и представља основу за различите хронолошке системе, који се заснивају на типологији облика и анализи начина украшавања. Иако су фрагменти грнчарије најбројнија врста материјала на каснонеолитским локалитетима, технике израде готово да уопште нису разматране. Најчешће се каже да је керамика оксидационо или редукционо печена и рађена руком, као да се тиме исцрпљује свако даље разматрање технолошког поступка. Израда грнчарије без употребе витла, међутим, може да буде прилично сложена и често укључује комбинацију неколико техника, а след операција завршава се различитим поступцима модификације и обраде површина. Реконструкција техника обликовања мора да се базира на знањима из етнологије и етноархеологије, али и на идентификацији трагова појединих поступака на керамичким фрагментима и целим посудама.

Технике обликовања грнчарије без употребе витла

Обликовање посуде представља један од најважнијих корака у изради грнчарије. У зависности од примењене технике, обликовање посуде врши се на разним ступњевима пластичности, који зависе од количине воде у маси. Груб облик посуде може се формирати док је глина сасвим влажна, али неке технике или кораци у изради захтевају донекле просушен део или чак целу посуду. Неки аутори разликују три ступња обликовања: примарно, секундарно и модификацију површине (Rye 1981). Примарно

1 Овај чланак је резултат рада на пројекту *Друштво, духовно-материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана* (177012) Министарства за науку и образовање Републике Србије.

подразумева обликовање само једног дела посуде, који се често оставља да се просуши (најчешће до кожног стања[2]), а посуда се довршава када је првобитно обликован део довољно чврст да би могао да издржи тежину остатка. Секундарним се завршава обликовање посуде, а модификацијом површина стањују се зидови и формира коначан облик посуде[3]. Најједноставнија техника је обликовање из кугле и она се користи најчешће за посуде малих димензија – зделе. Техника „плочица" изводи се „лепљењем" плоча или пљоснатих комада глине један на други. Не треба очекивати да плочице буду равномерног облика; напротив, најчешће се ради о аморфним, већим комадима глине, који се наизглед врло грубо бацају један на други, а затим изравнавају и извлаче прстима. Једна од најчешћих етноархеолошки потврђених техника израде посуђа је слагање „кобасица"; то је основна техника израде грнчарије на широком простору – од Африке и Азије до обе Америке. Изводи се формирањем кобасица, ваљањем комада глине по равној хоризонталној површини или вертикално, између две руке. Дебљина кобасица варира у зависности од дебљине зида посуде која се израђује и најчешће су дупло или тродупло шире од дебљине зида готове посуде (Rye 1981: 65; Rice 1987: 126; Gosselain 1992). Грађење посуде обавља се полагањем кобасица на претходно формирани диск, дно будуће посуде. Ова техника захтева две фазе израде. С обзиром на то да се заснива на манипулацији свежом, меком масом, посуду није могуће израдити одједном, јер би се урушила. Зато се обично израђује једна половина посуде, која прво мора да се осуши да би била довољно чврста и могла да издржи тежину друге половине. Иако се најчешће прво израђују доњи делови посуда (Rye 1981: 65), етноархеолошки су забележени и обрнути случајеви (Beier 1980: 50). Када се кобасице слажу, веома је важно да добро приону једна за другу: обично се преклапају, било са спољне, било са унутрашње стране, а затим се јако притискају, да би се добио чврст спој. Често се додатно спајају покретима палца надоле на месту споја и тако се додатно причвршћују и по хоризонталној оси (Shepard 1971: 58; Gosselain 1992: 570). Кобасице се такође у току слагања извлаче, као код технике извлачења из кугле, чиме се постиже да зид расте у висину. Поступак грађења посуда слагањем кобасица не завршава се грубим обликовањем посуде. Тај поступак ствара неравну површину на којој су често видљиви жљебови на месту спојева. Зато после обликовања следи стањивање и равнање површине. То се обавља када је посуда у кожном стању: иако је већ чврста, она је довољно мека да би се са лакоћом уклонио вишак глине и стањили зидови. Осим добијања уједначене површине, стањивањем се маскирају спојеви кобасица. Зато је веома тешко идентификовати ову технику на археолошком материјалу. Она може да се препозна само у случајевима кад су кобасице лоше слепљене једна за другу. На примену ове технике указује карактеристичан образац

2 Кожно стање подразумева влажност на граници пластичности, најчешће 10–15%.

3 Тај поступак треба разликовати од обраде површина, која подразумева глачање, полирање или аплицирање премаза.

ломљења који се манифестује паралелним ломовима дуж хоризонталне равни, а преломи су по правилу глатки и заобљени (Rice 1987: 128).

Најчешћи је случај да се приликом израде керамичких посуда користи комбинација више описаних техника; технике извлачења из масе или израде доњих делова посуда уз помоћ калупа[4] комбинују се са техником кобасица (на пример Frank 1994). Имајући у виду етнографске и етноархеолошке податке, са великом сигурношћу се може претпоставити да се комбиновање техника у великој мери користило и у време касног неолита.

Трагови настали током обликовања – археолошка анализа

Идентификација техника израде, са изузетком термичког профила печења, веома је једноставна и често не захтева употребу посебних инструмената и аналитичких техника, већ се заснива на макроскопским испитивањима, тј. идентификацији карактеристичних трагова на посуђу, који су најчешће настали у току обликовања посуде, модификације и обраде површина. Осим тога, понекад је могуће утврдити след операција у изради, јер су неки трагови покривени траговима који су настали касније. Облик трагова који остаје на површинама посуда може изгледом да укаже на степен пластичности глине у тренутку настанка трагова. За анализу су од велике важности две групе атрибута: преломи и трагови на површини.

Анализа прелома заснива се на испитивању два важна атрибута: облика фрагмента и изгледа самог прелома. Посуде израђене извлачењеим из масе, тј. техником кугле, не ломе се правилно: фрагменти посуда које су рађене овом техником биће неправилног облика и неравних ивица. Код осталих техника обликовања најчешћи су преломи на местима где су спојени комади глине; они су посебно изражени када се сасвим пластични комад глине лепи на други који је већ просушен. У том случају се комади неће у потпуности залепити један за други и велика је вероватноћа да ће се посуда поломити на месту споја. То је посебно изражено код технике слагања кобасица: прелом је у овим случајевима увек гладак и заобљен (Rice 1987: 128). Ломљење на местима где су спојени комади глине различите пластичности можемо очекивати код техника кобасица, плочица и њихове комбинације. Понекад, али не нужно, посуде израђене у техници кобасица ће се ломити на карактеристичан начин, па ће фрагмент бити угластог, понекад таласастог или степенастог облика. Када се ради техником плочица, ретко се дешава да се посуда поломи на месту споја, јер су оне обично јако притиснуте. Понекад су на керамици видљиви тзв. ламинарни ломови, паралелни са површином (Rye 1981: 61), који се манифестују одвајањем танког пљоснатог слоја од

4 Као калупи се користе дна поломљених посуда.

зида посуде. Они се никад не појављују на посуђу израђеном техником кобасица, али се понекад појављују код посуда израђених техником слагања плочица.

На први поглед, очекивало би се, посебно код технике кобасица, да се на попречном пресеку, тј. прелому, виде слојеви у којима су кобасице слагане. То, међутим, није случај, јер се накнадним поступцима модификације површина, стањивањем зидова и глачањем, кобасице добро споје, тако да места спојева потпуно нестану. Њих је могуће видети само у оним случајевима где су спојени комади били у различитим стањима пластичности (ibid.).

Површина зидова у великој мери може да сачува трагове обликовања посуда. Примарне технике израде се на површинама не могу идентификовати, јер обично за њима следе поступци модификације површина. У сасвим ретким случајевима, уколико је из неког разлога модификација површина прескочена, површина ће имати правилна удубљења на местима где су се спајале кобасице. Ипак, чешћи су они трагови који показују технике модификације и обраде површина, а манифестују се удубљењима на површини посуде, насталим покретима руку или алатке. Ова врста трагова чешће се налази на унутрашњим зидовима, јер се спољни обично брижљиво обрађују. Трагови прстију могу да настану током обликовања посуда, посебно техником извлачења из масе, али и касније, када се површина још влажне посуде равна влажним прстима. Трагови алатки различитих пресека упечатљив су доказ стањивања површине. Стањивање и равнање површине обавља се оштром алатком, покретима управним на површину керамике, када је посуда још увек помало пластична или у кожном стању. Трагови овог поступка манифестују се нешто дубљим жљебовима, који представљају негатив облика алатке, па је понекад могуће установити да ли је алатка била равних ивица или назубљена. Приликом обраде површине често се користе алатке које се користе и у претходном поступку, али на донекле другачији начин. Циљ обраде површине је да се изради уједначена, равномерна, глатка површина. У ову сврху могу да се користе меки материјали, као што су комад тканине, кожа, прсти и слично и таква обрада површина резултираће сасвим уједначеним површинама, без икаквих неравнина. С друге стране, уколико се користи нека алатка, она ће оставити трагове. Глачање тврдом алатком, као што је облутак, кост или рог, оставља плитке паралелне линеарне фацете, које су несумњив доказ овог поступка (Vuković 2010: 103–105).

На ископавањима у Винчи у току кампање 2006. године пронађен је и дефинисан објекат изгорео у пожару, означен као кућа 01/06. Објекат се састоји од три просторије, у којима је сачуван кућни инвентар. У оквиру просторије 2, у посебно ограђеном простору у близини пећи, пронађена су два питоса, поломљена урушавањем грађевине на месту на коме су и стајала. Један од два питоса је реконструисан и у процесу реконструкције уочени су и идентификовани многобројни трагови техника обликовања.

Питос великих димензија (висина 51,5 cm, пречник обода 20 cm, пречник рамена 40 cm, пречник дна 15 cm) благо биконичног је облика, заобљеног рамена, вертикалног врата, непрофилисаног обода и уског дна (слика 1). Спољна површина је огрубљена, неравна, а на горњем делу огрубљивање је изведено у форми грубих канелура. Секундарно је горео у пожару куће, тако да је црвене боје, са црним флекама, које су настале као последица боравка неких његових делова у гару и пепелу.

На основу димензија, облика и археолошког контекста, нема сумње у то да се ради о посуди за складиштење намирница. Иако је врат посуде узак у односу на реципијент, овде се не ради о затвореној форми, јер је отвор довољно широк да кроз њега прође рука или посуда мањих димензија којом се захвата садржај. С друге стране, међутим, неки елементи су у потпуној супротности са оним што се сматра уобичајеним карактеристикама ове врсте посуђа, као што је диспропорција појединих димензија. Изненађује чињеница да доњи део реципијента има изузетно танке зидове, чак 5 мм, а дно је веома уско у односу на пречник рамена и укупну висину посуде. Осим тога, раме је веома широко, а центар равнотеже[5] изузетно висок, на 36 cm од дна. Уско дно и висок центар равнотеже негативно утичу на стабилност посуде: питос је нестабилан. Такође, када је посуда пуна, највећа количина садржаја налазила би се у горњем делу посуде. То би створило јак притисак на доњи део реципијента; с обзиром на веома танке зидове, постојала би велика опасност да се посуда под притиском тешког садржаја поломи. Посуде за складиштење обично имају сасвим другачије особине: имају статичан положај, јер се не померају често, морају бити стабилне, без опасности да се преврну и поломе, а приступ садржају мора бити ограничен, јер се он мора сачувати од спољних, негативних утицаја. У случају нашег питоса чини се да је само последњи захтев испуњен: релативно узак врат омогућава покривање посуде када се она не користи. Стога се мора претпоставити да је његов доњи део био на неки начин ојачан и заштићен неком врстом подупирача.

Сл. **1** Питос из куће 01/06 у Винчи

Fig. **1** Pithos found in house 01/06 in Vinča.

5 Центар равнотеже налази се у тачки у којој се секу вертикална оса симетрије посуде и дуж која представља пречник најширег дела посуде. Висина центра равнотеже мери се раздаљином ове тачке у односу на дно посуде (Smith 1985). Основни захтев који посуде за складиштење морају да испуне је низак центар равнотеже који условљава стабилност посуде. Уколико је центар равнотеже висок, посуда је нестабилна, па се таквим посудама обично приписује функција изливања садржаја.

Функционалне особине овог питоса су, дакле, веома специфичне; испунити их и задовољити технолошким поступком, чини се, није ништа мање комлексно. Притисци који би се јавили током употребе готово се ни у ком смислу не разликују од притисака који би се појавили током обликовања посуде. Пре свега, велика тежина горњег дела посуде, који има и знатно дебље зидове од доњег, умногоме би утицала да се доњи део уруши у току обликовања. Како је, дакле, овај питос израђен?

На доњем делу посуде унутрашње површине су заравнате и местимично се виде потези алатком. Они су, међутим, плитки и спорадични, тако да се може рећи да су унутрашње површине чак у извесној мери глачане. Неравнине су узроковане присуством крупних примеса у маси, па се спорадично могу видети уздигнућа. Вероватно је да су она постала посебно изражена после секундарног горења, када је дошло до накнадног топлотног ширења честица примеса. На спољним површинама видљиви су веома плитки трагови прстију, слични неуређеном барботину[6], настали изравнавањем површине још влажне, пластичне посуде руком. Изузетно танки зидови,

Сл. **2** Образац ломљења питоса: зоне 1–3.

Fig. **2** Breakage pattern of the pithos: zones 1-3.

6 Такви трагови не могу се сматрати барботином, јер барботин настаје наношењем житке масе која се потом превлачи прстима; овде никаква маса није додата на површину, већ је она добила такав облик глачањем и изравнавањем руком.

посебно при дну, као и дебљина самог дна, указују на марљиво стањивање зидова доњих партија посуде. Друге врсте трагова потпуно недостају. Прелом је компактан, па се може рећи да су „кобасице“ чврсто спојене, а накнадним стањивањем зидова потпуно су уклоњени трагови њихових спојева.

Горњи делови посуде, међутим, показују сасвим другачије карактеристике, а трагови израде су бројнији. Посебно се уочава постојање одређеног обрасца ломљења по коме се посуда поломила у одређеним зонама које су у готово хоризонталној равни, паралелне са дном (слика 2). Прва зона ломљења налази се на месту споја трбуха и рамена (зона 1). Преломи доњих делова посуде су равних, правилних ивица. Одступање од овог правила види се на месту где су фрагменти ситнији и неправилног облика (зона 1а). Имајући у виду да се та зона налази насупрот интензивно црним деловима посуде, који су боравили у гару, ово место је вероватно место које је било изложено удару, када је дошло до рушења објекта, који је и довео до ломљења посуде. Прву зону карактеришу фрагменти заобљеног профила. Друга зона ломљења, такође у потпуно хоризонталној равни, иде линијом споја горњег дела посуде са раменом. Карактеришу је фрагменти који су сасвим незнатно заобљени. Трећа зона (зона 3) показује образац типичан за профилисане посуде већих димензија (Vuković 2010): линија ломљења налази се на месту преласка врата у раме. Овакав, правилан образац ломљења упућује само у једном правцу: посуда је обликована у неколико етапа. Такав поступак је сасвим разумљив, с обзиром на величину посуде. Доњи део морао је бити довољно сув да би издржао тежину и притисак горњих делова.

Сл. **3** Фрагмент горњег дела питоса који показује слојевиту структуру прелома.

Fig. **3** Sherd of the upper part of the pithos showing a layered fracture.

Утврђивањем зона ломљења не завршава се разматрање поступка обликовања. За разлику од фрагмената трбуха који на прелому показују чврсту, компактну структуру, фрагменти горњих делова

посуде показују веома занимљиве карактеристике. То је, пре свега, слојевита структура прелома (слика 3). Секундарним горењем на температурама вишим од температуре печења, слојеви су постали још уочљивији, јер су почели јасно да се одвајају. На већини фрагмената видљиви су веома танки слојеви који су настали превлачењем једног слоја глине преко другог. На најдебљим фрагментима су често видљиви отисци прстију мајстора (слика 4/б-в), који су вероватно настали грубим обликовањем комада глине пре њиховог постављања на посуду и превлачења преко већ постављених комада. Превлачење танког слоја обављало се како са унутрашње, тако и са спољне стране (слика 4/г). Спајање комада вероватно се изводило тако што је доња плочица незнатно зашиљена прстима, а затим је преко ње слагана следећа, чије су се ивице превлачиле преко доње и са спољне и са унутрашње стране. На неким преломима је видљив другачији начин спајања плочица (слика 4/а). Чини се да су на неким местима оне извлачене прстима, вертикалним потезом слично техници извлачења из масе и повлачене на горе. На овако добијену валовиту површину залепљена је друга плочица, која је јако притиснута, тако да глина попуни жљебове настале повлачењем прстију. Ивице фрагмената у трећој зони ломљења, међутим, показују заобљене преломе, без трагова отисака прстију или слојевите структуре (слика 4/д), што указује на то да је пре обликовања завршног дела посуда поново остављена да се просуши и очврсне.

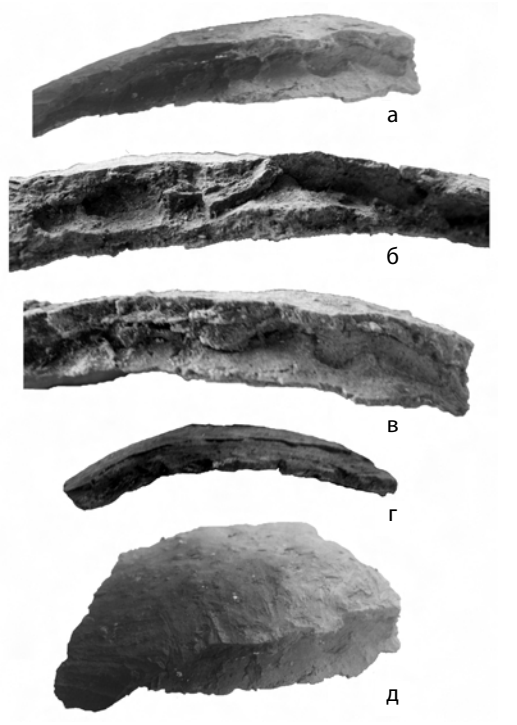

Сл. **4** Фрагменти питоса са траговима обликовања: а) плочица са отисцима прстију мајстора, чије су ивице извлачене слично поступку извлачења из масе, б-в) фрагменти са отисцима прстију мајстора, који местимично показују слојевиту структуру, г) фрагмент са траговима превлачења ивица плочице и д) фрагмент горњег дела посуде са заобљеним преломом.

Fig. **4** Pithos sherds showing evidence of forming technique: a) slab with impressions of potter's fingers, whose edges are pulled out in a manner similar to the drawing technique, b-c) sherds of layered fracture with impressions of potter's fingers, d) slab squeezed in upward fashion, e) sherd of the upper part of the vessel with rounded edge.

На основу анализе трагова обликовања, облика прелома и образаца ломљења, можемо реконструисати цео поступак обликовања посуде, који се одвијао у четири етапе (слика 5) и изгледао овако:

Сл. **5** Четири етапе обликовања питоса.

Fig. **5** Four steps in the forming process of the pithos.

1. Обликовање доњег дела посуде. Израђено је дно и постављено је на равну површину. Претходно обликоване кобасице слагане су једна на другу до висине где је требало да се обликује раме. У још пластичном стању, површина је, вероватно уз додатно влажење, заравната благим превлачењем прстију вертикалним потезима. Посуда је остављена да се суши. Када је достигла кожно стање, зидови су са унутрашње стране стањивани оштром алатком у различитим правцима, како би се постигла жељена дебљина. Посуда је остављена још да се суши.

2. Обликовање кривине рамена. Грубо обликоване комаде масе мајстор је слагао вертикално на просушен доњи део посуде и, идући око посуде, спајао их је са доњим делом превлачењем прстију и са спољне и са унутрашње стране или извлачењем из масе покретима нагоре. С обзиром на то да је било потребно израдити раме изузетно дебелих зидова, тај поступак је неколико пута понављан, док се није постигла жељена дебљина, што се јасно види у прелому слојевите структуре.

3. Обликовање горњег дела рамена. Поступак је исти, с тим што су горње ивице благо заравнате. У још влажном или делимично просушеном стању, неком тврдом алатком су изведене грубе канелуре.

4. Обликовање врата и обода. Како је обликован обод не може се сигурношћу рећи. Могуће је да се опет користио систем слагања кобасица, али није немогуће да су слагане и претходно пажљивије обликоване плочице од глиненог теста. Да би се добила уједначена оријентација врата и уједначено заобљен обод, још влажни комади су додатно обликовани руком или уз помоћ неког влажног меког материјала – тканине, на пример. Посуда је остављена да се суши до печења.

Закључак

Анализа питоса из куће 01/06 показала је да су винчански грнчари користили комбиновану технику обликовања великих складишних посуда, која се изводила у неколико етапа. Иако то не мора да буде и једина примењивана техника, вероватно је да је коришћена за све посуде већих димензија, код којих је било неопходно добити различите дебљине зидова. Са становишта методологије, посебно је важно истаћи да је испитивањем облика фрагмената и карактеристика самог прелома, као и образаца ломљења, могуће реконструисати поједине кораке у изради грнчарије.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Beier, G. 1980
Yoruba Pottery, *African Arts* 13(3): 48–53, 92.

Vuković, J. 2010
Neolitska grnčarija – tehnološki i socijalni aspekti, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Gosselain, O. 1992
Technology and Style: Potters and Pottery among Bafia of Cameroon, *Man,* New Series 27(3): 559–586.

Frank, B. E. 1994
More than Wives and Mothers. The Artistry of Mande Potters, *African Arts* 27(4): 26–37, 93–94.

Rice, P. 1987
Pottery Analysis: A Sourcebook. Chicago: The University of Chicago Press.

Rye, O. S. 1981.
Pottery Technology: Principles and Reconstruction, Washington: Taraxacum

Shepard, A. O. 1971
Ceramics for the Archaeologist, Washington D.C. Carnegie Institution.

Smith, M. F. 1985
Toward an Economic Interpretation of Ceramics: Relating Vessel Size and Shape to Use, in: *Decoding Prehistoric Ceramics*, ed. B. A. Nelson, Carbondale: Southern Illinois University Press, Center for Archaeological Investigations, 254–437.

Jasna B. VUKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Belgrade

Late Neolithic Pottery Forming Techniques: Pythos from House 01/06 from Vinča

The vessel forming is one of the most important steps in the process of pottery production. Although pottery fragments are the most abundant kind of material at Late Neolithic sites the manufacturing techniques have almost not been studied at all. Hand building of ceramic vessels, contrary to common opinion, could be rather complex and often includes combination of few techniques, while production sequence ends with diverse procedures of modification and surface treatments. Taking into account ethnographic and ethnoarchaeological data it could be assumed with considerable certainty that few different techniques were combined in the Late Neolithic period (coil-building and slab-building techniques).

Analysis of surface markings, traces of certain procedures applied in the vessel forming process, fracture properties and breakage patterns of the pythos from house 01/06 from Vinča provided basis for reconstruction of manufacturing process. It consisted of four stages: 1. coil-building of lower section of the vessel up to the shoulder. When the walls were in leather-hard stage, they were trimmed from the inside using sharp implement to obtain desired thickness; 2. shaping of the shoulder curve was executed in such a way that potter added roughly shaped lumps of clay vertically on the slightly dried lower section. This procedure was repeated few times until the desired thickness was achieved and that is clearly noticeable at the fracture of stratified structure; 3. modeling of upper shoulder section using same procedure but the top edges of the slabs are slightly flattened; 4. modeling of neck and rim.

The results of analysis of the pythos from Vinča help considerably in understanding pottery manufacturing technique in the Late Neolithic. From the methodological point of view it is particularly important to emphasize that by examining fragment shapes and characteristics of fracture as well as the breakage patterns it is possible to reconstruct distinct steps in pottery manufacture.

UDK 903"634/638"(497.11)
ID=187732236

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Александар Н. КАПУРАН
Археолошки институт, Београд

Милош С. ЈЕВТИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за археологију, Београд

Прилози за познавање праисторије у Рашкој области

Апстракт: *Археолошка истраживања извршена на средњовековним утврђењима Градина Кончуљић, Градина Брвеник и Градина Трешњевица, извршио је Историјски институт у оквиру пројекта Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Испод средњовековних откривени су и праисторијски хоризонти који су се кретали од раног бронзаног доба до гвозденог доба III. Ови праисторијски налази нам указују како је област западне Србије и саме Пештерске висоравни, као разделнице Балканског полуострва, могла бити зона мешавине различитих регионалних утицаја. Хоризонт РБД-а на локалитету Кончуљић, представља континуитет из енеолитског супстрата и показује истовремени утицај из подручја централне Босне, као и из Панонније и Поморавља. Хоризонт прелазног периода из малђег бронзаног доба у старије гвоздено доба на Градини Брвеник, као и налази који припадају раној фази Босута и Калакаче, показују извесне утицаје из Поморавља. Налази из периода гвозденог доба III, откривени на Брвенику и Трешњевици широко су распрострањени на територији Рашке од V до IV века п. н. е., иако са приметним утицајем гласиначке културне групе, указују и на могуће правце продора архајске и хеленистичке културе у средиште Балканског полуострва.*

Кључне речи: *бронзано доба, старије гвоздено доба, градинска насеља, Рашка.*

• Приложени текст представља резултат рада на пројектима 177020 и 177012 Мини - старства науке РС.

Археолошка истраживања на простору средње вековне жупе Брвеник, која је убицирана северно од Рашке, изведена су средином прошлог века. То су углавном били мањи археолошки радови сондажног типа, оријентисани ка истраживању и заштити средњовековних манастира и цркава у оквиру редовних делатности Народног музеја и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Први значајни подаци добијени су реализацијом пројекта *Археолошка истраживања рударења на Руднику у праисторији,*

антици и средњем веку Археолошког института у Београду, који је трајао током 80-их и 90-их година, са темом *Сондажног истраживања споменика старог рударства и металургије на Копаонику*. Реализацијом пројекта откривени су и трагови мањих археометалуршких радионица за топљење руде. Као резултат ових рекогносцирања настао је већи број радова. По свом значењу се издваја локалитет Зајачак у Кремићима, на западној страни Копаоника, где су поред трагова рударења из средње антике, откривена зарушена рударска окна и камени батови за разбијање руде, слични онима са Рудне Главе. Скромна средстава којима су истраживачи располагали, нису дозвољавала већа археолошка ископавања и само су наговестила значај долине Ибра у проучавању археометалургије у Србији (Богосављевић и Томовић 1993: 236–240; Томовић 1995: 1–4; Богосављевић–Петровић 1995: 58–71; Богосављевић–Петровић 2006: 63–90).

До обнављања археолошких истраживања на простору жупе дошло је током 2004. и 2005. године, када су извршена сондажна ископавања градине Брвеник и градина у селу Лисина, Казновиће и Кончулић. Археолошке радове обавио је Дејан Булић, из Историјског института за потребе пројекта бр. 1390 Министарства науке Републике Србије.[1] Захваљујући истраживањима Д. Булића из Историјског института, сондажно су истражена три утврђена средњовековна града – Кончуљић, Брвеник и Трешњевица. На овим градинским локалитетима констатовани су остаци материјалне културе из периода праисторије, који ће уједно бити тема овога рада.

Градина Кончулић налази се на десној обали Ибра око 3 km од града Рашке, са северозападне стране манастира Кончулић, а покрај данашњег пута Рашка–Кончулић (карта 1). Утврђење је позиционирано на купастој главици гранитног стенског узвишења, са највишом котом на 538 m. Овде је П. Ж. Петровић забележио остатке бедема само на западној страни, где је видео и два рова са бедемима на спољашњој страни на међусобном растојању од 30 m, а такође је открио и опеке „римске старости" (Петровић 1984). Због изузетне контроле долине Ибра и дела трасе пута који је водио ка Звечану, функција овог утврђења била је првенствено у обезбеђењу комуникације. Поред праисторијских слојева, стратиграфију на овом локалитету чине и периоди ране Византије, период средњег века, а вероватно је служио и Турцима за контролу путног правца у време аустријско-турских ратова а и касније у 19. веку (Булић 2008: 46). Свуда на локалитету видљиви су трагови грудобрана, који су довели до делимичне девастације локалитета. Изнад површине тла бедеми нису били видљиви, али према траговима малтера на стени, сасушеног растиња и благих каскада, могли су се претпоставити правци пружања бедема.[2] Локалитет је истраживан са пет мањих сонди,

1 Пројектом је руководио Тибор Живковић, док је руководилац археолошких радова био Вујадин Иванишевић.

2 Археолошко сондирање утврђења обављено је од 9. 5. до 15. 5. 2005. године.

Карта **1** / Map **1**

а у три је откривен праисторијски материјал. Најбоље резултате пружила је Сонда 4, која се налазила на југозападној страни утврђења.

У сонди 4 димензија 1,20 m x 5,40 m и оријентације СЗ – ЈИ, налазио се слој мрке земље (дебљине од 0,2 до 0,3 m) који је поседовао праисторијску и рановизантијску грнчарију. На његовом дну откривено је неколико грумења малтера, што јасно указује да слој припада рановизантијском времену. Испод њега следи слој сивомрке земље, искључиво са садржајем налаза праисторијске керамичке продукције, али који није у потпуности докопан. Иста стратиграфија понавља се и са спољне стране бедема, где су проналажени уломци животињских костију и керамике махом праисторијског доба и где је копано до живе стене. Начин градње и изглед праисторијске градине остаће нам непознати будући да нису откривени остаци сухозиода, ни трагови стамбене архитектуре. Праисторијске налазе претежно чине уломци керамике квалитетне израде од добро пречишћене земље, чија је спољашња и унутрашња површина добро углачана. Ово потврђује и чињеница да највећи број фрагмената производи оштар звук при ударцу, тако да је можемо сврстати у категорију квалитетно печене грнчарије. Боја површине претежно је смеђа у комбинацији са црном, браон и црвеном бојом а видљиви су и трагови неједнаког печења.

Скромна заступљеност и велика фрагментарност праисторијске керамике не пружа много елемената за типолошко разврставање посуда. Издвајају се уломци неорнаментисаних мањих полулоптастих здела или шоља са заравњеним ободом (Т. I/1). Нешто су бројније зделе, заступљене у три варијанте и то: коничне са увученим ободом, биконичне са благо разгрнутим ободом или S профилацијом, и полулоптасте са разгрнутим ободом. Први тип припада коничним зделама, које се завршавају кратким, увученим ободом. Горњи део зделе састоји се од задебљаног, кратког рамена и нагло увученог, стањеног обода, који поприма облик шире, хоризонталне фасете (Т. I/2). Уломци посуда S профилације, са благо разгрнутим ободом танких зидова, пречишћене фактуре и добро углачане површине, припадају највероватније дубљим зделама или можда пехарима (Т. 1/7). Трећем типу здела припадају уломци посуда са профилисаним, хоризонтално разгрнутим ободом (Т. 1/3,6). Мањим пехарима припадају фрагменти разгрнутог обода и лоптастог трбуха, црвене боје и добро углачане површине (Т. 1/4). Пехарима припадају свакако и делови дршки добро глачаних и добро печених посуда, црвенкасте боје (Т. I/16–17). Издваја се уска и пунија траказта дршка, шестоугаоног пресека (Т. 1/16) и траказта дршка која се оштро ломи на врху и добија изглед тзв. дршке типа јадац (Т. 1/17). Посуде већих димензија, које обично сврставамо у лонце, заступљене су са два основна типа. Једном типу припадају мањи лонци бачвасте профилације, са заравњеним, непрофилисаним ободом (Т. 1/9,10). Другом типу припадају крушколики лонци са слабије или јаче разгрнутим ободом, дебљих зидова и глачаних спољних површина (Т. 1/8,14). Лонци су претежно неорнаментисани. Издваја се део мањег лонца коничног врата и благо разгрнутог обода, који је на површини украшен шире назубљеном алатком (Т. I/13). Непосредно испод обода или на горњем делу врата лонаца моделују се често уске пластичне траке са отиском, украшене отиском прста или нокта или косим зарезима (Т. 1/14). Откривени су и делови питоса (сачуван је део дна) веома дебелих зидова, који у структури имају ситне каменчиће, и добро глачане спољашње и унутрашње површине, окер боје (Т. 1/18).

Налази праисторијске керамике из сонде 4 су типолошки недовољно осетљиви и могу се врло опрезно издвојити у две групе. Прва група је свакако извеснија и њој припадају налази који су приказани на Т. 1/1–12. Лонци слични налазима на Т. 1/5,6 откривени су на Градини изнад Пазаришта, Смолућкој пећини, Постењу, Великом Градцу на Привали и Поду код Бугојна. (Jevtić 1997: Pl. VIII/2; Pl. I/3; Pl XIII/4; Pl. V/5; Govedarica 1983: T. I/2; Čović 1965: VI/13). Зделе на Т. 1/1–3, сличне су налазима здела са локалитета Јужац, Под код Бугојна и Јасик–Горња Комарица (Jevtić 1997: Pl. XII/ 1,5; Čović 1991: T. 6/2; Stalio i Jurišić 1960: 159; sl.9). Минијатурни пехари као примерак на Т. 1/4, откривани су на локалитетима у Доњој Вароши код Панчева и Делимеђи (Grčki–Stanimirov 1996: T. II/5; Jevtić 1983a: T. XXXI/3). Дршка на Т. 1/17 идентична је примерку откривеном на Постењу (Jevtić 1997: Pl. XIV/1). Заједничка карактеристика наведеног материјала је да припада културама раног бронзаног доба на централном Балкану и у средњој Босни.

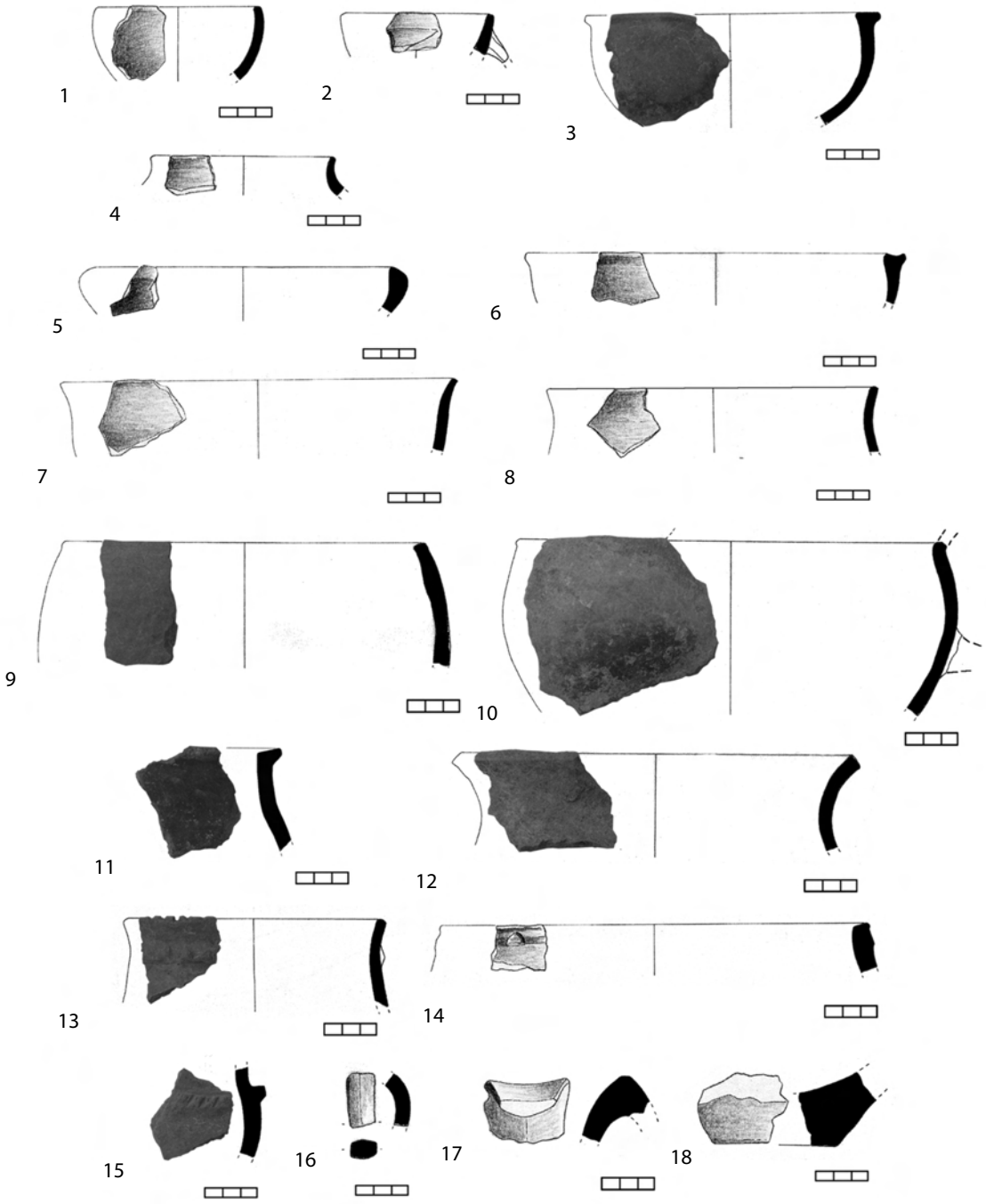

ТАБЛА I **Градина Кончуљић, сонда 4, слој сивомрке земље.**

PLATE I Hillfort Končulj, trench 4, layer of gray/brown soil.

Другу групу налаза приказану на Т. 1/13–16 представља керамика која по свом облику и квалитету највише личи на ону која је откривена приликом истраживања локалитета Осаоница код Новог Пазара. Налаз зделе има аналогије у керамичком материјалу откривеном на овом локалитету (Jevtić and Đorđević 1991: T. III/21; T. IV/3), али и у Поморављу (Stojić 1986: 80 T. 34/10; T. XIII/5). Лонци су такође карактеристични за налазе са локалитета Осаоница (Jevtić and Đorđević 1991: T. III/21; T. IV/10). Материјал из Осаонице је хронолошки опредељен у млађу фазу старијег гвозденог доба, мада извесни елементи, као и налази из Кончулића, имају везе са старијим хоризонтом из раног бронзаног доба.

Положај Градине Брвеник зналачки је одабран, односно постављен је на најистуренијој тачки брда (са котом 598,70), што је омогућавало лаку одбрану града, али и сигурну контролу шире области долине Ибра (карта 1). Добар стратегијски положај, поред средњовековних бедема, потврђује покретни археолошки материјал који припада периоду праисторије. Постојање важних рудника у његовој непосредној околини показује да је штитио и ове руднике, а можда био и место чувања рудног блага (Булић 2008: 49). Историчар Ејуп Мушовић који је веома заслужан за почетке археолошких радова у новопазарском крају, добро је претпоставио да је Брвеник, попут других утврђења у рашко-ибарској регији, подигнут на праисторијској градини (Мушовић 1992: 55). Степен истражености града омогућио нам је да сагледамо, уз стратиграфске податке, само љуску града, односно само зидна платна и остатке кула. Од већег објекта на локалитету, данас је остао само део мањег кружног отвора зиданог каменом. Величина и функција објекта остали су нам непознати. Садржај града чинили су и други објекти. Морали су постојати и стамбени објекти, а вероватно и привредни, палата, а можда и још једна црква унутар зидина и свакако једна цистерна за водоснабдевање (Булић 2008: 49).

Уништавање Брвеника народна традиција везује за „проклету Јерину". Према легенди коју су забележили историчари у другој половини 19. века, освајање града Брвеника подсећа на подвалу са тројанским коњем (Милићевић 1876: 658).[3]

У току 2004. године, у оквиру пројекта Историјског института, унутар утврђења Брвеник отворено је 10 мањих сонди, од којих неке садрже скромне налазе праисторијске керамике. Посебно се по броју праисторијских налаза издвајају сонда 1 и сонда 8, постављене на горњем платоу, у близини средњовековне куле.

3 Освајање града личи на причу о тројанском коњу. Наиме, легенда каже да је непријатељ дотерао под град много коња натоварених некаквим сандуцима. Вођа кириџија, угледан момак, са добрим препорукама, успео је да убеди Јерину да и натоварени коњи уђу у град. Из сандука искачу војници, побију посаду и освоје град.
Овај локалитет је археолошки сондажно истражен од стране Историјског института у оквиру Пројекта 1390 са укупно 10 сонди у периоду од 27. 5. до 10. 6. 2004. године.

Сонду 1 представља ископ димензија 3 x 2 m, оријентисан у правцу СЗ – ЈИ, који је постављен на СИ страни горње зоне града. Стратиграфију чине горњи слој сипара, одељен слојем малтера од нивоа тамномрке и мркоцрвене боје, са налазима праисторијске грнчарије и животињских костију. Непостојање поуздане стратиграфије и поремећеност културних слојева условили су да се археолошки материјал, односно керамички налази, могу само стилско-типолошки разврстати. Издвајају се две групе

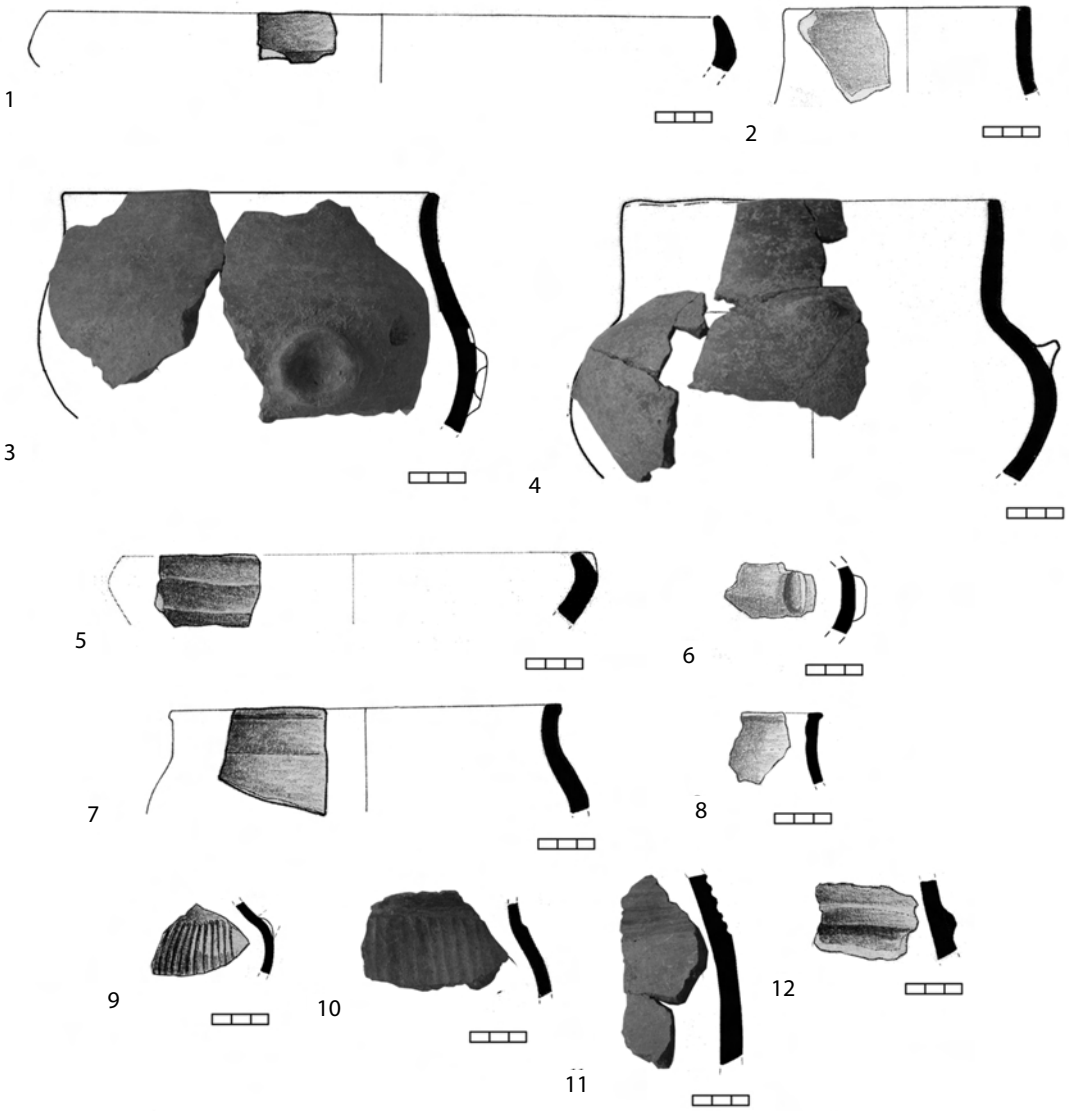

ТАБЛА II Градина Брвеник, сонда 1, слој мркоцрвене земље.

PLATE **II** Hillfort Brvenik, trench 1, layer of brown/red soil.

керамичких налаза. Једну групу репрезентује канелована керамика раног халштата. Ту спадају добро глачане коничне зделе дебљих зидова, са увученим и широко канелованим ободом (Т. 2/1,5) и делови већих посуда (питоси или амфоре) са низом хоризонталних канелура на горњем конусу (Т. 2/11). Лонац профилисаног разгрнутог обода и цилиндричног врата са благим преласком у трбух поседује добро углачану спољашњу површину и израђен је од пречишћене земље (Т. 2/2).Овај материјал карактеристичан је за период прелаза из бронзаног у гвоздено доба, крај II или сам почетак I миленијума пре н.е. Налази канеловане керамике са косим и хоризонталним канелурама и лонаца са цилиндричним вратом и наглашеним ободом највише подсећају на материјал откривен на Хисару код Лесковца и Самограду код Бјелог Поља (Капуран и Стојић 2001: Т. XIV/21–24; Мркобрад и Јовановић 1989: Т. I/2,3).

Другој групи припадају керамички налази који се за сада не могу поуздану хронолошки определити. Ту спадају биконичне зделе са знатно скраћеним горњим конусом, које подсећају на зделе с увученим ободом раног бронзаног доба (Т. 2/2), затим делови мањих посуда финије фактуре са краћим, вертикалним ребром на трбуху (Т. 2/12), потом делови мањих, глачаних пехара са густо изведеним, уским жљебљеним канерлуама на трбуху (Т. 2/9,10), мањи лонци са хирозонтално моделованим ребром на рамену (Т. 2/6), и мањи лонци са дужим коничним вратом и хоризонтално заравњеним ободом (Т. 2/8). Лонци мањих димензија са заобљенм трбухом (Т. 2/4–5) и цилиндричним или коничним вратом украшени су мањим језичастим дршкама или већим кружним апликацијама на горњем делу трбуха. Горњи део истог типа лонца, са дужим вратом и заравњеним ободом (Т. 2/2), припада суду добро глачаних површина, са примесом песка у фактури.

И ова група посуда има најпре аналогије са налазима керамике откривеним на локалитету Осаоница. Сличности су очигледне у самом облику лонаца (Т. 2/4,5), а готово су идентични и по начину украшавања (Jevtić and Đorđević 1991: T. IV/5; T. II/6,13,15). Исти је случај и са малобројним налазима фрагментованих пехара (Jevtić, Đorđević 1991: T. III/12,16).

Сонду 8 представља ископ димензија 2 x 2 m, позициониран је С3 у односу на сонду 4, а једном страном (профил а – д) ископ се наслањао на агломерацију камена налик сухозиду. У слоју тамномрке земље, релативне дубине око 0,80 m, спорадично је проналажена праисторијска грнчарија и животињске кости. Зона истраживања старијег праисторијског слоја у мркој земљи сведена је на уски појас ширине 0,50 m уз унутрашње лице бедема и његтове темељне стопе.

Керамичке налазе откривене у слоју мрке земље представљају: фрагментована конична плитка шоља окер боје и углачане површине (Т. 3/1), биконична здела са увученим ободом украшеним косим канелурама, лоше пречишћене фактуре и печења (Т. 3/4), и фрагмент биконичне зделе са благо увученим ободом, танких зидова

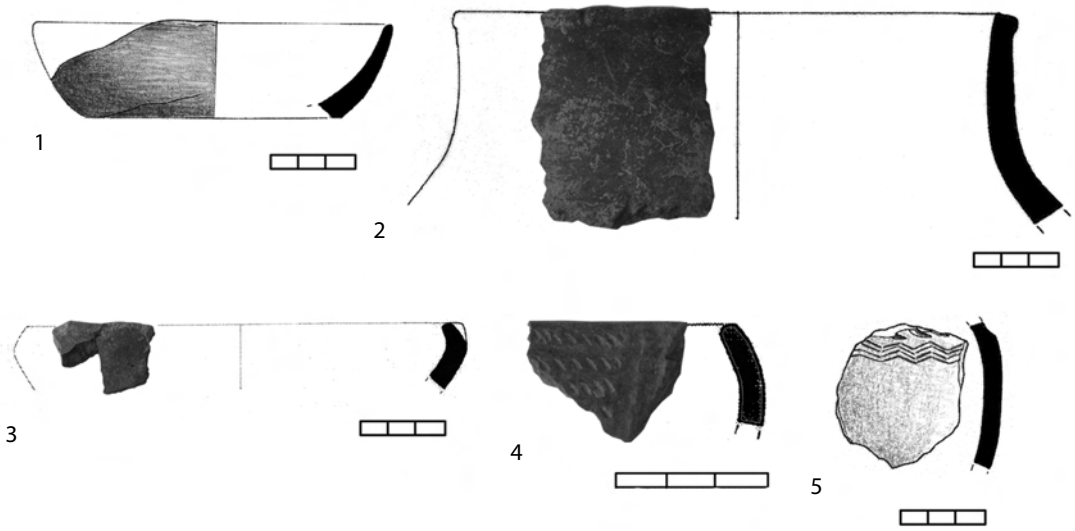

ТАБЛА III **Градина Брвеник, сонда 8, мрка земља.**

PLATE **III** Hillfort Brvenik, trench 8, dark brown soil.

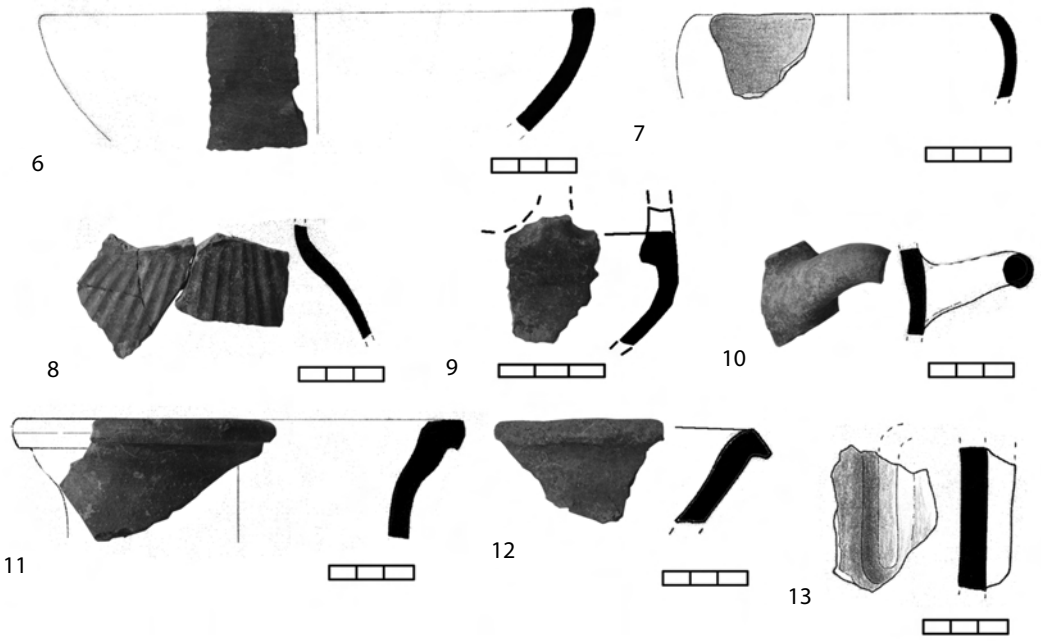

ТАБЛА III **Градина Брвеник, сонда 8, мрка земља.**

PLATE **III** Hillfort Brvenik, trench 8, dark brown soil.

изграђених од пречишћене земље, споља украшен комбинацијом хоризонталних и вертикалних углачаних канелура унутар којих је вероватно помоћу инструмента изведено жигосање мотива косих зареза (Т. 3/4). Пехарима би припадао фрагмент трбуха добро углачане површине окер боје са мотивом урезаног низа цик-цак линија у комбинацији са утиснутим косим зарезима (Т. 3/5). Већи фрагмент лонца наглашеног обода, цилиндричног врата и рамена, углачане површине тамномрке боје, такође припада налазима из слоја мрке земље (Т. 3/2).Праисторијска керамика из сонде 8 показује јасне типолошке и хронолошке разлике. Старији материјал откривен у слоју мрке земље има карактеристике старијег гвозденог доба. Начин на који су украшене зделе (косим и укрштеним канелурама у комбинацији са ситним зарезима у низовима) указује на аналогије са метеријалом на Калакачи (Medović 1988: sl. 311/20; sl. 319/1; sl. 320/13; Popović 1981: T. XXVI/4; T. XLVII/4), Градини на Босуту (Popović 1981:T. II/4,5), у Панонији, и Градцу у Ланишту у региону централног Поморавља (Stojić 1990: kat.br.53). Истоветне аналогије могу се повући за начин украшавања пехара (Т. 3/5), које је карактеристично и за налазе са локалитета босутске групе старије фазе калакача хоризонта у Панонији (Popović 1981: T. XXXIX/6,7), а сличан начи укарашавања налази се и на материјалу откривеном на локалитетима Дубока у Селишту и Драгоцвету у Поморављу (Стојић 1986: Т. 16; Т. 18/10–12; Т. 19/1,2,4,5) као и на Шенгољској градини у западној Србији (Јуришић 1969: Т. V/1). Налаз лонца (Т. 3/2) такође одговара фази калакача (Medović 1988: sl. 311/20). Наведене налазе можемо хронолошки одредити у гвоздено доба II на територији централног Балкана односно у прве векове I миленија пре н.е. Мања група налаза из тамномрке земље у сонди 8 на Брвенику, може се опрезно определити у млађу фазу старијег гвозденог доба (или гвоздено доба III). Ради се о деловима посуда који припадају времену јачег продора грчких утицаја са југа: (хоризонталне дршке рађене руком (Т. 3/10), сличне грчком типу мањих пехара на краткој стопи – антички киликс, какве су откривене на налазишту у селу Мелаје на Пештери; затим мањи лонци са потковичастим дршкама (Т. 3/13) који су слични трачким лонцима касног халштата; калотасте зделе са увучеим и фасетираним ободом и мањим дршкама постављеним на горњој површи обода (Т. 3/10),које се налазе у касном халштату на Косову и у јужном Поморављу.

Градина Трешњевица (карта 1) налази се на магистралном путу Ивањица–Ариље са кога се скретањем ка Радаљеву код места Аџин брод прелазила река Моравица и земљани путем од Трешњевице стизало до подножја утврђења. Највиша тачка утврђења налази се на коти од 653 m (Булић 2008).[4] На постојање архитектонских објеката указивала је велика количина осутог малтера и камена, као и ретки налази сиге и опека. Начин градње бедема уз употребу сантрача указује на позну

4 Истраживања су обављена у периоду од 16. 6 до 30. 6. 2006. год. од стране Историјског института и Д. Булића и Т. Живковића.

средњовековну градњу (Булић 2008). Највећи значај ових истраживања је у томе што су по први пут на територији општине Ивањице вођена било каква археолошка истраживања везана за средњи век. Током кампање отворене су укупно две сонде од којих је једна истраживала подграђе у коме је, поред средњовековне, откривена и керамика праисторијске и античке провенијенције. Премда је веома уситњена, керамика из праисторијских хоризоната више указује на спрани материјал, а не на постојање културних слојева. Налази праисторијске и античке грнчарије у подножју утврђења указују на значај овог локалитета кроз неколико епоха.

Праисторијски керамички материјал састоји се од посуда лошијег квалитета посне структуре, чија се спољна површина отире. Ово је можда и последица тога што су ови налази спрани са узвишења. Као и у случају градине Кончуљић, откривени материјал је могуће разврстати једино према стилско-типолошким и хронолошким карактеристикама у две групе. Првој групи налаза припадају коничне зделе са оштро порофилисаним и на унутра посувраћеним ободима, са две наглашене фасете (Т. 4/3–4). Оне су нешто квалитетније израде дебљих зидова са примесама кварцног песка у фактури и смеђе-црвене боје. Пехарима припадају фрагмент трбуха и рамена већег суда од пречишћене земље, танких зидова, веома квалитетно углачане црне површине (Т. 4/8,7). Конични врат са трагом корена од дршке украшен је троструком таласастом цикцак линијом на прелазу у раме које је косо канеловано. Други фрагмент рамена пехара смеђе боје, лошије печен, такође је украшен хоризонталним низом троструке цик-цак линије (Т. 4/7). Овој групи налаза припада и део коничног врата са широким хоризонталним канелурама, који највероватније припада амфори или урни (Т. 4/5), као и добро углачана тракаста профилисана дршка шестоугаоног пресека, са наглашеним вертикалним ребром (Т. 4/6). Описана група налаза показује карактеристике периода старијег гвозденог доба. То се највише види на примеру украшавања изведеном канеловањем и урезима у виду троструке хоризонталне цикцак траке (Т. 4/7,8). Овакав начин украшавања посуда карактеристичан је за период старијег гвозденог доба II.

Другој групи налаза припадају две коничне фрагментоване зделе од којих је прва мањих димензија са косо засеченим отвором и оштро посувраћеним ка унутра, сумарно израђена и лоше печена, смеђе боје (Т. 4/1). Друга здела је дебелих зидова, заравњеног обода и лошије израде (Т. 4/2). Овој групи налаза припадају и фрагментоване посуде израђене на витлу: део коничног врата и обода кантароса или кантароидне зделе, танких зидова са траговима тракасте дршке која га надвисује, пречишћене фактуре сиве боје (Т. 4/9), фрагментовани наглашени задебљани обод хидрије троугаоног пресека црвене боје израђен од пречишћене глине (Т. 4/10) и фрагмент трбуха лонца са примесама кварцних каменчића у фактури који има аплицирану полумесечасту дршку, смеђе боје печења (Т. 4/11). Ова група налаза, која се јасно одваја од осталог материјала, има аналогије у раноантичком материјалу

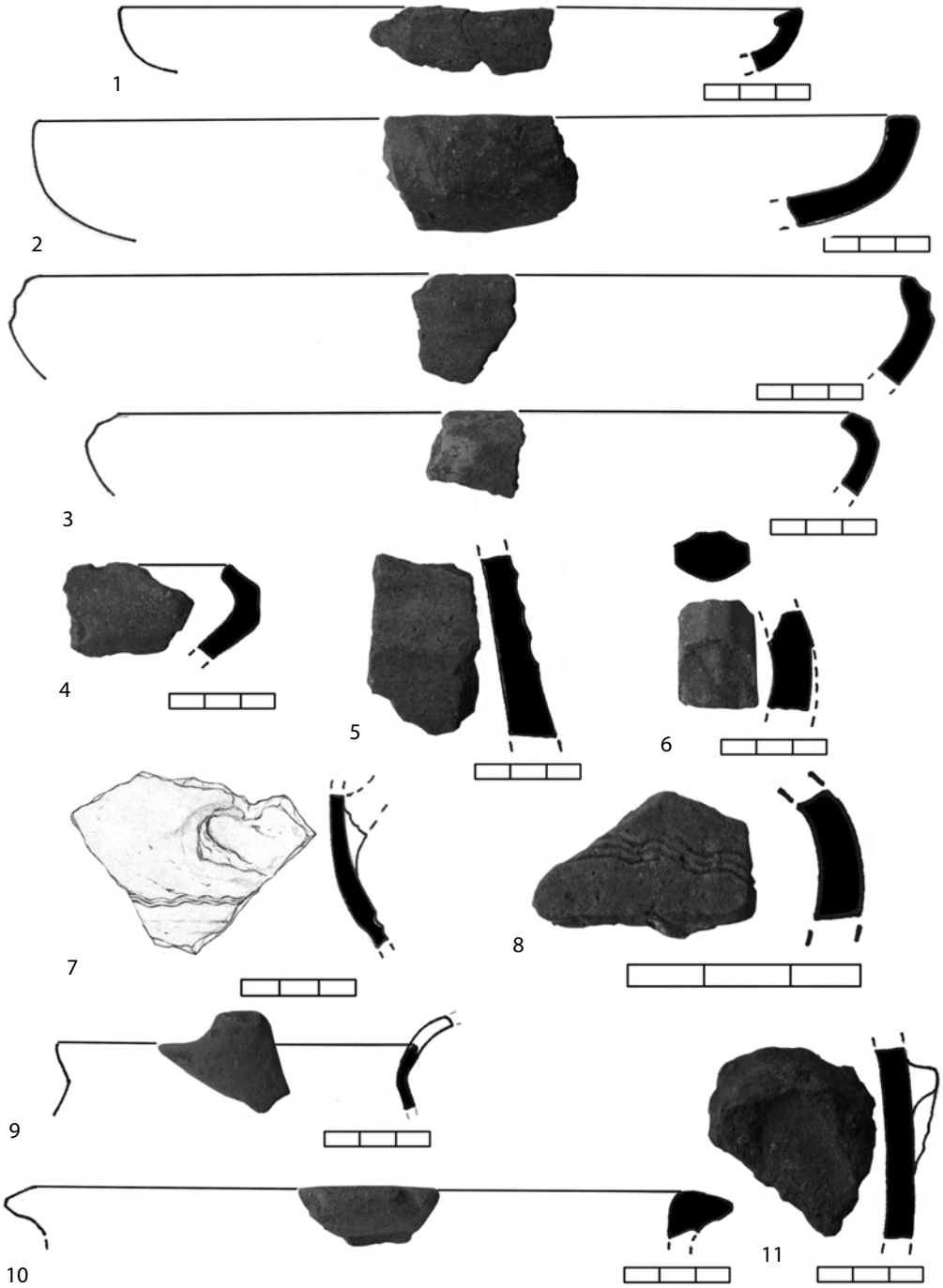

ТАБЛА **IV** Трешњевица сонда 7; 1-7 гвоздено доба II; 8-11 гвоздено доба III

PLATE **IV** Trešnjevica, trench 7; 1-7 Iron Age II; 8-11 Iron Age III.

откривеном на локалитетима Кале у Кршевици (Антић и Бабић 2005: 213–227) и Каципупу у Ораовици (Vukmanović i Popović 1982: T. X,XI) у басену Јужне Мораве.

Регион Рашке, са три новоистражена градинска локалитета Кончуљићем, Брвеником и Трешњевицом, припадао би западнобалканском комплексу култура раног бронзаног доба Србије, које је по М. Гарашанину дало основе за касније формирање трачке и илирске културе у ужем смислу речи (Гарашанин 1973: 292). На почетку је поменуто како су археолошка истраживања ове регије дуго година била запостављана, тако да је мали степен истражености довео до оскудице у подацима битним за повезивање са боље истраженим налазиштима из суседних подручја: на западу (Босне), северу (Подунавља) и истоку (Поморавља) Балканског полуострва. Није искључено да је ова област могла бити и нека зона мешавине регионалних утицаја, због своје карактеристичне георафске позиције, речних токова, планинских превоја и саме Пештерске висоравни, који заједно чине својеврсну разделницу Балканског полуострва. Овај период најбоље представљају налази који потичу из великог броја истражених гробова типа хумки. На откривеном материјалу видљиви су утицаји степских номада индоевропског миграционог таласа (Зотовић 1989–90: 85). Истовремено на територији Косова недостатак локалитета из периода раног бронзаног доба образлаже се географском изолацијом и континуитетом неолитског начина живота и привређивања, који траје све до средњег бронзаног доба (Љуци 1998: 122). Први већи синтетички рад о материјалној култури праисторијских градинских насеља раног бронзаног доба на овом подручју дао је М. Јевтић (Jevtić 1997: 73–84), у коме указује на њихову блиску повезаности са западно балканским културним комплексом раног бронзаног доба (ibid.: 74) и континуитетом енеолитског супстрата видљивог на украшавању керамичког посуђа (ibid.: 83). Хоризонт раног бронзаног доба на локалитету Кончуљић, судећи по оскудним налазима керамичких уломака, показује истовремено утицаје како из централне Босне, тако и из Панонија и Поморавља. Хоризонту прелазног периода из млађег бронзаног доба у старије гвоздено доба, одговарали би налази откривени у сонди 1 на градини Брвеник. Керамика украшена канеловањем карактеристична је за период гвозденог доба I (Гарашанин 1973: 413), као и за културу Гава у Подунављу, која хронолошки одговара периоду X века п. н. е. (ibid.: 418). Неки стилски елементи овог периода препознају се на керамици откривеној на градини Постење код Новог Пазара, мада је стартиграфија на овом локалитету девастирана великим грађевинским интервенцијама током више каснијих историјских периода.[5] Анализом праисторијског материјала са градине Брвеник закључено је да постоји културни слој који одговара периоду гвозденог доба I у Подунављу (Медовић 1990: 24) или гвозденог доба II у Поморављу (Стојић 2004: 281; idem 1986: 95). Налази

5 А. Капуран је имао увид у овај материјал као члан археолошке екипе током истраживања 1995. године.

керамике који припадају раној фази босута и калакаче откривени су на малом броју насеља горњег тока Колубаре и Подриња (Јевтић 1990: 53) и можда показују извесне утицаје из Поморавља (ibid.: 55).

Налази из периода гвозденог доба III широко су распрострањени на територији Рашке и откривани су на великом броју локалитета градинског типа. Судећи према богатим металним налазима из кнежевских гробова, у овом периоду који траје у интервалу од V до IV века п. н. е. (Vasić 1973: 103; idem 1997: 343), приметан је велики утицај гласиначке културне групе или посебне групе у оквиру гласиначког комплекса (Vasić 1973: 103). Недостатак локалитета са јасном стартиграфијом спречава нас да изведемо закључак о могућем континуитету насељавања овог простора од старне једне популациј,е која има корене у бронзаном добу, или доласка нове популације вероватно са запада или југозапада (можда Аутаријата?). Следи период у коме доминирају налази материјалне културе грчког, хеленистичког и келтског порекла. Откривени керамички материјал на градинама Брвеник и Трешњевица само спорадично је израђен на грнчарском колу, имитирајући грчку квалитетну сиву керамику, што се најбоље може видети на налазима фрагментованих кантароса, скифоса и хидрија. Налази материјала грчке и хеленистичке провенијенције познати су са локалитета у басену јужне Мораве као што су Каципуп и Кршевица (Vukmanović i Popović 1982: T. X, XI; Антић и Бабић 2005: 213–227), Хисар у Лесковцу (Stojić 2007: 175190), као и на неколико локалитета у нишкој и лесковачкој регији (Стојић и Јоцић 2006; Стојић 2003–2004: T. III/9, 10; T. VIII/31, 32; T. XIII/7). На територији Косова сродни материјал је откривен на локалитетима Широко, Рогово и Пећка бања (Паровић–Пешикан 1998). Постоји неколико мишљења о начину на који је вршен продор архајске и хеленистичке културе у средиште Балканског полуострва. Према мишљењу М. Паровић–Пешикан постојала су два могућа сувоземна трговачка пута, која су водила од Охрида и западно ка Ибру и Гласинцу или током јужне Мораве северно ка Подунављу (Паровић–Пешикан 1960: 44). Могуће је претпоставити трасу још једног правца кретања робе у праисторији коју је чинио дубровачки пут, и који је такође могао да буде у оптицају од гвозденог доба до средњег века (Palavestra 1993: 284). Водећи од Дубровника ка Фочи он је избијао једним краком на Пљевља, Пријепоље, Сјеницу и Нови Пазар (ibid.: 284). Овај комуникациони правац је долином Ибра могао да води и ка Македонији, што би могло да објасни присуство керамичког материјала грчког или хеленистичког типа на градинама у области Рашке. Наставак истраживања Историјског института на градинским локалитетима у западној Србији у будућности треба да надопуни оскудну археолошку слику о привредним активностима популације из периода металних доба праисторије, као и путање њихових контаката и утицаја које су трпели из суседних области. И поред оскудног археолошког материјала са три градинска насеља у рашкој области, могу се установити одређена правила када се ради о периодима из млађе праисторије на простору јужне и југозападне Србије, односно о културним кретањима током бронзаног и гвозденог доба. Вероватно није

слујчано да су утврђена градинска насеља на ширем простору поменутог дела Србије углавном подизана најпре током раног бронзаног доба (крајем III и у првим вековима II миленија пре н. е.), често на месту касноантичких и средњовековних утврђења. Други период када се користе утврђена градинска насеља припада прелазном периоду касног бронзаног у рано гвоздено доба, с краја II миленија пре н. е.), и често се наставља током старијег гвозденог доба, односно током прве половине I миленија пре н. е. Градинска насеља су наставила да се интензивно користе све до доласка Келта на Балкан, односно до почетка III века пре н. е.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Булић, Д. 2008
Жупа Брвеник, Средњевековна археолошка налазишта. Магистарска теза, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Vasić, R. 1973
Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji. Arheološki institut, Posebna izdanja 12, Beograd.

Vasić, R. 1997
Arheološki leksikon, Priredio Dragoslav Srejović, Beograd: Savremena administracija.

Govedarica, B. 1982
Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XX: 111–188.

Govedarica, B. 1983
Iz najstarije prošlosti livanjskog polja, u: Arheološka problematika zapadne Bosne, *Zbornik* Knjiga 1, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine: 55–65.

Grčki-Stanimirov, S. 1996
Pančevo–„Donja Varoš"– Horizont der Ersten siedlungen der Frühen Bronzezeit im Südlichen Banat. in: *The Yugoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd Millennium b.c.,* Belgrade–Vršac: 69–81.

Zotović, M. 1985
Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Zavičajni muzej Titovo Užice i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

Зотовић, М. 1989–90
Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћанице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији, *Старинар* (н.с.) XL–XLI: 77–88.

Јевтић, М. 1983
Праисторијска градина на Шарском кршу код Дуге пољане, *Новопазарски зборник* 7: 15–20.

Jevtić, M. 1983a
Keramika starijeg gvozdenog doba na centralno balkanskom području. Vol. 2. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.

Јевтић, М. 1990
Старије гвоздено доба у источној Србији и Метохији, у: *Господари сребра – Гвоздено доба на тлу Србије* (каталог изложбе), ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 51–60.

Jevtić, M. and Đorđević, M. 1991
Early Iron Age Hillfort in Osaonica near Novi Pazar. *Старинар* (н.с.) XLII/1991: 27–39.

Јевтић, М. 1992
Налази Басараби културе у новопазарском крају, *Новопазарски зборник* 16 (Нови Пазар): 7–16.

Jevtić, M. 1999
Early Bronze Age Hillforths in the Novi Pazar Area in: *Macedonia and the neigbouring regions from 3rd to 1st millenium b.c.* (Symposium in Struga), E. Petrova ed., Skopje, 73–86.

Јуришић, А. 1969
Шенгољска градина у Расини, *Саопштења* VII:13–34.

Капуран, А. и Стојић, М. 2001
Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар – југоисточна падина у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLI: 95–130.

Љуци, К. 1998
Бронзано доба, у: *Археолошло благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века* (каталог изложбе), ур. Н. Тасић, Београд: Галерија САНУ, 120–146.

Marić, Z. 1975–1976
Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stolca od 1967. do 1972. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXX–XXXI: 5–99.

Марић, З. 2004
Кантароси из села Блажева у долини Рашке, Прилог културној историји Новопазарског краја, *Новопазарски зборник* 28: 21–29.

Medović, P. 1978
Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertationes et Monographies Tome XXII, Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Medović, P. 1988
Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba, Monographien X, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Медовић, П. 1990
Старије гвоздено доба у Подунављу, у: *Господари сребра – Гвоздено доба на тлу Србије* (каталог изложбе), ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 23–33.

Мркобрад, Д. и Јовановић, А. 1989
Самоград – археолошка истраживања, *Новопазарски зборник* 13: 31–47.

Мушовић, Е. 1992
Брвеник у турским изворима XV и XVI века, *Новопазарски зборник* 16: 55–74.

Palavestra, A. 1993
Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, Beograd: SANU i Balkanološki institut.

Паровић-Пешикан, М. 1960
О карактеру грчког материјала на Гласинцу, *Старинар* (н.с.) XI: 21–45.

Parović-Pešikan, M. 1964
Les Ilyriens au contact des Greces, *Archaeologia Iugoslavica* V: 61–83.

Паровић-Пешикан, М. 1998
Грчка керамика, у: *Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века*, ед. Н. Тасић, Београд: Галерија САНУ, 228–255.

Петровић, П. Ж. 1984
Рашка – антропогеографска проучавања I, Књ. 1, Београд: Етнографски институт САНУ.

Popović, M. 1999
Tvrđava Ras, Monographies No 34, Beograd: Arheološki institut.

Премовић-Алексић, Д. 1984
Праисторијска градина на локалитету Градац код Тутина. *Новопазарски зборник* 8: 5–11.

Соколовска, В. 1993
Раноантичката сива керамика во Македонија. *Macedoniae acta archaeologica* No 13: 114–149.

Schreiber-Kalczs, R. 1984
Komplex der Nagyrév-Kultur, in: *Kulturen dr Frühbronzenzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans,* ed. N. Tasić, Beograd: Balkanološki institut, 133–190.

Сталио, Б. и Јуришић, А. 1960
Јасик–Горња Комарица, *Старинар* (н.с.) XI: 157–162.

Stojić, M. 1986
Gvozdeno doba u basenu Velike Morave, Centar za arheološka istraživanja. Beograd: Filozofski fakultet.

Стојић, М. 1990
Старије гвоздено доба у Поморављу, у: *Господари сребра – Гвоздено доба на тлу Србије* (каталог изложбе), ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 37–43.

Стојић, М. 2003/4
Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца, *Старинар* (н.с.) LIII–LIV: 193–217.

Стојић, М. 2004
Пањевачки рит, Археолошки институт, Посебна издања 40, Београд.

Stojić, M. 2007
Hisar in leskovac at the End of the Early Iron Age, *Старинар* (н.с.) LVII: 175–191.

Стојић, М и Јоцић, М. 2006
Ниш, културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Београд: Археолошки институт.

Čović, B. 1965
Uvod u startigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* XX: 27–145.

Čović, B. 1991
*Pod kod Bugojna – naselje bronzanog, gvozdenog i željeznog doba u centralnoj Bosn*i, Sveska 1. Rano bronzano doba, Sarajevo.

Aleksandar N. KAPURAN
Institute of Archaeology, Belgrade

Miloš S. JEVTIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Belgrade

New Data about Prehistory in the Raška Region

The archaeological picture of prehistory in western Serbia, Raška region and Brvenik district has been supplemented by archaeological investigations of the hillforts Končuljić, Brvenik and Trešnjevica organized by the Institute of History in Belgrade. The investigations of archaeological remains of fortifications from the period of Turkish domination, Serbian medieval period and period of Byzantine domination revealed sporadic pottery finds from the Bronze and Iron Age in the earliest cultural layers.

Two horizons of prehistoric settlement were discovered at the hillfort Končulj. The earlier settlement dates from the Early Bronze Age in the central Balkans, central Bosnia and Pannonia. From the later horizon date the finds, which could be attributed to the Iron Age III or to 5th–4th centuries BC and that has analogies with material from Novi Pazar, Osaonica and Hisar in Leskovac.

Two prehistoric horizons were also discovered at the hillfort Trešnjevica. The earlier horizon is characterized by the pottery from the period of transition from Bronze to Iron Age and period of channeled pottery in the Danube basin. The material from the later horizon dates from the early phase of Bosut and Kalakača but with influences from the Morava valley.

The prehistoric material was discovered at hillfort Trešnjevica in the trench excavated in the fortification suburbium, so it means that material probably reached this location as result of erosion. Therefore, the only way to reconstruct the stratigraphy is to analyze stylistic and typological characteristics of the material. Here, also we were able to distinguish two cultural horizons, earlier one with material from the Iron Age II and later with material from early antique, Greek and Hellenistic period typical of the south Morava valley.

UDK 903:739.2"6387"(497.113)
ID=187732492

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Јован Н. КОЛЕДИН
Музеј Војводине, Нови Сад

Нови тип шарнирске фибуле

Апстракт: *Рад се бави налазом шарнирске фибуле из Хртковаца (Старинар LVI/2006), и налазом из Никинаца (Старинар LV/2005). Мишљења смо да се ради о јединственом налазу, накнадно раздвојеном ради продаје. Фибула је реконструисана и конзервирана после објављивања. Као сасвим нов тип шарнирске фибуле, одређена је као тип Никинци.*

Кључне речи: *шарнирске фибуле, Амантини, тип Никинци.*

Повод за овај рад је појава новог типа шарнирских фибула. Ове фибуле се јављају у два објављена налаза из Срема. Прве налазе овог типа фибула, који потичу са непознатог локалитета из околине Никинаца, објавио је Растко Васић (Васић 2005). Исте године, када је објављен овај налаз, Музеј Војводине је откупио налаз сребрног накита из околине Хртковаца, са потеса Вукодер.

Током конзервације сребрног накита из Хртковаца, дошло се до закључка да је велика сребрна шарнирска фибула погрешно и нестручно рестаурисана. Вероватно је налазачева интервенција узроковала да се првобитни изглед фибуле знатно промени. Како се наводи у објави, налазач је Музеју продао „већи део налаза" (Dautova–Ruševljan i Jevtić 2006: 291). Аутори истичу хронолошку неконзистентност налаза и вероватноћу да налази потичу из више откопаних гробова. Наглашавају сличност велике шарнирске фибуле из Хртковаца са фрагментима оваквих фибула са непознатог налазишта код Никинаца. Дозвољавају могућност да ови предмети потичу са истог локалитета и да се можда ради о некрополи.

Налаз из Никинаца

Налаз потиче из приватне збирке, чији власник је откупио предмете као налаз из Никинаца. Ово значи да су информације којима је при објављивању располагао аутор из друге или треће руке. Није познат карактер налазишта (некропола, остава…), нити да ли предмети потичу из једне целине или више затворених. Р. Васић истиче хронолошку неуједначеност материјала и могућност да предмети потичу са више локалитета из околине Никинаца.

Састав налаза

Три (фрагментоване) сребрне фибуле шарнирског типа – Три главе са деловима лука и фрагментована нога са делом лука. Две фибуле припадају шарнирским фибулама са

звездастим украсом на луку (Васић 2005: сл. 2–3). Трећи фрагмент (ibid.: сл. 1) припада фибули са главом сличној претходнима, али са једним уским украшеним ојачањем непосредно уз спој са главом фибуле. Овакво ојачање не постоји код фибула са звездастим луком. Још израженије ојачање је позлаћено задебљање на луку фрагментоване ноге (loc. cit. сл. 4).

Апликације – Свих седам апликација су делови украса шарнирских фибула. Од злата су израђене две калотасте апликације (Васић 2005: сл. 6, 7) калотасто дугме (ibid.: сл. 11). Овална апликација, са јајастим низом у средини и филигранском жицом уоколо (loc. cit. сл. 20), могла би бити и део прстена. Две сребрне калотасте апликације (loc. cit. сл. 8, 9) и фрагментована сребрна, позлаћена филигранска апликација (loc. cit. сл. 10), типични су украси фибула сремске радионице.

Фибуле типа Никинци

1. Фрагментована, оштећена глава фибуле, са носачем лука (Васић 2005: сл. 1). Обод је назубљен. Остаци украсних трака од лима су јасно видљиви, као и положај два украсна дугмета. Очуван је траг лемљења мањег централног дугмета. На месту великог доњег дугмета је очуван отвор за шарнирски механизам (сл. 1). Треће украсно дугме је оставило само траг у виду неправилног отвора. Ови трагови су довољни да би се поуздано установио начин украшавања. Он потпуно одговара сребрној фибули из Хртковаца.

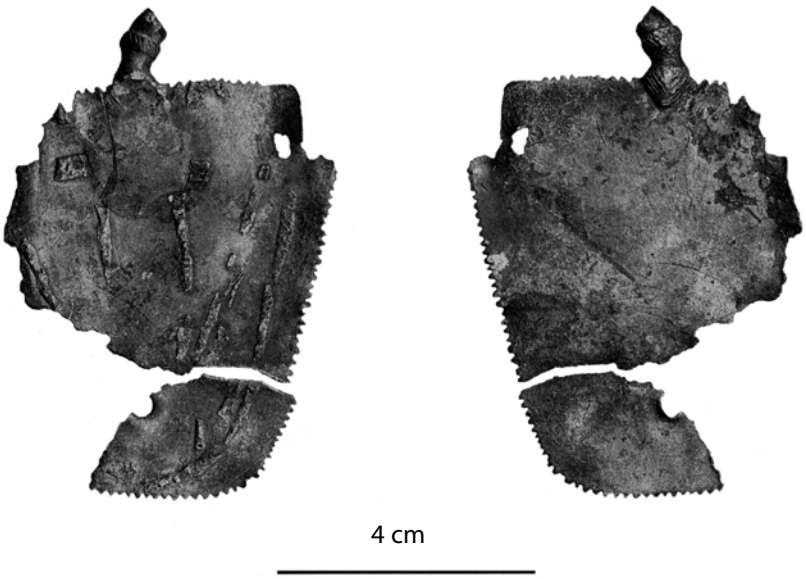

Сл. **1** Глава фибуле (Васић 2005: сл. 1)

Fig. **1** Head of fibula (Васић 2005: сл. 1)

Неке од калотастих апликација у налазу из Никинаца, и у откупљеном делу налаза из Хртковаца (сл. 10, б), вероватно су са ове фибуле, и са фибуле од које је очуван фрагмент ноге са делом лука. На очуваном делу лука украшено ојачање је веће и другачије израђено у односу на

Сл. **2** Нога фибуле (Васић 2005: сл. 4)

Fig. **2** Catchplate of fibula (Васић 2005: сл. 4)

претходну фибулу, тако да је то несумњиво остатак од неке друге фибуле овог типа.[1]

2. Мишљења смо да типу Никинци припада и фрагмент ноге фибуле (Васић 200: сл. 4). Очувана је додуше само база ноге, део лука са прстенастим задебљањем и део носача ноге. Лук начином израде одговара хртковачком примерку. Недостатак звездастих елемената на луку одређује ову фибулу у тип Никинци. На плочи је очуван траг лемљења од носача украсног дугмета, као и отвор за заковицу украсног дугмета (сл. 2).

Фрагмент танког златног лима са отиском филигранског украса је накнадно додат, јер се ова површина не види када је фибула комплетна (ibid.: 67).

Налаз из Хртковаца

Налаз је део приватне збирке, а потиче са локалитета Вукодер, који се граничи са атаром села Никинци. Ради се о случајаном налазу из 2003. године, са лесне терасе поред потока Врањ (Dautova–Ruševljan i Jevtić 2006: 291).

Налаз највећим делом припада средњолатенском периоду (Dautova-Ruševljan i Jevtić 2006: 296-297). Једна шарнирска фибула не припада овом хоризонту (ibid.: сл. 4).

Шарнирска фибула

Фибула је израђена од сребрног лима, са главом назубљеном по ивици. На глави нема трагова пластичних палмета. Украшена је са четири конична украсна дугмета, који су уоквирени низовима филигранске жице. Два дугмета са углова главе су идентична, са два низа жице на рубу и једном гранулом на врху. При дну главе се налази највеће дугме, опасано са три реда филигранске жице. Украшено је зракастим урезима. База лука је прекривена најмањим дугметом, оивиченим са једним намотајем филигранске жице. На врху дугмета се налази мала гранула. Украсна дугмад су повезана тракама од златних листића. Две уже траке су украшене по рубовима двоструким низом филигранске жице, и једним средишњим низом кружних испупчења. Средишња, шира трака је украшена са два паралелна низа кружних испупчења, раздвојених низом филигранске жице. Рубови су украшени са по једним низом филигранске жице.

1 Упореди ојачања на луку на првој (сл. 1) и другој фибули (сл. 2).

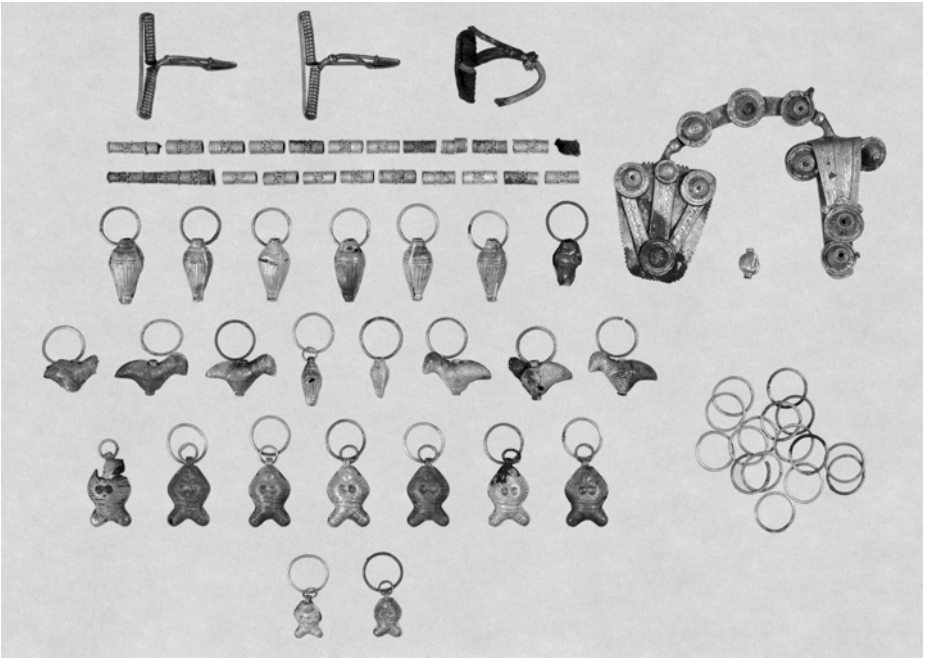

Сл. **3** Налаз из Хртковаца, (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **3** Find from Hrtkovci (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Лук нема звездасте украсне елементе, типичне за фибуле типа Штрпци (које се по таквом украсу још називају и звездасте фибуле). Израђен је од сребрног тракастог лима. На спојевима са главом и ногом, лук је мало стегнут и кружно профилисан. Овде је ојачан кружним позлаћеним прстеном.

Део шарнирске фибуле типа Никинци

Кружни позлаћени прстен, део лука фибуле. Није објављен (сл. 10, ц).

На главама фибула је мотив украшавања тракама од лима у облику слова V, са три калотасте аплике које имитирају или подсећају на мотив главе бика (или змије, како се тумачи мотив на нози фибуле). Једна мања украсна аплика се налази на споју лука са главом фибуле, како видимо на фибули из Хртковаца, и на глави фибуле из Никинаца, где је остао само њен траг (сл. 1).

Величина, мотиви украса, као и материјал од којих су израђене (сребро – злато), издвајају их међу бројним типовима шарнирских фибула (Васић 2005: 68). Растко Васић претпоставља постојање локалне радионице на територији Срема. Квалитет израде детаља Васић приписује вештини златара, за које претпоставља да воде порекло из Македоније (Vasić 2006: 121–122).

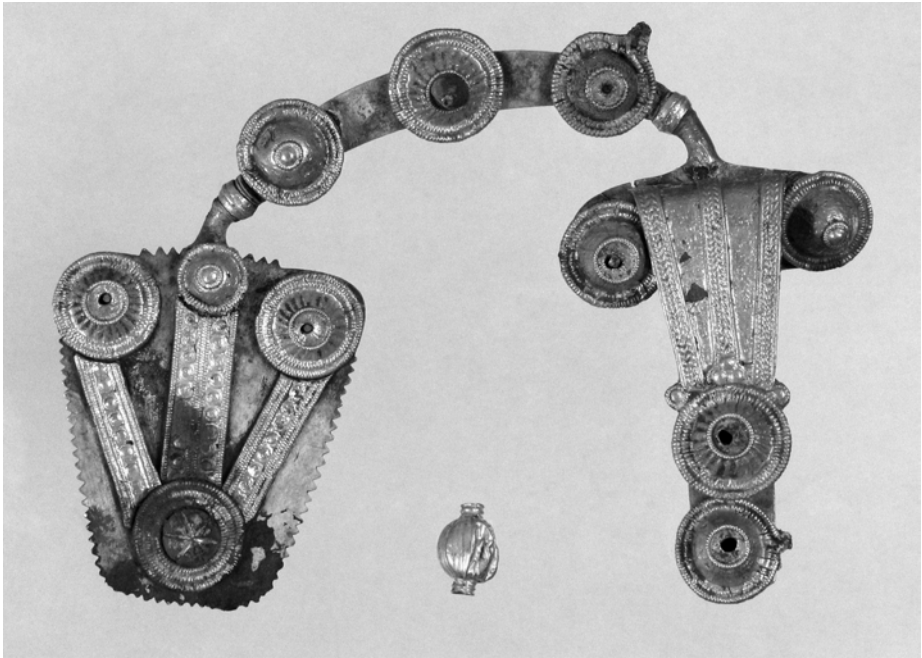

Сл. **4** Фибула пре конзервације и рестаурације (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **4** Fibula before conservation and restoration (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Варијанта Никинци је (величином) најсличнија фибулама типа Чуруг. Лук фибуле је од лима, без звездастих украса, тако да га не убрајамо у звездасте фибуле (тип Штрпци).

Основа за издвајање фибула типа Никинци је глава фибуле. Она је назубљене ивице, са троугластим мотивом украса. Аплицирају се украсна калотаста дугмад и златни листићи. Лук се леми на главу и ногу фибуле. Радионица је израђивала две врсте лукова. Први је лук са звездоликим украсом („млински каменови“), какав има штрбачки тип. Други је пљоснати лим са причвршћеним калотастим дугмадима, каква су коришћена и за украшавање тела фибуле. Одабрана врста лука се лемила на главу и ногу фибуле. Због овога фибуле типа Никинци можемо поделити на две врсте:

На луку се налазе два задебљања, тако да би фибуле могле произилазити из варијанте фибула са два украса на луку, које Васић датира у завршетак V века п.н.е. (Vasić 1999: Taf. 68, B; Taf. 70. 886). Датација је могућа само у грубим цртама, оквирно од почетка до средине IV века п.н.е. као и за остале шарнирске фибуле. Неки аутори продужавају њихово трајање и у прву половину III века п. н. е., до консолидације Келта у Срему (Dautova–Ruševljan i Jevtić 2006: 299). Овоме у прилог ишли би и налази из хумке Митков врх код села Тарнаве на северу Бугарске. Пет сребрних шарнирских фибула је датовано налазом средњолатенског мача у III век п. н. е. уз констатацију да се у бугарском Подунављу шарнирске фибуле доста дуже користе него у западној (илирско-панонској) зони простирања (Б. Николов 1965: 179, 202, Abb. 19, г-д.).

Сл. **5** Сребрна фибула из оставе Букјовци (Goldschätze der Thraker, 1975: kat. 229)

Fig. **5** Silver fibula from Bukjovci hoard (Goldschätze der Thraker, 1975: kat. 229)

Занимљив је налаз сребрних фибула из оставе Букјовци (Goldschätze der Thraker... kat. 229). Фибула има звездаст украс на луку, а на њеној глави се налази аплициран украс, концепцијом сличан украсу на фибулама из Вукодера. Овде је мотив изведен гранулацијом, а не аплицирањем калотастих дугмади. Налаз је садржавао шест фибула, које су имале и привеске, а спојене су једним ланчићем од плетене жице (сл. 5). Налаз је датиран на крај IV века п. н. е. Две фибуле из исте радионице су откривене у сребрној остави из Владиње у северној Бугарској, која је датирана у средину IV века п. н. е. (Димитрова 1966: 116, Abb. 2; 131)[2]. Уз неколико налаза из Румуније и Србије, ове фибуле су издвојене као група Неготин-Букјовци (Vasić 1999: 116). Фибуле ове групе карактерише нарочити вид украшавања руба главе, са низом гранула и розетом на доњем делу ноге.

Од налаза из наше земље, налазу из Хртковаца најсличније су три сребрне фибуле из Костолца (Vasić 1999: T. 54, 996–998). Оне су задржале основне карактеристике штрбачког типа, али на палмети главе фибуле се јављају три калотасте апликације, које се јављају хипертрофиране на фибулама типа Никинци. Да ли је у питању радионичка или хронолошка разлика, немогуће је одговорити на садашњем степену истражености.

2 Шарнирске фибуле се у бугарској називају тип Букјовци. Налазе се у северозападном делу земље (o.c. 124–128, Abb. 18).

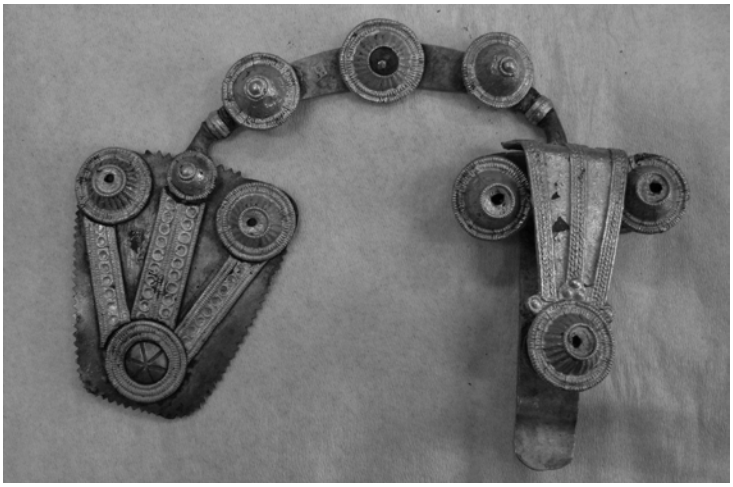

Сл. **6** Фибула након скидања секундарно додатих аплика (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **6** Fibula after removing secondary added appliqués (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Реконструкција фибуле

Фибула је конзервирана и рестаурисана у Одељењу за конзервацију Музеја Војводине[3].

Изглед фибуле након скидања украсних аплика са главе фибуле. Уочено је да је нога фибуле секундарно исправљена. Са ње је током конзервације скинуто једно украсно

Сл. **7** Фибула са растављеном ногом (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **7** Fibula with disassembled catchplate (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Сл. **8** Леђна страна фибуле (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **8** Backside of fibula (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

3 Конзерватори Ана Олајош и Драган Огар. Процес конзервације на http://www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit. >od 10. maja 2010.

Сл. **9** Фибула после конзервације и рестаурације (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

Fig. **9** Fibula after conservation and restoration (www.muzejvojvodine@org.rs/konzervacija_metal_nakit)

дугме, које је накнадно додато овде (сл. 4). Реконструкцијом је добијен лук са три украсна дугмета. Два украсна дугмета са спојницом (сл. 4, сл. 10,б) скинута су. Она нису припадали овој фибули. Три оваква дугмета су била спојена спојницама у виду троугла. Претпостављамо да су чинила украс на глави неке од оштећених фибула са овог налазишта. Нога фибуле је прекривена украсном плочом, која одговара основном шарнирском типу фибула (сл. 6, 7). Носач игле је савијен у првобитан положај (сл. 10,а).

Вукодер

Потес се налази између села Никинци и Хртковци, на северној страни потока Врањ. Музеј Војводине је 2003. године откупио велику количину каснолатенског материјала са овог локалитета. Судећи по обиму, врсти и степену оштећења предмета, ради се о некрополи из времена касног латена, која је приписана Амантинима (Dautova–Ruševljan i Vujović 2006: 50, 85–90)[4]. Од истог налазача је откупљен и налаз сребрног накита о коме је овде реч. Мишљења смо да и сребрни налаз из Никинаца потиче са овог локалитета. Већи део објављеног материјала припада средњолатенском хоризонту, а мањи део налаза потиче из гробних целина каснохалштатског периода.

Вукодер би можда представљао некрополу са континуитетом сахрањивања од IV века п. н. е. па до половине I века н. е. Могуће је да овде имамо јединствену прилику да

4 Наводи се да је у питању један богати ратнички гроб са колима.

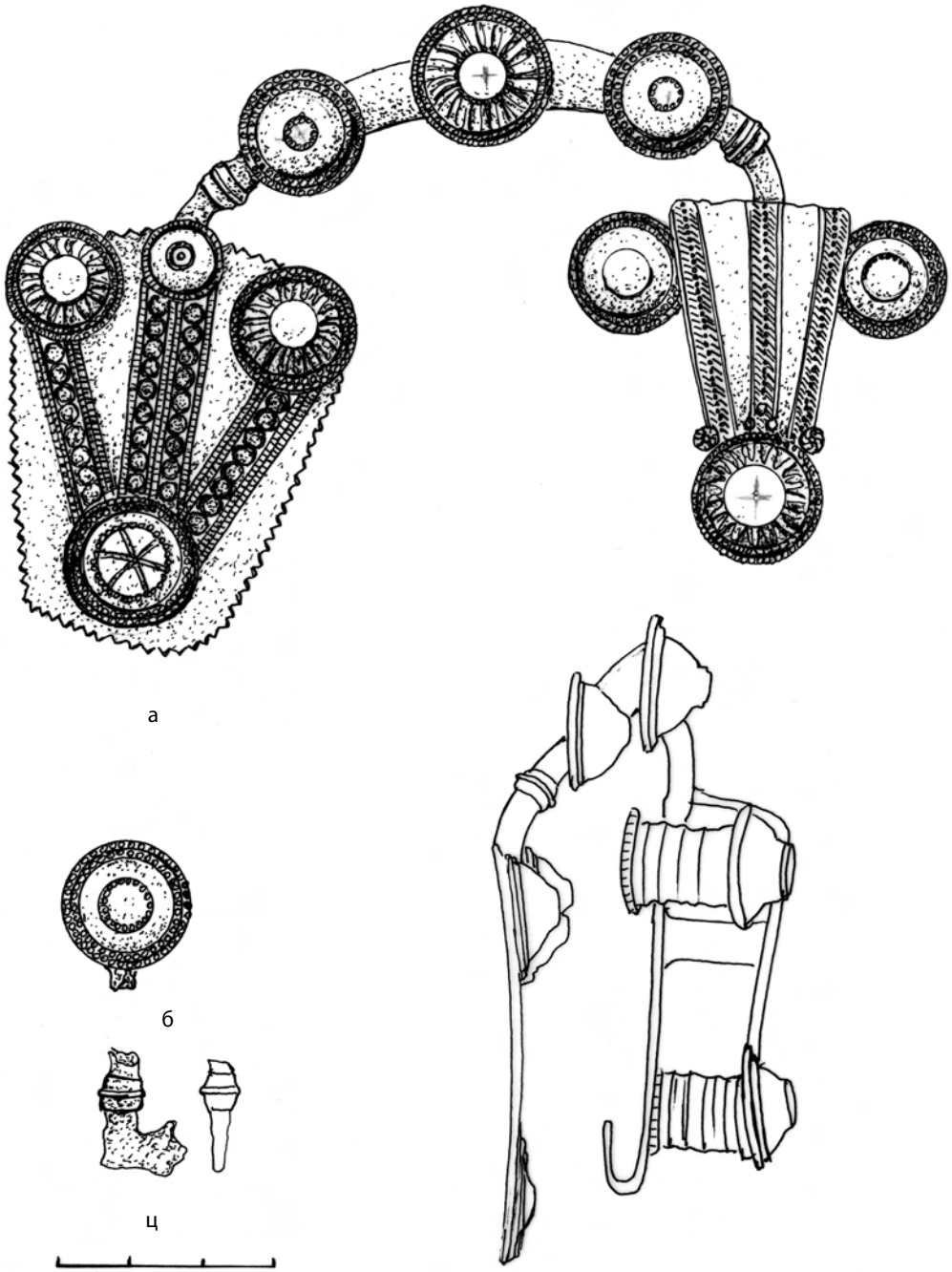

Сл. **10** Фибула, калотаста аплика и делић лука фибуле типа Никинци

Fig. **10** Fibula, calotte-shaped appliqué and small fragment of bow of the Nikinci type fibula

можемо пратити континуитет развоја једне панонске племенске заједнице, од Ha D3/Lт A-B1 до времена Lт D.

Друга претпоставка је да сребрни налази из Никинаца (у који убрајамо и касно-халштатски део налаза из Хртковаца) потичу из једног или два гроба.

Трећа варијанта је да налази из Никинаца и Хртковаца представљају оставе, чији састав је измешан од стране налазача. Сребро средњолатенског времена могло би припадати остави каква је нађена на Жидовару. У том случају богати ратнички гроб са краја I века п. н. е./почетка н. е. (ibid.: 50) не би морао представљати делић велике, дуготрајне некрополе, него појединачни укоп, какви се срећу на територији Скордиска (Сотин–Зма - јевац, Земун–Калварија).

Може се претпоставити и да су налази сребрног накита као и фибуле типа Никинци нађени заједно. Ово би можда био пример накнадне појаве панонског накита крајем латенског периода. Ову појаву одражава поновно појављивање астрагалних појасева и појасних копчи типа Ламинци (Gabrovec 1984: 22; Сладић 1994: 135). Интересантно је да је М. Јовановић утврдила да током латенског периода не долази до прекида у употреби астрагалних појасева (Jovanović 1998: 69). Могуће је да се тада израђују и раскошне фибуле које подсећају на тип Штрпци, а које ми приписујемо (на основу типолошке сличности) времену старијег гвозденог доба.

Овде изнете хипотезе моћи ће бити проверене тек налазима затворених целина, а не обрадом појединачних налаза ван сигурног контекста. Одговарајућа археолошка истраживања су једини метод који ће типологију накита моћи повезати са панонским и келтским заједницама у Срему.

Територија источног Срема пре доласка Келта у археолошком смислу припада тзв. *сремској групи западнобалканског комплекса* (Garašanin 1973: 511–516; Vasić 1987). Ова група релативно хронолошки одговара канелованом хоризонту босутске културе (Босут IIIц), који је датован у период од 550. до 300. године п. н. е. (Medović 1990: 24, 29–31).

Територија Срема се подудара са распрострањеношћу босутске културе. Најзападнија налазишта босутске културе одговарају претпостављеној западној граници територије Амантина (Potrebica i Dizdar 2002: 79). На местима важних племенских и трговачких центара јављају се касније градови са колонијалним статусом – Сирмијум (Sirmium – Сремска Митровица), Кибале (Cibalae – Винковци) и Басијане (Bassianae – Доњи Петровци). Ова места у старије гвоздено доба имају утврђено средиште (Калварија у Сремској Митровици, Диров бријег у Винковцима)[5].

5 Градина у Доњим Петровцима није истражена у довољној мери да би се ова тврдња могла доказати.

Југоисточна Панонија у време ранолатенске експанзије, током V/IV века п. н. е., још живи дубоко укорењена у каснохалштатску традицију. На основи италског и грчког импорта долази до стварања локалних типова накита. Нови стил, развијен у југоисточној халштатској области, нарочито је изражен у Срему, како то показују бројни случајни налази (Vinski–Gasparini 1962: 271–273). Ову појаву тумачимо тиме што је ова панонска област последња пала под келтску власт, крајем IV века п. н. е. Са друге стране, југоисток Паноније је највише био изложен утицајима хеленског света, што је оставило трага у развоју локалног укуса и моде.

Млађу фазу сремске групе западнобалканског комплекса обележавају остава из Чуруга, гробови из Богдановаца и Сремске Митровице (Vasić 1987: 556–557). Овде су ранолатенске фибуле још увек импорт међу домаћим накитом. Д. Божич је оставу из Чуруга датирао у Lt B1, а налаз из Богдановаца у време Lt B2 (Božič 1981: 315–316, Tab. 2). Тиме добијамо хронолошки оквир у коме се још користио домаћи накит.

Културни утицаји са запада и југа се најјасније виде по врстама фибула. Уз касне варијанте чертошких фибула, користе се и фибуле типа Штрпци, пореклом са југа. На територији Срема је на основу ових утицаја покренута и локална производња. Уз израду локалне варијанте типа Штрпци (какву имамо у остави из Чуруга), јавља се и један посебан, локални тип шарнирске фибуле. Он се заснива на основном моделу штрбачког типа, који је донекле упрошћен. Лук је једноставнији, без звездастих додатака. На лук су аплицирана украсна дугмад. Глава фибуле је украшена украсним дугметима и тракама од златног лима. Радионица је израђивала овај луксузан накит, по жељама локалног аристократског слоја. Може се претпоставити да је радила при неком од јаких племенских центара југоистока Паноније, највероватније у Сирмијуму.

Бројне непознанице чине да сав овај материјал морамо узети уз одређену дозу сумње. Обе групе налаза, откупљене од сакупљача/налазача, не могу се третирати као затворене целине, већ сваки предмет мора бити проучаван засебно.

Како захвата последњу фазу халштатске и прву фазу латенске културе, јужнопанонска култура (сремска група западнобалканског комплекса) издваја се мешавином културних утицаја. Украсни мотиви и типови накита су преузимани са хеленизованог југоистока, као и са илирског и трачког дела Балкана. Преобликовање ових мотива по локалном укусу чини јужнопанонску културу јединственом у односу како на халштатску културу, тако и на културе централног и западног Балкана (Gabrovec 1984: 24–25).

Социјална и демографска слика каснохалштаског периода југоистока Паноније, овим налазом добија једну нову димензију. Будућа истраживања и налази ће показати каква је веза панонских племена са заједницама на територији Бачке и Баната у IV веку п. н. е. Свакако да су везе које се оцртавају у време I века п. н. е. постојале и много раније. Хоризонт Чуруг указује на један широки круг јужнопанонске моде, која се може везати

како за Амантине, Корнакате и Сирмије, тако и за племена са леве обале Дунава. У каснохалштатском Ha D3 (Lt A–Lt B1) периоду на територији касне босутске културе тек почиње да се формира једна, условно речено, самостална култура. Она никада није успела да се потпуно развије. Са једне стране, њен развој је био јако спор услед периферног положаја, како у односу на халштатску тако и у односу на хеленску културну зону. Са друге стране, први већи замах, формирање јаког локалног занатског центра, прекинут је услед инвазије са северозапада.

Време келтске инвазије југоистока Паноније је период Lt B2 (330–260), када се јављају и прве келтске некрополе на нашем подручју. Под келтским водством настаје велики племенски савез Скордиска, који обухвата и сва аутохтона племена југоистока Паноније. Латенска култура потпуно потискује домаћу производњу, како накита тако и оружја. Југоисточна Панонија постаје део келтског света.

Када крајем латенског периода јужнопанонска племена ступе на историјску сцену, почетком I века нове ере, у њиховој материјалној култури се јављу још понеки карактеристични елементи халштатске културе, који непосредно говоре о виталности панонског духа и очувању традиције.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Božič, D. 1981
Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovenskem Podonavju, *Arheološki vestnik* XXXII: 315–336.

Dautova-Ruševljan, V. i Vujović, M. 2006
Rimska vojska u Sremu, Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Dautova –Ruševljan, V. i Jevtić, M. 2006
Silver jewelry of Hellenistic and Celtic type from Hrtkovci in Srem, *Старинар (н.с.)* LVI: 291–307.

Димитрова, А. 1966
Сребрно съкровище от с.Владиня, Ловешко / Silberschatz aus dem Dorf Vladinja, Bezirk Loveč, *Иэвестия на Археологическия Институт* XXIX (София): 115–132.

Dizdar, M. i Potrebica, H. 2002
Latenska kultura na prostoru Požeške kotline, *Opuscula arheologica* 26: 111–131.

Domić-Kunić, A. 2006
Bellum Pannonicum (12–11. pr. kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (III.s.) XXXIX: 59–164.

Gabrovec, S. 1984
Stanje arheoloških istraživanja mlađeg željeznog doba u Jugoslaviji, u: *ΚΕΛΤΟΙ*, ur. M. Guštin, Ljubljana: Narodni muzej, 18–25.

Гарашанин, М. 1973
Праисторија на тлу Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Goldschätze der Thraker 1975
Thrakische Kultur und kunst auf bulgarischem Boden, Österreichisches Museum für angewandte Kunst, Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung.

Jovanović, M. 1998
Astragalni pojasevi na području centralnog Balkana i jugoistočne Evrope, *Рад музеја Војводине* 40: 39–95.

Медовић, П. 1990
Старије гвоздено доба у српском Подунављу, у: *Господари сребра - Гвоздено доба на тлу Србије* (каталог изложбе), ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 23–31.

Николов, Б. 1965
Тракийски паметници вьв Врачанско, *Иэвестия на Археологическия Институт* (София) XXVIII: 163–202.

Potrebica, H. i Dizdar, M. 2002
Prilog poznavanju naseljenosti Vinkovaca i okolice u starijem željeznom dobu, *Prilozi arheološkog instituta u Zagrebu* 19: 79-100.

Сладић, М. 1994
Појасна копча са локалитета Жидовар, у: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља* (Симпозијум, Сомбор 1993), ур. Н. Тасић, Балканолошки институт Посебна издања 55, Београд: САНУ, 131-136.

Тодоровић, Ј. 1971
Каталог праисторијских металних предмета, Београд: Музеј града Београда.

Vasić, R. 1987
Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* V, ур. А. Бенац, Центар за балканолошка испитивања, Сарајево: АНУБИХ, 555–558.

Vasić, R. 1999
Die Fibeln im Zentralbalkan, PBF XIV,12, Stuttgart: Steiner.

Васић, Р. 2005
Сребрни налаз из Никинаца, *Старинар* (н.с.) LV: 67–73.

Vasić, R. 2006
Connections Between Serbia and Macedonia in 4th Century BC, *Folia archaeologica Balkanica* (Skopje) Vol. I: 119–124.

Vinski-Gasparini, K. 1962
O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb: HAZU, 263–293.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

ARR	Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
ИАИ	Иэвестия на Археологическия Институт, София
OA	Opuscula arheologica, Zagreb
PBF	Prähistorische Bronzefunde,
Pril. Inst. arheol. Zagrebu	Prilozi Arheološkog instituta u Zagrebu, Zagreb
PJZ	Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
PMB	Рад музеја Војводине, Нови Сад
VAMZ	Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

Jovan N. KOLEDIN
Museum of Vojvodina, Novi Sad

New Type of Hinged Fibula

The fragments of new type of hinged fibula published in 2005 ((Васић 2005) come from unknown site in the vicinity of the Srem village Nikinci (Ruma municipality) In the same year Museum of Vojvodina acquired the find from nearby village Hrtkovci that was published before conservation (Dautova–Ruševljan and Jevtić 2006). The analysis reveals that both finds are segments of one entity. The character of finding place is unknown (it is assumed that it was a necropolis).The find from Nikinci consists of three fragmented silver hinged fibulae and six calotte-shaped ornaments of the fibula bow. The find from Hrtkovci mostly dates from the Middle La Tène horizon.

The exception is large gold-plated silver hinged fibula (Fig. 4). In the process of conservation has been noticed that fibula was secondary damaged and unskillfully repaired. The finder straightened the foot of the fibula and added decorative buttons from other fibulas of this type. The inappropriate decorative buttons were substituted on the bow (Figs. 7–8) and removed from the catchplate, which was restored to its original position (Fig. 6). We identified this hinged fibula as the Nikinci type. The characteristics of this type are sheet silver as material, broad rhomboid head with denticulated edge. The head is decorated with four conical buttons. The decorative buttons are connected with straps of gold foil. The head of fibula is essential for distinguishing this type of hinged fibulas from fibulas of the Štrpci type. It is assumed that there was local workshop in the territory of Srem with skillful goldsmiths from Macedonia (Vasić 2006: 121–122). The workshop produced two types of bows. First type with starlike ornaments similar to those on fibulas of Štrpci type (Nikinci A) and second type is bow made of flat sheet with calotte-shaped appliqués (Nikinci B). They are generally dated as other hinged fibulae from the beginning to the middle of the 4th century BC. It is possible that they had been used even to the end of the 4th century like fibulas of Negotin–Bjukovci type (Vasić 1999: 116). When the finds from Serbia are considered it is most similar to the silver fibulas from Kostolac (ibid.: T. 54, 996–998). We ascribe these finds to so-called Srem group of western Balkans complex, to the channeled pottery horizon of the Bosut group (Bosut IIIc) dated to the period between 550 and 300 BC. When ethnic attribution is concerned we know that surroundings of Sirmium is mentioned after Roman conquest as territory of the Amantini (*civitas Sirmiensium et Amantinorum*). The local production of luxurious jewelry started in Ha D3 (Lt A–Lt B1). After Celtic occupation when the Amantini lost their independence the production of such fibulas died out.

UDK 903.23"6387"(497.11)
ID=187733004

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРЕТХОДНО САОПШТЕЊЕ

Александар П. БУЛАТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Александар Н. КАПУРАН
Археолошки институт, Београд

Игор М. ЈОВАНОВИЋ
Музеј рударства и металургије, Бор

Латенски налази у околини Бора
– прилог проучавању латенске културе у Тимочкој Крајини –

Апстракт: *У раду су представљени непубликовани налази керамике са локалитета који се налазе у непосредној околини Бора, као и са локалитета Ћетаће у Кучају. Сва налазишта припадају познолатенском периоду, а налази су стилско-типолошки аналогни керамици са бројних локалитета у Ђердапу, Срему, јужној Бачкој и јужноморавском сливу.*

Кључне речи: *Бор, Кучај, латенска култура, Скордисци, крај II века пре н. е. – I век.*

Иако се археолози већ дуго баве латенском културом на подручју централног Балкана, неке области су до данас остале слабо истражене, тако да се стиче утисак како су биле скоро ненасељене у последњим вековима старе ере. Такав случај је и са територијом источне Србије на којој је, у односу на њену површину, евидентиран релативно мали број локалитета из овог периода.

Тимочки слив обухвата већи део области источне Србије, од западних обронака Старе планине на југу, до Хомољских планина и Дели Јована на северу, и Ртња и Кучаја на западу.

Са ове територије до сада су објављени углавном случајни латенски налази са свега неколико локалитета. Ситуација је повољнија на делу територије уз Дунав, која је детаљно испитана приликом заштитних радова на подручју хидроелектране Ђердап 2, када је истражен већи број налазишта из латенског периода (Popović 1984; Popović 2001, са цитираном литературом).

У овом раду су представљени необјављени налази са неколико локалитета у околини Бора, као и налази са локалитета Ћетаће код Кучева, који се налазе у Музеју рударства и металургије у Бору. Ови налази, уз информације са недавно публикованих налазишта у сливовима Сврљишког Тимока и Црног Тимока (Сладић 2005; Капуран 2008; Филиповић 2008), послужиће да се употпуни карта латенских налазишта на територији источне Србије. Фрагменти керамичких посуда већином су површински налази, док мањи број потиче са ископавања.

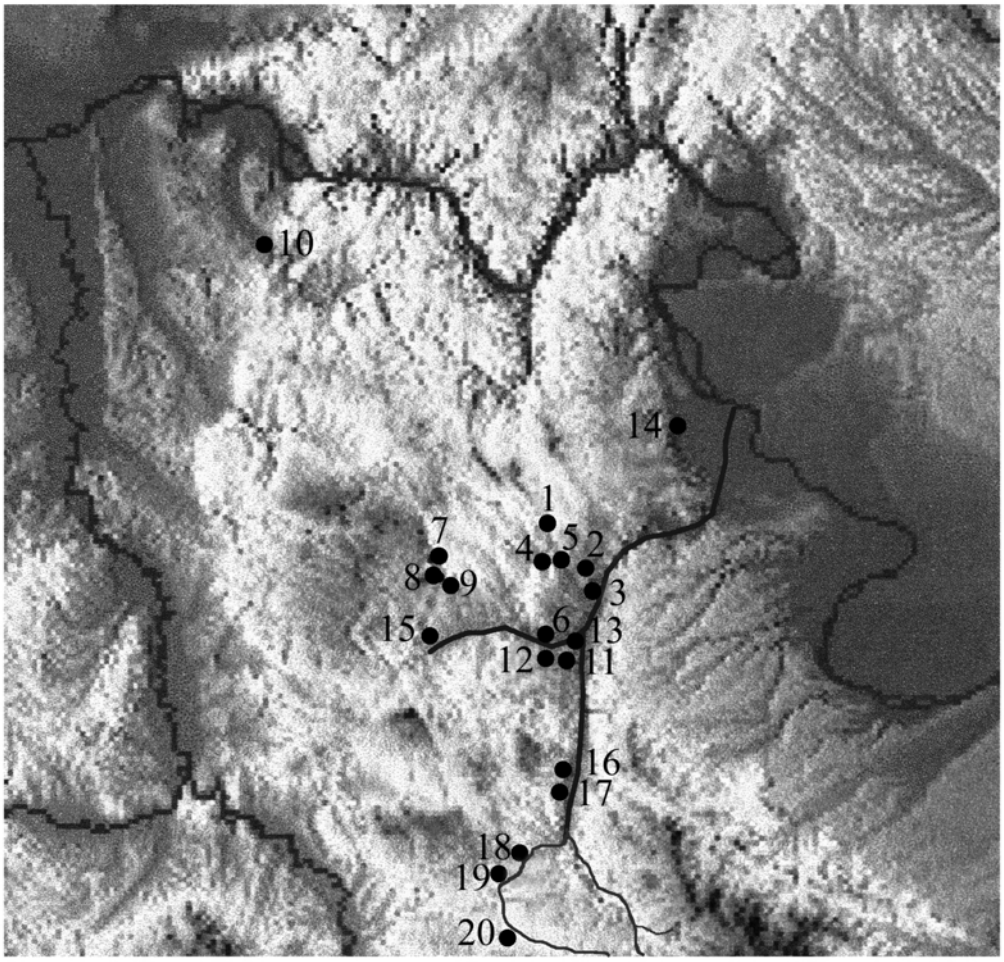

Карта **1** Налазишта латенске културе у Тимочкој Крајини
1. Кривељ; 2. Горња Бела Река; 3. Рготина; 4. Дубрава; 5. Дубрава; 6. Метовница; 7. Лазарева пећина; 8. Доња Стопања; 9. Горња Стопања; 10. Сена – Шетаће; 11. Феликс – Ромулијана; 12. Гамзиград – Вишицина башта, 13. Чакоњар; 14. Чубра, 15. Боговина; 16. Дебелица; 17. Равна; 18. Облик; 19. Сигнал 2; 20. Преконошка пећина

Map **1** La Tène culture sites in Timočka Krajina
1 Krivelj; 2. Gornja Bela Reka; 3. Rgotina; 4. Dubrava; 5. Dubrava; 6 Metovnica; 7 Lazareva Pećina; 8. Donja Stopanja; 9. Gornja Stopanja; 10. Sena – Šetaće; 11. Felix – Romuliana; 12. Gamzigrad – Višicina Bašta; 13. Čakonjar; 14. Čubra; 15. Bogovina; 16. Debelica; 17. Ravna; 18. Oblik; 19. Signal 2; 20. Prekonoška Pećina.

Каталог налазишта

1. Кривељ, локалитет Старо гробље, Бор. *Координате: N 44°07.487', E 022°06.362'*

Локалитет Старо гробље налазио се на пространом платоу који је данас уништен рудним копом Кривељ. Истраживан је 1977–1978. године, и том приликом су

евидентирани слојеви из праисторијског и античког периода (Jevtić 1996: 129–142). Латенске налазе, када је реч о керамици израђеној на витлу, представљају дубоке посуде хоризонтално разгрнутог обода и коничне зделе благе S профилације (сл. 1, 2), док оне израђене руком чине посуде са кружно задебљаним ободом или жлебом испод обода, као и ситуласти лонци (сл. 3–7). Ручно рађене посуде имају грубу фактуру, а украшене су чешљастим и метличастим орнаментом и праволинијским или цик-цак урезима.

2. Рготина, локалитет Бела стена, Бор.

Са потеса Бела стена у Рготини потиче неколико фрагмената латенске керамике, од којих су индикативни фрагменти здела израђених на витлу, оштрије или блаже S профилације, тамносиве или сивомрке боје (сл. 8–10), затим фрагмент дубље посуде косо разгрнутог кратког обода, израђене на витлу, тамносиве боје (сл. 11) и фрагменти лонаца ручне израде, тамносиве боје, који су украшени чешљастим орнаментом (сл. 12).

3. Брестовац, Џанов поток, имање М. Благојевића, Бор. *Координате: N 43°57'8.66" E 022°6'28.69"*

Потес Џанов поток налази се на пространој речној тераси омеђеној Брестовачком реком са истока и реком Огашу Ђепи са запада, око 4 km јужно од Брестовца. На имању М. Благојевића пронађен је фрагмент зделе оштрије S профилације, израђене на витлу, сиве боје (сл. 13).

4. Брестовац, Џанов поток, имање Л. Дудића, Бор. *Координате: N 43°58'1.15" E 022°5'39.25"*

На истом локалитету, око 3 km северозападно од имања М. Благојевића, на имању Л. Дудића евидентирани су фрагменти здела оштрије S профилације, израђених на витлу, црвенкасте боје (сл. 14, 15), затим фрагмент дубље посуде благе S профилације, израђене на витлу, сиве боје (сл. 16).

5. Метовница, локалитет Мускал, Бор. Равничарско насеље. *Координате: N 43°55.113' E 022°07.550'*

Локалитет Мускал се налази на потесу Кот, на месту где Црни Тимок прави велики меандар, узводно од Гамзиградске Бање. Насеље је смештено на левој обали Тимока и окренуто је ка југозападу. Рекогносцирањем је утврђено да је локалитет вишеслојан, односно да је био насељен у неолиту, бронзаном добу и латенском периоду. На овом локалитету, на њиви Д. Ђулиновића, евидентирани су и фрагменти здела оштрије S профилације, црвенкасте боје, израђених на витлу (сл. 17, 18), затим фрагмент широко разгрнутог кратког обода посуде, црвенкастосиве боје, израђене на витлу (сл. 19), као

и фрагменти ручно израђених лонаца, грубље фактуре, црвенкасте или црвенкастосиве боје који су украшени чешљастим орнаментом (сл. 20–22).

6. Злот, локалитет Лазарева пећина, Бор. *Координате: N 44°1′42.06″ E 021°57′35.20″*

Из Лазареве пећине у Злоту, у којој су приликом вишегодишњих истраживања евидентирани културни слојеви из раног енеолита, бронзаног и гвозденог доба (Tasić 1969: 71–80), откривен је и један фрагмент лонца ручне израде, тамномрке боје, украшен метличастим орнаментом (сл. 23).

7. Доња Стопања, локалитет Петрујкић, Бор. *Координате: N 43°58.574′ E 021°58.932.*

Локалитет Петрујкић се налази у Доњој Стопањи, са леве стране пута Злот–Подгорац, на око 5,5 km од Злота. На овом локалитету евидентирани су фрагменти здела оштрије или благе S профилације, израђених на витлу, црвенкасте или окер боје (сл. 24–26), као и фрагменти лонаца ручне израде, црвенкастомрке боје, украшени чешљастим орнаментом (сл. 27, 28).

8. Доња Стопања, локалитет Шершел, Бор. *Координате: N 43°58.712′ E 022°58.884′*

Насеље се налази на потесу Доња Стопања, на уздигнутој речној тераси са леве стране пута који води од Злота ка Подгорцу, на неколико стотина метара северно од локалитета Петрујкић. На локалитету је, осим налаза керамике из средњег неолита, евидентиран фрагмент лонца ручне израде, црвенкастомрке боје, украшен чешљастим орнаментом (сл. 29).

9. Сена, локалитет Ћетаће, Кучево. *Координате: N 44°31.054′ E 021°35.966′*

Локалитет Ћетаће се налази у селу Сена, на језичастом узвишењу на левој обали реке Пек, које је са три стране заштићено стрмим падинама. На врху локалитета налази се издужени плато на коме су приликом сондажних истраживања 1972. године откривени налази из латенског периода. Из сонде 2 потичу фрагмент биконичне зделе израђене на витлу, кружно задебљаног обода, тамносиве боје (сл. 30), као и фрагменти ручно рађених лонаца црвенкастомрке боје, украшени чешљастим и метличастим орнаментима (сл. 31, 32).

У сонди 4 констатовани су фрагменти здела израђених на витлу, оштре S профилације, црвенкастомрке или тамносиве боје (сл. 33–35) и полулоптаста здела увученог задебљаног обода, црвенкастомрке боје (сл. 36), затим дубља полулоптаста посуда израђена на витлу, са кратким косо профилисаним ободом, тамносиве боје (сл. 37), као и фрагменти ситуластих ручно рађених лонаца, са хоризонталним жлебом испод обода (сл. 38–41). Лонци су црвенкастомрке боје, грубље фактуре, а украшени су чешљастим орнаментом.

***

Латенски локалитети у Борској регији смештени су већином на обронцима Кучајских планина у брдовитој области између Црног Тимока, Тимока и Кучајских планина, на терасама притока Црног Тимока.

Керамичке налазе који доминирају на насељима латенске културе у околини Бора чине зделе оштрије S профилације и ситуласти лонци украшени чешљастим орнаментом. Зделе идентичне профилације откривене су на обалама Белог и Сврљишког Тимока, у Срему, као и у Подунављу, од ушћа Саве до Ђердапа (Jovanović, B., Jovanović, M. 1988: T. I/4–7, T. VI/1, 3, 6, T. XX/1–3; Popović 2001: Pl. 1/1–3, Pl. 4/12, 14; Sladić 1986: T. XVI/9, 10, T. XVII/7, T. XXXIV/7), а исти тип здела евидентиран је и у јужноморавском сливу (Булатовић 2000, T. 1/1–3; Popović 2009: Fig. 2/5–9, Fig. 5/11–13). Оне су карактеристичне за период од II века пре н. е. до I века (Todorović 1972: 89–96; Jovanović, B., Jovanović, M. 1988: 46–47, 88; Sladić 1986: 49–50; Поповић, Сладић 1997: 103–109; Popović 2001: 92–94). Ситуласти лонци су евидентирани на целокупној територији позне латенске културе, од јужне Панонија и Подунавља на северу, до Прешевске повије на југу. Осим ових лонаца и здела S профилације, на локалитетима у околини Бора констатоване су мања ситуласта посуда широког отвора, дубока полулоптаста посуда хоризонтално разгрнутог обода и коничне зделе благе S профилације из Кривеља, као и полулоптасте зделе задебљаног увученог обода и биконична посуда кружно задебљаног обода из Сене које, према аналогијама са Карабурме, Гомолаве и других локалитета позне латенске културе у јужној Бачкој, Срему, јужном Банату и Подунављу, такође припадају периоду од краја II века пре н.е. до I века (Todorović 1972: 88–89, 92–93, 95, T. XV/1; Jovanović, B., Jovanović, M. 1988: 88, T. VIII/6, T. XXIV/7, T. XXXII/3; Поповић 1984: 134, сл. 122/9; Sladić 1986: 23, 49, T. IX/8, T. XXV/5, T. XXXIV/6). Према датим аналогијама може се закључити да сви локалитети о којима је реч у раду припадају познолатенском периоду, односно времену од краја II века пре н. е. до I века, а да се керамичке форме са ових локалитета не разликују од налаза са познолатенских насеља у околним регијама (Popović 1994).

Циљ рада није био да се представљањем скромног фонда искључиво керамичке грађе дође до одређених закључака у вези са проблематиком латенске културе на овим просторима, већ да се попуни карта латенских налазишта на овој територији и да се укаже на интензивнији живот у Тимочкој Крајини у овом периоду него што се раније сматрало.

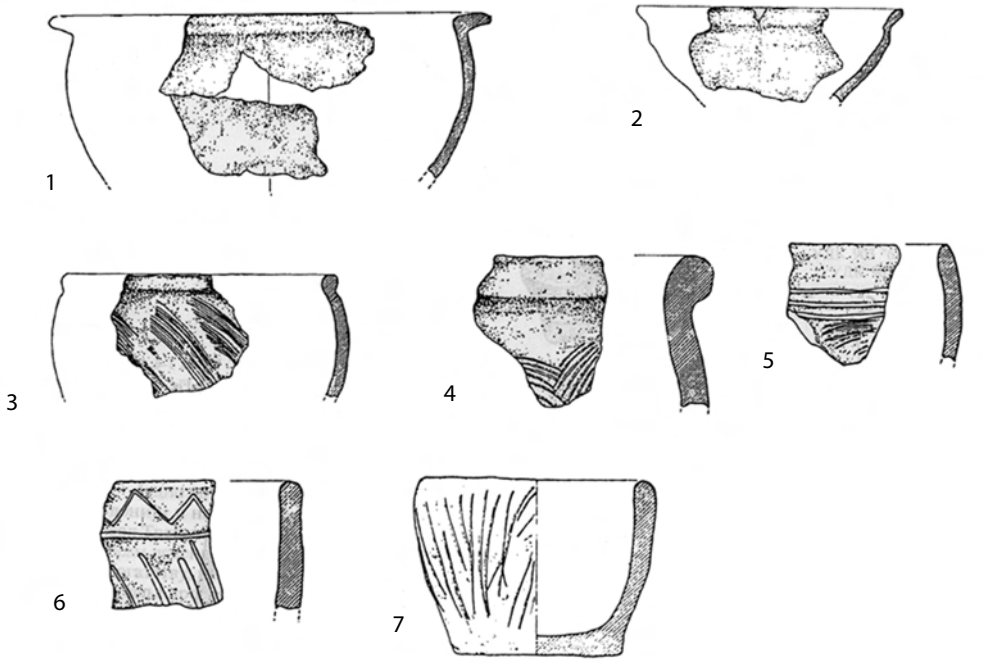

Сл. **1–7** Кривељ, локалитет Старо гробље (према: Јевтић 1996)

Fig. **1–7** Krivelj, site Staro Groblje (after Јевтић 1996)

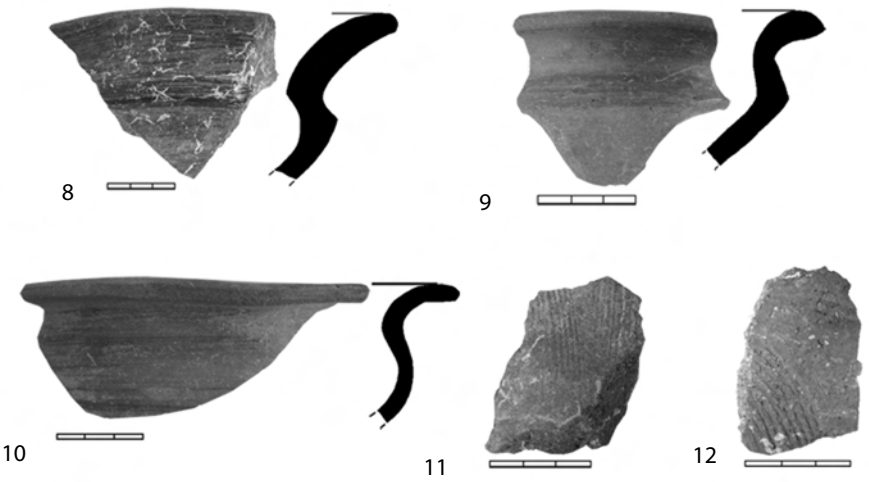

Сл. **8–12** Рготина, локалитет Беле стене

Fig. **8–12** Rgotina, site Bele Stene

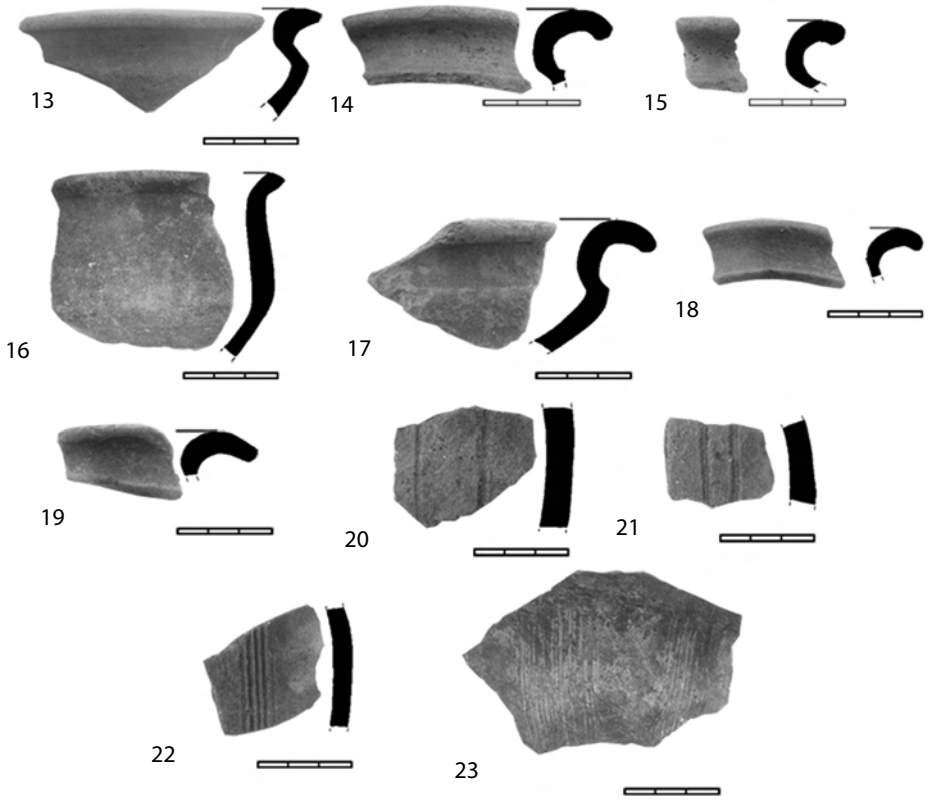

Сл. **13–23** сл. 13 Брестовац, Џанов поток, имање М. Благојевића, сл. 14–16 Брестовац, Џанов поток, имање Л. Дудића, сл. 17–22 Метовница, локалитет Мускал, сл. 23 Злот, локалитет Лазарева пећина

Fig. **13–23** Fig. 13 Brestovac, site Džanov Potok, estate of M. Blagojević, Figs. 14–16 Brestovac, site Džanov Potok, estate of L. Dudić, Figs. 17–22 Metovnica, site Muskal, Fig. 23 Zlot, site Lazareva Pećina

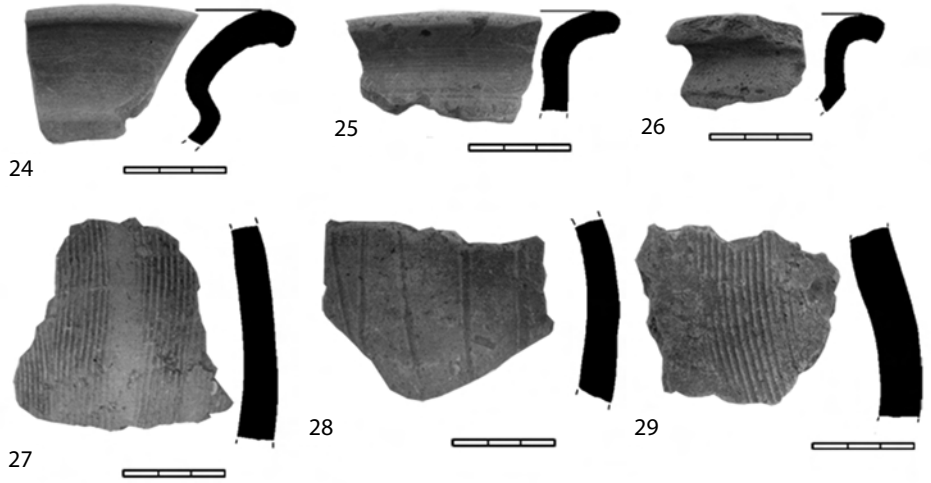

Сл. **24–29** сл. 24–28 Доња Стопања, локалитет Петрујкић, сл. 29 Доња Стопања, локалитет Шершел

Fig. **24–29** Figs. 24–28 Donja Stopanja, site Petrujkić, Fig. 29 Donja Stoanja, site Šeršel

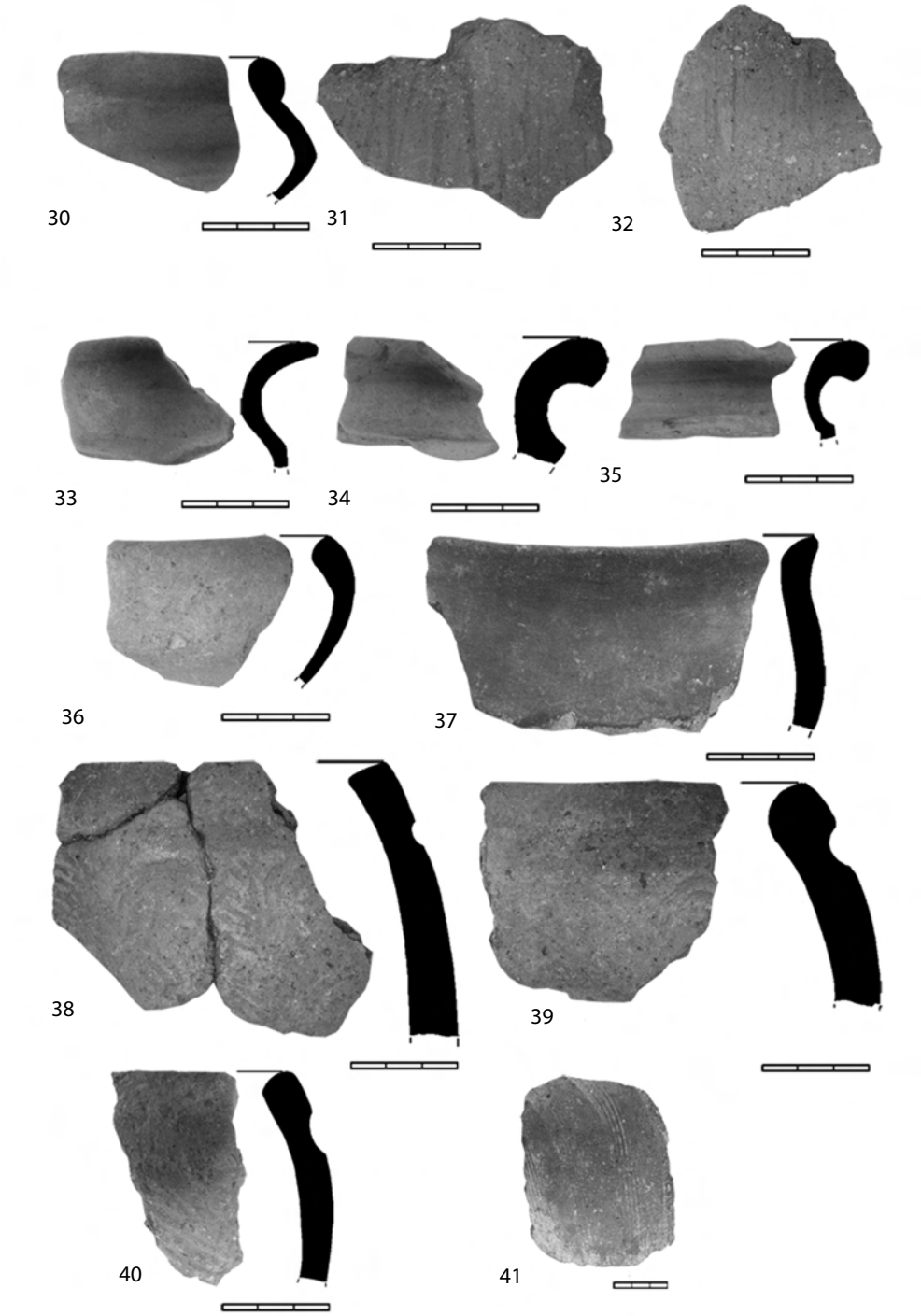

Сл. **30–41** Сена, локалитет Шетаће

Fig. **30–41** Sena, site Šetaće

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Булатовић, А. 2000
Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Лесковачки зборник* 40: 321–333.

Филиповић, В. 2008
Праисторијска налазишта у околини Сврљига, *Зборник Народног музеја* (Ниш) 16–17: 9–41.

Јевтић, М. 1996
Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта Старо гробље у Кривељу, код Бора, *Зборник Народног музеја* (Београд) 16–1: 129–142.

Jovanović, B. i Jovanović, M. 1988
Gomolava, naselje mlađeg gvozdenog doba, Novi Sad – Beograd: Vojvođanski muzej, Arheološki institut.

Капуран, А. 2008
Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза, *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 245–264.

Поповић, П. 1984
Љубичевац–Горње Острво, *Ђердапске свеске* 2: 133–136.

Popović, P. 1994
The territories of Scordisci, *Старинар* (н.с.) 43–44: 13–21.

Popović, P. 2001
La ceramique de La Tene finale sur les territoires des Scordisques, *Старинар* (н.с.) 50: 83–101.

Popović, P. 2009
Scordisci on the Fringes of the Hellenistic World. in: *Keltske studije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin, G.* Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari, eds., Montagnac: Edition Monque Mergoil, 247–258.

Поповић, П. и Сладић, М. 1997
Млађе гвоздено доба источне Србије, у: *Археологија источне Србије* (Научни скуп Археологија источне Србије, Београд–Доњи Милановац, децембар 1995), ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања 18, Београд: Филозофски факултет, 101–113.

Sladić, M. 1986
Keramika Skordiska, Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.

Сладић, М. 2005
Вишицина башта – село Гамзиград: насеље позног латена у долини Црног Тимока, *Гласник Српског археолошког друштва* 21: 211–222.

Tasić, N. 1969
Osnovni rezultati istraživanja u Zlotskoj pećini i nalazišta na Đerdapu, *Materijali* VI, ur. N. Tasić, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 71–80.

Todorović, J. 1972
Praistorijska Karaburma I, nekropola mlađeg gvozdenog doba, Beograd: Muzej grada Beograda.

Aleksandar P. BULATOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Aleksandar N. KAPURAN
Institute of Archaeology, Belgrade

Igor M. JOVANOVIĆ
Museum of Mining and Metallurgy, Bor

La Tène Finds in the Vicinity of Bor

We are presenting in this work unpublished pottery finds from few sites in the vicinity of Bor and finds from the site Ćetaće near Kučevo that are housed in the Museum of Mining and Metallurgy in Bor. These finds along with the data from recently published sites in the basins of the rivers Svrljiški Timok and Crni Timok helped to supplement archaeological map of the La Tène sites in the Timok river basin dating from the last two centuries BC. On the basis of the analogous pottery all presented sites are dated to the Late La Tène period i.e. to the period from the end of 2nd century BC to the 1st century AD.

The finds of La Tène culture and new registered settlements besides supplementing the map of La Tène sites in this territory also suggested more intensive life in this period than it has been considered until recently.

UDK 904:726.825.032.046(37) ;
255.6-187.3
ID=187744012

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Наде А. ПРОЕВА
Универзитет Св. Кирил и Методиј, Филозофски факултет –
Институт за историја, Скопје, Р. Македонија

Хероизација покојника у римској провинцији Македонији

Апстракт: *Расправља се о иконографској пројекцији хероизације покојника у религијском систему Македонаца у римско доба. Стара епихорска схватања о култу хероја су се изражавала иконографском шемом коњаника у мирном ставу или у покрету, или хипостазом покојника, тј. његове душе, у облику сунчеве розете што је везано са веома јако израженим култом сунца код Македонаца. Друга два мотива за иконографско исказивање хероизације покојника преузета су из римског репертоара – али примењена на веома оригиналан начин. Бор и остало зимзелено дрвеће су коришћени као супституте за хероизиране покојнике, а биста на постољу за приказивање хероизираних покојника, или пак хероизираних предака ако је била у фронтону.*

Кључне речи: *Херос, култ предака, хероизација покојника, надгробни споменици, зимзелено дрвеће, сунчева розета, коњаник, биста, Македонија.*

Промишљајући своје место у свету, човек је врло рано створио религијске системе. Од најранијих времена у религијама свих индоевропских народа постојао је култ предака и то је један од најстаријих култова. Истакнути појединац почео је да се сматра заједничким претком, *archegetes,* не само породице и рода већ читаве заједнице и добио је статус епонимног претка. Од њега се очекивала наклоност, заштита и помоћ пре свега од виших сила (у првом реду елементарних непогода), и тако је постао патрон и херој, односно хероизирани предак, *heros patroos,* који је био бесмртан – слично боговима, те се називао и *patrios theos*. Од најранијих времена се на улазу градских капија приказивао херој-патрон или божанство као зштитник *teichophylax*.[1] Зато се на натписима називао *Heros aulonites*,[2] *Heros propylaios,*[3] *Heros phylakos.*[4] Херој коњаник

1 То је случај са градским капијама Тасоса. У Солуну, код бедема или код Константинових врата, нађен је велелепни споменик (1,80 x 3,05 m) од три дела (плоче) која се састављају, са приказом коњаника у лову, два пешака иза њега и дрветом са змијом испред њега, за који постоје мишљења да може бити или надгробни Мендел (Mendel 1913: no. 492) или пак да представља Heros Propylaios (Will 1955: 62, 63) Ово друго је вероватније, с обзиром на димензије. Коњаник у лову је приказан два пута у природној стени на акрополи града Филипа (Collart 1937: 425).

2 У Солуну на надгробном споменику помиње се колегијум Хероја Аулонита (BE 1972, no. 263), а у његовом светилишту на северној страни Пангајских планина у области Кавале нађено је неколико рељефа са краја хеленистичког и римског периода, једна база са посветом Heroni Auloneiti (BE 1970, no. 381), као и две посвете на латинском (BE 1972, no. 267 - Heroni Auloniti).

чувао је и приватне домове. Доказ за то је епиграм александријског песника Калимаха, III век ст.е., који је најранији сачувани опис хероја заштитника, тачније хероја и коња. Херој који је боравио у предворју – *prothyron,* дома Ајетиона из Амфипоља, описан је са копљем и змијом поред њега (Anth. Pal. IX, 336; Roussel 1921: 266 sqq.). Култ хероја-претка је увек везан за гроб[5] који се налази на територији заједнице (јер је *heros epichorios*) како би је могао штитити и чувати; на гробу су се вршили прописани обреди и исказивале почасти – *heroikai timai*.[6] Зато су се његови посмртни остаци преносили са места погибије на територију заједнице. Тако су грчки колонисти, после формирања Амфипоља 436/7. године пре н.е., кости Резоса, едонског басилеја, пренели из Троје у његову домовину (Polyaen. VI, 53) на западној страни Пангајских планина и подигли му споменик у граду (Marsyas, ho neoteros in Sch. Rhes. 346: "*mnemeion tou Reson*"). У ствари, грчки колонисти су локални култ старог пророчког божанства објаснили на грчки начин[7] и искористили су га да би придобили локално, едонско становништво које се супростављало оснивању колоније.[8] Идентификацијом краља Резоса,[9] угледног претка Едоњана, са старим едонским пророчким богом, историјски Резос је постао херој тј. херојски предак Едоњана, син речног бога Струмона[10] и Музе Периде.[11] Еурипид не даје име Музе, назива је *слаткогласна Муза*, једном и Музом *Певицом* (Eur., Rhes. 386–387), а Резоса тракијским Аресом (Проева 1997: 34, 163/4 – трачким у географском, а не етничком смислу речи), полубогом (*anthropodaimon*) и пророком Баха (*Bachou prophetes*) (Eur., Rhes. 970–974).[12]

Грађани заслужни за спас заједнице били су такође уздизани у ранг хероја. Од најранијих времена, током покопавања у част угледних појединаца-војсковођа, била су

3 Једна вотивна стела из Кожана посвећена је Хераклу Пропилају (EAM 1985, no. 4).

4 Такав епитет у Македонији има Херакле (BE 1972, no. 261; BE 1973, no. 275). Индикативно је и то што приказ Херакла на новцу Филипа II врло често иде са приказом коњаника на реверсу.

5 Код гроба се налазио жртвеник, а понекад су били грађени мали храмови – херони. Његово име се врло често није памтило јер је с временом било заборављено.

6 Леп пример за то су становници Солуна пореклом из халкидичког града Ајнеја који су се сваке године враћали у своју домовину да би жртвовали хероју оснивачу (T. Liv. XL, 49). Да је овај податак тачан , показује натпис удружења у част њиховом хероју нађен у Солуну (BE, 1980, no. 680).

7 Eur. ll. 955-966; Rhode 1987: 143, n. 36: ".. *authors of the Rhesus explains after Greek fashion*."

8 После два неуспешна покушаја (497, затим 465. године пре н.е.), колонија је била основана под вођством Атињана, као панхеленска, тек 437. године пре н.е.

9 На бизалтском сребреном октоболу, који је датован после 480. године пре н.е., поред коња приказан је наги мушкарац са два копља, који је идентификован или као Резос (Perdrizet 1910: 21; Svoronos 1913: 248; Seure, 1928: 129) или као Арес (Raymond 1953: 53, 59).

10 Код Хомера стоји да је едонски Резос био син Ејонеја (Iliad. K, 435) што је старије име Стримона (Konon, Narr. 2 Schol. ad Hom. Iliad. K, 435; Shol. In Eur. Rhesos, 346, 393).

11 Периде је једно од имена Муза у Македонији, названих тако по локализацији њиховог култа, а Еурипид га зна и користи јер је драму писао док је боравио на двору македонског краља Архелаја, где је 406. године умро.

12 Оплакујући га, Муза – његова мајка – прориче да ће постати пророк Бахов; уствари то је контаминација са старим пророком који је прорицао на високим планинама (Her. VII, 111).

организована посмртна такмичења (*agon epitaphios*) у борилачким вештинама,[13] која су касније (постхомерово време) постала годишња. Тиме је култ хероса добио фунерарни карактер заснован на народном веровању у загробни живот, јер се човек никада није помирио са својим дефинитивним нестанком, те је физички нестанак тумачио као прелазак у друго стање, у друге, ванземаљске сфере у које се селила његова душа. Тако су с временом сви покојници постали хероји и називани су *daimonas hypothonios*. Веру - јући у бесмртност душе човек је веровао у континуитет живота. Зато су се касније хероизирали сви покојници који се на епитафима често називају *хероју*, и поздрављају формулом *Heros chaire; Heros chreste chaire*.[14] У Пелагонији таква формула се обично среће на надгробним стелама аморфног и антропоморфног типа, са веома кратким натписом: име покојника, евентуално године живота јер је реч о индивидуалним, а не породичним стелама које су у Македонији уобичајеније (Papazoglou 1977: 135 – 150). Имена покојника су типично македонска или епихорска, што показује да је реч о домаћем типу споменика. У прилог овоме иду анепиграфске антропоморфне стеле архајског периода такође из Пелагоније (Микулчић 1966: 209, сл. 1). Само две стеле су датоване: стела из села Попадија у 67/68. годину н.е., а стела из села Богомила у 55/6. годину н.е., док остале стеле истог типа издавач датује у II/III век (IG X, II, 2, nos. 11, 21, 40, 181, 203, 250 –Попадија, 271, 279 – Богомила, 311). Будући да су тип епитафа и завршна формула карактеристични за хеленистичко време, као и да овај тип стела потиче из архајског периода, овакво датовање подлеже сумњи и тражи дубље истраживање. На стелама римског периода разуђенијег типа, осим ознаком *херос*, хероизација покојника се изражава и иконографским средствима у рељефу, о чему ће ниже бити речи.[15]

Хероизираним покојницима су били грађени херони – мали фунерарни храмови или велелепне гробнице. У делу провинције који данас припада Р. Македонији[16] херони се на надгробним натписима помињу четири пута, а један од епитафа је нађен у таквом херону-гробници у селу Паликура (Петровић 1942: 510, сл. 47 на стр. 499; *Споменик* САН, XCVIII, no 92 – план гробнице), на десној страни Црне реке (*Erigon*), на брду насупрот управног центра стобског муниципијума. Од надгробног епитафа (*Споменик* САН XCVIII,

13 У изворима има индиција да су атлетска такмичења на Олимпијским, Питијским, Немејским и Истамским играма првобитно била организована као загробне игре у част локалног хероја, а тек затим у част богова (Plut., Thes. 25; Clem. Alex. Protr. II, p. 29).

14 За илустрацију довољно је видети индексе досада објављених корпуса натписа за Македонију: IG X, II, 1 – за солунске натписе; IG X, II, 2, nos. 11, 20 3, 25, 40, 41, 101, 167, 181, 183, 194, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 212, 223, 254, 268, 276, 304, 311 – за Пелагонију, Дасаретију; ЕАМ 1985 – за Горњу Македонију; ЕКМ 1988 – за беројске натписе; за остале области Горње Македоније, уп. *Споменик* СКА, за 1931, 1933, 1935 и 1941– 48.

15 Овде изостављам хероизацију покојника преко деификације - идентификовање са боговима - као и посвећивање покојника боговима, што је друга тема.

16 Иако су коришћени материјали из Македоније у целини, рад се углавном заснива на материјалу нађеном у Р. Македонији.

no. 91 – натпис), нађеног у гробници – херону, сазнајемо да су покојници, брачни пар чија имена нажалост нису сачувана, још за живота изградили себи херон. При том су пожелели да се после затварања херона нико не покопа у њему. Ако се ипак неко покопа, нека свештенику плати казну од 1500 денара. На епитафу породичне стеле из села Белештевице где се покојник назива *heros,* помиње се и његов херон (Проева 2010: 99, сл 8). Као што се може прочитати на епитафу, стелу подижу родитељи себи за живота и покојном детету – хероју, као и херон за дете. Будући да је у рељефном пољу сачувана мушка фигура са свитком у левој руци и мали део главе друге фигуре, јасно је да је стела била надгробни споменик само за родитеље и да шишарка постављена на ари и приказана у фронтону стеле симболизује хероизираног покојника или херона који је очигледно био посебно изграђен. Претпоставку да шишарка на ари вероватно симболизује херон можемо поткрепити примерима надгробних споменика-осуарија са јаподске територије. У фронтону двају поклопаца камених осуарија испод наискоса приказан је суд са две ручке (Јовановић 1991: 207, сл. 7 и 8). Минијатурни судови су нађени и у гробовима и по мишљењу А. Јовановића симболизују покојника (Ibid.: 199–209). Овакво тумачење поткрепљено приказима на каменим осуаријима је сасвим прихватљиво,[17] али сматрам да се може ићи даље, тј. да приказ суда испод наискоса треба протумачити пре као симбол гроба покојника, а цео приказ као покојников херон. У нашем делу провинције (Р. Македонија) херон се помиње још два пута. Једном на фрагментарном натпису из села Дебреште код Прилепа (II век н.е.): родитељима (*tois goneusi*) и вероватно супрузи, хероон подиже романизовани староседелац (IG X, II, 2, no. 288), а други пут на двојезичном натпису (II/III век н.е.) из села Горно Српци (*Nicea*, станица на деоници *Lychnidos-Heracleia Lyncestis* на путу *Via Egnatia*) (IG X, II, 2, no. 45, 3). Овде се хероон помиње само у тексту на грчком језику, а подиже га Јулије Терес центурион I Флавијеве кохорте Беса, себи за живота, сину Јулију Јулијану, супрузи Валерији Артемини и ћерци Јулији Артемини – и супруга и ћерка имају теофоно име *Artemis*. Други интересантан пример грађења херона, II/III в.н.е. потиче из Солуна: хероју храм подиже град, за шта су били задужени првосвештеник-архијерej и политарх, главни магистрат у македонским градовима (IG X, II, 2, 1, no. 37). На другом натпису из Солуна, III век н.е., урезаном на фрагменту фриза, помиње се храм хероју који подиже македонијарх *Sabeinos* (IG X, II, 1, no. 64), а у источној некрополи града нађен је натпис о херону који је био изграђен за романизиране покојнике (гентилицij Флавиј) (BE, no. 265).

17 На једној стели из Констанце, једна биста је "постављена" на суд са две ручке између две друге бисте, обе постављене на судовима које издавач идентификује као пехаре, cf. CMRED: no. 98, 2/2 III века н.е.; LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 441; али је могуће да је реч о постољу или стубу (десна биста). На стели нађеној у Исаковцу, на два висока постоља са исписаним именом постављени су ликови брачног пара, а између њих биста њиховог сина, коме је посвећен цео епитаф у доњем пољу. Д. Рендић –Миочевић их тумачи као херме, а нишу између њихових улубљених страна као урну (D. Rendić – Miočević, 1984: 74-75, T. VII, 2).

У Македонији, хероизација покојника у римско доба, откада потиче највећи број надгробних споменика, исказивала се помоћу неколико иконографских шема приказаних на два различита начина: реалистички и шематизован. На реалистички начин хероизирани покојник се приказивао у виду коњаника у мирном ставу или у покрету, или пак са његовом статуом, чешће бистом на постољу. Шематизован начин исказивања хероизације састоји се у приказивању покојника у виду боровог дрвета или покојникове душе у виду сунчеве розете, што је у ствари била супституција покојника.

Покојник приказан као коњаник, у мирном ставу или у покрету надесно (веома ретко налево), или као коњаник у лову, најстарији је начин хероизације покојника у Македонији. О пореклу и старости ове иконографске шеме у Македонији сведочи податак да се Македон, епонимни предак Македонаца, у митовима назива *hyppiohar-men* (Konst. Porphyr., De them., 2; Меловски и Проева 1987: 25, 27)[18] – *борбени коњаник*, *борац на коњу*. Један, нажалост оштећен, мермерни рељеф датован у II век пре н.е., са натписом *Makedon heros*, има редак и атипичан приказ: херој стоји поред коња, испод кога је приказан велики пас, испред коња део фигуре са огромним штитом, а иза коња три мање фигуре од којих једна такође има штит (LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 33).[19] У Солуну је нађена стела са приказом коњаника који убија вепра, коју дедикант из македонске колоније Селеукије посвећује хероју Хипалкмосу, чије име говори само по себи (IG X, II, 1, no. 48, II/I век); LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 518).[20] Код Македонаца је постојао веома стари, национални (*gentius suae more*)[21] обичај лова на дивље звери за хетере и краљеве *Пријатеље* (*Philoi*) (Проева, 2004: 340) организован у резерватима за дивљач (Pol. XXXI, 29; Briant 1993: 267–270). При томе се од краља очекивало да убије лава, чиме је требало да докаже да поседује религијско-магијску моћ којом је могао да обезбеди успех у ратовању.[22] Убијањем лава краљ је стицао политички легитимитет тј. право да влада народом (Проева 1997: 57–58, 190). У складу са тим схватањем, краљ је и на новцу био приказиван како лови – статер краља Аминте (393/2–370/69) (Grenwalt, 1993: 509–519)[23], Деметрија Поилиоркета (Newel 1927: pl. 17, 18), као и на фасади

18 *Kynegidas* је био један од епитета македонског Херакла, који је у Македонији сматран праоцем (*propator*) како народа тако и краљевске династије (на једном натпису из Ајге, нзива се *Patroios*) и поштован као бог – на натпису из Ресаве назван је *Theos Megistos*. Уп. *Споменик* САН XCVIII, no. 176.

19 Једна фрагментирана мермерна статуа из Пеле приказује нагог јахача на коњу, Petsas 1978: 140, сл. 4.

20 Нису познати други примери посвете хероју Хипалкмосу.

21 Quint. Curt. VIII, 1. 11-19; Heges. ap. Athen. I, 18, а што показује да је погрешно тумачење да је обичај лова на дивљач преузет из Персије.

22 Xen. Cyn. XIII, 17: пише да је лов био божанског порекла. Платон прави јасну разлику између грчког типа лова пешице и лова на коњу, Plat. Nomoi, VII, 824.

23 Иста шема среће се и на новцу македонског коинона.

гробнице Филипа II (Adronikos 1993: 102–103, fig. 58–63). Зна се да је по жељи Кратера (коју је реализовао његов син, између 320. и 307. године пре н.е.) од Лисипа и Леохареса била израђена статуарна група са сценом лова на лава са Александром и Кратером (Plin. IV, 64),[24] као екс вото (ex voto) за делфијско светилиште.[25] После битке код Граника, 334. године пре н.е. Александар је Лисипу наручио статуарну групу од 25 палих коњаника, која је стајала у Дијону, македонском светом граду, све до 146. године пре н.е., када ју је Кв. Кајкилије Метел однео у Рим (Plut., Alex. 16; Arr., Anab. I, 16. 4). Најранији досада откривени скулптурални приказ хероја који се бори или лови на коњу у Македонији потиче из IV века пре н.е.[26] У археолошком музеју у Солуну чува се рељеф (крај IV века ст.е.) хероизираног Хефајстиона, Александровог друга, нађен у Пели (Voutyras, 1990: 123–162); LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 40). На једној камеји (I век н.е.), која се чува у Музеју Ермитаж у Петрограду, Александар Македонски је приказан у лову на дивљу свињу, у ставу који је типичан за тзв. Трачког коњаника.[27] (сл. 1) Очигледно је да се иконографска шема лова на дивљач у хеленистичком свету раширила освајањима Александра Великог и задржала све до краја антике, и да је шема била колико профана (за означавање социјалног ранга) толико и религијска (вотивна и фунерарна). И као што је написао Е. Вил, ни Тракија ни било која друга област немају ни предност а ни монопол у стварању иконографске шеме, која има претходнике у анадолијској традицији и асиро-бабилонској пракси.[28] Ово нарочито важи за тзв. *источни галоп*: gallop allongé (Will 1955: 82–88).[29] Да се заједнички предак замишљао у облику коњаника показује и познати натпис из Ламбезе, датован у II век н.е., у част херојy града Рисна који је описан као коњаник (Garašanin 1976: 273 – 275). У римско време ова шема била је веома омиљена на

Сл. **1** Александар у лову на дивљу свињу, Музеј Ермитаж, Петроград

Fig. **1** Alexander hunting a wild boar, Italy. 1st century AD, Sardonyx, 2 x 2.2 cm, State Hermitage Museum, St Petersburg

24 Многи ову сцену препознају на једном постаменту са сценом лова на лава из III/II века нађеном у Месени, cf. Hamiaux, 1998, no. 214.

25 Кратер и Александар су на мозаику у Пели приказани у лову, али без коња, Васић 1979: 106-109.

26 Фрагментована статуа нагог коњаника из Пеле, Petsas 1987: 140, сл. 4.

27 Каталог изложбе Музеја Ермитаж у Амстердаму, 18.09.2010 – 18.03.2011: The Immortal Alexander the Great: 157.

28 Will 1955: 61; 74, n. 2: ".. les autres exemples montrent qu'il n'existe pas un monopole de la Thrace dans ce domaine"; 75. n. 1. "… qu'aucune primauté ne revient à la Beotie, ni à l'Attique, …".

29 Seure 1912, 155, 157, n. 4 мисли да је модел иконографске шеме лова на дивљач био Лисипов приказ Александровог лова. Rodenwaldt 1933: 1039, sqq – n. v., овај хеленистички тип галопа везује за Александра Македонског.

Балкану, нарочито у Тракији, те је названа "трачки коњаник" и повезана је са трачким националним божанством (Dumont 1869: 218). Иако је ово уверење преовладало у науци, код истраживача је одавно изнето мишљење да се ови споменици не могу везати само за Трачане, већ да је реч о севернобалканском коњанику[30], на шта указују старији прототипи који потичу из Хеладе и Македоније,[31] и да тзв. трачки коњаник није божанство већ покојник (Buday 1929: 26 – n. v.),[32] што је свакако тачно за надгробне споменике (види ниже). Опис коњаника који лови налазимо у једном епиграму македонског песника Адаја (IV век ст.е.): храбри коњаник, са типичним македонским именом, Пеукеста, пајонским копљем убија бика који је сишао са планина код Добера, и хвалећи се пије вина из његових рогова које је узео као трофеј (Anth. Pal. IX, 300). Од краја VI века пре н.е. ова се шема приказује на новцу Бизалта, локалних едонско-пајонских краљева, на новцу града *Sermylia* (Price and Waggoner 1975: no. 220; Price 1974: Pl. V/24) и све до средине III века н.е. била је заступљена и на новцу македонског коинона,[33] тако да се с правом третира као македонска национална тема (Picard 1986: 73 и 75, сл. 3 на стр. 69),[34] тим пре што је Македон, епонимни предак Македонаца, био борбени коњаник (Konst. Porph. De Them. 2; Меловски и Проева 1987: 25, 27). Да концепција хероја-покојника на коњу није трачка, доказ је то што се ова шема у Тракији користи пре свега за вотивне споменике, најчешће за посвете Асклепију и Аполону, чија су имена придружена епитетима, а често посвете садрже само епитет који има функцију имена божанства, што показује да је реч о *Interpretatio graeca* локалних, трачких божанстава.[35] Ово се може лако видети у корпусима натписа са територије Бугарске (Mihailov IGB, vol. IV i V),[36] који обухватају и споменике из македонског дела провинције. Нажалост још увек се не прави разлика између вотивних и надгробних споменика, јер се не обрађују као целина већ само на основу једног од елемената: иконографског или епиграфског.[37] Истина је да је у римско доба дошло до контаминације обе шеме, пре

30 Међу првима био је Buday 1926, који је сматрао да је реч о дедикантима, уп. и синтетички чланак LIMC, s.v. s.v. *Heros equitans*: 1019-1081.

31 Мишљење да ни иконографска шема није изворно трачка већ преузета, заступа више аутора: Вулић је указао да се *"...слика "трачког коњаника" прво појавила у (данашњој) Грчкој, не у Тракији..."*, *Споменик* САН XCVIII: 285; Will 1955: 67/8; Petsas 1976: 198; Condurachi 1981: 63-69, T. I–VI и др.

32 Такво мишљење заступа и Вулић; *Споменик* САН XCVIII: 285, разрађено од М. Гарашанина, уп. M. Garašanin 1976: 280-281; Проева 1986: 66-67.

33 На новцу Александра Севера и Гордијана III коњаник лови лава, Picard 1986: fig. 2 a-b.

34 При том аутор с правом одбацује теорије да коњаник представља краља.

35 И не само у Тракији. Тако на једном вотивном споменику из околине Врања, Suić 1960: 93 sqq. са шемом тзв. трачког коњаника, локални бог Тато се назива patrius, епитет, који га, по мишљењу М. Гарашанина, опредељује као претка-хероса, Garašanin 1976: 275.

36 Иако има нових споменика, њихов број није толико велики да би променио овакву слику.

37 Такав приступ има Церманović-Кузмановић, која даје преглед различитих мишљења, Церманović-Кузмановић 1962-1963.

свега због серијске производње камених споменика,[38] тако да се шема коњаника који лови користила како за божанства тако и за приказивање хероизираног покојника.

Да се у случају коњаника на надгробним споменицима заиста ради о хероизираном покојнику, доказ је то што се често у натпису покојник назива херојем. На ари која се налази у дворишту цркве св. Николе, Варош, Прилеп, коју подижу родитељи и брат своме покојном сину и брату, названим херојем, јединствена фигура у рељефном пољу је коњаник (IG X, II, 2 no. 223).[39] Покојник – коњаник је назван херојем на две аре из Бероје: на једној је приказан на равној површини предње стране испод натписа (ЕКМ 1998, no. 190), док је на другој ари приказан у удубљеном сводном рељефном пољу (ЕКМ 1998, no. 337). Покојник се назива херојем и на стелама са разуђенијом иконографијом (испред коњаника две дечје и једна женска фигура) – на стели из села Тривени (данас Sindendron, EAM 1985, no. 53); на породичној стели из села Лозјани (данас Elate) на два од три исписаних натписа покојник је назван херојем (EAM 1985, no. 59); као и на стели из села Моранли (данас Riaki) на којој покојник назван херојем није сам већ је са члановима породице (EAM 1985, no. 121). Хероизирани покојник на коњу приказује се у посебном пољу (*Споменик* СКА LXXI, no. 506 = *Споменик* САН XCVIII, no. 44 на стр. 298; *Споменик* СКА LXXI, no. 199 = *Споменик* САН XCVIII, no. 45 на стр. 298; ЕКМ 1998, no. 252),[40] а понекад заједно са осталим покојницима у истом рељефном пољу.[41] Леп примерак је нађен у долини Струме – Мелник (Petsas 1979: fig. 14 – налази се у Солунском музеју) где покојник стоји испред коњаника, а иза њега је дрво са змијом које упућује на подземни свет. Понекад је коњаник приказан у истом пољу са бистама покојника: на једној стели са непознатог локалитета (округ Лерин/Florina) у горњем

38 Из истих разлога, иако веома ретко, иконографска шема коњаника у лову користи се и за приказивање војника уп. *Споменик* СКА LXXV, no. 30 = *Споменик* САН XCVIII, no. 12 на стр. 288; EAM, no. 127, *stratiotes hipeus*, 49; IG X, II, 2, no. 92, 174, 309 који се нормално приказују са војничком опремом на коњу или поред коња, као на стелама из Хераклеје *Споменик* СКА LXXI, no. 15; EAM 1985 no. 125; IG X, II, 2 nos. 127, 354.

39 Само коњаник у горњем рељефном пољу приказан је и на једној стели из села Сељани, близу Филипа, Collart 1937: 424, T. XXXVI, 1; на стели из Солуна, LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 107; на стели из Солуна IG X, II, 1, no. 686 натпис и *Bulletin de Correspondance Hellenique* 1974, 537, fig. 15 (фотографија).

40 На фрагменту стеле из битољског краја *Споменик* СКА LXXI, no. 18 = *Споменик* САН XCVIII, no. 49 на стр. 300, и на ари из села Грнчари сада у Музеју у Охриду, Проева 1986: 64-67, бр. 2 – мотив у другим пољима је биста; на стелама из Пеле, Chrysostomou 2001:129, no 3; Сереса, Balla 2001: 10 fig. 1, итд.

41 *Споменик* САН XCVIII, no. 40, и no. 38 на стр. 296; *Споменик* СКА LXXI, no. 399 = *Споменик* САН XCVIII, no. 40 на стр. 297; *Споменик* СКА LXXI, no. 196 = *Споменик* САН XCVIII, no. 41 на стр. 297; *Споменик* СКА LXXI, no. 22 = *Споменик* САН XCVIII, no. 43 на стр. 297; *Споменик* СКА LXXV, no. 18 = *Споменик* САН XCVIII, no. 48 на стр. 300; *Споменик* СКА LXXI, no. 50 = *Споменик* САН XCVIII, no. 49 на стр. 300; (EAM 1985 nos. 53, 59, 121, 136, 160, 164, 169, 194); (ЕКМ 1998, nos. 296, 351, 512); LIMC, s.v. *Heros equitans* no. 400 = *Споменик* САН XCVIII, no. 79, без фотографије (Смиловци); стела из Пеле, (Chrysostomou, 2001:127, no 2).

правоугаоном пољу је приказан коњаник надесно, испред њега две бисте, на раму између оба поља урезана су имена покојника од којих је мушки покојник назван херојем,[42] а у доњем квадратном пољу су две бисте старијих особа – супружника, што се види из натписног поља у виду табула ансате (ЕАМ 1985, no. 159). На стели из села Росна (данас Sitaria) са сценом даће, покојник је назван херојем, а фигура коњаника је приказана у фронтону (ЕАМ 1985, no. 167). Ово показује да се стеле са приказом коњаника у рељефном пољу или у фронтону[43] такође односе на хероизиране покојнике, при чему би коњаник у фронтону симболизовао хероизиране претке, јер је то место резервисано за њих. Да је то тако показује једна стела из села Небрегово (IG X, II, 2 no. 265), на којој је коњаник приказан два пута: једном у фронтону где означава хероизиране претке, а други пут у рељефном пољу да би означио хероизираног покојника (сл. 2). Такође треба указати да сваки коњаник није хероизирани предак: тако је на једној стели из села Топлица (IG X, II, 2, no. 244),[44] коју своме сину војнику подиже мајка, покојник приказан са гладијусом, док је у мањем рељефном пољу исклесаном на десној страни епиграфског поља приказан оседлан коњ поред којег стоји човек и држи чекић на рамену који вероватно означава занимање покојног мужа – земљорадника.[45]

Сл. **2** Надгробна стела из села Небрегово, Народни музеј Прилеп

Fig. **2** Funerary stelai from v. of Nebregovo, National Museum of Prilep

Други, реалистички начин исказивања хероизације покојника на надгробним споменицима је мотив бисте, који је римског порекла и, као што се зна, везан је за стари

42 Ово показује да није тачно мишљење Е. Вила да коњаници у малим пољима са бистама нису хероизирани покојници већ да су "…symbole de valeur religieuse" (Will 1955: 77-78, n. 2), као и његово мишљење да фунерарна улога коњаника није посведочена пре римског доба, Idem: 79/80, n. 2, cf. LIMC, s.v. *Heros equitans*, са примерима надгробних споменика из предримског доба.

43 *Споменик* СКА LXXI, nos. 463 и 464 – Радобил; *Споменик* LXXV, no. 16 – Битола; *Споменик* САН XCVIII, nos. 48 – Брод; 377 – Ракле; 42 фронтон поклопца за саркофаг у Битољском музеју; (Проева и Рицл 1983: 41-43, бр. 6; ЕАМ 1985, nos. 155-Баница (данас Беве), 163 – Лерин/Флорина); ЕКМ 1998, nos. 209, 327, 334.

44 У много мањем пољу приказана је фигура девојке, без вела, која држи нејасан предмет у рукама, а будући да је у фронтону приказана риба, а не шишарка, могуће је да је реч о верници сиријске богиње чији је култ посведочен у Македонији.

45 Осим војника који стоји поред оседланог коња, среће се мотив нагог покојника који држи коња за узде. То је тзв. херојска нагота, као на стелама из села Доњи Дисан (Јосифовска 1961, сл. 16); Бероје (ЕКМ 1998, no. 343), и начин хероизације карактеристичан за Хелене који ће бити разматран посебно са хероизацијом у виду дивинизације покојника.

римски обичај узимања воштаног отиска са лица покојника који се затим чувао у кући. Овај мотив у Македонији најчешће се јавља на арама и медаљонима (*Споменик* СКА LXXI, no. 121, 121 – Ѓевѓелија; 184 – Осломеј; ЕАМ 1985, no. 201 – Костур, данас Kastoria; Јосифовска 1961: 306) и будући да римског порекла разумљиво је што се највише среће на локалитетима уздуж великих саобраћајница, као што су *Via Egnatia, Thessalonike-Scupi-Naissus-Singidunum* (Проева 1986: 65), и у областима уз границу са Горњом Мезијом, као што је Полог, што је очигледан утицај из римске колоније Скупи.[46] Очигледно је да су овај мотив у Македонији раширили трговци и војници, тј. Ветерани, јер је од времена Октавијана Августа Македонија била *provincia inermis*, те стога има врло мало правих војничких споменика.[47] Зато је веома вероватно да су покојници на споменицима, где се среће мотив бисте а који су приказани као војници, били војници-ветерани, иако то није поменуто у натпису. Овај се мотив у Македонији, за разлику од других провинција, користи на један веома оригиналан начин. Осим за представљање покојника, биста се користи и за њихову хероизацију, као и за хероизиране претке (Проева 1986: 53–61).[48] Као и у случају хероја-коњаника, хероизирани покојници се приказују у рељефном пољу постављени на постољу,[49] што је такође доказ за хероизацију. Мотив бисте среће се и у фронтону (*Споменик* СКА LXXI, no. 49 – Велес, no. 449 – Прилеп) и аналогно мотиву коњаника означава хероизиране претке, што показује стела нађена у Битољу на којој су поред бисте у фронтону биле представљене бисте покојника и у рељефном пољу (*Споменик* СКА XCVIII, no. 38) (сл. 3). Понекад се оба мотива комбинују на истој стели: коњаник у фронтону, биста у рељефном пољу као на стели из села Паралово (Проева и Рицл 1983: 41–43, бр. 6 = IG X, II, 2, no. 16) и на стели из Бероје (ЕКМ 1998, no. 228); или у горњем рељефном пољу као на стелама нађеним у долини Струме (Димитров 1941, сл. 54 – Пиперица; сл. 55 – Ласкарево). На три стеле из долине Струме, коњаник је представљен у горњем засведеном пољу, при чему на стели

46 О припадности овог дела провинцији Македонији уп. Проева 1989: 83; Eadem 1991: 185–188.

47 Скоро увек је реч о надгробним споменицим војника у пролазу: G. Marius Longinus, *Споменик* СКА LXXV, no. 157; двојезична стела из села Руфци, IG X, II, 2, no. 309. Такође су ретки ветерани страног порекла насељени у Македонији. Међу њима је Bellicius, ветеран легије I Minerviae, Керамитчиев 1978: 115-116, чије име указује да је био регрутован током боравка легије у провинцији Germania Inferior.

48 Види примере из целе Македоније: *Споменик* LXXI, no. 31 – Битола; nos. 55, 57 – Велес; no. 402 – Кривогаштани; no, 432 – Ореовец; no. 635 = *Споменик* СКА LXXV, no. 112 – Ваташа; *Споменик* СКА LXXV, no 192 – Беловодица; *Споменик* САН XCVIII, nos. 82 – Стари Град; 405 – Преот; IG X, II, 2, no. 43 – Битола; no. 400 – Охрид; ЕАМ 1985, no. 125 – Петерско, данас Petres; no. 158 – Сетина данас Skopos, no. 166 – Воштарани, данас Melite, no. 172 – Крушоради, данас Ahlada.

49 На постољу су се приказивали подједнако и бисте и фигуре, уп: *Споменик* СКА LXXI, no. 57 – Велес; 148 – Кавадарци; *Споменик* САН XCVIII, nos 64, Богомила, 140 – околина Кавадарца – покојник је назван херојем; 142 – околина Кавадарца; 147 – Кавадарци; *Споменик* СКА LXXV, no 35 – Бањица; IG X, II, 2 no 97; ЕАМ 1985, no. 163 – непознат локалитет; као и на ари ЕКМ 1998, no. 313. Има примера фигура на постољу у истом рељефном пољу са коњаником : *Споменик* СКА LXXI, no 399 – Кален; *Споменик* СКА LXXV, no 196 – Кривогаштани.

Сл. **3** Надгробна стела из Велеса, Археолошки музеј Скопље

Fig. **3** Funerary stelai from Veles, Archaeological Museum-Skopje

из села Врања, Благоевград (Ibid.: сл. 53), изнад правоугаоног рељефног поља са три бисте сводно поље је уже од доњег, тако да изгледа као да је постављено на њему, и с обзиром на мотив коњаника у лову пре би имало функцију фронтона.[50] На једној стели из села Смиловци, нажалост са одломљеним натписним пољем, у фронтону су приказане три бисте, а у рељефном пољу коњаник и две фигуре (LIMC s.v. *Heros equitans*, no. 400 = *Споменик* САН XCVIII, no. 79, без фотографије; LIMC s.v. *Heros equitans*, no. 400 = *Споменик* САН XCVIII, no. 79, без фотографије). На другим стелама бисте су представљене у рељефном пољу, док је коњаник у покрету представљен у мањем пољу, као на стели из села Марица (данас Peristera), на којој покојник има теофорно име Пајанос (ЕАМ 1985, no. 194). На стели из села Петерско (данас Petres), подигнутој војнику, покојник представљен као коњаник-војник, са мачем, који води коња за узду, смештен је у малом пољу, испод рељефног поља са бистама осталих покојника (ЕАМ 1985, no. 125). На једној од две стеле из области Лерина (Florina) у истом пољу се налази мотив коњаника и две бисте, при чему је један покојник назван херојем (ЕАМ 1985, no. 159).[51] На другој стели коњаник је приказан у фронтону, а бисте у два рељефна поља, при чему су у горњем пољу две бисте постављене на високим постољима, што значи да је реч и о хероизираним покојницима (бисте у пољу) и о хероизираним прецима (коњаник у фронтону) (ЕАМ 1985, no. 163).

Из горе изнетог произлази да се за мотив коњаника може рећи да је био домаћи/традиционални начин хероизације покојника (Проева 1986: 66 и 69), а да је мотив бисте римски, и да није успео, као што показује мањи број стела са овим мотивом, да истисне стари, домаћи начин исказивања хероизације. То показује да

50 Иста шема: бисте у доњем правоугаоном пољу и сцена лова, али сада са три коњаника, приказана је на стели из Пеле LIMC s.v. *Heros equitans*, no. 582.

51 Исту иконографију имају и стела из Солуна, LIMC, s.v. *Heros equitans*, no. 398, и стела у Археолошком музеју у Сересу, cf. Touratsoglou 1995: 353, fig. 452.

македонски мајстори нису преузимали туђе мотиве механички, већ да су их прилагођивали својим домаћим, фунерарним концепцијама.

Шематизиран начин хероизације исказује се путем два оригинална мотива и чини се да је типичан само за Македонију. Један начин је хероизација покојника у виду зимзеленог дрвета, са главом у облику борове шишарке, или само у виду борове шишарке постављене на малој ари.[52] Шематизовани прикази покојника у виду дрвета досада нису забележени на другом месту у римско доба, те су стога у науци исказана дијаметрално различита мишљења.[53] Овај вид иконографије углавном се среће на стелама у тиквешком крају, те су конвенционално назване стеле тиквешког типа. По једнима радило би се о траговима келтског присуства на Балкану (Čremošnik 1957: 217; Eadem 1956: 111; Gabričević 1987: 60), по другима то су стеле верника оријенталних божанстава (Кибела, Атис – Picard 1956: 5, 7/8, Мен – Medini 1987: 182–186) или пак верника гностичких учења (Чаусидис 1999: 3 – 78).[54] Овде ћу кратко приказати ове теорије пошто сам их детаљно анализирала у другим радовима (Проева 2010: 93 – 109; Eadem 2009: 363–375).

Приказ дрвета на стелама је И. Чремшник тумачила култом дрвета код Келта, као и рустичним изгледом стела, и то је, по њој доказ присуства Келта (Domaradski 1984). Ова теза се лако побија чињеницом да у Македонији нема посведочених келтских имена, келтских божанстава, а ни келтских имитација македонских монета, што би доказивало келтско присуство или бар некакве контакте са Скордисцима,[55] или са Јаподима. А највећа слабост ове "келтске" теорије је чињеница да се овакав тип споменика и стил уопште не срећу код Скордиска који би једини могли донети оваква веровања у Македонију, а у њиховој матичној земљи се користе тек у римско доба. Ово се поткрепљује и чињеницом да у Македонији нема трагова келтске културе. Келтска инвазија Македоније (крај III век пре н.е.) била је војна и осим насељавања келтских војних колониста у области Ботијеје (*Botiaia*)[56] није било насељавања цивилног становништва, као што је то био случај у југоисточној Бугарској где су се одржали скоро пола века, што је врло добро посведочено археолошким ископавањима (Domaradski 1980: 52–57; Idem 1980: 459–466). Да нема трагова келтске културе у тиквешком крају признаје и Ж. Винчић, који, иако мотиве приказане на овим стелама тумачи као симболе класичних

52 Њихова иконографија детаљно је анализирана у мом раду (Проева 2009: 363-375, fig. 1–5).

53 Шишарка на ари среће се само на стелама из долине реке По, уп. Mansuelle 1966: nos. 40, 44, 46, 54, 62, 64, 94.

54 Прештампано у његовој књизи *Дуалистички слики*, Скопје 2003, 21–77, са додатком VI и VII стр. 79–87, summary 417–426.

55 Како што је Ф. Папазоглу показала Скордисци се нису протезали тако далеко на југ, уп. Papazoglu 1969: 296/7.

56 T. Liv., XLV, 30, 5: "Tertio regio nobilis urbes Edessam et Beroeam et Pellam habet et vetttiorum belicosam gentem, incolas quoque permultos Gallos et Illyrios, inpirgos cultures."

грчко – римских божанстава и веровањем у бесмртност и загробан живот, ипак тврди да је њихово порекло келтско (Винчиќ 1996: 354 – summary: 531–541).[57]

Теорију о утицају култова оријенталних божанстава исказао је француски археолог Ш. Пикар, чију су пажњу приликом његове посете Археолошком музеју у Скопљу 1953. године привукле стеле са мотивом стилизованог зимзеленог дрвета са огољеним корењем из тиквешког краја, као и стеле са стилизованим боровима или шишаркама из прилепског краја. Стеле тзв. тиквешког типа је протумачио као симболичне приказе Атиса у виду *Атис-дрво, Атис-бор*, а стеле из прилепске групе као Кибелине корибанте (Picard 1954: 4 –10. Pl. II) (сл. 4; сл. 5). Ово мишљење је с правом одбачено од француских

Сл. 4

Сл. 5

• • • Сл. **4** Надгробна стела из кавадарског краја , Археолошки музеј Скопље

Fig. **4** Funerary stelai from Kavadarci region, Archaeological Museum-Skopje

• • • Сл. **5** Надгробна стела из села Волково, Археолошки музеј Скопље

Fig. **5** Funerary stelai from v. of Volkovo, Archaeological Museum-Skopje

научника М. Ренара и К. Деруа (Renard and Deroux 1983: 203–204), који указују на позната есхатолошка веровања по којима су се покојници поистовећивали са божан-

57 Осим објављених стела овај аутор објављује и надгробне споменике које сам у оквиру међународног пројекта у сарадњи МАНУ, САНУ и Берлинске академије наука регистровала за документовање епиграфских споменика у Републици Македонији, и то без поштовања мојих ауторских права, са лоше прочитаним натписима у епиграфском поглављу.

Сл. **6** Средњи део надгробне стеле из кавадарског краја, Археолошки музеј Скопље

Fig. **6** Middle part of funerary stelai from Kavadarci region, Archaeological Museum-Skopje

ством, те су се стога на надгробним споменицима представљали помоћу симбола датог божанства.[58] По њима, у нашем случају бор би замењивао Атиса (Graillot 1912: 210), који умире под бором. Ако је тако, то би значило да на стели прилепске групе имамо тројни приказ Атиса, што је неприхватљиво јер се тројни приказ Атиса не среће. Да се на овим стелама не ради о есхатолошкој доктрини по којој се покојник стапао са божанством, јасно се види на стелама из тиквешког краја на којима је зимзелено дрвеће приказано заједно са фигурама покојника. На једној стели, нажалост поломљеној и с доње и с горње стране, приказано је једно дрво између два покојника (*Споменик* САН XCVIII, no. 134 – кавадарски крај) (сл. 6), а на две друге стеле, такође из околине града Кавадарци (*Споменик* САН XCVIII, nos. 137, 144 – обе стеле се налазе у Археолошком музеју у Скопљу), осим покојника представљених у рељефном пољу, у фронтону су и два дрвета са огољеним корењем (сл. 7). Ове стеле су недвосмислени доказ против теорије да је реч о симболима везаним за култ Атиса и Кибеле који би замењивали ликове покојника.[59] Такође треба подсетити да на територији Републике Македоније (Горњој и на делу Доње) досада није нађена ниједна стела са приказом тзв. фунерарног Атиса, а колико сам могла да проверам таквих стела нема ни у Републици Грчкој што значи да их нема на целој територији римске провинције Македоније – свакако без њеног илирског дела. Теорија о утицају Атиса на надгробним споменицима је одбачена и од врсног зналца Л. Робера, који је показао да чак и у Фригији, отаџбини Атиса, мотив шишарке не указује да је покојник био Атисов верник (Robert 1955: 253–254, n. 6). Решење за разумевање ових приказа дају нам стеле прилепске групе

58 Есхатолошке доктрине су настале на Истоку, одакле су прво биле преузете од питагорејаца, затим од стоика који су их раширили по читавом Римском царству, Cumont 1942: 234, 236. Исто и Burkert 2001: 103-133- посебно 110 sqq.

59 Иако сам мишљење јасно исказала у свом чланку (уп. Проева 1995: 287), Бабамова (уп. Бабамова 2005: 52-53) ми приписује супротно мишљење, са намером или због неразумевања текста.

(Проева 2009: 363–375), на којима су стилизоване фигуре приказане са главом у виду борове шишарке (*Споменик* СКА LXXI, nos. 51, 363, 364 – налаз из села Волково) или у виду шишарке постављене на ари (*Споменик* СКА LXXI, no. 418 са цртежом = IG X, II, 2, no. 227; *Споменик* СКА LXXI, no. 450 = IG X, II, 2, 212). Покојници су приказани у облику

Сл. 7

Сл. 8

Сл. **7** Надгробна стела из кавадарског краја, Археолошки музеј Скопље

Fig. **7** Funerary stelai from Kavadarci region, Archaeological Museum-Skopje

Сл. **8** Надгробна стела из села Белештевица, Народни музеј Велес

Fig. **8** Funerary stelai from v. of Beleštevica, National Museum of Veles

неког зимзеленог дрвета, која су због свог вечног зеленила сматрана фунерарним симболом бесмртности и вечног живота, што значи да се овде ради о својеврсној хероизацији покојника. Да је то тако, показују епитафи двеју стела где је покојник означен као *херос*: једна из села Прилеп/Прилепец (Проева 2009: 322; *Споменик* СКА LXXI, no. 450 = IG X, II, 2, no. 212), друга из села Белештевице (Проева 2010: 99). На стели из Прилепа ара са шишарком је приказана у сводном рељефном пољу, док је на стели

из села Белештевице приказана у горњем углу фронтона (сл. 8). На овој стели подигнутој од живих родитеља покојном сину – названом херојем, помиње се и његов херон чији симбол би била ара са шишарком у фронтону, јер на рељефу није приказана фигура детета. Ара са шишарком и епитафом приказана је на стели несрећног Антиноја, Хадријановог љубимца (Clairmont 1966: Pl. 7, 5; Guarducci 1974: 414, no. 12), који је после дављења у Нилу био дивинизован (најчешће као Дионис) и коме су били подизани фунерарни храмови на територији Царства, а од 202. године н.е. у његову част су била установљена такмичења (Paus. VIII, 9, 7–8). Ово показује да мотив аре са шишарком симболизује херон хероизираног Антиноја,[60] који стоји поред са ножем за сечење лозе, *falx vinitoria,* у десној руци, док је изнад његове главе приказана винова лоза са гроздовима. На стели хероизираног покојника приказаног као коњаник у галопу надесно, испред којег су две дечје и једна женска фигура, извија се винова лоза са гроздовима (ЕАМ 1985, no. 53 – Тривени, данас Syndendron). Иста шема: покојник са ножем за сечење лозе у руци и винова лоза са гроздовима иза главе, среће се на једној стели из Бероје (Tataki 1988: no. 375, Pl. VII). На две стеле из тиквешког краја покојник има са ножем за сечење лозе у руци (*Споменик* СКА LXXI, no. 83 – Подлес; *Споменик* САН XCVIII, no. 143 – кавадарски крај), док је на једној стели из кавадарског краја са ножем за сечење лозе приказан у рељефном пољу са другим земљорадничким алаткама (*Споменик* САН XCVIII, no. 134), тако да се у овом случају ради само о занимању покојника. На једној атичкој стели један од два покојника, оба држе нож за сечење лозе у својим десним рукама, левом руком је ухватио чокот винове лозе чији крај са гроздовима наткриљује његову главу (Conze 1890–1922, no. 2069; Muehsam 1950: 99, 108, Pl. XV). Јасно је да се у овом случају ради о приказивању занимања покојника. Међутим, гранчице винове

Сл. **9** Надгробна стела из кавадарског краја, Археолошки музеј Скопље

Fig. **9** Funerary stelai from Kavadarci region, Archaeological Museum-Skopje

60 Иста таква ара са шишарком приказана је на једној стели из Ефеса између дрвета са змијом и коњаника Pfuhl i Möbius, no 1331, fig. 81, што показује да је реч о хероизираном покојнику, а не о божанству у виду тзв. Трачког коњаника.

лозе на стелама тзв. тиквешког типа срећу се често на необичним местима и у веома необичним комбинацијама. Један такав пример су стилизиране гранчице око главе покојника или на капителима сводова приказаних у рељефном пољу, испод којих стоје покојници (*Споменик* СКА LXXI, no. 149; *Споменик* САН XCVIII, no. 141) (сл. 9). С обзиром на велики степен стилизације, није увек јасно да ли је реч о виновој лози или о бршљану, омиљеној биљци Диониса, али у оба случаја је очигледно да ове гранчице симболизују круне којима су верници Диониса украшавали главе (Eur. Bacch., 306; Schol. Aristoph., Equit. 408) током светковина приређених у његову част.[61] Наиме, Дионис као бог вегетације која се стално обнавља веома рано је био повезан са веровањем у загробни живот и зато се његови симболи приказују на свим видовима надгробних споменика (од стела до саркофага) (Cambi 2005: 151, сл. 226; Idem 1993: 77, Pl. 29–33). Зато и није чудно што је Антиној најчешће приказиван као Дионис. Бршљан и сво зимзелено дрвеће, као симболи бесмртности, због њихове фунерарне симболике красили су околину гробова, нарочито прерано умрлих, те се стога често спомињу на њиховим надгробним епиграмима (Проева 1997a: 142; Eadem 1995: 288; Eadem 2010: 106 – са цитираном библиографијом).[62] Осим тога зимзелено дрвеће је красило и надгробне споменике[63] (сл. 9) о чему имамо података и у писаним изворима (Ovid., Trist. III, eleg.. 13, v. 21: Funeris ara mihi ferali cincta cypresso.). Ово показује да шематизовано дрвеће на тиквешким стелама (као и фигуре у облику борова на стелама прилепске групе), представља саме покојнике који су хероизирани, или пак њихове хероизиране претке.[64] Да се заиста ради о хероизацији покојника у виду дрвета са фунерарном симболиком, доказ је то што су они на стелама са фигурално приказаним покојницима представљени под сводом на постољу (*Споменик* СКА LXXI, no. 149; *Споменик* САН XCVIII, nos. 109, 137, 140, 144, 147), што значи да су у ствари приказане статуе покојника. То показује да је мотив шематизованог дрвета постављеног на правоугаоном постољу

61 Због неразумевања стилизације исказано је мишљење да шематизована гранчица изнад главе три покојника на стели из Кавадараца представља нимб светаца и да је стела хришћанска, Struck 1902: 318, no. 46 = *Споменик* СКА LXXI, no. 149, што је неприхватљиво јер се натпис завршава типично паганском поздравном формулом путнику-пролазнику, а нема ни крипто-хришћанских симбола, те су истраживачи ово мишљење игнорисали. Хришћанских елемената нема ни на осталим стелама тиквешког типа, Проева 2010: 102.

62 Према есхатолошком веровању довољно је било да се представи један лист или гранчица.

63 На једној стели нађеној у селу Д. Орман (сада Ласкарево) у источном делу провинције Македоније гирланда са два букраниона окачена је на два стуба украшена љускама шишарки, IGB IV, no. 2294; стела из Aseria, сада у Археолошком музеју у Задру, чији полустубови горњег рељефног поља у облику нише су такође прекривени љускама шишарки, уп. Rendić-Miočević 1960: 177, сл. 3; Cambi 2005: 55, сл. 72; на другој стели, датованој у касни I век, нађеној у Муђу, сада у Археолошком музеју у Сплиту, стубови рељефног поља прекривени су љускама исто као и њихови капители, уп. Prijatelj 1950-1951: 144, Pl. X; Cambi 2005: 67, сл. 95.

64 Хероизација је очигледно везана за Диониса јер се и сам Дионис поистовећивао са бршљеном (*kissos*) (Paus. I, 31, 6).

(сл. 4 – *Споменик* СКА XCVIII, no. 133) између два друга дрвета са огољеним и шематизованим корењем[65] замена за статуу покојника и да очигледно представља хероизиране претке, исто као и дрво са три корена постављено између две фигуре

Сл. **10** Надгробна стела из села Г. Дисан, Музеј Неготино

Fig. **10** Funerary stelai from v. G: Disan, City Museum Negotino

покојника поменутих у епитафу једне стеле са два рељефна поља из околине Кавадараца (*Споменик* СКА XCVIII, no. 133). Осим у рељефном пољу хероизирани преци у виду дрвета приказују се и у фронтону (*Споменик* САН XCVIII, nos. 137, 144), морају се посматрати као хероизирани преци, зато што је фронтон место «резервисано« за претке. Овде треба да се подсетимо да бор и шишарка имају симболично значење у култу Римљана (али не и код Хелена), тако да је скоро свака стела у западној тзв. латинској сфери била украшена боровом шишарком, а што се веома ретко среће у Македонији. Начином коришћења овог "римског" симбола, приказавањем у рељефном пољу, где је био супституција/хипостаза за покојника и симболизовао вечни живот, македонски мајстори су показали велику инвентивност, нарочито на стелама прилепске групе, тако да се не може говорити о страном утицају или о досељеницима, већ је реч о оригиналном начину приказивања хероизираних покојника.

65 Ренар – Деру одбацују мишљење да је реч о троношцу или пак о сасеченом дрвету (Renard-Deroux 1983: 209) што би симболизовало смрт Атиса; сасечено дрво се 22. марта – за време празника Arbor intrant, носило у светилиште где су Атисови поклоници оплакивали његову смрт, јер се по једној верзији легенде Атис преобразио у бор (Ovid., Metam. X, 103-105).

На стелама римског доба у тиквешком крају среће се још једна необична иконографска шема. У рељефном пољу на стелама тиквешког типа (Проева 1997а: 141–147, Pl. II), уместо покојника, испод свода представљена је розета, сама или фланкирана са по једном малом розетом или пак главицом афиона (Proeva 1997a: 141–147, Pl. II; Eadem 2009: 363–375)[66] (сл. 10). Мотив розете са главицама афиона[67] на тиквешким стелама може представљати сунцокрет, тј. означавати занимање покојника, или пак сунчеву розету која би у том случају симболизовала покојника. Што се мотива розете тиче, добро је познато да је розета још од праисторијских времена била симбол сунца и да је имала соларно значење. Ако се подсетимо да су пајонска племена обожавала сунце у облику диска постављеног на штапу (Max., Philosophumena, II, 8, 6) и да је розета често приказивана на монетама пајонских племена, Едонаца, Дерона итд. (Svoronos 1913: 201–204; Павловска 2008: nos. 14–18, 20–21), онда је симболично тумачење овог мотива прихватљивије.[68] На стели из с. Ресаве приказана је сунчева розета испод свода, при чему је покојник назван херојем (*Споменик* САН XCVIII, no. 165), што је непоречиви доказ да розета представља покојника и да је мотив коришћен за хероизиране покојнике. Исти приказ има неколико стела из тиквешког краја, нажалост без сачуваног натписа (*Споменик* СКА LXXV, no. 105 – Бегниште; Проева 2010: сл. 12).[69] Да розета претставља приказ покојника тј. његове душе показује један метрички натпис из Филипа у коме је душа покојног, *psyche*, идентификована са звездама на којима бораве душе умрлих, тако да розете на стелама, као на оној из Тасоса (Salviat 1966: 33–44), могу и треба да се идентификују као звезде, а не као обичан декоративан мотив. Ова иконографска шема је доказ да је у ствари месечев срп са розетом на унутрашњој страни, тако често приказиван у фронтону тиквешких стела, приказ месеца са звездама и да је у суштини шематизован приказ хероизираних предака, сходно тадашњој астрално-лунарној есхатологији. Да је овакво тумачење иконографске теме тачно, показују ретки споменици где је биста покојника приказана са унутрашње удубљене стране месечевог српа.[70] И у овом случју ради се о оригиналном и веома ретком начину исказивања хероизације покојника у Македонији римског доба.

66 Ове стеле, као и стеле из прилепске групе, једине су стеле у римској Македонији са афигуралним мотивима.

67 Афион је фунерарни симбол, тј. симбол бесмртности, те се стога покојници приказују са гранчицом афиона у рукама, Guillaume-Coirier 2001: 75-78.

68 О култу сунца код Македонаца уп. Проева 1997а: 182-185; Eadem 2004: 125-127.

69 Остале стеле које сам регистровала током рада на пројекту за објављивање епиграфских споменика налазе се у Музеју у Неготину, где сам их пренела новембра 1993. у оквиру заштитног пројекта, и искоришћене су у докторској дисертацији Ж. Винчића који у поглављу о религији набраја мотиве и даје њихова општа значења без ближег прецизирања и опредељења њиховог порекла.

70 Blinkenberg, National Museum, 187, no. 32 цитирано према Cumont 1942: 240, Pl. XX/2 .

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Andronicos, M. 1993
Vergina, the royal tombs and the ancient city, Athens: ekdotike Athenaion S.A.

Бабамова, С. 2005
Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера, Скопје: Институт за Национална Историја.

Briant, P. 1993
Les chasses d'Alexandre, *Ancient Macedonia* V/1 (Thessaloniki): 267–270.

Buday, A. 1926
Das Problem des sg. Thrakishen Reiters, *Dolgozatok* II: 1–12.

Buday, A. 1929
Neuere Daten zu den Problemen der Darstellungen des s.g. Reitergottes und des Konigs Rhesos, Budapest.

Burkert, W. 2001
La tradition orientale dans la culture grecque, Paris: Macula.

Vasić, R. 1979
Das Weihgeschenk des Krateros in Delphi und die Lovenjagd in Pela, *Antike Kunst* 22: 106–109.

Винчик, Ж. 1996
1000 години антика во Тиквешијата, Неготино: Собрание на општина Неготино.

Voutiras, E. 1990
Hephaistion Heros, *Egnatia*, 2: 123–162.

Gabričević, B. 1983
Antička nekropola u Sinju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXVI: 5–101.

Gabričević, B. 1987
Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svjeta, Split: Književni krug.

Garašanin, M. 1976
O problemu starobalkanskog konjanika, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XIII/11: 273–281.

Graillot, H. 1912
Le culte de Cybèle, Mére des dieux à Rome er dans l'Empire Romain, Paris: Fontemoing.

Grenwalt, W. S. 1993
The icinoigraphuical significance of Amyntas III's mounted hunter stater, *Ancient Macedonia* V/1: 509–513.

Guarducci, M. 1974
Epigrafia graeca vol. III, *Epigrafi fi carattere privato*, Roma: Instituto poligtafico dello stato.

Gounaropoulou, L. i Hatzopoulou, M. B. 1998
Epigraphes kato Makedonias vol. I, *Epigraphes Beroias*, Athena: de Boccard.

Guillaume-Coirier, G. 2001
Au dela de la mort, le sens d' un relief du museo Gregoriano profano, *Ostraka* X/1–2: 67–89.

Димитровъ, Д. 1939 (1941)
Портретътъ върху античнитъ надгробни плочи отъ римско време въ Североизточна Македония, *Известия на Българския археологически Институт* 13/1: 1–123.

Domaradski, M. 1980
Présence celte en Thrace au début de lépoque hellénistique (IVe – IIIe s. av. n. è.) *in : Actes du II Congrès intérnational de thracologie* (4 – 1 – septembre 1976), R. Vulpe ed., Bucaresti, 459–466.

Domaradski, M. 1980
L'état des Celtes en Thrace avec capitale Tylis et en Asie Mineure-Galatie, *Pulpudeva* 3: 52–57.

Domaradski, M. 1984
Келтите на Балканския полуостровь,София.

Dumont, A. 1869
Rapport sur un voyage archeologique en Thrace, *Archives des Missions scientifiques et litteraires* 2 serie, tom 6 (Paris 1971): 447–515.

Jovanović, A. 1991
Alternacija pokojnika – sud u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXIX/27: 199–209.

Josifovska, B. 1961
Medaillon funeraire de Marvinci, *Жива Антика* XI: 306–307.

Јосифовска, Б. 1961
Водич низ лапидариумот, Скопје: Археолошки музеј.

Керамитчиев, А. 1978
За старото рударство на Мариово, *Macedoniae Acta Archaeologica* 4: 113–126.

Mansuelle, G. 1966
Le stele romane del territorio Ravenate e del basso Po, Ravena: A. Longo.

Меловски, Х. и Проева, Н. 1987
Македонија во делото De Thematibus на Константин VII Порфирогенит, *Жива Антика* 37: 19–37.

Mendel, G. 1912–1914
Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines des Musées imperiaux ottomans I–III, Constantinople: Arkeoloji Muzeleri klasik Eserler Muzesi.

Микулчић, И. 1966
Архајске некрополе јужне Пелагоније, *Старинар* (н.с.) 15–16 (1964–1965): 209–226.

Medini, J. 1987
Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV/23: 175–187.

Muehsam, A. 1950
Attic grave-reliefs from the Roman period, *Beritus* X/1: 1 – 114.

Newell, E. 1927
The Coinage of Demetrius Poliorcete, London: Oxford University Press.

Павловска, Е. 2008
Монетите на Пајонија, Скопје: Народна банка на Македонија.

Papazoglu, F. 1969
Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi), Djela 30, Centar za balkanološka ispitivanja 1, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Papazoglou, F. 1977
Steles anthropomorphes et amorphes de Pelagonie, *Жива Антика* XXVII: 135–150.

Petsas, Ph. 1976
Some pictures of Macedonian riders as prototypes of the "Thracian riders", *Pulpudeva* 2 (Academie Bulgare des Sciences – Institut de Thracologie, Musée Archéologique – Plovdiv): 192–204.

Petrović, J. 1942
U Stobima danas, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIV: 463–524.

Petsas,Ph.1978
Pella,Alexander the Great's capital, Thessaloniki: Institut for Balkan Studies.

Picard, Ch. 1956
Sur quelques documents nouveaux concernant les cultes de Cybele et d'Attis: de Balkans a la Gaule, *Numen* IV: 1–23.

Picard, O. 1986
Numismatique et iconographie – le cavalier macédonien, in : *Iconographie classique et identité régionale*, BCH suppl. XIV, Paris: Ecole français d'Athènes, 67–76.

Price, M. 1974
Coins of the Macedonians, London: British Museum.

Price, M. and Waggoner, N. 1975
The Asyut Hoard, London: V. C. Vecchi and Sons.

Prijatelj, K. 1950–1951
Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u arheološkom Muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIII: 135–154.

Proeva, N. 1986
Три надгробни споменици од Преспанскиот крај, *Жива Антика* 36: 62–68.

Proeva, N. 1989
Нови и ревидирани натписи од Полог и Кичевско, *Жива Антика* 39: 77–84.

Proeva, N. 1991
Onomastika i etnička struktura zapadnog dela SR Makedonije u antičko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXIX/27: 185–196.

Proeva, N. 1995
La stèle funéraire datée de l'année 325/6 de n. è. et les stèles d'antiquité tardive de la région de Tikveš en Macédoine, in : *The Age of Tetrarch*, (The Age of Tetrarch, 4 – 9 octobre 1993), D. Srejović ed., Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 284–293.

Проева, Н. 1997
Студии за античките Македонци, Скопје: Македонија Прима.

Proeva, N. 1997a
Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologique et iconographique), in: *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd: Filozofski fakultet, 141–147.

Проева, Н. 2004
Историја на Аргеадит, Скопје: Графотисок.

Proeva, N. 2007 (2009)
Les stèles funéraires decorées de pins et de pommes de pin en Haute Macédoine, in: *Actes du Xe colloque international sur l'art provinciale romain* (Xe colloque international sur l'art provinciale romain, 21–23 mai 2007 Arles et Aix-en-Provence), V. Gaggagis-Robin and A. Hermary and M. Reddé, Cl. Sintes eds., Aix-en-Provence 2009, 363–375.

Проева, Н. 2010
Иконографија на тиквешкиот тип надгробни стели од римско време, *Патримониум* 7–8: 93–109.

Pfuhl, E. and Moebius, H. 1979
Die ostgriechischen Grabrelief II, Mainz am Rhein: Von Zabern.

Raymond, D. 1953
Macedonian regal Coinage to 413 BC, *Numismatic Notes ans Monographs* 126, 1–170, New York: American Numismatic Society.

Renard, M. and Deroux, C. 1983
Attis doubles et triples de Yougoslavie et d'ailleurs, in: *Hommage à R. Schilling,* (Coll. d'études latines XXXVII), Paris, 203–213.

Rendić–Miočević, D. 1984
Umjetnost Ilira u antičko doba, u: *Duhovna kultura Ilira* (Herceg –Novi 1982), ur. A. Benac, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Posebna izdanja LXVII, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 65–80.

Rhode, E. 1987
Psyche, The Cult of Souls and Belief in Immortality, Chicago: Ares publishers Inc.

Robert, L. 1955
Inscriptions mal classées, 4. Autel funéraire à Thyatire", *Hellenica* X: 247–256.

Robert, J. and Robert, L. 1970
Bulletin Epigraphique, Macedoine, *Revue des Etudes Grecque*: 405–411.

Roussel, P. 1921
Interpretation d'une epigramme de Callimaque, *Revue des Etudes Grecque*: 266–269

Rendić-Miočević, D. 1960
Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, *Diadora* I: 107–131.

Salviat, F. 1966
Symbolisme astral et divin à propos d'une stéle de Thasos, *Revue Archeologique* 1: 33–44.

Svoronos, J. 1913
Numismatique de la Péonie et de la Macédoine avant les guerres Médiques*, Journal international d'archéologie numismatique* XV: 193–280.

Struck, A. 1902
Inschriften aus Makedonienm, *Mitteilungen DAI*, *Athenishe Abteilung* XXVII: 305–320.

Suić, M. 1960
Tato- ilirski dues patrius, *Старинар* (н.с.) XI: 93–97.

Tataki, A. 1988
Ancient Beroea prosopography and society, Meletemata 8, Athens 1988.

Tudor, D. 1969, 1976
Corpus monumentorum religionis Equitum Danuvinorum I–II, *EPRO* 13, I–II Leiden.

Touratsoglou, I. 1995
Macedonia, Athens: Ekdotike Athenon SA.

Cambi, N. 1993
A new attic sarcophagi from Dalmatia, in : Grabeskunst der römischen Kaiserzeit (Sarkofag Sympozium IV, Marburg 1990), Mainz, 77–99.

Cambi, N. 2005
Kiparstvo rimske Dalmacije, Split: Književni krug Split.

Цермановић-Кузмановић, А. 1963
Споменици трачког коњаника у нашој земљи, *Старинар* (н.с.) XIII–XIV (1962–1963): 113–124.

Clairmont, Ch. W. 1966
Die Bildnisse der Antinus, Rom: Institut suiise à Rome.

Collart. P. 1931
Philippes, ville de Macédoine (depuis ses origins jusq'à la fin de l'époque romaine), Travaux et mémoires fasc. V, Paris: École française d'Athènes.

Collart, P. 1937
Philippes, ville de Macédoine, Paris: de Boccard.

Condurachi, E. 1981
A propos de la genese de l'iconographie, du cavalier thrace, in: *Mythologie Greco-romaine, mythologies peripheriques*, Kahil L. and Auge C. eds., Paris, 63–69.

Conze, A. 1890–1922
Die attischen Grabreliefs I–IV, Berlin: W. Spemann.

Cumont, F. 1942
Recherche sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris: Bibliothèque archéologique et historique, Academie des Inscriptions et Belle Lettres.

Hamiaux, M. 1998
Les sculptures grecques II. La periode helenistique (III – II s. sv. J. Ch), Paris: Musée du Louvre.

Чаусидис, Н. 1999
Манихејско толкување на римските споменици од т.н. "кавадаречка група", Македонско наследство / *Macedonian heritage* IV/11 (Скопје): 2–77.

Чаусидис, Н. 2003
Дуалистички слики, Скопје: НИК Лист.

Čremošnik, I. 1956
Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Buhać), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 11: 111–126.

Čremošnik, I. 1957

Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 12: 217–234.

Will, E. 1955
Le relief cultuel gréco-romain, Paris: Bibliothéque des Ecoles Francaise d`Athènes et Rome.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

BE	Bulletin Epigraphique, Revue des études grecques, Paris.
EAM, 1985	Ridzakis, Th. i Touratsoglou, I. *Epigraphes ano Makedonias*, Athens 1985: Ethniko Idryma Ereunon.
EKM, 1998	Gounaropoulou, L.- Hatzopoulou, M. B., *Epigraphes kato Makedonias* vol I, Epigraphes Beroias, Athena 1998, de Boccard.
IGB, IV	Mihailov, G. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Serdicae 1966: Academia Litterarum Bulgarica, Institutum archaeilogicum.
IG, X, II, 1,	Edson, C. *Inscriptiones Graecae*, Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae, vol. X, pars II: Inscriptiones Macedoniae, fasc. I Inscriptiones Thessalonicae et vicinae, Berolini, 1972.
IG, X, II, 2,	Papazoglou, F. (ed.), *Inscriptiones Graecae*, Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae, vol. X, pars II: Inscriptiones Macedoniae, fasc. II Inscriptiones Macedoniae septentrionalis, sectio prima: Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi, Berolini, MIM.
LIMC, s.v. Heros equitans	*Lexicon Iconographicum mythologiae classicae* vol. VI, 1–2, Zuruch-München 1992.
Споменик СКА LXXI	Вулић, Н., Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* LXXI, Београд 1931: 4–259.
Споменик СКА LXXV	Вулић, Н., Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* LXXV, Београд 1935: 3–89.
Споменик САН XCVIII	Вулић, Н., Тracки коњаник и друге иконе из наше земље, *Споменик Српске академије наука* XCVIII, Београд 1941–1948: 283–286.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Anthologia Palatina
Anthologia Graeca cum Versione Latina, Hugonis Grotii, editae ab Hieronymo de Bosch, I-V, 1798.

Arrianos (Flavios), Anabasis
A. G. Ross, Anabasis, Teubner, 1907.

Clemens Alexandrinus (T. Flavius), Protreptikos
Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, vol. 8, Jacques-Paul Migne, Parisiis, 1857-1868.

Conon, Narrationes
Conrad, J., Conon Narrationes quinquaginta et Parthenii Narrationes amaloriae, Gotlingae, 1798.

Euripipides , Rhesos
W. Heinemann Ldt, I-IV, Rhesus, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, 1959.

Homeros, Iliados
Scholia Graeca in Homeri Iliadem, ed. G. Dindorfius, Oxoni.

Hegesandros, ap. Athenaios
G. Kaibel, I-III, Teubner, 1887- 1890.

Konstantinos Porphyrogennetos, De thematibus
Immanuel Bekkerus, Constantini Porphyrogennetae De Thematibus et De Administrando Imperio, Bonnae, 1840.

Livius, T
R. S. Conway and C. F. Walters, Titii Livii, Ab Urbe Condita, Oxford, 1969.

Marsyas, ho newteros
Fragmenta Historicorum Graecorum, Apollodori Bibliotheca cum fragmentis, A. Firmin Didot, 1867.

Maximus Tyrius, Philosophoumena
Maximus Tyrius, Philosophumena ed. H. Hobein, Leipzig 1910.

Ovidius Naso, P., Tristitia
G.Luck, P. Ovidius Naso, Tristia, vol. i, Heidelberg, 1967.

Ovidius Naso P., Metamorphosis,
W. Heinemann Ldt, Metamorphoseon Libri, I-II, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, 1960.

Platon, Nomoi
Joanes Burnet, Platonis Opera, Tomus V, Leges, Oxford Classical Texts, 1973.

Plinius, Historia Naturalis
Plinii Naturalis historia, Loeb Classical Library, London, 1968.

Plutarchos, Theseos ; Alexandros
Plutarchi Vitae Parallelae, C. Sintenis, Lipsae, 1857.

Polyainos, Strategemata
Peter Krentz, Everett L. Wheeler, Strategematum, I-II, Chicago, Ares Publishers, 1974.

Polybios, Historiai
Polybii Historiae, F. Hultschius, Berolini, 1972-1892.

Nade A. PROEVA
University of Sts. Cyril and Methodius, Faculty of Philosophy-
Department for History, Skopje, Republic of Macedonia

The Customs of Heroizing the Deceased in Macedonia of the Roman Times

The heroizing of the deceased on stelae from the Roman period in Macedonia is represented by iconographic schemes in relief and sometimes there is indication *heros* in the inscription. In the inscriptions are also mentioned heroons, which had been built for the heroized deceased. We analyze in this work four iconographic schemes used for heroizing the dead.

These iconographic schemes are represented in Macedonia in two different ways: realistic and schematized. For representation of heroized deceased in a realistic way two motifs had been used: one is representation of the horseman standing still or in motion and the other is figure-statue of the deceased on a pedestal. The schematized way of representing heroization is depicting the deceased as pine tree or the soul of the deceased as sun rosette and in both instances it represents the substitution of the deceased.

Identical motif depending on its position on the funerary monument could denote either heroized ancestors or heroized deceased. Thus the horseman – motif of local origin or bust – motif of Roman provenance depicted in the fronton represent heroized ancestors while horseman or bust/s in the relief panel represent the deceased.

The schematized manner of heroizing is presented in an original way and it seems that it is typical only of Macedonia. It is heroization of the deceased depicted as evergreen tree with head shaped as pine cone or just the pine cone placed on the altar. The motif of pine tree and pine cone was taken from the Roman repertoire but in that process the inventiveness of the Macedonian artists made its presence felt. Another original scheme is sun rosette like the hypostasis of the soul of the deceased, i.e. the substitution of the dead revealing that ancient epichoric beliefs had not been forgotten even by the Romanized native population.

UDK 904:255.4(398)"01/02" ;
255.6(398)"01/02"
ID=187744268

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Прилог познавању иконографије и култа бога Мена у римским провинцијама централног Балкана

Апстракт: *Култ фригијског лунарног бога Мена је ван малоазијског простора изузетно ретко потврђен, те је утолико значајније констатовање овога култа на простору Балкана, на територији провинције Дакије, у виду два епиграфска споменика посвећена божанству. Будући да су на територији римске провинције Горње Мезије до сада пронађене једна бронзана статуета бога Мена и две фигурине које представљају синкретичну форму богова Мена и Сомнуса, јасно је да је култ овог божанства оставио трага и на простору централно балканских провинција Римског царства. Поред разматрања различитих атрибута и аспеката бога Мена, рад се фокусира и на анализу симбола полумесеца, присутног на одређеним надгробним споменицима, у контексту тумачења мотива као редукованог приказа лунарног божанства, односно индиректне потврде култа бога Мена.*

Кључне речи: *Мен, централни Балкан, лунарно божанство, бронзане фигурине, симбол полумесеца, надгробни споменици, II–III век н. е.*

Више божанстава малоазијског порекла, као што су Магна Матер, Атис, Јупитер Долихенус и Сабазије, током античког периода су били поштовани и популарни не само на територији Мале Азије, већ у готово свим деловима Римске империје. За разлику од њих, култ бога Мена, малоазијског божанства месеца, углавном је остао култ локалног карактера, који је у западним провинцијама Римског царства врло мало познат.[1] Оваква чињеница додатно зачађује, имајући у виду да се на вотивним и фунерарним споменицима Лидије, Фригије и Меоније, Мен појављује заједно са божанствима омиљеним широм Римског царства, као што су Артемида, Деметра и Хеката, док је на малоазијским представама бог често приказиван са различитим

1 Култни споменици бога Мена су изван Мале Азије најраније констатовани у Грчкој, у III веку пре н. е. (група атичких споменика), Lane 1971: no. 1–19. У остале ретке споменике пронађене у западним провинцијама Римског царства се убрајају два вотивна споменика из Дакије, Lane 1971: no. 20–21; мермерна рељефна представа из Лондона са натписом посвећеним *ΜΗΝΙ ΣΩΤΗΡΙ*, Vollkommer 1992: 463, n. 1A; мермерна статуа из Минхена са натписом *ΜΗΝΙ ΑΞΙΤΤΗΝΩ*, Vollkommer 1992: 466, n. 54.

хипостазама богиње мајке.[2] Ипак, ово лунарно божанство, које је у римском периоду некада називано и именом *Luna,*[3] и поред изузетне популарности у центрима широм Мале Азије, некако је остало на зачељу малоазијских божанстава чије су теологије и доктрине усвојене широм *Imperium Romanum*.

Утолико већи значај за проучавање култа бога Мена имају ретки споменици божанства, пронађени изван територије Мале Азије. На простору римске провинције Дакије су до сада констатована два завета посвећена богу Мену, при чему на оба споменика божанство носи јединствене епитете, до сада непотврђене у осталим деловима Римског царства.[4] Први епиграфски споменик пронађен у Сармисегетузи је посвећен Мену Цилвастианусу (Cilvastianus), док се на другом споменику који потиче са локалитета Потаиса завет чини Мену Анеикетосу.[5] Епитет Анеикетос (*Ἀνείκητος*) уобичајен је уз имена такозваних *dii militares,* а будући да је дедикант вотивног споменика из Потаисе војник Аурелиус Марцианус из легије Пете македонске, могуће је да се овде Мену чини завет као војничком божанству, што би представљало до сада једини потврђен случај на територији Римског царства, где би Мен имао поменуту димензију.[6] Овај кратак осврт на култ бога Мена у Дакији нам се учинио неопходан за

2 У том контексту је врло занимљив пример вотивног споменика из Лидије, из чијег натписа се види да дедикант богињу мајку заиста и сматра Меновом мајком, чиме се Мен придружује кругу два друга малоазијска бога, Атису и Сабазију, који су између осталог такође важили за синове богиње мајке, Lane 1976: 81. Веза Мена и Деметре би се могла објаснити симболиком Деметре као богиње плодности и Мена као бога плодности и господара биљног света, док спону између Хекате, господарице подземног света, и Мена Катахтониоса, господара мртвих, представља заједничка хтонска димензија.

3 Већина научника је сложна у мишљењу да бог Мен представља аутохтоно анадолијско божанство, у чијем је култу, иконографији, па можда и имену, присутан снажан персијски утицај, Lane 1990: 2170-2171. На почасном натпису Gaius Albucius Firmus-а, који има за повод поклањање новца гимнастичким такмичењима у Антиохији, бог Мен се помиње под именом *Luna* (*diebus festis Lunae*). И. Н. Лејн (I. N. Lane) чак сматра да скраћеницу *LVS* присутну на римским вотивним споменицима из Антиохије, једног од главних центара култа бога Мена, уместо *libens votum solvit* треба тумачити као *Lunae votum solvit*, Lane 1976: 57.

4 Уз име бога Мена је забележен немали број епитета, при чему су на споменицима малоазијске провенијенције углавном у питању локални епитети попут *Аксиотенски* (од топонима *Αζιοττα*, главног меонског центра бога), Pedrizet 1896: 90; *Φαρνάκου* (по имену легендарног оснивача понтске и кападокијске династије, Pharnaces-а, који је основао чувени храм бога Мена Фарнаку на Понту, Lane 1978: 67, Saprykin 2009: 259-260), Τιάμου (можда по имену вавилонске богиње Тиамат, а можда и по имену дедиканта вотивног споменика из Исаурије на коме је епитет и потврђен, Wright 1896: 68-69, Lane 1976: 68), Τουιτηνος, Γαλλικώ, Kamareites (можда од арапске речи *gamar*, у преводу месец или речи *камара*, у преводу гроб, гробље, Ibid.: 75), Φωσφόρος, ούράνιος, έπιφανής, επήκοος, τύραννος и κύριος, Lane 1990: 2164, Lane 1976: 59, Pedrizet 1896: 87. За остале епитете погледати Gavrilović 2010: 188-189.

5 И. Н. Лејн претпоставља да је епитет *Cilvastianus* изведен од имена до сада нелоцираног малоазијског локалитета, Lane 1976: 71.

6 Епитет Ἀνείκητος је карактеристичан уз имена омиљених војничких божанстава попут Митре или Јупитера Долихена. Имајући у виду изузетну популарност ових божанстава у Дакији током II и III века н. е., могуће је да је и Мену, као малоазијском божанству, придодат епитет уобичајен за војничка божанства, Gostar 1960: 521-522.

увод у анализу споменика божанства пронађених у Горњој Мезији. Наиме, чињеница да је култ Мена потврђен на подручју које је географски близу територији Горње Мезије би могла бити од значаја за претпоставку о постојању култа овог божанства на централном Балкану, али и за подробнија размишљања о могућим аспектима под којима је бог поштован, идентитету његових поштоваоца и евентуалном познавању теологије култа бога месеца од стране аутохтоног становништва.

Сл. **1** Фигурина Мена из Виминацијума, бронза, II-III век н. е. (Миловановић 1986, 45, бр. 76, сл. 75)

Fig. **1** Figurine of Men from Viminacium, bronze, 2nd -3rd c. (Миловановић 1986, 45, бр. 76, сл. 75)

Култ бога Мена је у Горњој Мезији посведочен са три бронзане фигурине, од којих само прва статуета, пронађена на Виминацијуму, представља бога Мена. Друге две фигурине, са локалитета Обреновац и Пирот, представљају асимилацију иконографских елемената богова Мена и Сомнуса.

Бронзана статуета пронађена на Виминацијуму представља божанство као јахача (сл. 1).[7] Мен је приказан као гологлави младић у стојећем положају, са раширеним ногама и благо избаченим коленима. Дужа коса допире до рамена и подељена је по средини. Младић је обучен у кратку тунику, са огртачем преко леђа закопчаним на левом рамену, на коме се такође препознаје део месечевог српа који извирује испод косе божанства (десни део месечевог српа на десном рамену није сачуван). Између ногу се препознају трагови обраде за фиксирање животиње коју Мен јаше, а која је по мишљењу J. Мединија представљала коња, односно по мишљењу М. Ружић овна (Medini 1987: 181; Ružić 2005: 255, бр. 329). На основу чињенице да је Мен на већини до сада познатих представа приказан како јаше на коњу, склонији смо да се приклонимо претпоставци J. Мединија да је животиња

7 Бронзана статуета бога Мена висине 9 цм пронађена је приликом орања од стране сељака, на делу локалитета Чаир (Виминацијум), који припада цивилном насељу, Medini 1987: 180.

коју бог јаше на фигурини из Виминацијума био коњ.[8] Будући да недостају обе подлактице, евентуални атрибути у рукама фигуре се само могу претпоставити.[9] Обликовање главе младића (црте лица, коса), као и третман моделовања одеће, указују на груб и невешт рад провинцијског мајстора.

Иконографске представе Мена углавном подразумевају приказивање бога као младића у стојећем ставу, обученог у оријентално одело (тунику, панталоне, чизме) са огртачем, фригијском капом на глави и полумесецом на раменима. Мотив полумесеца, који на споменицима често представља редукован приказ Мена, најчешће и упућује да одређена иконографска представа заправо приказује божанство, а И. Н. Лејн и Б. Левик верују да на вотивним и надгробним споменицима број приказаних полумесеца кореспондира са бројем дедиканата споменика.[10] Нешто су ређе представе бога како јаше коња, овна, пантера, лава и пиле.[11] Такође, врло су ретке представе на којима бог седи и до сада су познате само са новчића града Гангре, са статуете бога Мена из Лидије и статуете бога Мена као бебе (Lane 1976:99).

Најчешћи атрибути божанства су пиле, глава бика (букранијум), шишарка, патера, штап, венац, некада грозд и сидро.[12] Пиле (кокошка, певац) очигледно је имало значајну улогу у култу бога Мена, у коме је био жртвена животиња божанства, али је потврђено да се налази и на иконографским представама на којима је Мен приказан како држи

8 Нажалост, не располажемо никаквим аргументом за изнесену претпоставку о идентитету животиње коју божанство јаше на фигурини из Виминацијума, изузев чињенице да је уобичајен начин приказивања Мена јахача подразумевао коња као животињу коју бог јаше, а да је приказ бога како јаше овна познат са свега три споменика атичке провенијенције (погледати фусноту 11). Територијално најближу аналогију фигурини из Виминацијума у контексту приказивања Мена са неком животињом представља статуета Мена са локалитета Турн Северин у Дакији, где је бог приказан у стојећем положају, са левим стопалом положеним на главу овна. Али, ова аналогија се не може узети у обзир у контексту претпостављања животиње коју Мен јаше на фигурини из Виминацијума управо услед чињенице да је у питању потпуно другачији, односно различит тип иконографске представе божанства. За фигурину Мена из Турн Северина погледати Ružić 2006: 255-256, sl. 330.

9 J. Медини предлаже да је можда једном руком бог држао коњске узде, док је у другој могао бити неки од атрибута карактеристичних за његов култ (скиптар, шишарка, двојна секира), Medini 1987: 181.

10 Lane 1976: 61. За представе полумесеца на вотивним и надгробним споменицима Мале Азије погледати Lane 1978: Pl. 1 и даље.

11 Са новца локалитета Лаодикеја (Laodiceia ad Libanum) позната је неуобичајена варијанта овог типа иконографских представа, на којој је Мен представљен како стоји и држи коња за оглав. Приказ Мена који јаше овна је познат са три атичке рељефне представе, на атичкој теракоти је представљен како јаше пантера (?), на два атичка споменика и новцу Нисе и Простане бог је приказан фланкиран лавовима, док је на атичком рељефу представљен како јаше пиле, Lane 1976: 99-102.

12 По мишљењу И. Н. Лејна, грозд указује на првобитни аспекат бога Мена као божанства плодности и вегетације, мада може имплицирати везу са богом Дионисом. На новцу града Анкире, Мен држи сидро у руци, док је на новцу града Олбасе приказан како јаше у војној опреми, са великим штитом у руци. Позната је и представа бога Мена са гранчицом палме у руци, а често је на фригијској капи божанства приказан и ловоров венац, Lane 1976: 105-106; Vollkommer 1992: 465, n. 42.

пиле или где су поред Менове главе приказани пилићи, као на пример на новцу града Простане (Levick 1971: 81). Мотив венца везаног траком је констатован на два надгробна споменика из Лидије и дванаест вотивних споменика из Антиохије и, по мишљењу И. Н. Лејна, нема хтонску димензију већ симболизује неку врсту победе.[13] Но, вратимо се иконографским представама Мена јахача. Као што смо већ поменули, на већини археолошких споменика животиња коју Мен јаше је коњ, док је ређе приказиван како јаше овна, пантера или пиле.[14] На рељефним представама, статуама, ситној бронзи и новцу, бог је приказан како јаше неку од горе наведених животиња или је само представљен у ставу јахања. Са територије Мале Азије је познато више локалитета на којима је констатован овај тип иконографских представа на новцу, као што су Апамеја, Ериза, Хадријанополис, Хидрела, Селеукеја итд. Међутим, на бронзаним фигуринама Мен је углавном представљен у стојећем положају, са скиптром у једној руци и патером у другој руци.[15] Иако нам директне иконографске аналогије фигурине из Виминацијума нису познате, као најприближније паралеле можемо навести статуете из Саклер музеја и Музеја у Бурдуру, које приказују бога Мена како јаше на коњу (Vollkommer 1992: 468, n. 99 и n. 104). Од рељефних представа, статуети Мена из Виминацијума је врло сличан мермерни рељеф из Бостона, такође пронађен у Бурдуру (Vollkommer 1992: 468, n. 96). Једина разлика у односу на претходно поменуте аналогије представља недостатак фригијске капе на глави бога Мена из Виминацијума, што представља реткост у односу на готово све, до сада познате, представе овог божанства. На рељефној представи Мена, Пана и Нимфе из Атине, бог је такође приказан гологлав, те је Ј. Медини претпоставио да иконографски узор за фигурину из Виминацијума можда треба тражити у грчким представама (Medini 1992: 181).[16] Будући да су нам позната још два споменика на којима је Мен представљен

13 У анализи симбола на епиграфским споменицима бога Мена, И. Н. Лејн разматра какву победу симболизује мотив венца са траком – да ли божију или победу дедиканта и победу над чиме (злом, грехом или можда смрћу), Lane 1976: 63. Са новца Антиохије из републиканског периода су познате представе богиње Нике која држи венац.

14 Најчешће представе Мена коњаника потичу са новца или рељефних представа малоазијских градова. Будући да се овај тип представа не појављује међу атичким рељефним представама бога Мена, П. Пендризет се пита да ли су малоазијске представе Мена на коњу млађег датума или је можда иконографија поменутих представа заправо проистекла из синкретизма Мена са другим анадолијским боговима, Pendrizet 1896: 105.

15 Представе Мена који стоји са скиптром у једној руци и патером у другој руци су заиста бројне, Vollkommer 1992: 464, n. 24-32. Поред овог основног иконографског типа представа Мена који стоји, познати су и прикази бога у стојећем положају са различитим атрибутима у рукама, као што су: скиптар и шишарка, Vollkommer 1992: 464-465, n. 33-41; скиптар и сидро, Vollkommer 1992: 465, n. 42; скиптар и грозд, Vollkommer 1992: 465, n. 43; патера и *thyrsus* – штап обавијен бршљеном и лишћем, Vollkommer 1992: 465, n. 44; скиптар и рог, Vollkommer 1992: 465, n. 45.

16 У питању је већ помињана мермерна рељефна представа атинске провенијенције из II века пре н. е., на којој су приказани бог Пан са сиринксом, Нимфа и у средини бог Мен у туници и огртачу, са полумесецом на раменима. Божанство је гологлаво и у десној руци држи копље, а у левој руци певца, Pedrizet 1896: 77; Vollkommer 1992: 471, n. 135.

гологлав и будући да су оба споменика атичке провенијенције (Legrand 1904:1393, fig. 4664, 1395, fig. 4671), сложили бисмо се са хипотезом J. Мединија. Сумарност статуете и одређена доза невештости моделовања, која се огледа у обликовању главе и неумешности приказивања црта лица божанства, упућују на II или III век н. е., као вероватни период настанка фигурине.

Друга потврда култа бога Мена на територији централног Балкана, у виду синкретичне фигурине Мен-Сомнуса, потиче са локалитета Обреновац (сл. 2).

У питању је приказ нагог младића представљеног у лету, са ослонцем на левој нози која почива на кугли (глобусу). Десна нога је забачена уназад и лебди у ваздуху. Младић на глави носи фригијску капу, чији крајеви падају на рамена, а коврџава коса је везана изнад чела у чвор. У левој, спуштеној руци се назиру остаци атрибута који недостаје, као и у десној, испруженој руци. Љ. Тадин претпоставља да је у десној руци божанство могло држати кесу, бакљу или ритон (Tadin 1979: 24, br. 45, sl. 44).[17] На леђима се могу назрети крила малих димензија. Детаљи фигуре, као што је фригијска капа, црте лица, мускулатура тела и целокупна пропорционалност фигуре, показују да је у питању врло солидан рад провинцијског мајстора. Став Мен-Сомнуса је преузет од фигура такозваних летећих Амора.

Сл. **2** Фигурина Сомнус-Мена из Обреновца, бронза, II–III век н. е. (Античка бронза Сингидунума 1997, 37, бр. 20)

Fig. **2** Figurine of Somnus-Men from Obrenovac, bronze, 2nd -3rd c. (Античка бронза Сингидунума 1997, 37, бр. 20)

Трећа фигурина, пронађена у Пироту на локалитету Пиротски град (сл. 3), врло је сличне иконографије статуети из Обреновца. Наг младић је приказан у лету, са

17 До сада су на територији централног Балкана констатоване четири бронзане фигурине бога Сомнуса. Две статуете су пронађене на локалитетима Црквенац (Борак) и Караташ, док су друге две фигурине бога Сомнуса непознате провенијенције. На три статуете је очуван атрибут ритона, који божанство држи у руци, док је атрибут који је Сомнус држао у другој руци, нажалост, непознат.
За детаљније погледати Величковић 1972: 54-55, кат. 78-80; Бојовић 1985: 30, кат. 20.

Сл. **3** Фигурина Сомнус-Мена из Пирота, бронза, II-III век н. е. (Миловановић 1986, 49, бр. 88, сл. 88)

Fig. **3** Figurine of Somnus-Men from Pirot, bronze, 2nd -3rd c. (Миловановић 1986, 49, бр. 88, сл. 88)

ослонцем на левој нози, док је десна нога забачена уназад. Као и код фигурине из Обреновца и овде божанство левом ногом стоји на кугли (глобусу). На глави Мен-Сомнуса је фригијска капа, а лице му уокружују увојци. Атрибут из десне руке испружене напред недостаје, као и атрибут из леве руке којом божанство као да је замахнуло на горе. М. Ружић претпоставља да се у десној руци налазио ритон, а у левој руци бакља (Ružić 2006: 195, sl. 254). На леђима младића су приказана крила полумесечастог облика. Статуета Мен-Сомнуса из Пирота је складно обликована, са одређеном минуциозношћу видљивој у пажљиво моделованим цртама лица и коврџама младићеве косе. Стилске карактеристике фигурине указују да је вероватно у питању импортован рад, из II или III века н. е.

Код статуета из Обреновца и Пирота, на синкретичну представу богова Мена и Сомнуса превасходно упућују елемент фригијске капе, карактеристичан за Мена, и елемент крила, типичан за иконографске представе Сомнуса.[18] Синкретизам Мена и Сомнуса проистиче из њихове заједничке улоге хтонских божанстава – чувара мртвих душа, односно *психопомпа*.[19] Иконографске аналогије статуете Мена-Сомнуса из

18 Сомнус је римски бог сна, изједначен са грчким богом сна Хипносом. Најчешће је приказиван као крилати младић са ритоном у руци, а услед функције божанства које окрепљује људе и доноси им сан и одмор, у римској уметности је често приказиван на мозаицима и саркофазима, Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 485-486. Некада уместо крила на леђима Сомнус има крилца у коси, Cumont 1942: 412, fig. 84. Чест атрибут бога је цвет мака, који Сомнус обично држи у једној руци, док је у другој руци представљен ритон, Cumont 1942: 397.

19 Већ смо поменули аспекат Мена као хтонског божанства, што потврђују не само његови епитети, већ и бројне представе бога са божанствима хтонског карактера као што су Хеката, Хермес, Деметра итд., Lane 1976: 84 и даље. Епитет *Katachthonios*, потврђен уз име бога Мена, указује на →

Обреновца и Пирота се могу пронаћи у бронзаној фигурини из Кембрића, али и у рељефној представи из Музеја у Измиту (Vollkommer 1992: 466, n. 65, 470, n. 128).

Под каквим је аспектима поштован Мен, односно Мен-Сомнус на територији централног Балкана? У случају фигурине бога Мена из Виминацијума је јасно да је божанство приказано у својој основној иконографској форми, односно у ставу јахања. Будући да је статуета пронађена изван војног логора у Виминацијуму, то јест у цивилном делу насеља, врло је вероватно да је представљала приватно власништво особе малоазијског, сиријског или грчког порекла, која је у богу Мену видела свога заштитника и чувара. Не треба искључити ни могућност да је у питању романизовани становник Виминацијума, који је провео извесно време у Малој Азији, у области где се поштовао Менов култ и који је прихватио уважавање истог. Будући да је непознат контекст налаза статуете Мена из Виминацијума, може се претпоставити апотропејски, али можда и хтонски, карактер бога под којим је он поштован. Вотивни натписи (превасходно малоазијске провенијенције) посвећени божанству указују да су међу највернијим поштоваоцима култа бога Мена били робови, ослобођеници, али у значајнијим центрима, попут Антиохије, и врло угледни и значајни грађани римског порекла (Lane 1976: 109–113). На поменутим епиграфским споменицима занимања дедиканата се ретко помињу, те само можемо претпоставити да је власник статуете бога Мена из Виминацијума можда био ослобођеник, лице у административној служби, трговац или занатлија. Друге две фигурине из Обреновца и Пирота у својој иконографији спајају особености два божанства хтонског карактера.[20] Стога нам се чини да у тумачењу њихове симболике не треба превише околишати. Врло је могуће да су обе фигурине, представљајући Мен-Сомнуса као бога хтонског карактера, али можда

..

његову улогу чувара гроба покојника, Lane 1990: 2165. Са друге стране, по мишљењу Ф. Кимона (F. Cumont), Плутархове речи које се односе на Хипноса/Сомнуса, а по којима „он заувек успављује смртнике, брине о њима и њиховим душама на путу ка бесмртности", дају за право претпоставци да је Хипнос заиста представљао *психопомпа*, водича душа умрлих, Cumont 1942: 368. П. Бојансе (P. Boyancé) такође анализира димензију Хипноса као психопомпа и тумачи Филонове речи „да је сан попут учења смрти, попут сенке и попут живота након смрти", као и мишљење јеврејског филозофа да је Хипнос онај који доноси блажену смрт, али и сигурно буђење у новом животу након смрти. Набрајајући различите иконографске представе Хипноса током античког периода, а које указују на његову улогу психопомпа, као најочитији пример такве улоге божанства П. Бојансе наводи фреску из римске гробнице породице Nasonia, на којој је у средини приказан крилати Хипнос са стабљикама мака и обореном бакљом (бакља је атрибут позајмљен од брата Танатоса/Морса). Фигуре крилатих Ероса, Амора и представе других иконографских елемената на фресци са јасном хтонском димензијом, по мишљењу П. Бојансеа, само потенцирају очигледну димензију Хипноса као оног који води душе умрлих у нови живот, односно као *психопомпа*, Boyancé 1972: 311, 314–315.

20 Поред синкретичних представа Мен-Сомнуса, познати су и синкретични прикази Мен-Сабазија, оличени у статуетама бога Сабазија са лунарним атрибутима бога Мена, Lane 1976: 90. Уједно, натписи пронађени у Риму из IV века н. е. посвећени богу Менотиранусу (*Menotyrannus*), представљају својеврсну потврду синкретизма богова Мена и Атиса, која можда датира и из ранијег периода, тачније из II века н. е., Turcan 1996: 68, Lancellotti 2002: 136.

и психопомпа, представљале гробни налаз и да су симболисале веровање покојника у поновно рођење и вечни живот. Превише очигледна симболика Мен-Сомнуса, настала мешањем атрибута два божанства која су између осталог поштовани и као чувари и заштитници мртвих, сматрамо да се превасходно може објаснити на овај начин.

Али, овде треба поменути још два евентуална аспекта под којима је бог Мен могао бити поштован на територији централног Балкана. Име овог лунарног божанства, *Маен*, врло је брзо хелинизовано у форму *Μήν* и довођено је у везу са речима *μήν, μήνη* (у преводу *месец*), што је по мишљењу Џ. Х. Рајта (J. H. Wright) и довело до трансформације бога са извесним соларним атрибутима у лунарног бога, чији главни симбол постаје мотив полумесеца (Wright 1895: 66).[21] П. Педризет, пак, одбацује изнету хипотезу и верује да је бог Мен одувек представљао искључиво лунарно божанство (Pedrizet 1896: 97–98). Симбол полумесеца, атрибут лунарних божанстава, често је приказиван на надгробним споменицима и саркофазима и од стране одређених аутора је тумачен као апотропејски мотив који представља редуковани приказ божанства у питању и његову заштиту покојника (Lunais 1979: 87). Уједно, Ф. Кимон, у студији о симболици надгробних мотива у римској култури, наводи да су по античким писцима питагорејска учења о месецу као симболу бесмртности у Риму углавном имала поклонике из имућнијих слојева становништва. Међутим, писац такође указује да бројни примери споменика са лунарним симболима, пронађени широм Римског царства, потврђују да ово веровање није било ограничено само на припаднике виших друштвених слојева, већ и на становнике нижег социјалног статуса који су такође усвојили лунарне мотиве са јасном апотропејском и есхатолошком симболиком. У овом контексту треба поменути мотив полумесеца присутан на одређеним надгробним споменицима на територији централног Балкана. Мотив полумесеца, најчешће приказан унутар фронтона или изнад натписног поља споменика, као лунарни мотив може представљати и супституит бога Мена. Анализирајући симбол месечевог српа на вотивним и надгробним споменицима у контексту култа бога Мена, Ф. Кимон је закључио да поменути мотив симболизује веровање дедиканта да ће његова душа наставити свој даљи живот у астралним сферама (Cumont 1942: 244–246).

Проблематике симболике мотива месечевог српа као редукованог израза бога Мена и веровања дедиканата споменика са овим мотивом у вечни живот душе у астралним сферама дотакао се J. Медини у раду о Меновом култу на територији бивше Југославије. Осврнувши се на вотивни споменик посвећен Dii Ascanii и Магни Матер из Омиша, као и на статуету бога Мена из Виминацијума, J. Медини се фокусирао на надгробне споменике са територије Македоније на којима је приказан мотив

21 В. Рамзи (W. Ramsay) верује да бог Мен поседује одређене карактеристике соларног божанства, на шта би по научниковом мишљењу асоцирало и његово име *Маен*, слично имену фригијског бога сунца Манеса, Pedrizet 1896: 97.

полумесеца, негде комбинован са мотивом шишарке, а негде са симболом розете или диска.[22] По мишљењу Ј. Мединија, посебно су значајни надгробни споменици из Кавадара и Попадије, на којима се мотив месечевог српа комбинује са представом шишарке, односно боровог дрвета, јер су оба симбола атрибути бога Мена, те се из тога даље може претпоставити да на поменутим споменицима представљају редукован приказ божанства (Medini 1987: 184). Дакле, по мишљењу Ј. Мединија надгробни споменици са мотивом полумесеца у комбинацији са шишарком, розетом и/или диском на територији Македоније би индиректно потврђивали култ бога Мена у овој области. Међутим, Н. А. Проева је одбацила претходно изнесену претпоставку Ј. Мединија, јер сматра да култ бога Мена није посведочен ни епиграфским ни археолошким споменицима на територији Македоније. Н. А. Проева такође верује да недостатак теофорних имена са основом *мен* – или ономастичких елемената који би имплицирали оријентално порекло дедиканта стеле из Кавадара додатно оснажују њену хипотезу о непотврђености култа бога Мена на територији Македоније.[23] Ипак, Н. А. Проевој можемо захвалити за скретање пажње на надгробни споменик из села Крушица (сл. 4), који је први објавио Н. Вулић и на коме је изнад натписног поља представљена вотивна ара изнад које је приказан мотив полумесеца.[24] Услед јединствене иконографске представе споменика, присуства лунарног симбола, али и нејасног порекла дедиканткињиног имена *Мома*, које може бити аутохтоне али и малоазијске провенијенције, Н. А. Проева оставља отвореном могућност да је на споменику из Крушица можда присутан утицај култа бога Мена (Proeva 1992: 38). У једном од својих радова, надгробног споменика из Крушица се дотакао и А. Јовановић, који је

22 Вотивни споменик посвећен Dii Ascanii и богињи Магни Матер је пронађен на месту античког локалитета Онеум (Омиш) и, по мишљењу Ј. Мединија, термин Dii Ascalonitani (Ascanii) указује на епитет *Аскаенос*, својствен богу Мену. Стога Ј. Медини закључује да је овај споменик вероватно посвећен боговима Менима Аскаенима и богињи Магни Матер, у извесној мери синкретизованој са богињом Дијаном и њеном лунарном димензијом. Помињање више богова Мена (Dii Ascanii) Ј. Медини објашњава претпоставком да је дедикант вероватно мислио на једног бога Мена Аскаена који је у себи обухватао особине настале из различитих епитета бога Мена, тј. из различитих функција које је божанство имало, Medini 1987: 176-180. Оно, међутим, шта Ј. Медини није узео у обзир јесте чињеница да је вишеструко помињање једног те истог бога/богиње на малоазијским надгробним споменицима могло означавати ојачавање заштите божанства у питању према дедиканту, као што је случај са надгробним спомеником из Лидије, где се завет упућује ка неколико богова Мена у циљу да њихов мултиплицитет обезбеди што јачу могућу заштиту покојнику, Lane 1976: 54, 79.

23 Н. А. Проева сматра да би симбол полумесеца на стели из Кавадара, као и два полумесеца у фронтону надгробног споменика из села Мартолци, пре означавали култ богиње Семеле. Уједно, она претпоставља да се и богиње Хеката, Артемида или Диоскури могу узети у обзир као божанства чији је редуковани приказ представљао симбол полумесеца на одређеним надгробним споменицима из Македоније, Proeva 1992: 110.

24 У питању је надгробни споменик са профилисаним натписним пољем и натписом, изнад кога је приказан жртвеник на коме је мотив полумесеца. Са обе стране су приказани, по мишљењу Н. А. Проеве, стилизовани листови и лозице, односно по мишљењу А. Јовановића закривљене стреле и змије које кривудају навише, Вулић 1941-1948: 201, бр. 398; Proeva 1992: 38-39; Јовановић 2005: 513.

Сл. **4** Споменик из Крушица, II-III век н. е. (Вулић 1941-1948, 210, бр. 398)

Fig. **4** Monument from Krušice, 2nd -3rd c. (Вулић 1941-1948, 210, бр. 398)

иконографску представу на споменику протумачио као идеју *imitatio Apollonii*, односно синкретични спој Аполоновог тријумфа и хиперборејског повратка. По мишљењу А. Јовановића, мотив месечевог српа приказан изнад жртвеника би представљао сублимацију извесног лунарног божанства попут бога Мена или богиња Луне, Дијане или Хекате (Јовановић 2005: 513–516). Овим дискусијама споменика из Крушица бисмо додали ново мишљење, произашло из подробне анализе вотивних споменика бога Мена из Пизидије. Наиме, анализирајући иконографске представе Мена пизидијске провенијенције, уочили смо да је на неким споменицима мотив полумесеца положен на одређену врсту подеста (Hardie 1912: fig. 11, inscr. 23–25, 28, fig. 12, inscr. 36–37, fig. 13, inscr. 39–48, fig. 14, inscr. 52–53, fig. 15, inscr. 62; Lane 1978: Pl. XXV, f. 1, f. 5, Pl. XXVIII, f. 1, f. 4, Pl. XXXIII, f. 4–5). Будући да не располажемо фотографијама, већ само сумарним цртежима споменика у питању, немогуће је проценити са сигурношћу тачан облик или функцију подеста на којима почива месечев срп. Уједно, на неколико споменика смо уочили орнаменте налик мотивима лозице и стилизованог листа, врло сличне мотивима присутним на споменику из Крушица. Управо из свих ових наведених разлога сматрамо врло могућом претпоставку да се на споменику из Крушица у лунарном орнаменту можда заиста може препознати редуковани приказ бога Мена (Hardie 1912: 143, fig. 16; Lane 1978: Pl. XLIII, fig. 2).

Остављајући отворене могућности у контексту препознавања утицаја или можда чак и симбола бога Мена на одређеним споменицима централног Балкана, закључујемо наше разматрање култа овог божанства на поменутој територији. Малобројност култних споменика Мена указује да је бог био уважаван од стране уског круга верника, који су га поштовали у приватности својих кућа, где су статуете божанства вероватно и стајале унутар *sacrarium-a.* Док при тумачењу евентуалних аспеката Мена на примеру бронзаних фигурина бога нема већих лутања, дотле сматрамо да значајнији опрез треба испољити при тумачењу лунарних симбола на централнобалканским надгробним споменицима и приписивању истих баш кругу култних споменика овог малоазијског божанства. Оно што се са сигурношћу, међутим, може сматрати јесте да је култ бога Мена био познат и на територији централног Балкана, можда искључиво од стране становника малоазијског, сиријског или грчког порекла, али можда и од стране романизованог аутохтоног становништва и то у периоду II и III века н. е., времену афирмације и популарности теологије и доктрине култова других малоазијских богова и богиња.

* Чланак је резултат рада на пројекту „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (бр. 177007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anderson, J. G. C. 1913
Festivals of Mên Askaênos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia, *JRS* Vol. 3, part 2: 267–300.

Бојовић, Д. 1985
Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак МГБ* XXXII: 19–49.

Boyancé, P. 1972
Études sur la religion romaine, Rome.

Cumont, F. 1942
Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris.

Gavrilović, N. 2010
Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Gostar, N. 1960
Men Aneiketos in a bi-lingual inscription from Dacia, *Dacia*, IV: 519–522.

Hardie, M. M. 1912
The Shrine of Men Askaenos at Pisidian Antioch, *JHS* Vol. 32: 111–150.

Јовановић, А. 2005
Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18/1: 509–530.

Lancellotti, M. G. 2002
Attis Between Myth and History: King, Priest and God, Leiden.

Lane, E. N. 1971
Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. The Monuments and Inscriptions, I, Leiden.

Lane, E. N. 1975
Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. The Coins and Gems II, Leiden.

Lane, E. N. 1975a
The Italian Connections: An Aspect of the Cult of Men, *Numen* Vol. 22/3, Leiden, 235–239.

Lane, E. N. 1976
Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis, Interpretations and Testimonia III, Leiden.

Lane, E. N. 1978
Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis . Supplementary Men-Inscriptions from Pisidia, IV, Leiden.

Lane, E. N. 1990
Men: A Neglected Cut of Roman Asia Minor, *ANRW* II. 18. 3, Berlin-New York, 2161–2174.

Legrand, A. 1904
Lunus, in: Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* Tome III, Deuxieme partie (L-M), Paris, 1392–1398.

Levick, B. 1971
The Table of Mên, *JHS* Vol. 91: London, 80–84.

Lunais, S. 1979
Recherches sur la lune. Les Auteurs latins de la fin des Guerres Puniques à la fin du règne des Antonins I, Leiden.

Medini, J. 1987
Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV: 175–187.

Palmer, R. E. A. 1978
Severan Ruler-Cult and the Moon in the City of Rome, *ANRW* II. 16.2, Berlin-New York, 1085–1120.

Pedrizet, P. 1896
Mèn, *Buletin de correspondance hellénique* Vol. 20, Paris, 55–106.

Proeva, N. A. 1992
Uticaj doseljenika na razvoj kulturnih prilika u rimskoj provinciji Makedoniji, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Ricl, M. 1995
Svest o grehu u maloazijskim kultovima rimskog doba: ispovedanje ritualnih i etičkih sagrešenja u meonskim i frigijskim kultovima, Beograd: Scripta International.

Ružić, M. 2006
Kultna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Saprykin, S. J. 2009
The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects, *Black Sea Studies 9: Mithridates VI and the Pontic Kingdom,* Aarhus University Press, 249–276.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1979
Речник грчке и римске митологије, Београд: Српска књижевна задруга.

Tadin, Lj. 1979
Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Beograd.

Turcan, R. 1996
The Cults of the Roman Empire, Harvard.

Величковић, М. 1972
Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју / Petits bronzes figurés romains au Musée national, Антика IV, Београд: Народни музеј.

Vollkommer, R. 1992
Men, *LIMC* VI, 1, 2, Zürich-München, 462–473.

Вулић, Н. 1941–1948
Антички споменици наше земље, *Споменик* СКА XCVIII: 1–335.

Wright, J. H. 1895
A Votive Tablet to Artemis Anaïtis and Mên Tiamu in the Boston Museum of Fine Arts, *Harvard Studies in Classical Philology* Vol. 6, 55–74.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

CIL	*Corpus inscriptionum Latinarum*
Годишњак МГБ	*Годишњак Музеја града Београда,* Београд
LIMC	*Lexicom Iconographicum Mythologiae Classicae*, I–VIII, Zürich–Münich, 1981–1997; VIII, Zürich–Düsseldorf, 1997

Nadežda M. GAVRILOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

On the Iconography and Cult of God Men in the Roman Provinces of the Central Balkans

Hitherto not very much known lunar deity, god Men is confirmed in the central Balkan Roman provinces on the basis of the discovery of one bronze figurine and two statuettes that represent syncretistic form of gods Men and Somnus. Although unconfirmed epigraphically cult of god Men was without doubt known in the central Balkan provinces during 2nd and 3rd century. He was venerated by small group of believers possibly of Asia Minor, Syrian or Greek descent but also perhaps by Romanized inhabitants who had spent some time in Asia Minor where they adopted theology and doctrine of the cult of this deity. The analysis of iconography and attributes of the figurines indicated assumed apotropaic and chthonic aspect of the way Men was venerated most probably in private shrines –*lararia* of the owners of figurines. The fact that motif of crescent represented main symbol of the god Men on votive and funerary monuments had an impact on revising the earlier analyses of certain funerary monuments from the territory of Macedonia and their identification as cult monuments of the Asia Minor deity. Study of iconography and epigraphic analysis of the given monuments resulted in conclusion that monuments where the name of god Men is absent but which have the motif of crescent could not be easily identified as monuments of the mentioned deity except if there is recorded iconography analogous to already confirmed iconography on votive and funerary monuments of that deity from other parts of the Roman Empire.

UDK 904:177.72(398) ;
711.4:061.27(398)
ID=187744780

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Dragana D. MLADENOVIĆ
University of Oxford, St Hugh's College

Euergetism and Private Munificence in Moesia Superior: Assessing the Role of Civic Pride in the Monumentalisation of Upper Moesian Cities

Abstract: *Euergetism, a complex phenomenon of private munificence for the public benefit, appears in various areas of the Roman empire, at different times and for different reasons. Though a common denominator of civic life of the Empire, euergetism appears in various regional variants since its form and dynamics were shaped by the social and cultural context in which it is practiced. In this paper I explore the characteristics of euergetic practice in Moesia Superior. First, I will focus on briefly explaining the phenomenon and its role in the Roman society in general, before I move on to an analysis of Upper Moesian epigraphic attestations of euergetism. This evidence will be contextualized within the framework of the euergetic practice from other parts of the Roman Empire in order to tease out trends and peculiarities of the local euergetic practice. The influence of constructional benefactions on the urbanisation and monumentalisation of cities in the province will be assessed in the concluding sections.*

Key words: *euergetism, civic munificence, ob honorem, summa honoraria, urbanization, Moesia Superior, constructional benefaction, epigraphy*

In this paper I would like to examine how widespread the phenomenon of euergetism was in the province of Moesia Superior, and what its practice might tell us about the nature of the urban municipal society in the province. Euergetism is a term coined by modern historians derived from the Greek words εὐεργετεῖν (do good), and εὐεργεσία (benefaction), and is often defined as 'private munificence for the public benefit' (Veyne 1990: 10 and 60, n. 3). On the surface, euergetism might seem equivalent to patronage, which is a related phenomenon;[1] but patronage can manifest itself at any level (including between individuals), while euergetism exists exclusively between an individual and a civic body. Furthermore, patronage is always voluntary, while euergetism is not.

Private munificence that falls under the heading of euergetism can take three institutionalized forms: 1. *sportulae* (cash handouts) and sponsorship of grain supply, 2. *ob honorem* benefactions and *summae honorariae,* and 3. constructional benefactions. I will return to

1 For a detailed discussion of patronage in the Roman world see: Saller 1982; Wallace-Hadrill 1989.

each of these in turn in the analysis of the Upper Moesian material. Before I move on to this, I will give a brief outline of history and practice of euergetism in the Classical world.

Euergetism in the Classical world

Veyne dates the euergetic phenomenon between 300BC and *ca*. AD300, placing its origin into the Hellenistic period and explaining it as a result of the specific peculiarities of the Greek society (Veyne 1990: 156). In its earliest form, euergetism was the prerogative of the Hellenistic kings, who granted fiscal benefits to cities, and the cities themselves, which bestowed honours upon citizens whose actions benefited the city. In later periods, the practice remained widespread and traditional in the East. We can see two types of euergetism there: firstly, every rich person was expected to stage banquets and entertainments of all kinds, simply by virtue of their elevated status; and secondly, those that ruled were expected to pay for their offices, as every public function tended to become a liturgy and required so-called *ob honorem* payments into the city treasury (voluntarily promised by the incoming magistrate or priest on the occasion of their election). In the Hellenistic period the magistrates performed the duties of their office at their own expense, a practice that continued into later periods as well, and an important part of every candidate's bid was a promise of a large *ob honorem* payment. By the Roman period the practice had spiralled out of control, with magistracies going to the highest bidder, and the Romans therefore limited *ob honorem* donations.

In the Roman world, the practice of euergetism became institutionalized. If one is to judge by the surviving examples, it is likely that the charters drawn up for cities, such as the extant one for Tarentum, would have included requirements for the building of monuments or the provision of games by magistrates; general legislation to this effect was passed in Rome some time after 90 BC (Pobjoy 2000). Roman towns were self-sufficient in many respects, and the majority of building and maintenance work was provided out of their own resources. The funds of a city could be substantial, and consisted of taxes, tolls, rents, income from land or urban property, and payments for office by town magistrates: *summa honoraria*. *Summa honoraria* was a compulsory fee, fixed by municipal statute, and payable by every new magistrate, priest or councilor for the honour of being elected; it was thus not a civic benefaction at all, unless someone chose to pay more than required. In some cases *summae honorariae* must have been the single most important source of funds, providing substantial sums (in 2nd century Djemilia in North Africa the compulsory payments for office were 2000 HS (Frere 1985: 35), a considerable amount considering a standard legionary was paid 1200 HS in this period; in contemporary Timgad the *flamen* paid 10000 HS while the *duovir* paid 2000 (Duncan-Jones 1985: 31).

However, the capital available to town councils was limited for a number of reasons; and they derived further funding from the local elite in the form of voluntary *ob honorem* pay-

ments, not unlike those discussed above for the Hellenistic world, and voluntary donations. Donors were various and the range of amenities immense. Possible benefactors included the emperor himself or one of his representatives (provincial governors and legionary commanders); corporate bodies or groups (*civites*, *vici*, *collegia*, vexillations of soldiers); and notable individuals, including civic magistrates, priests, military men and notable freedmen (Blagg 1990: 14). Benefactions could be material gifts of various kinds: monuments, structures, money handouts, gifts in kind, banquets, games or theatrical plays. The choice of a gift depended on a series of factors, such as public interest and needs, examples set by past donors, public demand, official duties, etc.

These prominent individuals gained honour as a reward for their munificence. Honour (*honos*) was an important agent in the exercise of power in the Roman Empire[2] and the conduct of every official from the emperor to the local official was affected by it. Civic euergetism was one of the important mechanisms for acquiring and enhancing honour. There were clear ideas and expectations regarding what it was proper for honorable men to donate, as one of the moral obligations of a good citizen (*Cf.* Seneca, *De beneficiis* 1.11–15; Pliny *Ep*. 1.8.8–15, Cicero *De Officiis*, 2.52–90), and what appreciation they could expect in return: reputation, a public position, an appointment to public office or priesthood, the acclamation of a person as 'patron', a honorific statue, honorary seats in the theatre, or posthumous recognition through public funerals (Mackie 1990: 186). Putting up a dedication inscription was an honour in itself, and as well as any erected structure it would have remained as a permanent memorial to the donors and their family.

Voluntary euergetism became prevalent during the Imperial period, with the first donations of this kind appearing in the last fifty years of the Republic. At first the *triumphatores* were almost the only ones who built such monuments, using their war booty, as decency decreed that the general should not keep it. Accordingly, they gave banquets and constructed buildings, all with religious pretexts: trophies, temple porticoes and theatre-temples (Veyne 1990: 234). The capital flourished at the expense of the conquered provinces, as private benefactors concerned themselves only with Rome. However, this situation started to change during the reign of Augustus. He was a prolific builder,[3] who significantly built for the first time in the provinces, and encouraged others to do so as well. His new established policy that only the emperor and the Senate had the right to build in Rome had extensive effects: the magistrates, members of the imperial family and other *euergetai* had to look for other locations for their benefactions, which led to an increase in provincial building. Local noblemen in towns throughout the empire followed this trend, and the Augustan era marks a starting

2 See: Barton 2001; Lendon 2001, esp. ch. 2.

3 He has 'turned Rome from the city of brick to the city of marble' (Suetonius, *Augustus*: 28), and his benefactions of this kind are some of the most prominent parts of the *Res Gestae*.

point in widespread provincial euergetism (Lee 2006; Wallace-Hadrill 2008; Ward-Perkins 1970; Woolf 1995; Woolf 1998; Zanker 1988).

Urban munificence reached its peak, in quantity and complexity, during the second century AD (Mackie1990: 184). In the west, a change in the nature of urban benefactions appeared in the third century. To a certain extent, these financial investments continued in the form of the provision of defences (Walker 1981: 192). Towns where new traditional buildings were invested in are exceptions, and were usually those where the emperor was resident (*e.g.* Arles, Trier (Blagg 1981: 185)). At the same time the east experienced a similar trend, but somewhat less pronounced. During the third century fewer buildings were constructed, and sponsorship moved to cultural and religious activities. By the fourth century AD building works mainly relate to repairs. The overall decline in this practice resulted from economic decline, administrative centralization, and a new trend of directing munificence towards the Church (Brown 1978: 49; Liebeschuetz 2001).

Regionalism of euergetic practice: case study of Moesia Superior

The institution of euergetism was introduced to the provinces along with other aspects of civic life; however, it did not spread equally through the Empire. While epigraphic material reveals similarities in civic euergetism in diverse parts of the Roman word in terms of wording, gifts, and procedures involved, euergetism in each region, and even in each city (when there is sufficient evidence to discuss it, such as at Pompeii (*cf*. Laurence 1994)), had its own pace and characteristics, depending on the local cultural and historical context in which it took place. The practice of euergetism was shaped by interactions between individuals, cities and the central power, as well as local cultural experiences,[4] which makes it essential to study it on a local scale.

Furthermore, the nature of the evidence used necessitates a regional approach. Our main source for studying euergetism is epigraphy. Epigraphy has its limitations as a source of historical research; these limitations have been discussed at length elsewhere (Bodel 2001: 6–10), and here I would like to stress just those that affect the shape of the dataset I will be using here the most: uneven investigation of different territories, local availability of suitable stone (which is considered one of the main reasons for the low levels of attested euergetism in Britain), subsequent regional history which affects survival rates, and, most importantly, the presence and nature of the local 'epigraphic habit' (MacMullen 1982; also relevant Mackie 1990: 182; Woolf 1996). These variables work on a local level, and could not have been very different over the territory of the province of interest to us here, which justifies the choice of Moesia Superior as an area of case study.[5] In the analyses that follow I have used

4 For a detailed bibliography see: Lee 2006: 7–14.

5 A wider Balkan study of euergetism would certainly be a worthwhile exercise, bound to produce interesting results, but that would be a topic for another paper. Choosing Moesia Superior is also done in homage to Prof. Jovanović, in memory of whom this paper is written.

only published inscriptions, and have relied on the dating of other investigators whenever reliable. The Heidelberg Epigraphic database was used as a reference collection for inter-provincial comparisons.

So what kinds of euergetism do we have attested in Moesia Superior?

I *Sportulae* (cash handouts) and grain handouts are not attested. This is in itself not surprising, since such benefactions are not commonly attested in the most euergetism-prolific areas either. The institution of *sportulae* was only developed in towns where civic euergetism began earlier and urbanisation was more advanced. It is prominent in Central Italy (Latium, Umbria, Picenum), decreases in North Italy, and is found only exceptionally in Belgica, Aquitania, Lusitania or Tarraconensis (Mrozek 1987: 115f). Furthermore, in Africa, Gaul and Spain, *sportulae* and grain supply seems to have been made and commemorated only in times of desperate grain shortages, and were not frequent at normal times (Lee 2006: 84-98).

II Some payments in return for a local magistracy or priesthood have been found in Moesia Superior, and they all fall into the category of *ob honorem* benefactions. No payment of a *summa honoraria* is recorded,[6] although such payments must have taken place. As mentioned earlier, the practice and level of *summae honorariae* seems to have been fixed by municipal statute and was payable by every new magistrate, priest or councillor, and we have no reason to think such a proviso was not included into the charters of the two Upper Moesian deductive colonies, Scupi and Ratiaria, and was possibly a practice introduced into Singidunum, Viminacium, Remesiana, Margum, Ulpiana, Horreum Margi, Naissus and Municipium DD when these settlements acquired a municipal status.[7] The fact is, however, that payments of *summae honorariae*, being compulsory, were not commemorated, except when someone chose to pay more than was required. It is only in these cases that they were normally recorded, this extra gift being expressed as either *ampliatio* or *adiectio*, but such an occurrence has not been recorded in Moesia Superior.

There are four inscriptions attesting *ob honorem* donations in Moesia Superior (Table 1). They all come from the area of Viminacium, and can be dated between 131 and 230 AD. Two commemorate *ob honorem* payments made by decurions on their election into the *ordo* (1, 2), while the other two donations were made on the occasion of elections of a *flamen* (in case of no. 3 by the father of the elected priest). Gifts included erection of altars to state deities (IOM Conservator and Ceres Augusta, nos. 1 and 3) and statues (4; monument no. 2 could be either a statue base or an altar). In two cases the gift is dedicated to the Emperor (3) and the Imperial family (4). In two cases values have been recorded: Marcus Petronius Pierio gave 10 pounds of silver (in a form of a statue?) and 100,000HS (3), while Marcus Antonius Ponticus'

6 *Contra* Mirković 1986, 48, who lists a mixture of *ob honorem* payments and voluntary benefactions that cannot be classified with certainty as *summa honoraria*. When such payments are commemorated their nature is clearly stated (*cf*. Lee 2006: 99–110).

7 On municipalisation of the province see Mirković 1968; Mirković 2005; Mócsy 1970; Tatscheva 2005.

gift was worth 50 pounds of silver (4). The sum of 100,000HS that Pierio paid in is indeed a large sum, but 50 pounds of silver (according to some calculations potentially worth around 30,000HS (Kisch 1979)), is not insignificant either.[8] Such payments, if these were representative of a trend and not exceptions, could have had a major role in assisting municipal finances, and represent a significant contribution to urban improvement. On the other hand, it has been noted elsewhere that *ob honorem* gifts were recorded primarily when exceptionally high,[9] so these gifts probably represent cases of exceptional generosity. Bearing in mind that *ob honorem* were sums voluntarily promised by the incoming magistrate or priest, usually in the course of their election campaign, it is interesting to note that rivalry in Upper Moesian municipal politics was at times lively enough to incite such measures.

It is also interesting to note that the choice of gifts closely follows fashions from elsewhere in the empire. Statues, altars and other religious edifices, dedicated mainly to state deities or to the emperor, form the majority of the *ob honorem* gifts in Spain (Lee 2006: 103ff). Here statues dedicated to deities or the emperors comprise 55% (of 47 cases); if we include altars and other religious structures, 72% of *ob honorem* benefactions were religious. Priests are among the most common donors of such benefactions, which seems only appropriate, while the choice of state deities or the emperor as recipients underlines the show of allegiance inherent in these acts. All of the recorded Upper Moesian donors were evidently immigrants into these lands,[10] and they probably brought with them the knowledge of fashions in this practice, which would explain its close correlation with empire-wide trends.

Inscription no. 2 introduces a complex relationship into the equation, the influence of the town senate. In this case the town provided a place for the erection of the unknown *ob honorem* benefaction. Clearly the Senate chose the location for the monument, and its involvement might not necessarily have ended there. When magistrates and priests undertook expenditure in connection with their appointment for a public service, there were a number of ways in which that money could be spent (on buildings, games *etc*.), and the local Senate had some say in this. Evidence from the remains of municipal and colonial charters hints at the existence of customs according to which the administrators were bound by complex rules, and by decrees from official bodies, which affected their spending of money for the public benefit (Pobjoy 2000: 91). The extent of this influence is not clear, however, and other than deciding on the category of the benefaction, *ordo* could not necessarily control the direction which generosity took after that. For example, if a constructional benefaction was chosen, it seems that a choice of the building to be erected lay upon the benefactor. This sometimes resulted in somewhat bizarre situations where a city had an abundance of some

8 For a comparison with north-western provinces see: Frézouls 1984: 50–1.

9 *E.g.* in Gaul (Lee 2006: 176–225).

10 For possible origins see commentary of the corresponding entries in the *IMS* vol. 2.

amenities, some of which might be considered superfluous, and at the same time lacked some more basic facilities.[11]

We should keep this in mind when we proceed to look into construction as a form of euergetism. Although we have no evidence of a construction being undertaken as a part of an *ob honorem* obligation, such a possibility should not be excluded, since euergetistic text may conceal such obligations, either deliberately, or due to incompleteness of the surviving evidence. Furthermore, building activity financed from public money is only rarely attested by inscriptions, so the number of buildings raised by the *ordo* in this way may have been substantially larger (Mackie 1983: 119).

III Constructional benefactions account for the greatest number of manifestations of euergetism in Moesia Superior. When we bear in mind that 'the majesty of the Empire [was] expressed through the eminent dignity of its public buildings' (Vitruvius I, 1, 2), it is not surprising that many chose this way to manifest their benefactions.

The provision of cities with buildings depended much on private munificence and euergetism. Table 2 contains all the known building inscriptions from the province, not all of which are euergetic.[12] There are 29 of them, and they constitute only 2.15% of the inscriptions found in the province, which is slightly less than in the neighbouring provinces (Moesia Inferior 5.45%, Dalmatia 2.26%, Dacia 2.95%, Pannonia Inferior 2.37%),[13] and comparable with the profile of the north-western provinces (Aquitania 2,07%, Belgica 2,3%, Lugdunensis 3,3%, Germania Inferior 2,86%, Germania Superior 4,05%). The majority of inscriptions whose provenance is securely known come from cities (fifteen), then forts (four), while other derive from rural settlements and the mining districts. The high proportion of urban inscriptions is to be expected and is comparable with other provinces. The closest parallel in terms of distribution is that of Germania Inferior, another province with a significant military presence, whose garrisons also appear as alternative foci of building and euergetistic activity (Frézouls 1984: 30).

Let us turn to the donors. Somewhat surprisingly, almost half of the inscriptions commemorate imperial building projects (fourteen); two those of military units, one of which was put up by the *coloni* (bringing the number of collective initiatives to three), and one by a veteran, while the rest were provincial or municipal dignitaries. The number of imperial benefac-

11 *E.g.* Castulo in Tarraconensis came to have a theatre while the town walls were decaying, Mackie 1990: 122.

12 Table 2 is taken, with minor modifications, from Mladenović (in press). Altar and statue dedications were not taken into account.

13 The percentages were calculated by using the online search engine of the Heidelberg Epigraphic Database (which has a very good coverage of the Upper Moesian area), on August 30, 2008. The method used is that of Frézouls 1984; Frézouls' figures could not have been integrated directly since his analysis included statue dedications as well.

tions is misleading, however, given that seven were large-scale works of strategic and military importance (Tiberius' construction of the road through the Iron Gorge, and Domitianic and Trajanic works on the infrastructure in the same area)), and not euergetic at all. Once these works are excluded, only Severan restorations would remain as examples of imperial munificence. To this number, one should probably add two Hadrianic building projects which we have reason to believe were imperial as well: the construction of the Ratiaria aqueduct (built into which bricks with the stamp IMP HAD were found (Bollini 1980: nos. 1–5; Morfova 1963: nos. 21–3)), and possibly the theatre at Scupi, whose design and opulence exceeds other buildings in the province. Hadrian's journeys though the region might have been occasions for these donations.[14] If the identification of an amphitheatre in Viminacium proves to be correct (Korać *et al.* 2006), this might be another one to be added to the list, since amphitheatres were rarely built from private sources (Duncan-Jones 1982: 75).

The emperor was, of course, potentially the most influential individual benefactor in the state. In the event of a natural catastrophe, such as fire or earthquake, or after the destruction of a city by an enemy, it was the emperor that came to aid. Emperors had an unprecedented access to resources, both human and material (*e.g.* the imperial-owned quarries), and the required know-how (Duncan-Jones 1985: 28). Major enterprises carried out in towns and regions were naturally the ones authorised and sponsored by emperors. The building and maintenance of roads, water-system, bridges, walls, and irrigation are typical benefactions,[15] and our examples of roads, canals, and a *praesidium* all fall into this category (nos. 1–6, 8, 14). However, with few exceptions, emperors did not take a personal interest in erecting structures in distant cities.[16] Their role was to authorise building projects presented to them, and grant help in the form of financing, material or expertise. At times the emperor had to intervene when the wastage of resources through competitive over-spending became apparent.[17]

Usually an emperor merely gave the green light to the governor of a certain province to take the sum in question from the *fiscus* of the province; in other words, he relinquished a sum of money which had been paid in taxation and gave it to the city, which was thus enabled to put up its building (Veyne 1990: 364). In such cases inscriptions would name an emperor as a benefactor without him having any further involvement, and this might be true of some of the imperial building in Moesia Superior as well (inscriptions nos. 2, 9 and 10 explicitly mention the mediator).

14 The visits could have taken place in 118, 124 or 133, *cf.* Syme 1988.

15 For details on individual building programmes of emperors in the provinces see: Bourne 1946; MacMullen 1959.

16 Hadrian being one such example, *cf.* Boatwright 2000: 108–71.

17 Correspondence of Pliny the Younger and Trajan, during the time that Pliny was governor of Bithynia, provides many examples; see also Walker 1981: 190.

Furthermore, a large portion of restoration, which seems to have been somewhat unattractive to other urban benefactors, was carried out by emperors. For example, roughly 2/3 of all attested restoration works in Roman Britain were imperial projects (Blagg 1990: 18). The percentage is not as high in Moesia Superior, as a number of private restorations have been attested as well, but on the other hand all of the confirmed imperial non-infrastructure involvement is limited to restorations (*cf*. the Severan benefactions). Similarly, in Gallia and Germania, presence of the emperor in non-essential building projects is completely exceptional (Frézouls 1984: 33). With no cities prior to the late 1st century, Moesia Superior clearly missed out on the great wave of imperial munificence in the Julio-Claudian epoch, when the monumentalisation of many cities took place.[18]

Private individuals were the single most important constructional benefactors in many parts of the Roman world. In rich provinces it was not uncommon for private benefactors to spend sums equivalent to imperial expenditures. Africa abounded in extremely rich individuals, and some of the most expensive individual benefactions are from this area; for example, 600,000 sesterces was paid for a temple in Lambesis, but we also know of privately built African aqueducts which could have cost millions. In fact analysis of public buildings erected in Africa between Trajan and Caracalla revealed that publicly-financed buildings comprised 42% of the whole, and the remaining 58% were privately financed (Duncan-Jones 1985: 31). Large benefactions were not unusual elsewhere, either; we know, for example, of three privately financed amphitheatres in Gaul (Drinkwater 1979: 241). It is evident, however, that individual municipal euergetism grew weaker as one moved further north from the Mediterranean. It was replaced by collective initiatives in Belgica and military benefactions in Germania Inferior (Blagg 1990: 21).

According to the available evidence, private individuals did not contribute much to urban building in Moesia Superior (*cf*. Table 2): six temples/shrines, a bath, and a restoration of a *porticus* and *balneum*. Other than 2,000HS paid for a restoration (no. 21), no details of sums spent have survived. No city can be singled out as particularly fortunate; Viminacium, the provincial capital, had just slightly more benefactions than other towns. As a close comparison, Sarmizegetusa has many more attested private constructural donations, as well as several imperial ones: the forum and aqueducts seem to have been imperial gifts (Alicu and Paki 1995: 14–16). It is also clear that there is not much difference between military and civic areas, a phenomenon also observed in Britain (Blagg 1990).

The nature of euergetic constructions across the empire is extremely varied, and the vocabulary used is generally too imprecise to give an idea of the real scope of the opus: *aedes, templum, porticus*, etc. bring only vague indication, while formulations like *opus perfectum* (no. 29) do not tell us anything. The great majority of monuments attested this way across the

18 For Spain see Keay 1995.

empire are sacred: about a half of all individual benefactions in the north-western provinces are religious,[19] in Britain sacred structures and statues account for 75.3% of private donations (Blagg 1990), while temples and altars were most common in Africa and Spain as well (Lee 2006: 111–22). The ratio in Moesia Superior, with six out of nine confirmed donations being religious buildings (*cf*. Table 2), conforms to the general trend. The prevalence of religious donations could indeed mean that they were the most common, and many undoubtedly represented acts of religious devotion that acted as benefactions in a public context. However, we must also exercise some caution, and allow for the possibility that this predominance might be less reflective of the state of things, and be due to the circumstances of evidence preservation: religious dedications might have preserved better due to their sacred nature, and that of the structures they stood on. Interestingly, a number of religious dedications come from non-urban areas, a phenomenon also observed in Belgica, Lusitania and parts of Tarraconensis (Lee 2006: 296).

Other structures attested are all from an urban context and include baths, a *balneum* and a *porticus*, buildings both pleasant, useful and profitable for the community. The above mentioned relatively high proportion of privately funded restorations should be emphasised as well, as evidence from elsewhere indicates that in the large majority of cases benefactors chose to erect a new building. Restoration or an addition to the monument did not seem to be attractive, especially since the upkeep of an existing structure could be more expensive than building a new one (Curchin 1983: 229). For this reason, Antoninus Pius encouraged expenditure on repair of existing buildings by passing a regulation (*Dig*. 50, 10, 7). It is quite possible that in some of these cases the city council used its power to influence the choice of the benefaction, as discussed earlier, particularly since most of the restorations took place in urban centres.

We do not know how provincial benefactors were repaid. It seems that in some cases the town council repaid them with a burial place (Scupi: *IMS* 6, 31, Sočanica: *ILJug* 1380), or immunity from various public *munera* (Ratiaria: *CIL* 3, 6294; *CIL* 3, 8088). Unfortunately, we do not know the extent or nature of their munificence.

Examples from Moesia Superior closely follow empire-wide trends in another aspect: choice of dedication. Dedications made to the gods by the *euergetai* are predominant everywhere, and is to be expected, bearing in mind the dominance of sacral benefactions. However, mention of an emperor and the imperial family, either in combination with a deity or in isolation, is also remarkably constant, accounting for *ca*. 30% in the north-western provinces (Frézouls 1984: 36). In Moesia Superior this percentage is slightly greater: 5 out of 12.

Identity of donors is an interesting aspect of the euergetic phenomenon. In our case, bene-

19 There is considerable variation between the provinces though: in Aquitania they account for only 20,25%, in Belgica 30,25%, Lungdunensis 42,50%, Germania Superior 61,50% and Inferior 66,50% (Frézouls 1984: 40–43).

factors are well distributed amongst imperial and civic dignitaries, freedmen and slaves, and current and former members of the military. Interestingly, we do not seem to have the same situation as on the lower Rhine, in Belgica and Germania Inferior, where a dominating share of the benefactors are soldiers (Frézouls 1984: 34). Furthermore, we do not see a great number of collective initiatives, which in some of the western provinces compensate for low levels of private euergetism.[20] Only three groups are attested as building benefactors in Moesia Superior: *Legio IV Flavia, coloni argentariarum, and Cohors IX Gemina*(?) (nos. 15–17). Amongst all of the recorded *euergetai* there is only one woman (no. 18); not a usual profile, since women were considerably active benefactors elsewhere (*cf*. Curchin 1983).

This brings us to a curious observation regarding Upper Moesian benefactors: it is not possible to claim local origin for a single one of them. This stands in sharp contrast to many other areas of the empire. In Gaul benefactions of local elites played an essential part in the creation of Gallo-Roman civilization, with most donors being those recently enfranchised, judging by their *nomen*. The situation in Spain is less clear, but both there and in Africa settlers and local elite are amongst the benefactors (Lee 2006: 276–99). Before I discuss the implications of this, let us briefly turn to the dates of these inscriptions.

Although the dates of many inscriptions can be determined only very broadly, it is evident that the greatest number of inscriptions dates to the 2nd and the first half of the 3rd centuries. Euergetism usually peaks in certain areas in periods when provincial societies underwent some significant change from the indigenous system to the Roman system: municipalisation, enfranchisement, close contact with the Roman authority, or the emperor himself, could have stimulated civic euergetism in a provincial town and region. At such moments a 'sense of audience' was created (MacMullen 1982), as local populations wished to commemorate their change in circumstances. This trend can be seen clearly in Spain, as the remaining archaeological and epigraphic evidence attests to the fact that following Vespasian's grant of Latin rights to the peninsula in the 70s AD there was a significant increase in public building; in North Africa the same followed intensified municipalisation under the Antonine emperors (Duncan-Jones 1985: 32; Lee 2006: 290; Mackie 1990: 184). Density of cities was also likely to have caused rivalry between urban centres and their local elites, as in *pertica Carthaginiensium* in Africa, and Baetica in Spain (Lee 2006: 290).

In the light of this, the 2nd and early 3rd century dates of Upper Moesian private benefactions do make sense. This was indeed a period of increased municipalisation, as cities were given first municipal and then colonial status, local population was enfranchised through army recruitment, and numerous emperors toured the area (Mirković 1968; Mirković 1977; Mócsy 1970). However, while those of external origin reacted in the same way as elites elsewhere,

20 *E.g.* in Belgica (Blagg 1990: 21).

celebrating and rearticulating their position in both local and imperial contexts through recorded acts of euergetism, the autochthonous population seems to have chosen other ways of expressing their participation in the Roman world.

Euergetism as an indicator of urbanism

Though fascinating on its own, euergetism is often used as a marker to discuss other phenomena: primarily those of urbanism,[21] economic development, the prosperity of individuals and towns,[22]and the cultural change/Romanisation[23] of an area. There is no space in this paper to discuss all of these aspects, and I will concentrate on urbanism here, though of course, as will become apparent, neither of these phenomena can be viewed in isolation. It should also be stressed that the quantity of evidence is not large enough to estimate the effects of euergetism with great certainty, so the following discussion should be taken as tentative.

In particular, it is hard to estimate the degree of private contribution to urban development, since we are dealing with a small quantity of inscriptions that, as a rule, do not contain information on size or expense of donations.[24] This is unfortunate, since individual, private euergetism was what really made a difference between cities, significantly supplementing their public funds. The availability of public and private money naturally varied from place to place. Colonies founded *ex novo* were in a better position, since a large endowment of land at the time of their foundation secured some public revenue (*cf*. Duncan-Jones 1985: 31; Mackie 1983). Scupi and Ratiaria, therefore, had relatively secure public finances from the start, and could have erected some of their infrastructure from public funds. Other urban centres would have depended on private donations prior to enfranchisement, at the point of which public town funds would be established and filled by *summa honoraria* and *ob honorem* payments, together with other possible sources of income.

Still, the monumentalisation of every city in the empire depended quite heavily on how rich its patrons were and how many outsiders could be encouraged to invest into the city. Towns that attracted people moving in, like those that had immunity from Roman taxation, had a number of rich patrons that were anxious to secure favourable image as citizens and display appropriate gratitude (Mackie 1983: 123). The North African city of Thugga can be used as an extreme example of just how powerful the agency of private donors can be. The town had

21 Most studies that look at urbanism discuss the role of euergetism in it; perhaps more directly than others Frézouls 1984.

22 Primarily Duncan-Jones 1982; Duncan-Jones 1990, chs. 10 and 11, with earlier bibliography, also Curchin 1983; Drinkwater 1979.

23 Especially Mackie 1990; MacMullen 2000; Woolf 1998.

24 Furthermore, inscriptions commemorating building of sacral structures at non-urban sites, discussed above, indicate an existence of rural foci of religious activity, and cannot be used to discuss urbanization.

no proper municipal institution until Septimius Severus, and therefore public revenue was limited, yet it still had a number of extremely wealthy patrons from Carthage and virtually all of its buildings were privately-financed; the tradition of elite financing for public buildings was so deeply ingrained in society that it prevailed even after the availability of public funds after enfranchisement (Duncan-Jones 1985: 30).

Men who were originally from a certain town, and have subsequently risen to high ranks, liked to give gifts to their native community. One's city was socially, psychologically and administratively very important for self-determination of a Roman citizen, and this was a way for successful individuals to demonstrate patriotism and celebrate their personal success. Distribution of this kind of patronage was not entirely random either: rich towns with developed civic life produced rich men who engaged in euergetism (Mackie 1983: 133). For Moesia Superior this development would have come relatively late, as rise in private wealth can be observed in the province only from the 3rd century onwards, when the state eased its grip on the main resources (Mladenović 2009: esp. 93ff, 193ff). This does correspond to the period of the greatest monumentalisation of Upper Moesian cities, as it seems that before the 4th century there were very few civic buildings to show off provincial urban pride: the first phase of the Municipium DD temple and the theatre at Scupi were from the 2nd century, the grand phase of the Viminacium *thermae* is from the 3rd century, while all the *horrea* and civil *basilicae* in the province are from the 4th century (Mladenović (in press)). Where local elites with sufficient wealth to spare had not been established from the start, there was usually a gap between the initial benefactions of the non-local civic magistrates and the pick-up of the habit (*e.g.* veteran colonies of North Africa-Timgad, Lambesis *etc*.), and this may have been the case in Moesia Superior as well.

The fact that we do not have even this late record of local benefactors could be due to the date of this late blossoming: at the time when local private munificence would have reached its peak, the trend of making private donations, and recording them, was already dying out. There is a significant 3rd-century drop in the quantity of euergetic inscriptions Empire-wide. This is certainly to a degree a reflection of the economic crisis of the time, which would have reduced the number of private benefaction. However, there seems to be another factor at work: a change in the epigraphic habit, in particular in relation to municipal affairs. Mrozek demonstrated that number of inscriptions that deal with municipal life drop by 70% in the 3rd century, in comparison to a 45% decline of all inscriptions overall (Mrozek 1987: 117). Recording of private munificence seems to die down at exactly the time when it might have been on the high in Moesia Superior, which might account for the low number of euergetic inscriptions.

This brings us to a cultural aspect of this practice, since donors were always limited by the cultural context they were living in. One could postulate that the low number of inscriptions from previous periods could be due to local cultural context as well: it is possible that in a

province like Moesia Superior, where writing was not widespread prior to the Roman conquest, making a written commemoration was not considered an appropriate honour for a benefactor, particularly one of local origin. Although such scenarios are certainly possible, archaeological evidence indicates that the Upper Moesian cities never acquired public buildings on a par with other parts of the empire, which can certainly to an extent be put down to the fact that this aspect of public life never developed fully in Moesia Superior. Donors were either not numerous, or else they chose different ways to display status and wealth, more suitable to the local social value system.

Conclusion

Civic euergetism, although influenced by the changes brought in by central administration (legislation, municipal charters), was a primarily a locally driven process, shaped by local conditions and expressed in relation to the cultural context in which it took place. This practice contributed both to the urban development of towns and the spread of a Roman lifestyle as a broader phenomenon.[25] There were several conditions, however, that had to be fulfilled before such a practice became possible. The spread of euergetism depended on the presence of local elites, with political power and wealth to spare, who had cultural awareness of the institution, and access to the relevant technological skills. Willingness to perform civic munificence would also have depended on whether it was seen as an appropriate way of expressing the honour of one's position among the local elites. In this paper, I have outlined a mixture of factors which shaped the institution of euergetism in Moesia Superior and the corpora of evidence at our disposal, starting from an early absence of local elites, late economic development, as well as local and empire-wide changes in the epigraphic habit. While assessing the full impact of the phenomenon locally is not possible due to the small quantity of evidence, and certainly lies beyond the scope of this paper, I hope to have offered some food for thought to all those looking into the subject or Roman urbanism in Upper Moesia. I offer it in memoriam to Professor Jovanović, in acknowledgment of a yawning gap that his passing will leave in the scholarship of the Roman Central Balkans.

Translated by Dragana D. Mladenović

25 The gifts of bath buildings from the province are particularly interesting in this respect

No.	Inscription	Location	Date (AD)	Reference
1	Cereri / Aug(ustae) / C(aius) Severius / Valens dec(urio) / et quaest(or) II VI / munic(ipii) Ael(i) / Vim(inaci) ob hon(orem) / [d]ecur(ionatus) po[s(uit)]	Viminacium (Smederevo)	131-200	*IMS* 2, 3 = *CIL* 3, 8102.
2	[---](?) LAICIM [---](?) / IAL AT IV ICON[---] / dec(urio) quaest(or) / mun(icipii) Ael(i) Vim(inaci) / ob honorem / dec(urionatus) d(onum) d(edit) l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)	Viminacium	131-230	*IMS* 2, 26 = *CIL* 3, 1654.
3	I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Cons(ervatori) Imp(eratoris) / Caes(aris) L(uci) Sept(imi) Sever[i] / Pert(inacis) Aug(usti) / M(arcus) Petr(onius) Pierio dec(urio) q(uin)[q(uennalis)] / m(unicipii) A(elii) V(iminacii) ob hon(orem) fl(amonii) M(arci) Petr(oni) / Rustici fili sui qui et / C(ai) Valeri ex libr(is) X et / SS C(centum milibus) n(ummum) rei p(ublicae) d(ono) d(edit)	Viminacium	193-211	*ILJug* 11 = *CIL* 3, 14217, 2 = *IMS* 2, 22.
4	?] / [pro sal(ute) Imp(eratoris) Caes(aris)] / [M(arci) Aur(eli) Antonini] / [Pii Aug(usti) F]elicis Par/[thici] Maximi Brit/[ann(ici)] Max(imi) Ger(manici) Max(imi) / [et Iul]iae Domnae / [Aug(ustae) m]atri(!) Aug(usti) et cas(trorum) / M(arcus) Anton(ius) Ponticus / dec(urio) flamen m(unicipii) A(eli) V(iminaci) / ob honor(em) flamon(ii) / ex libris L	Viminacium	213-217	*IMS* 2, 56 = *CIL* 3, 13805.

TABLE **1** Ob honorem inscriptions of Moesia Superior

TABELA **1** Natpisi Ob honorem u Gornjoj Meziji

TABLE **2** Building inscriptions of Moesia Superior

TABLA **2** Natpisi na gradjevinama u Gornjoj Meziji

No.	Donor	Structure	Act	Dedication	Office	Value	Location	Date (AD)	Reference
Imperial:									
1	Tiberius	road	built	//	emperor	//	Gospodjin Vir	33-34	*ILJug* 57= *CIL* 03, 1698
2	Tiberius	road	built	//	emperor through imperial legatus	//	Gospodjin Vir	43-44	*AE* 1944, 70= *ILJug* 56
3	Domitian	canal?	built	//	emperor	//	Gornja Klisura	92	*AE* 1944, 71= *ILJug* 58= *CIL* 03, 13813c
4	Trajan	port?	built?	//	emperor	//	Prahovo/ Aquae	98-99	*CIL* 03, 1642= *ILJug* 1362
5	Trajan	road	restoration	//	emperor	//	Donja Klisura	100	*AE* 1973, 474= *CIL* 03, 8267= *ILJug* 63
6	Trajan	canal	built	//	emperor	//	Hajdučka Vodenica/ Sip	101	*AE* 1973, 475= *ILJug* 468
7	//	//	//	//	emperor	//	Kostolac/ Viminacium	101-300	*IMS* 2, 65
8	Hadrian	road	built?	//	emperor	//	Kostolac/ Viminacium	119-138	*AE* 1984, 792= *IMS* 2, 50
9	Septimius Severus	temple	restoration	//	emperor through imperial procurator	//	Rudnik	193- 196	*IMS* 1, 168= *ILJug* 76= *CIL* 03, 6313
10	Septimius Severus and Caracalla	//	restoration	//	emperor through imperial legatus	//	Zlokućani/ Scupi	197	*IMS* 6, 25= *AE* 1983, 872
11	Septimius Severus and Caracalla	canabae legionis	restoration	//	//	//	Kostolac/ Viminacium	198-209	*CIL* 03, 14509= *ILS* 9105= *IMS* 2, 55
12	//	//	built	//	emperor	//	Čezava/ Novae	201-300	*AE* 1976, 609= *ILJug* 480
13	Caracalla	//	//	//	emperor	//	Sočanica/ Municipium DD	215-216	*ILJug* 505
14	Diocletian, Maximianus, Constantius, Galerius	praesidium	built	pro futurum in aeternum rei publicae	emperors	//	Donje Butorke	300	*AE* 1979, 519
Collective/Groups:									
15	Legio IV Flavia	//	//	//	//	//	Kostolac/ Viminacium	101-300	*AE* 1903, 293
16	Coloni argentariarum	temple	built?	Antinous	//	//	Sočanica/ Municipium DD	136-138	*AE* 1972, 500= *ILJug* 501
17	Coh(ors) IX Gem(ina?)	//	//	//	//	//	Transdierna	151-300	*AE* 1977, 740b

Private/Individuals:

18	Vecilia Tyrannus	temple	build	//	imperial freedman, procurator	//	Guberevac	51-130	*IMS* 1, 103
19	C. Domitius Licinianus	//	built?	//	beneficiarius consularis	//	Gračanica/ Ulpiana	101-200	*AE* 1981, 735
20	// L. f(ilius) Pub(lia) Re/// Verona	temple	built	Dea Syria	decurio quaestor II vir coloniae	//	Dolno Nerezi	101-300	*IMS* 6, 15= *AE* 1984, 747
21	C. Val(erius) Vi/bianus	temple, signum	restoration	[Pro salu]te Aug(usti)	nautar(um) / q(uin)q(uennalis)	2000HS	Kostolac/ Viminacium	101-250	*AE* 1905, 153= *IMS* 2, 61
22	P. Licinius Aelianus	porticus	restoration	//	decurio municipiorum	//	Gračanica/ Ulpiana	131-200	*AE* 1978, 702= *ILJug* 527
23	//	//	restoration	pro salute imperatoris	dispensator	//	Kostolac/ Viminacium	138-161	*IMS* 2, 43
24	Cassius Achilleus, P. Valerius Crescens	temple	built	//	opifices	//	Ravna/ Timacum Minus	151-200	*AE* 1910, 96= *ILJug* 1354= *IMS* 3/2, 99
25	//	temple?	//	To Septimius Severus or Caracalla	//	//	Arčar/ Ratiaria	195-217	*AE* 1979, 542
26	Apollonides	temple	restoration	Deo Invicto, pro salute imperatoris	imperial slave	//	Lopate	211	*IMS* 6, 209
27	Aelius Tertius	baths	built?	coniugi	veteran	//	Beograd/ Singidunum	201-250	*IMS* 1, 48
28	T. Claudius Marcellinus	balneum	restoration	pro salute Marciae Otaciliae Severae, sanctissimae Augustae	eques Romanus, decurio	//	Smederevo	247	*IMS* 2, 60= *CIL* 03, 8113
29	//	//	opus perfectum	//	//	//	Dovezence	263	*IMS* 6, 219= *CIL* 03, 14549

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Alicu, D. and Paki, A. 1995
Town-planning and population in: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Oxford: Tempus Reparatum.

Barton, C. A. 2001
Roman honor: the fire in the bones, Berkeley: University of California Press.

Blagg, T. F. C. 1981
Architectural patronage in the western provinces of the Roman Empire in the third century, in: *The Roman west in the third century: contributions from archaeology and history* 1. A.C. King and M. Henig eds., Oxford: British Archaeological Reports, 167–188.

Blagg, T. F. C. 1990
Architectural Munificence in Britain: The Evidence of Inscriptions, *Britannia* 21: 13–31.

Boatwright, M. T. 2000
Hadrian and the cities of the Roman empire, Princeton N.J.: Princeton University Press.

Bodel, J. P. 2001
Epigraphic evidence:ancient history from inscriptions, London, New York: Routledge.

Bollini, M. 1980
Bolli laterizi di Ratiaria, *Ratiariensia* 1: 93–127.

Bourne, F. C. 1946
The public works of the Julio-Claudians and Flavians, Thesis (PhD), Princeton University.

Brown, P. 1978
The making of late antiquity, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Curchin, L. A. 1983
Personal Wealth in Roman Spain, *Historia* 32: 227–244.

Drinkwater, J. F. 1979
Gallic Personal Wealth, *Chiron* 9: 237–242.

Duncan-Jones, R. 1982
The economy of the Roman Empire: quantitative studies, Cambridge: Cambridge University Press.

Duncan-Jones, R. 1985
Who Paid for Public Buildings in Roman Cities?, in: *Roman urban topography in Britain and the western Empire,* F. Grew and B. Hobley eds. London: Council for British Archaeology, 28–33.

Duncan-Jones, R. 1990
Structure and scale in the Roman economy, Cambridge: Cambridge University Press.

Frere, S. S. 1985
Civic Pride: a Factor in Roman Town Planning, in: *Roman urban topography in Britain and the western Empire*. F. Grew and B. Hobley eds., London: Council for British Archaeology, 34–36.

Frézouls, E. 1984
Evergétisme et construction urbaine dans les Trois gaules et les Germanies, *Revue du Nord* 66: 27–54.

Keay, S. 1995
Innovation and Adaptation: the contribution of Rome to urbanism in Iberia, in: *Social complexity and the development of towns in Iberia: from the Copper Age to the second century AD*, B.W. Cunliffe and S. Keay eds., Oxford: Oxford University Press, 291–337.

Kisch, Y. 1979
Tarifs de donation en Gaule romaine d'apres les inscriptions, *Ktema* 4: 259–80.

Korać, M., Pavlović, R. and Mrdjić, N. 2006
Viminacium – Remote Sensing and GIS, *Arheologija i prirodne nauke* 1: 21–36.

Laurence, R. 1994
Roman Pompeii: space and society, London: Routledge.

Lee, J. E. 2006
The dynamics of civic euergetism in Spain, Gaul and Africa from Augustus to the Severans, Thesis (DPhil), University of Oxford.

Lendon, J. E. 2001
Empire of honour: the art of government in the Roman world, Oxford: Oxford University Press.

Liebeschuetz, J. H. W. G. 2001
Decline and fall of the Roman city, Oxford: Oxford University Press.

Mackie, N. 1983
Local administration in Roman Spain: A.D. 14–212, Oxford: B.A.R.

Mackie, N. 1990
Urban Munificence and the Growth of Urban Consciousness in Roman Spain, in: *The Early Roman Empire in the West,* T.F.C. Blagg and M. Millett eds., Oxford: Oxford University Press, 179–192.

MacMullen, R. 1959
Roman Imperial Building in the Provinces, *Harvard Studies in Classical Philology* 64: 207–235.

MacMullen, R. 1982
The epigraphic habit in the Roman Empire, *AJPh* 103: 233–46.

MacMullen, R. 2000
Romanization in the time of Augustus, New Haven: Yale University Press.

Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mirković, M. 1977
Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien. in: *Principat* 6, H. Temporini ed., Berlin: Walter de Gruyter, 811–48.

Mirković, M. 1986
Inscriptions de la Mésie supérieure 2: Viminacium et Margum. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Mirković, M. 2005
Die Festung und die Stadt an der Donau, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz, Beograd 2003,* M. Mirković ed., Beograd: Filozofski fakultet, 9–22.

Mladenović, D. 2009
Roman Moesia Superior: the creation of a new provincial entity and processes of multicultural adjustment, Thesis (DPhil), University of Oxford.

Mladenović, D. (in press)
Urbanism and Settlement in the Roman province of Moesia Superior, Oxford: Archaeopress.

Mócsy, A. 1970
Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Morfova, Z. 1963
Rimski tuhli i keremidi s pečati ot Severna Blgarija, *Arheologija* 5/1: 27–33.

Mrozek, S. 1987
Les distributions d'argent et de nourriture dans les villes italiennes du Haut-Empire romain, Bruxelles: Latomus.

Pobjoy, M. 2000
Building inscriptions in: Republican Italy: euergetism, responsibility, and civic virtue, in: *The Epigraphic Landscape of Roman Italy*, A.E. Cooley ed., London: Institute of Classical Studies, 77–92.

Saller, R. P. 1982
Personal patronage under the early Empire, Cambridge: Cambridge University Press.

Syme, R. 1988
Journeys of Hadrian, *ZPE* 73: 159–70.

Tatscheva, M. 2005
Die Munizipalisierung in den Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior (Mitte des 2.- Mitte des 3. Jhs.), in: *Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz, Beograd 2003,* M. Mirković ed., Beograd: Filozofski fakultet, 211–217.

Veyne, P. 1990
Bread and circuses: historical sociology and political pluralism, London: Allen Lane.

Walker, S. 1981
The Burden of Roman Grandeur: Aspects of Public Building in the Cities of Asia Minor and Achaea, in: *The Roman west in the third century: contributions from archaeology and history* 1, A.C. King and M. Henig, eds., Oxford: Oxford University Press, 189–197.

Wallace-Hadrill, A. 1989
Patronage in ancient society, London: Routledge.

Wallace-Hadrill, A. 2008
Rome's cultural revolution, Cambridge: Cambridge University Press.

Ward-Perkins, J. B. 1970
From Republic to Empire: Reflections on the Early Provincial Architecture of the Roman West, *JRS* 60: 1–19.

Woolf, G. 1995
The formation of Roman provincial cultures. in *Integration in the early Roman west. The role of culture and ideology,* J. Metzler, M. Millett, N. Roymans, and J. Slofstra, eds., Luxemburg: Musee National d'Histoire, 9–18.

Woolf, G. 1996
Monumental writing and the expansion of Roman Society, in: the Early Empire, *JRS* 86: 22–39.

Woolf, G. 1998
Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul, Cambridge: Cambridge University Press.

Zanker, P. 1988
The power of images in the age of Augustus, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Драгана Д. МЛАДЕНОВИЋ
University of Oxford, St Hugh's College

Еуергетизам и приватно покровитељство у Горњој Мезији: разматрање улоге грађанског поноса у монументализацији горњомезијских градова

Еуергетизам представља комплексан феномен приватног покровитељства у различитим сферама јавног урбаног живота, који се у појединим деловима Римског царства јавља у различито време и из различитих разлога. Иако је еуергетизам особина градског живота у целом Царству, у пракси постоје многобројне локалне варијанте, чији облици и динамика дугују свој развој локалним факторима, као и специфичном културном и друштвеном контексту у коме се јављају. У овом раду ћу се најпре укратко осврнути на корене и карактеристике еуергетизма у целини, као и на улогу који овај друштвени феномен игра у градском животу Царства. Након тога ћу прећи на анализу горњомезијских епиграфских сведочанстава еуергетизма, која ће бити стављена у контекст са материјалом из других провинција, у циљу бољег разумевања развоја еуергетизма на локалном нивоу и уочавања његових специфичних локалних карактеристика. У завршним одељцима посебан акценат ћу ставити на утицај приватних донација и ктиторства на развој и монументализацију градова у Горњој Мезији.

UDK 904:726.825"652"(497.11-16)
ID=187745036

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРЕГЛЕДНИ РАД

Радивоје Ђ. АРСИЋ
Завод за заштиту споменика културе Ваљево

Просторни контекст налаза римских вотивних и надгробних споменика у северозападној Србији

Апстракт: *Рад нуди основну анализу просторног контекста налаза римских вотивних и надгробних споменика северозападне Србије у односу на постојећа сазнања о другим археолошким, а пре свега насеобинским траговима у најближем окружењу. На овом простору регистровано је 30 сачуваних споменика на 18 различитих археолошких налазишта. Већина споменика може се поуздано повезати са насеобинским траговима као што су веће виле рустике и викуси. Резултати дискусије могу послужити као смерница за теренска истраживања којима се може доћи до значајних епиграфских и других трагова које пружају камени вотивини и надгробни споменици.*

Кључне речи: *северозападна Србија, римски период, жртвеник, надгробни споменик, рељеф.*

Антички надгробни и вотивни споменици овог дела Србије привукли су пажњу научне јаности још крајем XIX века када је већи број описан и објављен. Од тог времена направљен је само мањи помак у бољем познавању ове области у време римске империје. Један од ретких истраживача, који је поред М. Васића, показивао интересовање за овај крај Србије у периоду антике, био је професор Александар Јовановић. У неколико радова он је обрадио, на њему својствен начин, скромна археолошка сазнања која су у то време постојала о овом крају у периоду антике. При том је публиковао или коментарисао налазе управо неких од надгробних и вотивних споменика у ваљев - ској Подгорини и Подрињу (Јовановић: 1985, 2007, 1995). Један од малобројних радова који покрива остатак територије Мачве и Подриња објавио је М. Васић (Васић 1983).

Под северозападном Србијом подразумева се географска целина омеђена рекама, Колубаром са истока, Дрином са запада, Савом са севера и венцем ваљевских планина на југу. Северозападна Србија обухвата територију која се у време принципата налазила на тромеђи трију балканских провинција. У историјским изворима нема прецизних информација о пружању провинцијских међа. У археолошким круговима постоји консензус о простирању западне границе Горње Мезије . Она се у доњем току Колубаре пружала дуж њене десне обале, да би се даље ка југу пружала дуж десне обале или побрђа реке Љиг. На основу тога је јасно да је северозападна Србија улазила у састав провинција Далмације и Доње Панонније (Wilkes 1969:167; Mosçy 1974: 584; Bojanovski 1974: 43).

	локалитет	жртве-ник	надгробни споменик	натпис	Врста локалитета	околности налаза
1	Петница		1	+	некропола	секундарни
2	Црква Г. Буковица (Ваљево)		1		црква	секундарни
3	Кик Ситарице	1		+	насеље ?	секундарни
4	Зовљак Јабучје	1	2	+++	вила рустика	секундарни
5	Црквине Мали Борак	1	1	+	Некропола средњи век	секундарни
6	Црквине Скобаљ	1?		+	црква	секундарни
7	Г. Буковица (Љубовија)		2	++	Некропола средњи век	секундарни
8	Воденичине Текериш		2		грађевина	секундарни
9	Мраморје Узовница	1	2	+	Некропола средњи век	секундарни
10	Црквина Грачаница	2		++	црква	секундарни
11	Анине Ћелије		2		Вила рустика	
12	Суви град Кржава		1	+	фортификација	секундарни
13	Узовница двориште	1	2	+	Вила рустика	
14	Црква Врбић				црква	секундарни
15	Ушће Бељин		1	+		секундарни
16	Црквине Врхпоље		2		Вила рустика	
17	Школа Бачевици	1		+		секундарни
18	Ђурића поток Узовница		2			секундарни
19	Љубовија		6?			Нису сачувани
20	Селенац					Нису сачувани
21	Крупањ	1?	?			Нису сачувани
22	Бања ковиљача	?	?			Нису сачувани
	укупно	9+1?	21 +6?	16	18+4?	

Табела **1** / Table **1**

На једини историјски податак указао је Милутин Гарашанин да Јорданес у Гетици (LII, 268) наводи као југоисточну границу Панонија реку *Aqua Nigra* за коју М. Гарашанин сматра да је Тамнава (Гарашанин 1986: 104). Ако се прихвати ова хипотеза, логичан

наставак ове границе ка Дрини представљала би планина Иверак јужно од Цера. Евидентно је да границе, због лакшег препознавања у брдскопланинском пределу, нису биле праволонијске већ су пратиле природне маркере, као што су планински врхови, гребени, речни токови. Најупадљивији природни маркер је оштра линија одсека висине 30 до 50 m која раздваја долину Тамнаве и Уба од Подгорине.

Већи број пронађених вотивних и надгробних споменика је публикован, али постоји и известан број који је регистрован у последњих неколико година рекогносцирањима Завода за заштиту споменика културе „Ваљево". У већини радова у којима су објављени налази ових споменика недостају прецизне информације о контексту, поготову када се ради о налазима у секундарном контексту, а врло често информације нису биле потпуне или тачне. Како се ради о слабо истраженом простору циљ рада је да укаже на локалитете који би могли пружити обиље корисних информација па и нове епиграфске споменике значајне за разматрање провинцијских граница, етнички и социјални састав становништва вила и викуса.

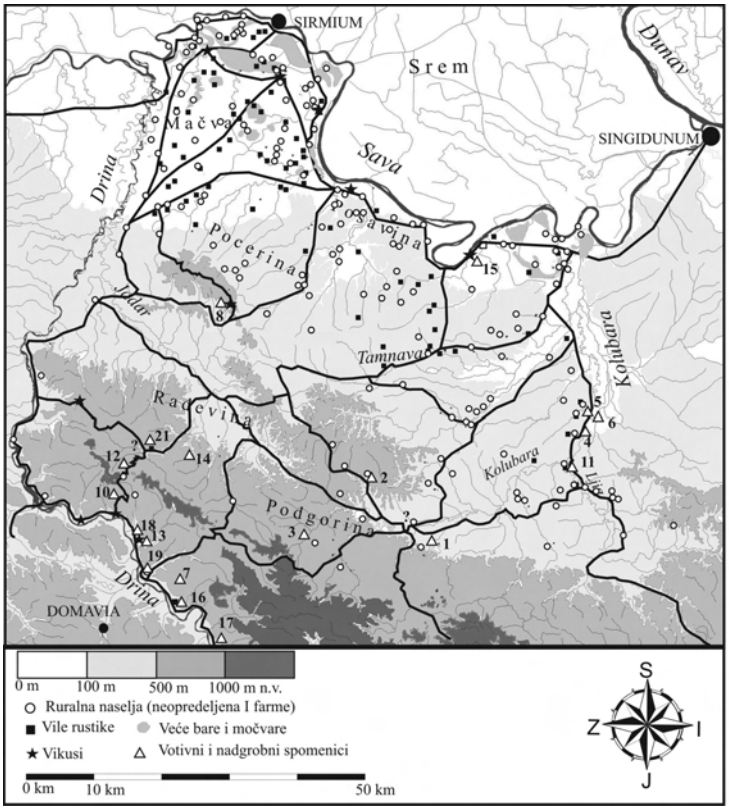

Карта **1** Карта северозападне Србије са положајем локалитета наведених у табели 1 у односу на насеобинске трагове из римског периода

Map **1** Map of northwestern Serbia with sites quoted in table 1 in relation to traces of settlements from the Roman period

Сразмерно величини територије изгледа да је до сада на простору северозападне Србије регистрован мали број натписа и пластике. До сада је забележено укупно 36 споменика, али некима од њих се изгубио сваки траг тако да данас постоји 30 споменика са 18 локалитета. Од укупног броја, на 14 локација су забележени надгробни споменици, на 7 места налази жртвеника, док су натписи присутни на 16 споменика (табела 1).

Највећи број споменика откривен је у секундарној употреби. Регистровани су на 9

локалитета, на местима где данас нема других археолошких трагова из периода натике. Углавном су употребљавани као грађевински материјал током XIX и XX века. Добар део је узидан у објекте новијег датума у Подрињу, Рађевини и Ваљевској Подгорини (карта 1). У темеље основне школе у Бачевцима уграђени су жртвеници посвећени Јупитеру, локалитет са кога потичу није регистрован (Васиљевић 1985: 50). Жртвеника посвећен Генију из Узовнице (Васиљевић 1985: 48) био је узидан у објекте сеоског домаћинства Пановића. Споменик је пренет са средњовековне некрополе Мраморје где је исто постављен секундарно. Касније је након рушења штале пребачен у Љубовију, испред средње школе (сл. 1). Локалитет Мраморје у селу Узовница регистрован је као средњовековна некропола са стећцима између којих је пронађена једана парапетна плоча. Плоча је описивана као споменик са урезаном представом лава, што је стварало забуну у датовању (Васиљевић 1976: 169). Парапетна плоча никада није објављена, а данас се налази испред средње школе у Љубовији (сл. 2). Укупно је било регистровано 28 различитих средњовековних споменика различите форме (Зечевић 2005: 170). Приликом обиласка терена утврђено је да су многи споменици утонули у земљу, а за које се мислило да су средњовековни, уствари антички споменици, жртвеници

Сл. **1** Жртвеник са локалитета Мраморје у Узовници

Fig. **1** Altar from the site Mramorje at Uzovnica

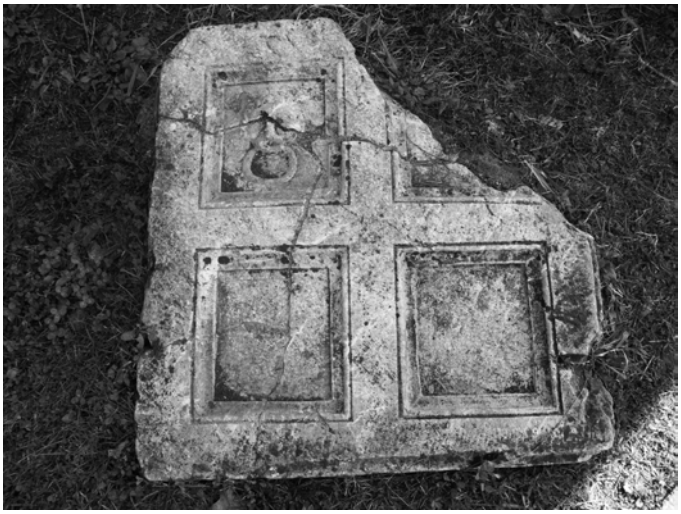

Сл. **2** Парапетна плоча са локалитета Мраморје у Узовници

Fig. **2** Parapet panel from the site Mramorje at Uzovnica

(сл. 1) и профилисани делови грађевина. Неколико споменика делује недовршено, што можда упућује на близину каменорезачке радионице. Поред велике концентрације античких налаза у самом селу, нису поуздано лоцирани остаци античког насеља. Приликом градње кућа око 300 m западно од Мраморја, на ушћу Узовничке реке у Дрину, откривени су темељи зидани од ломљеног камена у кречном малтеру, без очуваних покретних налаза. Бројност споменика и квалитет израде указује да се на овом месту вероватно налазило античко насеље. Како су антички споменици и фрагменти грађевина груписани у северној половини локалитета Мраморје, постоји могућност да се античка некропола налазила на истом месту.

Два фрагментарна надгробна споменика у Текеришу откривена су у секундарном положају у оквиру темеља хронолошки млађе грађевине (Васић 1907: 36-38). А. Јовановић износи претпоставку да се ради о вили из IV века (Јовановић 2007: 164). Грађевина је ископана од стране мештана, а прецизне димензије и контекст налаза је описао Васић. Мала димензија грађевине и велика дебљина зидова од око 0,9 m указују да се ради о згради млађој од античког периода. Није било других налаза из римског периода, а у непосредној близини је само регистрован локалитет винчанске културе (Васиљевић и Трбуховић 1985: 158). Данас на истом месту нема трагова античког локалитета. Вероватно су споменици донети из ближе околине, са некрополе рударског насеља које је везано за простор рударских активности око Сребрних рупа у Текеришу. Насеље још увек није прецизно лоцирано док трагови римског рударства јесу (Васиљевић 1969: 143).

Недалеко од локалитета Ушће Бељин, у прагу сеоске куће, откривен је 1981. године жртвеник посвећен Јупитеру (Ферјанчић и Пелцер 2006: 36). Жртвеник потиче, вероватно, из дела локалитета на коме се простирало цивилно насеље, на које се надовезује велика некропола са једне, и мања фортификација са друге стране. На овом простору је откривен и већи број ситне бронзане пластике (Црнобрња 2007: 10).

Посебну групу налаза представљају споменици који су откривени у секундарној сакралној функцији. Ови споменици или жртвеници измештени су из свог примарног контекста и премештени су на другу локацију где су добили нову улогу унутар неког хришћанског култа.

На локалитету Црквине Мали Борак– Лајковац откривен је жртвеник који се користио као постоље за часну трпезу код сеоског записа (Јордовић 2004: 21). Као горња плоча трпезе употребљен је део друге обрађене плоче - вероватно надробне стеле (сл. 3). На истом локалитету, за један број средњевековних хоризонталних надгробних обележја у облику плоча и слеменика, искоришћени су комади отесаног камена из античке грађевине (Благојевић и Арсић 2008: 216). Слична ситуација је постојала код оближње старе цркве у Скобаљу. Око 1875. године забележено да је плоча часне трпезе имала остатке римског натписа, преко кога је, касније, уклесан ћирилични старословенски

Сл. **3** Часна трпеза на локалитету Црквина Мали Борак направљена од жртвеника и дела другог споменика

Fig. **3** Communion table at the site Crkvina-Mali Borak made of the altar and from other monument

натпис. Ова плоча је нестала у првим деценијама XX века. Оба поменута налаза споменика вероватно потичу са локалитета Црквине и Камаљ у Скобаљу, која су мање од 2 km удаљен од локалитета на којима су регистровани споменици. Вила и некропола Скобаљу су археолошки истражене, али су биле очуване само темељне зоне зидова (Спасић: 1993; 1995), што указује да су током средњег века оба локалитета коришћена као позајмиште камена. У доњем току реке Колубаре где спада село Мали Борак нема лежишта грађевинског камена.

Надгробни споменици из Врбића код Крупња данас су смештени у наосу сеоске цркве, на посебна дрвена постоља, као и у време када је о њима писао М. Гарашанин (Гарашанин 1986: 107). Фотографије споменика никада нису објављене. Данашњи храм саграђен је на месту старе сеоске цркве, делом од истог материјала, почетком XX века. У наосу су смештени фрагменти најмање три различита споменика са рељефним представама. Споменику са сценом жртвовања верници су придавали и култни значај, још увек су видљиви трагови који указују да су некада свеће воштанице паљене на горњој прело-

Сл. **4** Део споменика са сценом жртвовања у наосу цркве у Врбићу код Крупња

Fig. **4** Fragment of monument with sacrificial scene in the naos of church at Vrbić near Krupanj

Сл. **5** Део споменика са рељефом коња и људске фигуре у наосу цркве у Врбићу код Крупња

Fig. **5** Fragment of monument with relief depicting horse and human figure in the naos of church at Vrbić near Krupanj

мљеној површини (сл. 4). На другом већем фрагменту са приказом коња и људске фигуре такође су присутни трагови воска (сл. 5). За споменике из Врбића још увек није прецизно утврђен локалитет са кога су пренети. На месту саме цркве нема видљивих археолошких трагова. Око 250 m северозападно од цркве налази се локалитет Ћелије. Приликом рекогносцирања ваљевског Завода, на овом месту су регистровани остаци темеља грађевине коју није могуће прецизно датовати. Непосредна околина богата је лежиштима руде олова и сребра и траговима рударења.

У селу Горња Буковица код Ваљева, део надгробног споменика у облику квадра, са попрсјима трију особа, узидан је у припрату сеоске цркве (сл. 6). Споменик је на идентичан начин био узидан у припрату старе цркве из XVIII века која је до 1983. године стајала око 40 m југозападно. Локално предање сматра да су покојници представљени на споменику хајдуци, ктитори цркве. Ова црква се вероватно налази на остацима виле рустике што се може закључити по великој количини шута у непосредном окружењу храма.

За неке налазе се не може са сигурношћу утврдити место са кога су доспели, односно њихова примарна позиција. Такви су налази надгробних споменика са Атисом из Горње Буковице код Љубовије који су постављени у близини гробова са стећцима и плочама из средњег века и

Сл. **6** Споменик из припрате цркве у Горњој Буковици код Ваљева

Fig. **6** Fragment from the narthex of the church at Gornja Bukovina near Valjevo

Сл. **7** Споменик из порте цркве у Грачанаци, сада у манастиру Соко град

Fig. **7** Monument from the churchyard of church at Gračanica, now in Soko Grad monastery

отоманског периода (Вулић 1909: 179; 1931: 88).

На простору села Грачанице откривена су два жртвеника посвећена Јупитеру узидана у темељ средњовековне цркве на локалитету Црквина (Васиљевић 1985: 52). Два су била узидана у остатке средњевоковне цркве коју је истраживао М. Васиљевић (Ферјанчић и Пелцер 2006: 30). Још један споменик са натписом налазио се у порти новије сеоске цркве, а касније је пренет у оближњи манастир Соко град (сл. 7). Детаљним прегледом порте утврђено је да је црква из XIX века делом подигнута преко веће античке грађевине или групе објеката масивних зидова од ломљеног камена и кречног малтера.

Постоји мањи број споменика за које се може одредити прецизнији контекст у оквиру археолошких локалитета. Тако су на локалитету Црквина Врхпоље до сада изоране две надгробне плоче са представама покојника (Васиљевић 1985: 47; Арсић 2004: 23). Обе су откривенене око 100 m од археолошких остатака веће виле (сл. 8). На сателитском снимку јасно се виде остаци правоугаоне грађевине димензија 80x40 m. Споменици и некропола су били постављени поред пута, североисточно у односу на вилу. Пут је недалеко од овог места прелазио на другу обалу Дрине.

Већи број споменика и жртвеника откривен је у Јабучју на локалитету Зовљак у алувиону реке Колубаре приликом вађења шљунка (Јовановић 1985: 60). Са овог места потичу налази сребрног посуђа. Прегледом терена и разговором са мештанима утврђено је да археолошки налази потичу из некрополе која је поткопана померањем тока реке Колубаре. Судећи по налазима споменика и зидова изгледа да се на месту проналаска, или нешто узводно, налазила некропола велике виле неког од градских магистрата неименованог муниципијума. Дедиканта жртвеника посвећеног Митри (Јовановић 1985: 60). Остаци грађевина, вероватно виле, налазе се на локалитету Дабиновац који заузима прву речну терасу Колубаре око 800 m западно од Зовљака. Данас се део споменика налази у Народном музеју у Ваљеву а део у Јабучју.

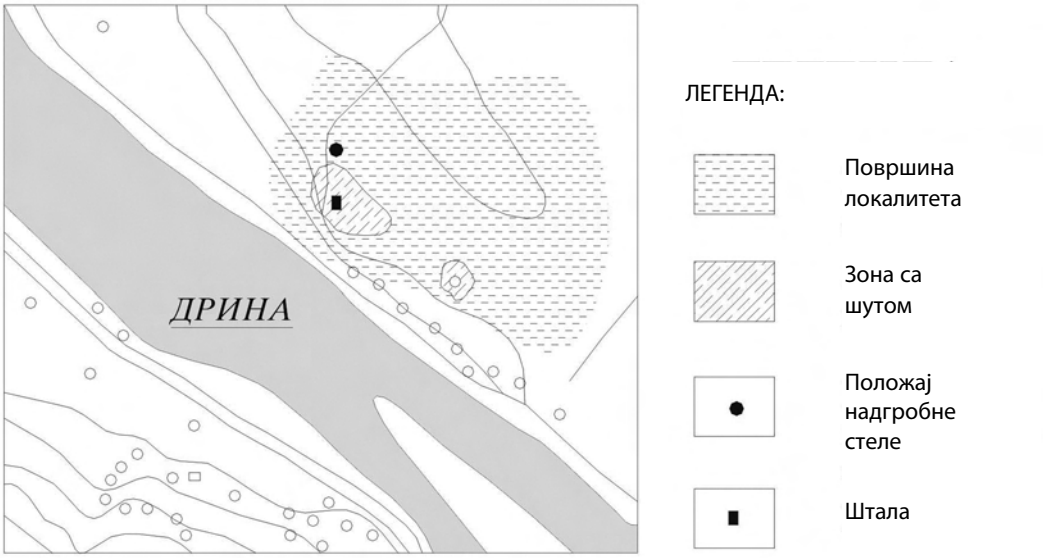

Сл. **8** Положај откривених надгробних споменика у односу на грађевину виле на локалитету Црквине Врхпоље

Fig. **8** Disposition of discovered tombstones in relation to the villa building at the site Crkvine Vrhpolje

На око 10 km јужно од овог локалитета налази се локалитет Анине у Ћелијама са остацима веће виле и житница. Фрагментован надгробни споменик је откривен на око 100 m северозападно од грађевине простране виле (сл. 9). На месту где је пронађен споменик је видљива зона шута пречника око 20 m, која потиче од неке гробљанске грађевине, и чести су налази новца и других металних налаза у том шуту (Арсић 2006: 69). Некропола се вероватно простире дуж пута који је пролазио поред виле. У слоју изнад пода виле

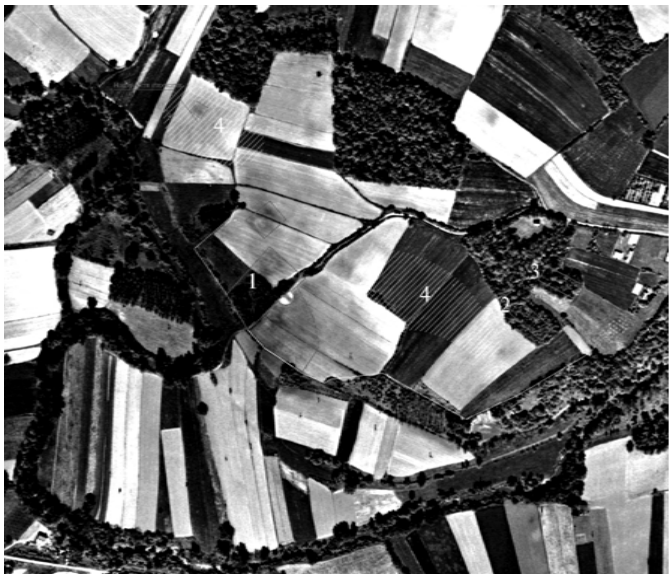

Сл. **9** Положај откривених надгробних споменика у односу на грађевину виле и друге објекте на локалитету Анине у Ћелијама (1 вила рустика, 2 и 3 житнице 4 некропола)

Fig. **9** Disposition of discovered tombstones in relation to the villa building and other structures at the site Anine at Ćelije (1 villa rustica, 2 and 3 granaries, 4 necropolis)

откривена је камена фрагментована скулптура лава у секундарном положају. Вероватно потиче са исте некрополе као и претходни споменик. Глава је откривена изнад танког слоја пањевине на поду, који је настао око 380. године. Слој представља време девастације виле из периода боравка Гота датован на основу налаза бронзаних монета (Арсић 2008: 57).

Жртвеник Аполону у селу Ситарице откривен је у кориту једног потока који се налази испод локалитета Кик (Лома 1995: 173). Изгледа да је жртвеник оригинално стајао на самом планинском врху, где постоје и други археолошки остаци из антике за које се не може поуздано утврдити којој врсти локалитета припада (Јеж и Старовић 1993: 375) .

Један фрагмент надгробне плоче откривен је на вишеслојном локалитету испред мале пећине у Петници, где је ископавањем утврђено постојање мање некрополе из IV века. Сам споменик се на основу стилских и палеографских карактеристика може датоват у III века. Како није лоцирана вила којој некропола припада, тешко је рећи да ли је споменик откривен *in situ* или је био употребљен секундарно већ у позној антици.

Надгробни споменик из Кржаве откривне је на локалитету Суви град (Мирковић 1971: 92). Био је лоциран на падини неколико десетина метара од остатака утврђења из антике и средњег века. Место је стеновито а терен под нагибом, тако да је на крајње неповољно за некрополу. Споменик је вероватно донет приликом средњевековних преправки фортификације, што је могло бити учињено из оближњег простора око рудника Мачков камен где постоје трагови античког и средњовековног интензивног рударења и остаци већег броја грађевина које није могуће прецизно датовати (Васиљевић 1980: 120). Уједно, поред ових локалитета пролази пут који спаја Крупањску котлину са Подрињем. Један већи број споменика и натписа помиње се само у литератури углавном са краја XIX века (Каниц 1892), тако да данас нема материјалних трагова њиховог постојања. Места налаза су Бања Ковиљача, Богатић, Крупањ, Селенац, Љубовија.

Највећи број регистрованих споменика може се довести у везу са становништвом великих вила и викуса. Занимљиво је да је већина споменика откривених на локалитетима у Подрињу, Подгорини и Колубари простор који гравитира ка Сирмијуму, и вероватно је део његове градске територије остао је без забележених споменика и натписа. Постоје усмене информације да су током земљаних радова власници откривали делове скулптура који су касније завршиле на црном тржишту или биле уништене. Вероватно један део ових налаза може бити откривен тек ископавањима. Док је други део споменика заједно са деловима грађевина од раног средњег века коришћен као грађевински материјал, пошто у Мачви нема лежишта грађевинског камена, слично као и у доњем току Колубаре. Налази у Подрињу указују да су ове објекте као грађевински материјал почели користити тек током XX века, док је у Мачви овај материјал био непрекидно у употреби. Новија истраживања Шабачког музеја на локалитету Авлија

Клење показују да су остаци античке архитектуре оштећени и испод темељне зоне, тако да је од велике грађевине очуван само један ред камена из темеља.

За известан број руралних насеобина могу се утврдити обрасци постављања простора некрополе у односу на стамбени и економски део вила или викуса. У познатим случајевима где су регистровани надгробни споменици или гробови може се рећи да се простор некропола углавном наставља на стамбени и економски део. Код вила обично је удаљена само 100 до 800 m од стамбених објеката. Растојање је мање код вила чији се простор наслања на већу путну комуникацију, тако да су покојници сахрањивани дуж трасе пута на прилазу вилама као у Ћелијама и Врхпољу. Код оних домаћинстава који су нешто удаљенија од путева следи се изгледа друга логика као код виле у Скобаљу. Где је некропола формирана око мање меморијалне грађевине око 1000 m од зграде виле. За мања пољопривредна имања тешко је рећи да ли следе овакав модел, пошто нема регистрованих гробова. Исто тако у њиховој близини нема регистрованих епиграфских споменика и камене пластике. Због малог броја налаза тешко је рећи коју форму сахрањивања и обележавања користе становници ових малих и сиромашних имања. Судећи по налазима са локалитета Савинац, у оптицају су биле локалне форме сахрањивања и традиционално обелажавање гробова кружним каменим хумкама.

Идентична логика следи се и код некропола вилкуса који су обично постављени дуж путних комуникација, тако да се оне налазе у продужетку насеља лонгитудиналног типа које се пружа дуж главне путне комуникације. Оваква ситуација потврђена је рекогносцирањем и случајним налазима у Узовници, Црнчи, Думачи и Мишару.

Локалитети са простора северозападне Србије вероватно би пружили већи број одговора везаних за провинцијске границе, етнички и социјални састав становништва рударских насеља и великих вила када би се археолошка истраживања усмерила ка просторима викуса и већих вила које обилују вотивним надгробним и епиграфским споменицима. Такви локалитети су виле у Анинама, Јабучју и Врхпољу, као и викуси у Узовници, Црнчи и непотврђена насеља у Текеришу и Врбићу са којих су до нас само као случајни налази доспели поједини споменици. Њихова очуваност и контекст налаза указује да су на овим местима камени споменици бројни и у добром стању очуваности.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Арсић, Р. 2004
Римска вила рустика из Врхпоља, *Museum 5*: 21–34.

Арсић, Р. 2004а
Заштитна археолошка истраживања на простору хидроакумулације Стубо-Ровни, *Гласник Друштва конзврватора Србије 29*: 85–90.

Арсић, Р. 2006
Сондажна истраживања локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, *Археолошки преглед 2/3*: 68–72.

Арсић, Р. 2008
Истраживања позноантичког локалитета у Анинама, село Ћелије. *Друштва конзерватора Србије 33*: 55–60.

Благојевић, М. и Арсић, Р. 2008
Заштитна археолошка истраживања локалитета Црквине. *Археолошки преглед 2/3*: 16–20.

Bojanovski, I. 1974
Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmacija, Djela ANUBiH knj. XLVII/2: 7–277.

Васиљевић, М. 1967
Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу I, *Гласник Историјског архива* (Шабац)V: 121–156.

Васиљевић, М. 1969
Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу II, *Гласник Историјског архива* (Шабац) VII: 452 – 467.

Васиљевић, М. 1985
Антички период, у: *Азбуковица – земља, људи и живот,* ур. П. Васић, Љубовија, 43–53.

Васиљевић, М. и Трбуховић, В. 1977
Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве, *Старинар* (н.с.) XXVIII: 153–166.

Васић, М. 1983
Мачва и подриње у римско доба, *Гласник Српског археолошког друштва 2*: 124–141.

Васић, М. 1907
Дописи: Архитектонски и скулптурални остаци из Текериша, Старинар (н.р.) II/1: 36–38.

Гарашанин, М. 1976
Крупањ и рађевине у праисторијско и римско доба, у: *Рађевина у прошлости,* Београд.

Зечевић, Е. 2005
Мраморје. Стећци у западној Србији, Београд: Српско археолошко друштво.

Јеж, Ж. и Старовић, А. 1994
Археолошки локалитети и налазишта у ваљевском крају, у: Ваљевац, ур. З. Јоксимовић и З. Ранковић, Ваљево, 369–380.

Јовановић, А. 1985
Налази из римског периода у ваљевском крају, *Истраживања II*: 58–65.

Јовановић, А. 1995
Прилог истраживању експлоатације Сребра код Бреука, у: *Радионице и ковнице сребра*, ур. И. Попо - вић, Београд, Народни музеј: 111–115.

Јовановић, А. 2007
Огледи из античког култа и иконографије, Центар за археолошка истраживања, Београд: Филозофски факултет.

Јордовић, Ч. 2004
Заштитна археолошка ископавања на простору рударског басена Колубара (1991–2000), *Колубара* 4: 21–28.

Kanic, F. 1892
Romische studien in Serbia, Wien: Kaiserlichen Akademiae der Wissenschaften.

Лома, С. 1995
Аполонова ара са тромеђе Далмације, Панонија и Мезија, *Старинар* (н.с.) XLV–XLVI (1994–1995): 173–179.

Mirković, M. 1971
Eine fruhchristliche Inschrift aus der Umgebung von Krupanj, *Archaeologia Jugoslavica* IX: 91–95.

Mosçy, A. 1974
Pannonia and Upper Moesia, London & Boston: Routledge & Keganpaul.

Спасић, Д. 1992
Локалитет Црквине – сондажно истраживање, *Колубара* 1:15–22.

Спасић, Д. 1995
Археолошко истраживање локалитета Црквине, *Колубара* 2: 53–65.

Ферјанчић, С. и Пелцер, О. 2006
Две дедикације Јупитеру из Народног музеја у Шапцу, *Museum* 7: 25–37.

Црнобрња, Н. А. 2007
Подручје Обреновца у римско доба, Пулс Вароши 2: 5–20.

Wilkes, J. J. 1969
Dalmatia (History of the Roman Provinces), London & Boston: Routledge & Keganpaul.

Radivoje Đ. ARSIĆ
Office for Protection of Cultural Monuments in Valjevo

Spatial Context of Roman Votive and Funerary Monuments in Northwestern Serbia

We consider as northwestern Serbia the geographic area bounded by the rivers Kolubara in the east, Drina in the west, Sava in the north and range of Valjevo Mountains in the south. The northwestern Serbia covers an area, which in the period of Principate was at the junction of borders of three Balkan provinces.

Thirty-six monuments in total have been recorded so far in this area but some of them are nowadays lost. Out of this number funerary monuments were recorded at 14 locations, alters were encountered at 7 sites and there are inscriptions on 16 monuments.

Most of these monuments could be related to the inhabitants of large villas or vici. It is interesting that most of the monuments were recorded in the Drina valley, in Podgorina and Kolubara. The area gravitating toward Sirmium and was probably the part of the city territory did not yield any monuments and inscriptions. It is probable that many stone monuments have been used as building material since the early medieval times because there are no deposits of building stone in Mačva as it is also the case with the lower course of the Kolubara river.

For certain rural settlements could be established the patterns of spatial organization and position of the necropolis in relation to residential or economic section of the villa or vicus. In the situations when funerary monuments or graves were recorded it could be concluded that necropolis was usually adjacent to the residential and economic section. When villas are concerned it was just 100 to 800 meters far from the dwelling structures. The distance is smaller when villa is lying along the larger road so the dead were buried along the roads approaching villas like at Ćelije and Vrhpolje. It is difficult to tell for smaller agricultural estates whether they follow this model as there are no recorded graves. Also, there have not been recorded stone monuments, inscriptions and sculptures in their vicinity. It is probable that their inhabitants did not use this manner in marking the graves. It is difficult to tell because of the insufficiency of investigations what form of interment and marking of graves usually practiced the inhabitants of these small and impoverished estates. Judging by the finds from the site Savinac they practiced local forms of interment and traditional marking of graves with circular stone barrows.

The identical pattern was followed for the necropoles of the vici, which were usually lying along the roads. Thus the necropoles were the extensions of the settlements of longitudinal type extending along the main road. Such situation has been confirmed by site surveying and chance finds at Uzovnica, Crnča, Dumača and Mišar.

UDK 904:726.825"652"(497.11)
ID=187745548

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Радмила М. ЗОТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Два римска камена споменика из Чајетине

Апстракт: *У дворишту библиотеке „Љубиша Р. Ђенић" у Чајетини налазе се два римска камена споменика, од којих је један вотивна ара а други део надгробног споменика. Вотивна ара је јако испрана деловањем атмосфералија тако да је немогуће чак претпоставити ком божанству је посвећена. Од надгробног споменика је очуван забат са делом оквира натписног или рељефног поља испод њега. Интересантна је појава декоративних елемената спирале на левој бочној страни забата, киматиона на раму натписног или рељефног поља, као и розета са гирландама формираним од биљних чашица на самом забату. Порекло оба споменика је непознато, али се може претпоставити да надгробни споменик потиче из клесарске радионице у данашњем селу Кремна, а да је вотивни споменик пренет из неког од оближњих села златиборског краја, могуће Мачката, Биоске или Мокре Горе. Оба споменика је једино могуће датовати у шири хронолошки распон од друге половине II века до краја III века.*

Кључне речи: *римски период, надгробни споменик, вотивни споменик, декоративни елементи.*

У дворишту библиотеке „Љубиша Р. Ђенић" у Чајетини налазе се два римска камена споменика, од којих је један вотивна ара, а други део надгробног споменика (сл.1). Ови споменици нису до сада публиковани и детаљно обрађени, већ су једино објављене њихове фотографије у монографији о културном наслеђу Златибора (Ђенић /Djenić 2009: 30, сл. 1, 35, сл. 1 и 2). Података о томе када су и одакле овде пренети нема, али се може претпоставити да су пренети негде са ширег подручја Златибора. Сергејевски, Вулић и Премерштајн су означили као места налаза надгробних и вотивних споменика са подручја данашњег Златибора села Биоска, Мачкат, Крива Река и Кремна (Вулић и Премерштајн 1900: 50–51; Вулић 1909: 187–188; Сергејевски 1940: 18; Вулић 1941–48: 239–241, 247).

Вотивна ара из Чајетине је од кречњака, димензија 117 x 50 (58) x 39 cm. Доста је уништена и испрана деловањем атмосфералија. Капител и постамент су једноставно профилисани. На капителу, напред и са десне стране, видљиве су акротерије, а у средини напред букранион (сл. 2 и 5). Текст је готово избрисан у потпуности: *] \ NE[. .]TO[- - - \ - - -]N\[- - -]OTO*. Није јасно да ли на почетку натписа недостаје један или два реда. Видљиво је: ред 2 највероватније N E(?)TO, 3 N на крају реда, и у последњем реду

Сл. **1** Римски камени споменици у дворишту библиотеке „Љубиша Р. Ђенић".

Fig. **1** Roman stone monuments in the yard of the library „Ljubiša R. Djenić"

Сл. **2** Вотивна ара.

Fig. **2** Votive ara

Сл. **3** Фрагмент надгробног споменика – забат предња страна.

Fig. **3** Tombstone fragment – tympanum, front side

Сл. **4** Фрагмент надгробног споменика - забат, бочна страна.

Fig. **4** Tombstone fragment – tympanum, lateral side

ОТО. Висина слова је 3 центиметра. Очувани део текста у реду 2 могуће је разрешити према натпису са вотивног споменика из Мачката као *Ne[po]t{o}[ianus]*. Овај споменик је објавио Вулић (Вулић 1909: 187, бр. 127), а очуван текст *Ne( )to* разрешио је као *Ne[po]to![ianus]*, сматрајући да је „о" грешка клесара. У последњем реду свакако се текст, односно реч може разрешити као *[v]oto*. Иначе, будући да је текст изузетно испран, није могуће извести закључак у колико је редова на вотивном споменику био уклесан. Немогуће је чак претпоставити ком божанству је посвећен.

Иначе римски жртвеник из Чајетине припада у морфолошком смислу уобичајеном типу ове врсте вотивних споменика са овог подручја (сл. 2). То у ствари значи да је горе и доле једноставно профилисан, између тела споменика и постамента и капитела, и да је капител једноставно декорисан акротеријама у угловима са предње стране као и са

Сл. **5** Вотивна ара, предња страна, детаљ на капителу.

Fig. **5** Votive are, front side, detail of the capital

бочних. Напред на капителу између акротерија је украс букраниона (сл. 5). Најближе аналогије са подручја Златибора налазимо у селима Мачкат (Вулић 1941–48: 247, бр. 484) и Биоска (*Ibid.:* 240, бр. 474; *Idem* 1940: 18, бр. 18).

Надгробни споменик из Чајетине израђен је такође од кречњака, а очуван је у фрагментарном стању. Има димензије 60 x 51 x 48 cm. Очуван је забат који је са леве и задње стране доста оштећен. Горе, на капителу, видљиве су рељефне представе две розете између гирланди од стилизованих биљних чашица. Испод њих је очуван оквир натписног или рељефног поља на коме је изведен украс киматиона. Са десне бочне стране на забату видљив је украс спирале (сл. 3 и 4).

Забат надгробног споменика из дворишта библиотеке у Чајетини припада типу тзв. слободно исклесаних забата (сл. 3). Интересантно је уочити да је на овом споменику облик забата више трапезоидни уместо троугаони какав је уобичајен на овим просторима, односно на територији источног дела римске провинције Далмације (Зотовић 1995: 131, бр. 1, 2 и 6).

Оно што се не може уочити услед оштећености споменика, јесте да ли су на забату постојале уклесане акротерије или не. На забату су најчешће са обе стране напред представљане акротерије које су углавном биле слободно клесане, а ређе уклесане. Уклесане акротерије на простору источне римске провинције Далмације се не срећу, већ се на серији споменика који се јављају на подручју Пљеваља слободна троугаона поља поред уклесаног забата углавном користе за различите рељефно-декоративне представе, најчешће бршљановог лишћа, лишћа винове лозе и делфина (*Ibid.*: 102, бр. 5–9, 103, бр. 10–14). Трећи интересантан детаљ који се може уочити на забату надгробног споменика из Чајетине јесте рељефни орнамент спирале на десној бочној страни (сл. 4). Појаву украшавања бочних страна на забату надгробног споменика срећемо на надгробном споменику из Тубића код Косјерића (*Ibid.*: 131, бр. 2), а на бочним странама стела такође на једном споменику из Тубића, и једном из Скелана (*Ibid:* 131, бр. 1, и 107–108, бр. 32). Појава декоративног украса на бочној страни забата стеле из Чајетине показује да овакав манир украшавања надгробних споменика типа стела на простору источног дела римске провинције Далмације није тако редак и

неуобичајен. Будући да је на стели из Скелана на бочној страни изведена рељефна представа у два поља, са јахачем на коњу и сцена лова на вепра испод њега, то се рељефна представа на стели из Чајетине може убројати у групу рељефно – декоративних представа на бочним странама споменика и забата. На стелама из Тубића то су представе грана винове лозе са грожђем на једном споменику, и на другом змије које се протежу целом дужином бочних страна стеле. Појава спирале као декоративног елемента на надгробним споменицима источне римске Далмације је ретка, а нарочито на надгробним споменицима типа стела (*Ibid.*: 49). На надгробним споменицима типа стела, као и ципуса, углавном се јавља на подручју источне Босне и Херцеговине, док је на подручјима ближим данашњој Чајетини срећемо једино на надгробним олтарима из Карана и Отња код Пожеге (Вулић 1941-48: 154, бр. 324, 244, бр. 480; Петровић 1986: 18, бр. 6), као и на фрагменту надгробног споменика из Карана (Петровић 1986: 24, бр. 17, сл. 21). Сергејевски је мотив спирале на надгробним споменицима наводио као пример континуитета естетских и уметничких узора од праисторије до средњег века, и као мотив близак народном, традиционалном стваралаштву (Сергејевски 1934: 33). На простору источног дела римске провинције Далмације је свођење различитих представа, па чак и људских фигура, на геометријске облике доста често. Тако се и декоративни елементи своде на одређене шематизоване геометријске форме на рељефним представама. На надгробним споменицима са простора источне римске провинције Далмације мотив спирале често опонаша, односно представља, сведени и упрошћени орнамент грана винове лозе, па се тако може претпоставити да је овај мотив као мотив старог, народног стваралаштва коришћен у споју нових религиозно-симболичких представа за стварање шематизоване представе винове лозе, односно за свођење једног декоративног симбола на геометријски облик. Представа розета и гирланди је такође честа на просторима источне римске Далмације. Розете се јављају управо на забатима стела, а територијално најближа аналогија стели из Чајетине јесте стела из Кремана на којој је у полукружном, уклесаном забату рељефна представа розете (Зотовић 1995: 102, бр. 6). Розета се на просторима источног дела римске провинције Далмације као декоративни елеменат на надгробним споменицима јавља у хронолошком распону од II до III века. Гирланда је такође чест орнамент на надгробним споменицима источног дела провинције Далмације. Јавља се често на надгробним споменицима типа ципуса, па је у том смислу интересантна појава гирланди на забату стеле из Чајетине. Интересантно је такође да је гирланда на забату стеле из Чајетине изведена од низа орнамената у облику биљних чашица. Орнамент биљних чашица је иначе доста чест на надгробним споменицима источног дела римске Далмације, како на стелама тако и на ципусима. Јавља се чак и на надгробним коцкама које ретко имају декоративне елементе на оквирима рељефних поља. Сам мотив гирланди изведених од орнамента стилизованих биљних чашица јавља се до сада једино на ципусима, па је тако појава декоративног елемента у облику гирланди од стилизованих биљних

чашица на забату стеле из Чајетине усамљена појава на простору источног дела римске провинције Далмације. Мотив гирланде у комбинацији са розетом или розетама може се уочити и у другим деловима Римског царства (Ciongradi 2007: T. 43, S/A 19, S/A 21; T. 54, S/A 69).

Све ово упућује на једну од карактеристичних појава на простору источног дела римске провинције Далмације, на појаву тзв. варијабилности на надгробним споменицима типа стела и ципуса. Ова појава која се огледа у форми и морфолошкој тектоници на релацији стела – ципус говори о томе како код домаћег становништва није постојало прихватање чврстих канонских форми римске сепулкралне уметности. Ова појава се огледа на стелама у „проширивању" бочних страна стела које се чешће користе за декоративне представе – како је већ наведено на представе змија или винове лозе са грожђем на стелама из Тубића, или чак и за сцену лова и јахача на коњу на стели из Скелана, а на стели из Чајетине за представу спирале – а и на преузимање декоративног елемента гирланди од стилизованих биљних чашица са ципуса на забат стеле.

Оно што је неуобичајено на стели из Чајетине јесте декоративни елемент киматиона на оквиру рељефног или натписног поља испод забата. Овај декоративни елемент се може убројати у ретке и неуобичајене декоративне елементе на простору источног дела провинције Далмације, у какве спадају нпр. и мотиви троуглова и меандара на надгробним коцкама из околине Пљеваља (Patsch 1896: 291, n. 1, fig. 75, 292, n. 2, fig. 76). Овај мотив срећемо на простору источног дела римске провинције Далмације у Карану, на делу архитравне греде (Петровић 1986: 30, бр. 26, сл. 28), али га, бар за сада, не налазимо на надгробним споменицима, осим на поменутом из Чајетине. Није необично што се на овим просторима један декоративан елеменат, карактеристичан за архитектонске елементе, налази и на надгробном споменику, и то из два разлога. Један је што је надгробни споменик у свом идејном смислу прочеље храма или куће, а други, што је на простору источног дела римске провинције Далмације изражено преузимање и преплитање различитих декоративних елемената, симбола и утицаја са различитих простора и култура. Шири простор око данашњег Ужица, па тако и клесарске радионице у данашњим Кремнима, стајао је између осталог и под утицајима из римске провинције Паноније, где се на надгробним споменицима више одражавао „класичан", римски стил сепулкралне уметности. С тога је могуће да овакву комбинацију декоративних елемената на фрагменту надгробног споменика из Чајетине видимо као спој архитектонских елемената под утицајем провинције Паноније, и старог народног стваралаштва са ових простора у римском периоду.

Као највероватније место одакле је превучен надгробни споменик из Чајетине може се претпоставити село Кремна. Не само да је, као што је већ поменуто, Вулић својевремено констатовао више надгробних споменика и претпоставио постојање римске некрополе, већ се може претпоставити да је на простору данашњих Кремана у

римском периоду постојала и клесарска радионица (Зотовић 1995: 90). Чак и декоративни стил на забату споменика из Чајетине може да говори у прилог томе да овај надгробни споменик заиста потиче из клесарске радионице у Кремнима. Клесарска радионица у Кремнима је на низу надгробних споменика показивала у стилским одликама спој римске сепулкралне уметности и аутохтоних елемената, што је уочљиво и на фрагменту надгробног споменика из Чајетине. Одакле је превучен вотивни споменик из Чајетине, не може се претпоставити, осим да се ради о неком од оближњих села златиборског подручја, могуће управо о селима Мачкат, Биоска или Мокра Гора.

Споменици се према очуваном стању не могу прецизније датовати у одређени, ужи хронолошки период. Оба споменика је једино могуће датовати у шири хронолошки распон од друге половине II века до краја III века, тј. у онај период у коме се на простору источног дела римске провинције Далмације јављају римски вотивни и надгробни споменици.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Вулић, Н. 1909
Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије наука* 47: 109–191.

Сергејевски, Д. 1940
Римски натписи из Босне, ужичког краја и Санџака, *Споменик Српске краљевске академије* 93: 133–149.

Вулић, Н. 1941-48
Антички споменици наше земље, *Споменик Српске академије* 98: 1–279.

Вулић, Н. и Премерштајн, А. фон 1900
Антички споменици у Србији, *Споменик Српске краљевске академије* 38: 15–53.

Ђенић, С. 2009
Златибор – културна и историјска баштина од праисторије до данас / Zlatibor – Cultural and Historical Heritage from Pre-History until the Present Day, Чајетина: Библиотека „Љубиша Р. Ђенић".

Зотовић, Р. 1995
Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице: Кадињача.

Patsch, K. 1896
Archäologische – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der Römische Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina* 4: 243–296.

Петровић, П. 1986
Римски камени споменици из Карана, Титово Ужице: Завичајни музеј Титово Ужице и Археолошки институт Београд.

Sergejevski, D. 1934
Rimska groblja na Drini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XLVI: 11–42.

Ciongradi, C. 2007
Grabmonument und Sozialer Status in Oberdakien, Cluj – Napoca: Mega-Verlag.

Radmila M. ZOTOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Two Stone Roman Monuments from Čajetina

Two stone Roman monuments are housed in the courtyard of the library 'Ljubiša R. Djenić' in Čajetina. One is the altar and the other is fragment of the funerary monument. There are no information when and where from they had been brought here but it could be assumed that they were brought from some place in the Zlatibor area, most probably from the village Kremna.

The funerary monument is of the stela type and only carved tympanum with part of the border surrounding relief or inscription panel underneath is preserved. This monument reveals the characteristic of the so-called variability in tectonics and morphology between stela and cippus, in expanding lateral side of the stela that was used for relief representation of spiral and transferring the motif of garlands consisting of stylized floral calyces from the cippus to the tympanum of the stela from Čajetina. The Roman votive monument belongs from morphological point of view to the common type of altars from this area that is simply molded at the top and the bottom between the body of the monument and postament and capital and that there is common ornament of acroteria in the corners on the front and lateral sides on the capital and probably the motif of bucranium was on the front side.

The village Kremna is assumed as the most probable place whence the funerary monument in Čajetina had been brought. Even the ornamental style on the tympanum of monument from Čajetina could speak in favor of the assumption that this monument really comes from the stonecutting workshop in Kremna. The stonecutting workshop in Kremna revealed in stylistic traits on many funerary monuments the mixture of Roman sepulchral art and the autochthonous elements and that is conspicuous also on the fragment of tombstone from Čajetina. It could not be assumed where the votive monument in Čajetina was brought from except that it was some of the neighboring villages of the Zlatibor region, possibly Mačkat, Bioska or Mokra Gora. It is possible to date both monuments only extensively in the period from the second half of the 2nd to the end of the 3rd century.

UDK 904:726.825(497.11) ;
904:726.825(497.16)
ID=187745804

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Мира А. РУЖИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за археологију, Београд

Гордан Д. ЈАЊИЋ
Музеј Крајине Неготин

Анепиграфске надгробне стеле

Апстракт: *Идеја о загробном животу и сепулкрални ритуали су једна од најтрадиционалнијих ознака појединца. Надгробно обележје у томе има важну улогу. Велика већина римских надгробних споменика, поред симболичких порука које одаје декоративни систем, преко натписа пружа основне податке о покојнику. Покушали смо да скренемо пажњу на до сада необјављене надгробне стеле којима недостаје један важан елемент – натпис. Реч је о једној мермерној стели из Ковилова код Неготина и две стеле од кречњака откривене при археолошким ископавањима у селу Комини код Пљеваља. Анализирајући декоративне мотиве и шеме ових споменика, као и пратеће археолошке податке у случају стела из Комина, покушали смо да решимо питање радионица у којима су израђене, њихових наручилаца, као и њихове судбине као надгробног споменика још током периода римске доминације.*

Кључне речи: *надгробни споменик, римске стеле, Горња Мезија, Далмација, Комини.*

Начин сахрањивања и изглед надгробног обележја огледало су сепулкралних законитости одређене заједнице људи. Ова духовна и дубоко интимна одлика појединца или групе људи, у чијој сржи је идеја о бесконачности – односно непрекидној нити живота који мења своју форму и не мора увек да постоји у материјалном облику – зависна је од низа фактора. Настала као потреба да се тешко прихватљива чињеница о нестанку преброди, довела је до поступног рађања идеје о индивидуализацији супстанце која се после смрти преноси у други појавни облик, па се чак може пренети и у новорођено биће (Durkheim 1915: 253). Та исконска идеја о загробном животу једна је од најукорењенијих одлика човека, а схватање и веровање у „живот после живота“ и начин на који се то остварује преноси се генерацијама кроз заједнице које ова идеја повезује. И док су неки други идејни системи склони променама, прихватању савремених помодних појава карактеристичних за друге заједнице, сепулкрални ритуали су најупорнија и најтрадиционалнија ознака појединца и његове припадности одређеној групи. Начин сахрањивања и промене у његовим ритуалима само су једна од тема којом је професор Александар Јовановић

„заразио“ многе своје ученике. Уз најдубље поштовање према његовој личности, према његовом несвакидашњем карактеру који је зрачио добротом, прилажемо овај рад у рог изобиља знања који је он носио и за собом оставио.

Балканско полуострво у освит новог миленијума, на прелазу из старе у нову еру, шаренолики је конгломерат настао финализацијом великих миграција које су се одиграле током праисторијских епоха, пре свега током позног бронзаног и гвозденог доба. Освојивши ову територију, Римљани су у новооснованим провинцијама добили поданике којима су римски пантеон и филозофска поимања живота и смрти били страни. С друге стране, аутохтоно становништво било је свесно да само прихватањем нових идеја може активно да се укључи у савремене токове живота. Па ипак, веровања у домородачке култове, начин сахрањивања и однос према прецима често задржавају старе, архаичне форме. Стога су веома честа поистовећивања домородачких божанстава са оним римским култовима који су исти или најсличнији култовима предака. У сепулкралним обичајима често се јако дуго задржавају идеје предака, било у избору ритуала, коришћењу предмета који су анахрони римском материјалу или у комбиновању римских и аутохтоних елемената.[1]

У комуникацији коју живи имају са мртвима, надгробно обележје игра веома важну улогу. Оно је прво које се види и јасно истиче коме припада одређени свети простор који је, како и антички извори наводе, строго кажњиво скрнавити. То се односи како на појединачне гробове тако и на гробнице или ограђене просторе које су за сахране користили чланови повезани породичним спонама. Римски надгробни споменици, пре свега стеле и ципуси, натписом изричито казују ко је покојник сахрањен на том месту. Његово име, функције које је обављао током живота и име дедиканта (или имена), у комбинацији са одговарајућом декорацијом споменика, значајан су податак за датовање споменика и одређивање порекла покојника. Начин на који је он предат земљи и гробни налази могу још више да употпуне ову слику.

У овом раду покушали смо да укажемо на важност неких необјављених надгробних споменика (стела) којима недостаје један битан елемент – натпис. Форма надгробне камене плоче – стеле, широко је распрострањен тип римског надгробног споменика у читавом Царству, у широком хронолошком распону од I до IV века. Са простора Горње Мезије познати су корпуси који обрађују ову врсту споменика.[2] То су, међутим, пре свега епиграфски корпуси, у којима је тежиште на натписима и њиховом тумачењу, док стеле које смо означили као „анепиграфске“ нису обрађене.

1 Сјајну студију о сахрањивању подарио нам је професор Александар Јовановић (Јовановић 1984).

2 За обрађене натписе из Горње Мезије видети: *Inscriptions de la Mésie Supérieure (IMS)*, Vols. I–VI.

*

Са локалитета Ћетаће, код села Ковилова у близини Неготина, мештани су 1992. године из темеља касноантичке фортификације извадили делове надгробног споменика који су били уграђени као сполије.[3] Стела од белог мермера, веома лепе израде, била је у деловима који су предати Музеју Крајине у Неготину.[4] Очувани делови омогућили су потпуну реконструкцију овог надгробног споменика импресивних димензија (висине 1,85 m, ширине 0,98 m и дебљине 0,25 m). Припада типу сложених стела које имају 3 шематска елемента: забат, рељефно поље и натписно поље, без усадника (сл. 1).[5] Горњи део стеле интересантно је решен. Централни елемент декоративног система стеле из Ковилова (који заузима мање од половине висине стеле, односно око 0,80 m) јесте представа брачног пара у рељефном пољу. Декорација је композиционо необична и тешко јој је наћи директне паралеле.[6] Рељефно поље је решено у виду удубљене нише, али знатно сужених крајева, тако да више асоцира на медаљон. У једноставном оквиру нише – медаљона смештене су бисте брачног пара. Десно је биста жене овалног лица, изразитих и крупних очију, широког носа и изразитих јагодица. Одевена је у хаљину, како се чини од дебљег материјала (вуне), са округлим изрезом око врата, преко које је пребачен огртач који покрива десну руку. У шаци десне руке, која је слободна, држи цвет крина. Коса је раздељена по средини и у таласима, вероватно, прикупљена у пунђу на потиљку. На глави има вегетабилни венац. Лево је представљена биста мушкарца, слично моделованих црта лица и кратке коврџаве косе. Одевен је на истоветан начин, са слободном шаком десне руке у којој држи неки предмет који је оштећен (кантарос?). Доњи део нише – медаљона фланкиран

Сл. **1** Надгробна стела из Ковилова код Неготина.

Fig. **1** Funerary stela from Kovilovo near Negotin.

3 Археолошким рекогносцирањима већ раније је утврђено постојање античког налазишта (Janković Đ. i Janković M. 1974: 166).

4 Музеј Крајине у Неготину је 1993. године обавештен о овом налазу па су виши кустос – археолог Ђоко Јовановић и помоћни радник Мирослав Станковић делове пренели у Музеј. Стела је 2007. године конзервирана од стране Милета Симића, конзерватора Народног музеја у Нишу и постављена у Лапидаријум као део сталне поставке, уписана у улазну књигу под редним бројем 600.

5 Стела припада типу B II b по типологији Р. Зотовић (Зотовић 1995: 20–21).

6 Композиционо, најближа јој је једна стела из Трансилваније (Buonopane 2010: 361, Fig. 5).

је повијеним кипарисима који прате закривљење круга нише – медаљона. Необично је решење забата. Рељефно поље пресеца забат, тако да су видљиви само његови крајеви (лево и десно од нише – медаљона) и врх. Улазак рељефног поља у централни део забата условио је да је уобичајена централна декорација забата (розета са четири латице) дислоцирана према врху. Забат је уписан у правоугаоно поље, тако да се са стране формирају два троугаона поља са рељефним представама (делфин који држи у устима рибицу, окренут надоле). Иако директних паралела нашој стели нисмо нашли у доступној литератури, чини се да декоративна шема највише подсећа на надгробне стеле са медљонима. Овај декоративни елемент се ретко среће у Горњој Мезији, за разлику од правих полукружних или правоугаоних ниша са бистама покојника. Медаљони су, с друге стране, веома чести у западним провинцијама – Панонија, Норик, Рецијa (Schober 1923: 126–129, Nos. 275–280; Dautova-Ruševljan 1983: T. 3/2, 7/2,3). Ликови представљени у ниши – медаљону не одају портретне карактеристике с обзиром на истоветан начин моделовања очију, облика лица и линија носа. Пажњу привлаче неки детаљи које смо уочили у овој композицији, а који су од значаја за хронолошко опредељење споменика. Фризура жене изведена је са детаљима који дозвољавају да у њој препознамо модел који је рађен по узору на начин чешљања жена из породице Антонина током друге половине II века – Фаустина Млађа, Луцила, Криспина (Cambi 1987: 61–80, kat. 156; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987: 26, кат. 5). Посебно је интересантан детаљ који се уочава изнад десне шаке жене. У веома шематизованој форми приказана је копча – фибула која спаја огртач и хаљину. Иако са великом резервом, сматрамо да је реч о представи изразито профилисане фибуле. Нијансе у облику фибуле није могуће утврдити, али се овај тип фибула генерално везује за I и II век, а њихова производња за норичко-панонско подручје (Koščević 1980: 20 – 24). Декоративно-симболички украси надгробне стеле из Ковилова су добро познати и чести у свим областима Царства. Повијена стабла кипариса која прате закривљену линију нише – медаљона замењују чешће представљане стубове који носе рељефно поље. Дрво жалости, које је добило име по Телефовом сину и његова тужна прича по којој је од богова тражио да вечито тугује и пролива сузе (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987a: 207 - Кипарис), јасна је веза са сепулкралним култом. Розета у забату, која је један од најчешћих симболичких декоративних елемената на надгробним стелама, по мишљењу А. Јовановића представља израз „идеје обнављања и својеврсне *aeternitas*, али и везе са светом живих, јер у бесплодном Подземљу нема цвећа“ (Јовановић 2007: 143). Представе делфина у фунерарној уметности симбол су пута душе преко Океана до Острва Блажених (Toynbee 1973: 207). Интересантан је положај овог психопомпа на надгробним споменицима. Увек је окренут главом надоле, ка земљи у коју ће покојник бити положен. Пажња са којом у устима носи мању рибу, усуђујемо се да приметимо, можда указује на душу покојника коју треба да преда подземном свету у који га носи. Натписно поље је празно, тако да нам недостају

епиграфски и палеографски подаци који би олакшали хронолошко опредељење споменика. На основу иконографских и стилских карактеристика, сматрамо да га треба определити у другу половину или крај II века.[7] Чињеница да је израђен од мермера и елементи декорације (пре свега ниша – медаљон) упућују на неки западни радионички центар (Панонија, Норик) одакле је по наруџбини купљен.[8] Да ли је током транспорта дошло до његовог лома, те није могао да послужи својој намени, због чега и нема натписа, можемо само да наслутимо.

*

Две добро очуване надгробне стеле откривене су приликом систематских археолошких ископавања античких некропола у селу Комини, код Пљеваља. Током кампање која је обављена септембра 1965. године, на делу локалитета који је означен као некропола II, истражена је тзв. алеја са гробницама и стелама (Cermanović-Kuzmanović, Srejović и Marković 1965: 144–145; Срејовић 1975: 177–184). Низ гробница протеже се у правцу север – југ, при чему су тада откривене три гробнице. Уз југоисточни угао гробнице III, која припада типу *area maceria cincta*, стајале су *in sity* три надгробне стеле, од којих само једна има натпис (сл. 2). Сама гробница је скоро квадратне основе (димензија 4,20 x 4 m). Очуване су само темељне зоне јужног, источног и северног зида, док основу западног зида представља стена на коју се гробница прислања (сл. 3). Очувани темељи грађени су од ломљеног притесаног камена повезаног малтером, у техници *opus incertum*. У унутрашњости гробнице откривена су три гроба са остацима кремираних покојника. У два случаја пепео је похрањен у камено сандуче, док је у

Сл. **2** Комини, алеја са гробницама и надгробнима стелама.

Fig. **2** Komini, the alley with tombs and funerary stelae.

7 За шематско решење споменика в. Hoffiller and Saria 1938: No. 457; за стилске карактеристике мушког портрета в. Вулић 1931: бр. 9.

8 У Музеју Крајине у Неготину постоји медаљон са представом лова. Медаљон је централнии део надгробног споменика какви се јављају у Дакији (Јовановић 2007: 111).

трећем случају у питању керамичка урна (Цермановић-Кузмановић 1977: 41) .

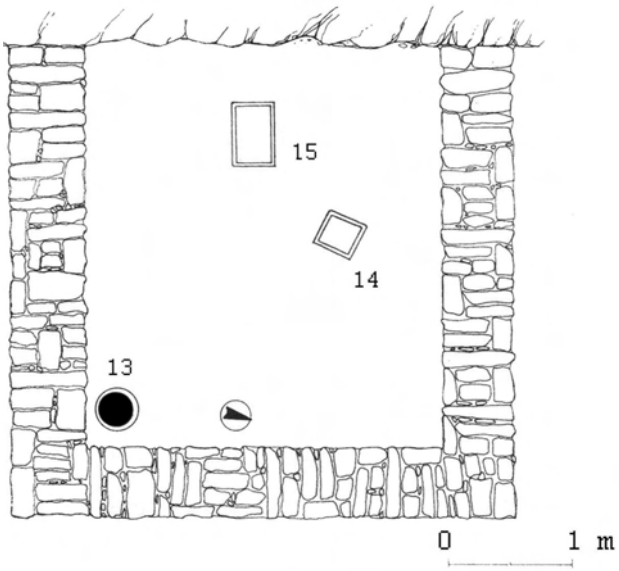

Сл. **3** Комини, основа гробнице III.

Fig. **3** Komini, tomb III, ground plan.

Стела најближа гробници III - стела 1 – има натпис (сл. 4). Из њега сазнајемо да је у гробници сахрањен *Aulus Gablius Liberalis*, стар 28 година, а да му је споменик подигао *Flavius Aper*, конзуларни бенефицијар (Цермановић-Кузмановић 1967: 204, Т. III/8). Припада најједноставнијем типу стела са натписним пољем и забатом.[9] Израђена је од кречњака (димензија 1,56 x 0,74 x 0,30 m). Натписно поље је удубљено и профилисано. У горњем правоугаоном делу стеле уклесан је забат у којем је диск оивичен стилизованим венцем, док се ка доњим угловима забата протежу две палмете. Троугаона поља поред забата богато су украшена вегетабилним орнаментима – по једна четворолисна розета испод које је сплет вреже.

Споменик уз стелу Аула Габлија – стела 2 – припада истом основном типу стела са натписним пољем и забатом, само што има и масивни усадник, а забат у овом случају није уписан већ је слободан.[10] Израђена је од кречњака (дим. 1,45 x 0,73 x 0,30 m) и украшена разноврснијим декоративним елементима. Натписно поље је удубљено и профилисано, а изнад њега се уздиже троугаони забат (сл. 5). Између натписног поља и забата налази се фриз у чијој средини се налази кантарос. Из њега, налево и надесно, извире стилизована винова лоза са лишћем и по два грозда. У центру забата уклесан је венац у чијем средишту је петолисна розета. Испод венца налази се мања шестолисна розета коју фланкирају два делфина, окренута главама ка розети.

Следећа у низу споменика јужно од гробнице III је стела 3. Конструктивно припада истом типу као стела 1, односно има натписно поље и уписани забат, без усадника (сл. 6). Израђена је такође од кречњака (димензија 1,58 x 0,75 x 0,31 m), са доста стилизованим декоративним елементима. Натписно поље је удубљено и профилисано, а у

9 Стела припада типу A III b_2 по типологији Р. Зотовић (Зотовић 1995: 18, бр. 11).

10 Стела припада типу A I по типологији Р. Зотовић (Зотовић 1995: 17).

Сл. **4** Комини, стела 1.

Fig. **4** Komini, stela 1.

правоугаоном делу изнад њега уписан је троугаони забат. У центру забата налази се диск – стилизована спирала оивичена венцем у коме је, на врху, четворолисна розета. Из венца се ка доњим угловима забата налево и надесно пружа по једна грана бршљана. Троугаона поља лево и десно од забата украшена су вегетабилним орнаментима, и то поље десно од забата врежом бршљана у којој је цвет крина, а поље лево од забата врежом бршљана у коју су уметнуте палмета и цвет са пет издужених латица.

Сл. **5** Комини, стела 2.

Fig. **5** Komini, stela 2.

Симболичко-декоративни мотиви које срећемо на стелама уз гробницу III су разноврсни. Иако се на основу исте врсте камена (кречњак) и начина клесања може говорити о истој клесарској радионици, вероватно локалној, пажњу привлаче разноликост детаља и њихова комбинација.[11] Шеме украшавања надгробних споменика кружиле су Царством, а од наручиоца је зависило коју ће комбинацију украса/симбола клесар да употреби на појединим деловима. Неке од ових декоративних симбола већ смо поменули, тако да се нећемо посебно враћати на њихово значење. Такав је случај са розетама у забату, било да оне представљају централни украс самог забата, налазе се у средини, односно уплетене у венац, или су део

11 Још неколико споменика откривених *in situ* приликом систематских археолошких ископавања некрополе II у Коминима током 1967. године, све са натписима, припадају овој алеји са стелама, а можемо их приписати истој клесарској радионици, иако не постоје два иста (Церманović-Кузмановић 1970: 75–81).

Сл. **6** Комини, стела 3.

Fig. **6** Komini, stela 3.

вегетабилног украса у троугаоним пољима лево и десно од забата. Интересантна је појава делфина на стели 2, који у овом случају фланкирају розету испод венца у забату. Чини се да је овде симболично значење делфина као психопомпа донекле уступило место чисто декоративном мотиву, који има само далеке одјеке првобитне симболике. На то указује пре свега место на коме је овај мотив. Представе делфина на надгробним пирамидама и саркофазима су честе. С друге стране, када је у питању стела, њих би очекивали у троугаоним пољима поред забата. У нашем случају, делфини су заменили уобичајене палмете или гране бршљана које се од венца пружају ка доњим угловима забата.

Код све три стеле из Комина као централна декорација забата појављује се венац са розетом, диском или спиралом у средини. Погребни венци (*corona funeraria*) чест су украс на надгробним споменицима широм Царства и јављају се на стелама у забатном пољу или као оквир медаљона, ако је реч о рељефном пољу. Поред опште прихваћене идеје о симболичком значењу венца као представе која означава хероизацију покојника,[12] морамо се осврнути и на веома примамљиво тумачење А. Јовановића о његовој појави на надгробним споменицима. Венце од класја жита у које су уплетени струкови других биљака он повезује са култом Деметре/Церере Хтоније, односно њене кћи Персефоне/Просерпине (Јовановић 2007: 80–83). Шематизовани начин на који су венци представљени на нашим стелама не дозвољавају јасну идентификацију биљака уплетених у њих. Свакако да палмете (стела 1), делфини (стела 2) и гране бршљана (стела 3), који се пружају ка угловима забата, представљају асоцијацију, односно супституцију крајева тениије која се користи на фунерарним венцима како у време римске доминације тако и данас. Интересантно је да је средишњи део венца у забату различито решен код све три стеле. Код стеле 2 (сл. 4) то је једноставна четворолисна розета, о којој је већ било речи. Код стеле 1 (сл. 3) у

12 Венац у забату омиљен је декоративни мотив на стелама како војника тако и римских грађана током I и II века у Панонији (Dautova-Ruševljan 1983: 48).

средишту венца налази се диск. Сунце, *lux perpetua*, приказано у виду диска, представља један од најопштијих и најстаријих симбола вечитог живота, па и оног изван овог света. Обнављајућа снага Сунца и топлота коју оно даје живима и сенима покојника, његово циклично смењивање са Месецом, као и појава Сунца на обзорју која означава почетак новог дана, лако су нашли место у загробним веровањима свих цивилизација. Исто се може рећи за диск – спиралу у венцу забата стеле 3 (сл. 6) која својим снажним замахом потенцира снагу свемогућег Сунца.

Кантарос из кога извире винова лоза, понекад и бршљан, један је од омиљених мотива на надгробним споменицима Далмације, али је његово место најчешће испод натписа (нарочито код ципуса). Винова лоза и бршљан су добро познати симболи који се везују за фунерарни култ, пре свега за Диониса и његов вечито обнављајући циклус. Синкретистичке идеје које се јављају од краја II века довеле су до спајања култне слике Диониса и Силвана, у којој Силван, омиљено домородачко божанство залеђа Далмације, са Дионисовим атрибутима преузима улогу онога који обнавља природу.

Иако у основи симболички, сви наведени мотиви на нашим стелама су у великој мери декоративни, без јаке везе са њиховим основним значењем. Чести су на надгробним стелама у свим провинцијама Царства и не дају нам много основа за ближе хронолошко опредељење, иако извесна шематизација указује на II – III век као време у коме су стеле могле бити израђене. Археолошки и епиграфски подаци овде могу да помогну. Стратиграфија античке некрополе II је хоризонтална за период од средине II до краја III века. Најстарији гробови, судећи по гробним налазима, налазе се у северном делу некрополе, ближе јужној капији града и датују се у средину и другу половину II века. Некропола се током III века ширила ка југу, тако да у гробницама које се налазе на јужној периферији некрополе II (гробница Паконија и гробница Аурелије Максимине) налазимо археолошки материјал који припада карају III и почетку IV века. Гробови, односно гробнице и ограђени гробни простори, били су јасно обележени а сећања на покојнике чувана с пажњом, о чему јасно сведочи непостојање укопавања млађих у старије гробове, тј. њихово негирање. Тек средином IV века, нови талас номадских придошлица покопава своје умрле не водећи увек рачуна о старијим гробовима (Срејовић 1975: 181 – 182). У гробници III откривена су три гроба, која су, нажалост, опљачкана још током позне антике. Будући да јужно од гробнице III нису констатовани укопи гробова, односто постоји празан простор између терасе на којој су гробнице I и II и терасе на којој је изграђена гробница III, а северно од ње је алеја са гробовима и пратећим надгробним споменицима, сматрамо да су наше стеле биле у вези са покојницима сахрањеним у гробници III. Изградњу ове гробнице, као и стеле уз њен југоисточни угао, датовали бисмо у средину III века. Имена која су уклесана на стели 1 су римска (Церманови́ћ-Кузмановић 1967: 204). Реч је, највероватније о досељеницима из северне Италије, међу којима је био и један бенефицијар – Флавије Апер (Церманови́ћ-Кузмановић 1976: 95; иста 1979: 99).

* * *

Закључујући анализу надгробних стела без натписа, дали бисмо могућа тумачења ове појаве. Стела из Ковилова код Неготина највероватније је израђена у некој западној радионици, по наруџбини породице којој је био познат и близак шаблон по коме су надгробни споменици у тим провинцијама израђивани. Стела је, могуће, већ стигла до наручиоца делимично, а можда и комплетно, оштећена и неупотребљива за своју основну намену, тако да натпис на њој никада није био уклесан, а крајем IV века њени делови уграђени су као сполије приликом изградње касноантичке фортификације. Случај две стеле без натписа из Комина много је интересантнији. Откривене су *in situ*, заједно са стелом на којој је натпис уклесан, а који указује да је у гробници III сахрањен Ауло Габлије, вероватно досељеник из северне Италије. Споменик је израђен од локалног камена (кречњака), у локалној радионици препознатљивих манира. Да ли је на стелама без уклесаног текста натпис био написан бојом? Трагови било какве боје нису констатовани на овим споменицима. Векови током којих су стеле биле под земљом, која је у овом крају изузетно агресивна, али и деценије које ови споменици проводе на отвореном, без заштите од разједајућих киша, још више нас удаљавају од решења ове загонетке.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Buonopane, A. 2010
Giuseppe Ariosti e le iscrizioni di Transilvania. Alcune considerazioni in margine al codoce CCLXVII della Biblioteca Capitolare di Verona, in: *Roma e le provincie del Danubio*, L. Zerbini ed., Ferrara: Rubbettino.

Cambi, N. 1987
Rimski portret, u: *Antički portret u Jugoslaviji*, ur. J. Jevtović, Beograd: Narodni muzej Beograd, Muzej Makedonije Skopje, Arheološki muzej Zagreb, Arheološki muzej Split, Narodni muzej Ljubljana, 45–94.

Cermanović-Kuzmanović, A., Srejović, D. i Marković, Č. 1965
Komini, Pljevlja – rimska nekropola, *Arheološki pregled* 7: 144–145.

Цермановић-Кузмановић, А. 1967
Неколико нових римских натписа из Комина, *Старинар* (н.с.) XVIII: 201–211.

Цермановић-Кузмановић, А. 1970
Неколико необјављених натписа из Комина, *Зборник Филозофског факултета* (Београд) XI-1: 75–81.

Цермановић-Кузмановић, А. 1977
Римско-илирске некрополе у Коминима, у: Циклус предавања „Велика археолошка налазишта у Црној Гори", Београд: Коларчев народни универзитет, 37–47.

Цермановић-Кузмановић, А. 1979
Резултати археолошких истраживања у селу Комини (Municipium S...), у: *Старине Црне Горе* VI, Цетиње: Републички завод за заштиту споменика културе.

Dautova-Ruševljan, V. 1983
Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad: Vojvođanski muzej, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Durkheim, E. 1915
The Elementary Forms of the Religious Life: A Study in Religious Sociology, New York: Macmillan.

Hoffiller, V. and Saria, B. 1938
Antike Inschriften aus Jugoslavien. H. 1, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb: St. Kugli.

Janković, Đ. i Janković, M. 1974
Rekognosciranja u okolini Negotina, *Arheološki pregled* 15 (1973): 161–167.

Јовановић, А. 1984
Римске некрополе на територији Југославије, Центар за археолошка истраживања Књига 3, Београд: Филозофски факултет.

Јовановић, А. 2007
Огледи из античког култа и иконографије, Центар за археолошка истраживања, Београд: Филозофски факултет.

Koščević, R. 1980
Antičke fibule s područja Siska, Zagreb: Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti.

Schober, A. 1923
Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien: E. Hölzel & Co.

Срејовић, Д. 1975
Гробнице Аирелије Максимине и Паконије Монтане у Коминима (Municipium S.), *Зборник Народног музеја* (Београд) VIII: 177–189.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987
Римска скулптура у Србији, Београд: Српска академија наука и уметности.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987а
Речник грчке и римске митологије, Београд: Савремена администрација.

Toynbee, J. M. C. 1973
Animals in Roman Life and Art, New York: Cornell University Press.

Вулић, Н. 1931
Антички споменици наше земље, *Споменик* LXXI, Београд: Српска краљевска академија.

Зотовић, Р. 1995
Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице: Кадињача.

Mira A. RUŽIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Belgrade

Gordan D. JANJIĆ
Museum of Krajina Negotin

Anepigraphic Funerary Stelae

The manner of interment and appearance of funerary monument is one of the most deeply rooted characteristics of man and funerary rituals are most persistent and most traditional mark of an individual and his belonging to the distinct group. After spreading their authority over the Balkans the Romans got in the newly established provinces the subjects to whom their pantheon and philosophy of life and death were unfamiliar. Although aware of the fact that only by accepting new ideas they could be actively included in the contemporary life, the autochthonous population often maintained ancient, archaic forms in the funerary ritual.

The form of tombstone – stela was widely spread type of funerary monument throughout the Empire. We want to draw attention to three stelae denoted as 'anepigraphic' because they are lacking one of essential elements – the inscription.

The fragments of marble stela used as spolia were discovered in the Late Roman fortification at the site Ćetaće near the village Kovilovo in the vicinity of Negotin. The reconstructed stela (Fig. 1), that is nowadays housed in the Lapidarium of the Museum of Krajina in Negotin, belongs to the type of complex stelae, which have three constituent elements: inscription panel, panel with relief and tympanum. On the basis of the relief panel, which is rather distinctive – deep niche resembling a medallion, we identified the workshop where it had been produced as some western workshop (Pannonia, Noricum, Raetia). Considering the details of representations of the deceased in the medallion, the monument was dated to the second half of the 2nd or the beginning of the 3rd century.

The alley with tombs and stelae (Fig. 2) was investigated in the course of archaeological excavations in the village Komini near Pljevlja in 1965. Three stelae were discovered *in situ* next to the southeast wall of tomb III (Fig. 3) and just one of them had the inscription (stelae 1, 2, 3). The stela closest to the tomb (stela 1) has the inscription indicating that there was buried Aulus Gablius Liberalis and that monument was erected by the *beneficiarius* Flavius Aper (Fig. 4). Stela 2 (Fig. 5) and stela 3 (Fig. 6) had no inscriptions. All three monuments were made of local limestone by the local stonecutters. Although being symbolical in essence all the motifs on our stelae are largely decorative without close connections with the primary meaning. The archaeological data indicate the middle of the 3rd century as the time when tomb III had been built and monuments from Komini sculptured.

The stela from Kovilovo had possibly, reached its customer already partially or perhaps completely damaged and unusable for its main purpose, so the inscriptions was never carved and its fragments were built in as spolia in the Late Roman fortification in the end of the 4th century. The case of two stelae without inscriptions from Komini is much more interesting. They were discovered *in situ* together with stela with carved inscription. Whether the inscription on stelae without carved text had been written in paint and not carved? No traces of paint have been recorded on these monuments. The centuries when the stelae were covered with earth, which is in this area highly aggressive, but also decades of exposure of these monuments to destructive rains make us even further from the solution of this enigma.

UDK 904:726.821(497.11)"01/02"
ID=187746060

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ
Народни музеј, Београд

Гробови са либационим цевима на космајској некрополи

Апстракт: *Приликом систематских археолошких ископавања космајске некрополе Губеревац–Гомилице, истражени су гробови типа Мала Копашница–Сасе. У конструкцији шест гробова уочене су оловне либационе цеви и керамички тубулус. На основу гробних прилога, датовани су у II–III век.*

Кључне речи: *Космај, некропола, Мала Копашница–Сасе II, либационе цеви, II–III век.*

На некрополи Губеревац–Гомилице примењиван је обред спаљивања покојника на устринуму.[1] Након обављеног обреда, остаци би били пренети и полагани у гробове, познате као гробне форме типа Мала Копашница–Сасе (Јовановић 1984: 100–112).

Поред препознатљивих елемената карактеристичних за њихову конструкцију, у једном гробу нађен је керамички тубулус, а у пет гробова оловне либационе цеви које нису констатоване приликом инвентарисања.[2]

Фрагментовани керамички тубулус, сачуване дужине 8,0 cm, пречника 9,0 cm (сл. 1), представљао је део цеви за либацију, формиране од више вертикално повезаних тубулуса. На цртежу гроба 84 гробни прилози – фрагменти црвено печеног трбуха и дна два крчага, зделе - идеално су представљени, без означеног места керамичког тубулуса (сл. 2).[3] Претпостављамо да је накнадним спајањем керамичких фрагмената установљено да се ради и о делу керамичке цеви, која је, на основу распореда гробних прилога, вероватно била фиксирана земљом или опекама (камен није нађен у гробу) уз један од зидова јаме. Гробну целину смо определили у II–III век.

1 Истражен је 361 гроб. У само једном остаци су били смештени у урни, а у два у оловним саркофазима.

2 Оловне либационе цеви наводе се у гробним записницима са ископавања некрополе само за гроб 149 (документација Народног музеја у Београду). Остале су уочене на основу скица гробова. Дневник са ископавања није сачуван, а у извештају за 1961. и 1962. годину (документација Народног музеја у Београду), М. Величковић само наводи „ да су неки гробови" били означени оловним и керамичким цевима, тако да остаје отворено питање колико је укупно гробова имало ово обележје.

3 Квадрат CXII, ископавања 1961. године (документација Народног музеја у Београду). Крчази и зделе: тер. инв. бр. 246, гвоздени клин: тер. инв. 247.

Сл. **1** Некропола Губеревац – Гомилице: фрагментовани керамички тубулус из гроба 84, ископавања 1961. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **1** Necropolis Guberevac – Gomilice: fragmented ceramic tubule from grave 84, excavations in 1961 (documentation in National Museum in Belgrade)

Оловне либационе цеви констатоване су у пет гробова, укопане уз зид или на средини јаме, фиксиране каменом и видљиве изнад гроба.[4] У конструкцији ових гробо - ва, ломљени камен коришћен је и за покривање, делимично или потпуно ограђивање етажа и зидова јаме-гроба у ужем смислу.

У првом, гробу 220, либациона цев била је укопана на средини јаме (сл 3). Похрањен је крчаг (*oinohoa*) овалне форме, црвено печен (Brukner 1981: T. 141, 94), балсамаријум рађен од прозирног стакла (од кога је сачуван конични реципијент), као и два гвоздена ексера (који нису нађени приликом обраде и инвентарисања) и новац.[5] Новцем Хадријана (кованог између 134. и 138. године), ову гробну целину датовали смо у прву половину II века.[6]

Ни на цртежу гроба 149 (сл. 4) либациона цев није означена, али се у сачуваном гробном записнику наводи да је нађена на површини гроба.[7] Приложена су три крчага (*oinohoe*) (сл. 8а) црвено, светломрко и наранџасто печени (Зотовић, Јордовић 1990: T. CXCI, 5), две зделе (сл. 8б) наранџасто печене (Brukner 1981: T. 57, 61), четири балсамаријума (сл. 8в), рађена од прозирног зеленкастог стакла (Isings 1957: 43, Form 28b), као и „један римски новчић и доста гвоздених ексера" који нису констатовани приликом инвентарисања.[8] Фирма светиљка без ознаке радионице (сл. 8г), са представом трагичне маске на диску, светломрко печена (Ivanyi 1935: тип XVII), нађена је на етажу.[9] На основу налаза, гробну целину датујемо у II век.

4 Документација Народног музеја у Београду. У гробном записнику се наводи да је нађена цев на површини гроба дужине 70,0 cm. На основу цртежа, као и на основу скица гробова на којима су представљене и друге цеви, нисмо сигурни да ли се ради о њиховим реалним димензијама (од 15,0 до 60,0 cm).

5 Квадрат 259, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду). Крчаг инв. бр. G 534; балсамаријум тер. инв. 800; бронзани новчић тер. инв. 801 и два ексера тер. инв. 802.

6 Усмено саопштење музејског саветника Бранка Дрче.

7 Документација Народног музеја у Београду.

8 Квадрат 208, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду). Крчази: инв. бр. G 321, инв. бр. G 322, инв. бр. G 323 (сл. 8 а); зделе: инв. бр. G 324 (сл. 8 б), инв. бр. G 325;балсамаријуми: инв. бр. G 326, инв. бр. G 327, инв. бр. G 328 (сл. 8 в); инв. бр. G 329, новац: тер. инв. 453; ексери: тер. инв. 445.

9 Инв. бр. G 320 (сл. 8 г).

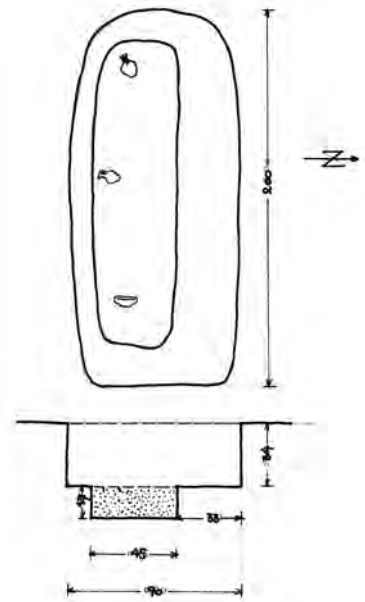

Сл. 2

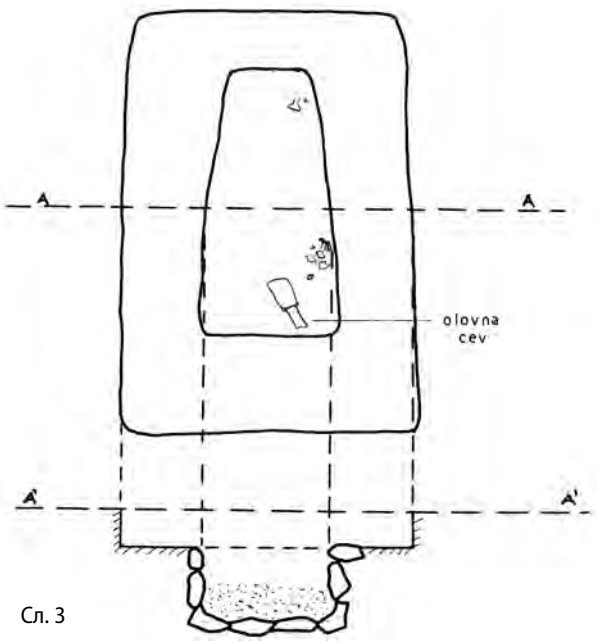

Сл. 3

Сл. **2** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 84, квадрат CXII , ископавања 1961. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **2** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 84, square CXII, excavations in 1961 (documentation in National Museum in Belgrade)

Сл. **3** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 220, квадрат 259, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **3** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 220, square 259, excavations in 1962 (documentation in National Museum in Belgrade)

У гроб 265, укопан у стену, оловна цев била је постављена уз зид јаме и фиксирана ломљеним каменом (сл. 5). Похрањена су три крчага (*lagoene*), мркоцрвено и црвено печени, један и црвено бојен (сл. 9а) (Brukner 1981: T. 140, 80).[10] Осим крчага, приложено је пет балсамаријума. Два су идентична примерцима из гроба 149 (рађена од прозирног и прозирног стакла зеленкасте боје), док је од два фрагментована, рађена од прозирног стакла, сачуван само цилиндрични врат.[11] Пети балсамаријум (сл. 9б), рађен од прозирног зеленкастог стакла, има сферични реципијент и разликује се од осталих примерака из гробова са либационим цевима (Fadić 1982: kat. 16).[12] Поред наведених

10 Квадрат CCXCII, ископавања 1974. године (документација Народног музеја у Београду). Крчази: инв. бр. G 697; инв. бр. G 698, инв. бр. G 699 (сл. 9 а).

11 Инв. бр. G 701, инв. бр. G 702, тер. инв. 1068 и тер. инв. 1073.

12 Инв. бр. G 700 (сл. 9 б).

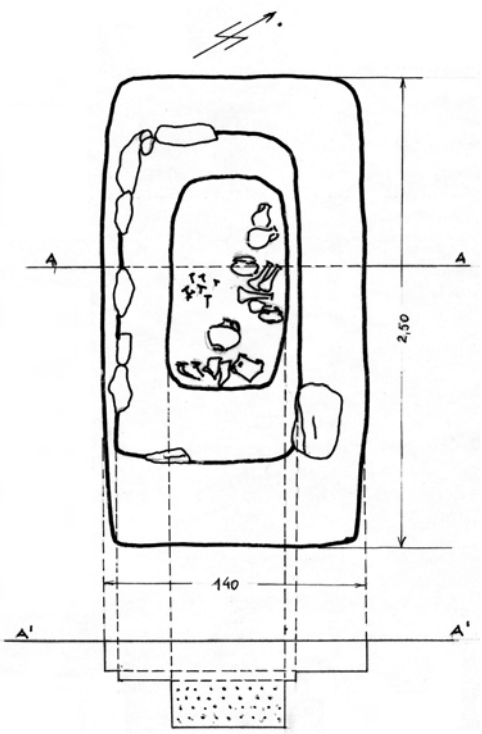

Сл. 4

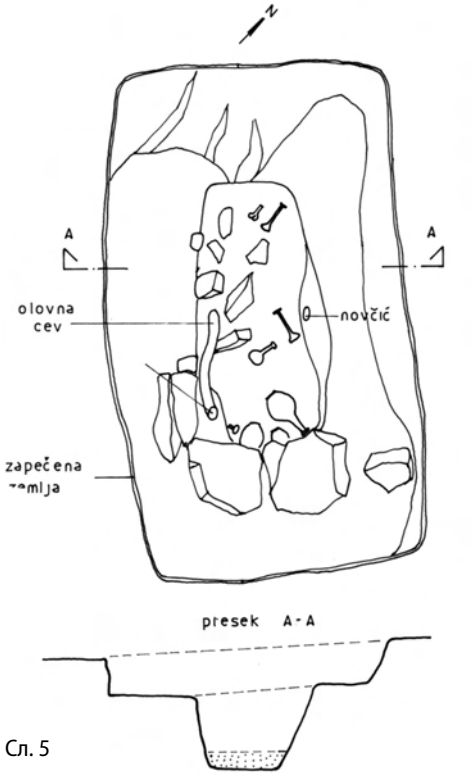

Сл. 5

Сл. **4** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 149, квадрат 208, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **4** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 149, square 208, excavations in 1962 (documentation in National Museum in Belgrade)

Сл. **5** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 265, квадрат CCXCII, ископавања 1974. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **5** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 265, square CCXCII, excavations in 1974 (documentation in National Museum in Belgrade)

предмета, стављен је и новац, који није нађен приликом инвентарисања. Гроб смо такође, на основу налаза, определили у II век. .

И код гроба 204, неправилног, засеченог правоугаоног облика, цев је укопана уз зид јаме (сл. 6). Приложени су луксузнији, глеђосани крчази – две *diote* (сл. 10а, б) идентичне форме и једна *lagoena* (сл. 10в).[13] Крчази (*diote*) су светломрко и црвено печени, мркозелено и жутозелено глеђосани (Cvjetićanin 2001: 52, RCGP 57). Горњи део трбуха,

13 Квадрат 251, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду). Крчази-*diote:* инв. бр. G 472 (сл. 10 а), инв. бр. G 473 (сл. 10 б), крчаг- *lagoena:* инв. бр. G 474 (сл. 10 в).

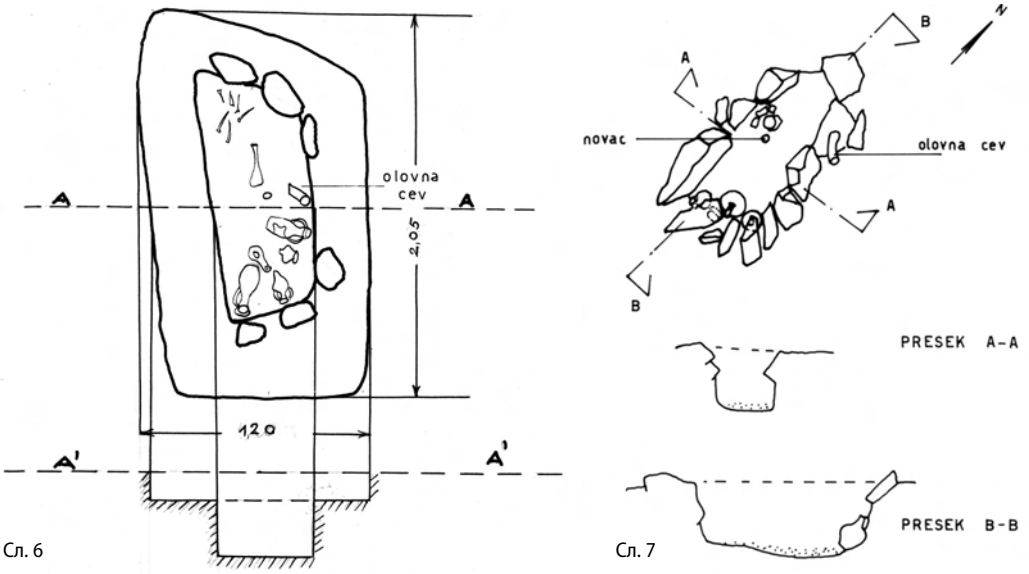

Сл. 6 Сл. 7

Сл. **6** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 204, квадрат 251, ископавања 1962. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **6** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 204, square 251, excavations in 1962 (documentation in National Museum in Belgrade)

Сл. **7** Некропола Губеревац- Гомилице: гроб 268, квадрат CCCIV, ископавања1974. године (документација Народног музеја у Београду)

Fig. **7** Necropolis Guberevac – Gomilice: grave 268, square CCCIV, excavations in 1974 (documentation in National Museum in Belgrade)

испод дршке, декорисан је аплицираним жуто глеђосаним полумесечастим орнаментима. Трећи крчаг (*lagoena*) црвено је печен, мркозелено глеђосан, горњи део реципијента и дршке украшен је идентичним орнаментом зеленожуто глеђосаним (*Ibid.*: 47, RCGP 41). Овакав начин декорисања, уобичајен је за космајску продукцију глеђосаних посуда. Осим крчага, похрањена је и фирма светиљка, светломрко печена, са траговима горења на кљуну (припада истом типу као и светиљка из гроба 149), затим пехар – чаша (сл. 10г) жућкасто печена, са траговима мркоцрвене боје (Brukner 1981: T. 59,17), балсамаријум рађен од прозирног стакла (истог типа као и у поменутим гробовима), бронзани новац (који такође није констатован приликом инвентарисања), као и фрагментовани ексери и кланфе.[14] На основу прилога, посебно хронолошки дефинисаних глеђосаних посуда, ова гробна целина је истог хронолошког опредељења као и претходна.

14 Светиљка инв. бр.G 476; пехар-чаша инв. бр. G 475 (сл. 10 г); балсамаријум инв. бр. G 477; новац тер. инв. 715; 4 фр.ексера и 6 фр. кланфи тер. инв. 716.

а

б

в

г

Сл. **8** Гроб 149: а) крчаг (oinohoa), инв. бр. G 323; б) здела, инв. бр. G 324; в) балсамаријум, инв. бр. G 328; г) светиљка, инв. бр.G 320

Fig. **8** Grave 149: a) jug (oinochoe), inv. no. G 323; b) bowl, inv. no. G 324; v) balsamarium, inv. no. G 328; g) lamp, inv. no. G 320

У гроб 268 са оловном цеви фиксираном уз зид јаме (сл. 7), похрањена су два крчага типа *oinohoe* и крчаг типа *lagoena*.[15] Крчази - *oinohoe* овалне су форме (као крчаг из гроба 220) наранџасто печени, један је и мрко глеђосан (Cvjetićanin 2001: 48, RCGP 44), док је крчаг - *lagoena* сферичне форме (сл. 11а), мркоцрвено печен, мрко бојен (Brukner 1981: T. 135, 28). Констатована су три пехара - чаше, од којих су два идентична оном нађеном у претходном гробу само сиво печени, док је трећи овалне форме (сл. 11 б), црвено печен (Brukner 1981: T. 59,16).[16] Фрагменти косо разгрнутог обода два балсамаријума, рађених од прозирног стакла (идентичног типа као у поменутим гробовима), ексер и новац II века, такође су били део целине.[17]

Гробови припадају типу Мала Копашница – Сасе II, с тим што је код гроба 268 горњи етаж слабије изражен, док је код гроба 149 уочен двоструки горњи етаж. Оријентисани су И – З (гроб 84), СЗ – ЈИ (гробови 149, 204, 265), С – Ј (гроб 268) и СИ – ЈЗ (гроб 220). Правоугаоног су или засеченог правоугаоног облика (гроб 204) заобљених углова. Гроб

15 Квадрат CCCIV, ископавања 1974. године (документација Народног музеја у Београду). Крчази-*oinohoe:* инв. бр. G 709, инв. бр. G 710, крчаг – *lagoena* инв. бр. G 711 (сл. 11а).

16 Инв. бр. G 712, тер. инв. б.б., инв. бр. G 713 (сл. 11б).

17 Балсамаријуми тер. инв. б.б.; новац тер. инв. 1091; ексер тер. инв. б.б. Датовање новца - усмено саопштење музејског саветника Б. Дрче.

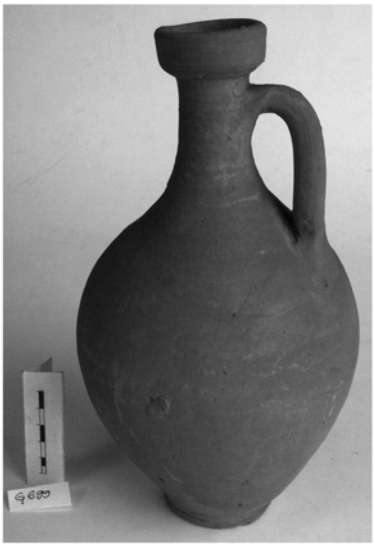

а

б

Сл. **9** Гроб 265: а) крчаг (lagoena), инв. бр. G 699; б) балсамаријум, инв. бр. G 700

Fig. **9** Grave 265: flagon (lagoena), inv. no. G 699; b) balsamarium, inv. no. G 700

220 је трапезоидан. Њихов облик и оријентација, били су условљени добом дана, околностима у којима је обављан обред и конфигурацијом земљишта (поједини гробови на некрополи, као и гроб 265, усечени су у стену). Били су оивичени слојем запечене земље, као и зидови етажа. Трагови гарежи нису констатовани само у гробу 204. Заједно са спаљеним остацима покојника, гробни прилози полагани су у јаму, тј. у гроб у ужем смислу, осим фирма светиљке из гроба 149, која је нађена на етажу.

Заједничко за све поменуте гробове, када су гробни прилози у питању, јесте да су у свим приложени крчази (по три за три либације присутна су у четири гроба) и балсамаријуми (чији број варира). Пехари и зделе нађени су у четири гроба, светиљке у два, а ексери у свим, осим у гробу 265. Новац једино није стављен у гроб 84. Примењена је, у појединим случајевима и доследно, концепција ритуалног похрањивања како врсте тако и броја прилога.

Напоменули смо да је камен коришћен у конструкцији гробова са оловним либационим цевима. Гроб 220 био је и прекривен каменом, са фиксираном цеви на средини гроба. Поплочавање каменом може се схватити и као потреба за заштитом сахрањеног или за његовом изолацијом. Мали, симболични број прилога може се можда тумачити жељом покојника (која се као и у осталим случајевима морала испоштовати), или брзином сахране изазване непредвиђеним околностима.

Двоструки етаж код гроба 149 сведочи о накнадној сахрани. О постојању накнадне сахране говоре и подаци из гробног записника у коме се наводи да је констатовано доста гари без трагова костију, а да је либациона цев нађена на површини гроба. Вероватно је претходно била фиксирана у гробној јами, у току друге сахране измештена, да би по завршетку обреда била враћена.

Поменути гробови са оловним либационим цевима налазили су се у непосредној близини устринума, у скоро правилном распореду. На основу документације, на

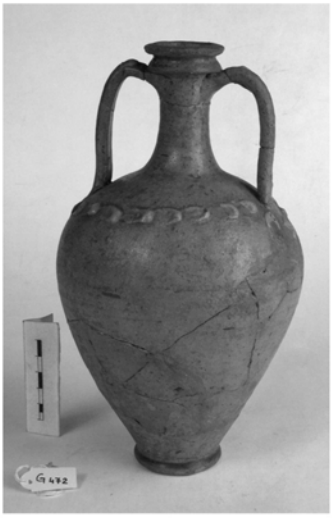

а

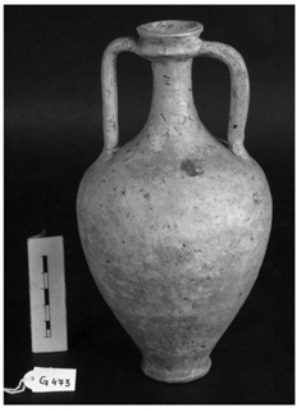

б

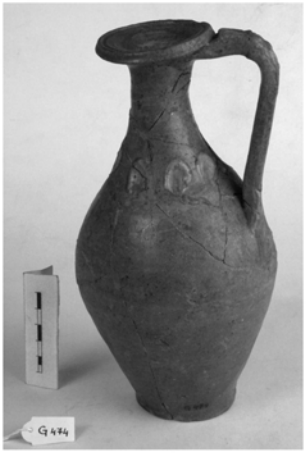

в

г

Сл. **10** Гроб 204: а) крчаг (diota), инв. бр. G 472; б) крчаг (diota), инв. бр G 473; в) крчаг (lagoena), инв. бр. G 474; г) пехар–чаша, инв. бр. G 475.

Fig. **10** Grave 204: drinking cup (diota), inv. no. G 472; b) drinking cup (diota), inv. no. G 473; v) flagon (lagoena), inv. no. G 474; g) beaker-cup, inv. no. G 475

устринуму су констатована два слоја спаљивања.[18] Гроб са керамичком цеви налазио се на ободу некрополе, где су покојници махом сахрањени у гробовима типа Мала Копашница – Сасе I.

Либационе цеви имале су, поред функције обележавања гроба, одређену, познату функцију у току вршења обреда у тренутку сахране, каснијем давању помена покојнику у одређеним временским размацима, као и приликом сваке посете гробном месту.

Предмети стављени у гроб, намењени за потребе сахране, у функцији спиритуалног оруђа, симболично су схватани као потребни покојнику. Похрањивањем, постају његово власништво и недоступни су члановима заједнице.

Преко либационих цеви, ритуалним изливањем течних жртви, у религијском и магијском смислу, успоставља се повезаност са покојником или посредно, преко њега, са

18 Документација Народног музеја у Београду.

а

б

Сл. **11** Гроб 268: а) крчаг (lagoena), инв. бр. G 711; б) пехар–чаша, инв. бр. G 713.

Fig. **11** Grave 268: a) flagon (lagoena), inv. no. G 711; beaker-cup, inv. no. G 713

боговима подземља, другим члановима заједнице и прецима. Коришћене приликом вршења култних радњи намењених неком другом, имају улогу трансмисера, преносиоца порука. И њихов распоред на некрополи (око устринума) иде у прилог овој претпоставци. На то асоцирају и обредне радње које се и данас примењују, као што је стављање одређених предмета уз покојника пре сахране.

Истовремено, као преносилац поруке, биле су погодан инструмент у вршењу магијских обреда. Веровало се да се преко њих, течном жртвом или убацивањем текста различитог садржаја, могло утицати на друге, тј. проклети неко (Merrifeld 1987: 139). На постојање такве магијске праксе упућују и *tabellae defixionum* откривене на овој некрополи (Глумац и Ферјанчић 2009: 225-233).

Говорећи о карактеристикама гробова Мала Копашница – Сасе, А. Јовановић између осталог говори о постојању либационих цеви на некрополама (овог типа, али и других) широм Царства, њиховом пореклу, као и врсти материјала од ког су рађене (Јовановић 1984: 105). На космајској некрополи цеви су оловне (осим једне керамичке), што је логично, узимајући у обзир простор рударског басена на коме се налазила некропола. Олово као Венерин метал, стављан је у темеље кућа, као култни и профилактички симбол (Јовановић 2007: 59).

Напомињемо да су у појединим гробовима налажени и аморфни комади олова.[19]

Схватајући гроб као дом, другу кућу, њихово присуство је самим тим разумљиво.

И ови гробови налазили су се у близини устринума, као и поменути са оловним либационим цевима.

А. Јовановић се слаже са ауторима који либационе цеви на некрополама Римског царства везују за становништво грчког или оријенталног порекла, истовремено наводећи да код нас, ову појаву не можемо потпуно приписати доминацији и утицају са ових простора (Јовановић 1984: 105).

19 Гробови 253, 255, 342.

У гробовима са либационим цевима на некрополи, похрањени су типолошки и морфолошки идентични облици светиљки, керамичких и стаклених посуда. Разликују се једино глеђосани примерци, који асоцирају на становништво оријенталног, источњачког порекла. Њихово присуство на Космају, подстакнуто планским миграцијама, рефлектовало се, између осталог, и у формирању специјализованих радионица за израду препознатљивог глеђосаног посуђа (Cvjetićanin 2000: 319–327). На космајској некрополи глеђосане посуде констатоване су у само два од шест гробова са либационим цевима.

Можемо се сложити са већ изнетом претпоставком А. Јовановића „о извесној аутохтоности ове сепулкралне појаве на нашем тлу, која се у основи повезује са грчким традицијама, али има локалну еволуцију.“

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Brukner, O. 1981
Rimska keramika u jugoslovenskom delu rimske provincije Dalmacije, Dissertationes et monographiae Tome XXIV, Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Глумац, М. и Ферјанчић, С. 2009
Tabellae defixionum из гроба 109 космајске некрополе Губеревац - Гомилице, *Гласник Српског археолошког друштва 2*: 225–233.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990
VIMINACIVM 1, Некропола „Више гробаља" / Viminacivm 1, Nekropola „Više grobalja", Београд: Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе.

Isings, C. 1957
Roman Glass from dated finds, Archaeologica Traiectina 2, Groningen / Djakarta: J. B. Wolters.

Iványi, D. 1935
Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht, Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes II/2, Budapest: A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Erem-és Régiségtani Intézete.

Јовановић, А. 1984
Римске некрополе на територији Југославије, Центар за археолошка истраживања Књига 3, Београд: Филозофски факултет.

Јовановић, А. 2007
Огледи из античког култа и иконографије, Центар за археолошка истраживања, Београд: Филозофски факултет.

Merrifeld, R. 1987
The Archaeology Ritual and Magic, London: Guild Publishing.

Fadić, I. 1982
Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru, znanstveni skup: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, knj. 7, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 111–133.

Cvjetićanin, T. 2000
Eastern Mediterranean elements in technology and desing of Upper Moesian pottery: the case of glazed pottery, *RCRF 36, Congressvs Vicensimuvs Rei Cretariae Romanae Favtorvm Ephesi et Pergami Habitvs MCMXCVIII*, Abingdon: Informaton Press Ltd, Oxford.

Цвјетићанин, Т. 2001
Глеђосана керамика Горње Мезије, Археолошке монографије 12, Београд: Народни музеј.

Mirjana Dj. GLUMAC
National Museum, Belgrade

Graves with Libation Pipes at Kosmaj Necropolis

The remains of cremated deceased persons at the necropolis Guberevac – Gomilice were placed in the graves known in literature as graves of Mala Kopašnica – Sase type (Јовановић 1984: 100-112). Besides recognizable elements characteristic of the structure of graves of this type in five of the graves – graves 149, 204 and 220 (investigated in 1962) and 258 and 268 (excavations in 1974) have been recorded lead libation pipes and ceramic tubule in grave 84 excavated in 1961. The fragmented ceramic tubule was part of the libation pipe. The graves are attributed to Mala Kopašnica-Sase II type.

We dated the graves with libation pipes to the 2nd century except grave 84 with ceramic tubule that is dated to the 2nd – 3rd century.

The libation pipes were used as instrument for establishing connection with the deceased or indirectly through him with the gods of underworld, other members of the community and the ancestors. In addition it was believed that someone could be damned by certain magic rituals (inserting messages or pouring liquid sacrifice in the libation pipe).

The appearance of lead pipes at the Kosmaj necropolis (except for ceramic one) is logical considering the mining area where the necropolis was situated. The lead as metal of Venus had been placed in the house foundations as cult and prophylactic symbol (Јовановић 2007: 59).

A. Jovanovic agrees with authors, who relate libation pipes at the necropoles of the Roman Empire to the population of Greek or Oriental origin, but at the same time he is of the opinion that in our region we could not fully ascribe this phenomenon to the population from this area (Јовановић 1984: 105). We could agree with his assumption 'about certain autochthonous character of this sepulchral practice in our territory that was basically connected with Greek traditions but had local evolution'.

UDK 904:73.044"652"(37) ;
904"652"(497.11)
ID=187746572

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРЕГЛЕДНИ РАД

Мирослав Б. ВУЈОВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
– Одељење за археологију, Београд

Представе гладијатора са римских налазишта у Србији[1]

Апстракт: *Рад је посвећен ликовним приказима гладијаторских борби и других сличних дешавања из амфитеатра и хиподрома са територије Србије. Аутор указује на карактер и значај оваквих сцена на разнородним археолошким налазима: вотивним и утилитарним предметима, мозаицима и ситној фигуралној пластици. Концентрација оваквих предмета у најразвијенијим римским цивилним и војним центрима (Сирмијум, Сингидунум, Виминацијум) упућује на могућа места одржавања игара (ludi, circenses, munera) у местима сустицања политичке и економске моћи у периоду од II до IV века.*

Кључне речи: *гладијатори, лампе, римска фигурална пластика, рељеф, амфитеатар, хиподром, Sirmium, Singidunum, Viminacium, Naissus.*

Приказима гладијатора, атлета, циркуских надметања и осталих сцена из амфитеатра и хиподрома професор Александар Јовановић посветио је пажњу у неколико својих радова посматрајући их као израз агона, хероизације, империјалне пропаганде, па чак и критичког односа према такмичењима која у основи представљају пуко величање телесне снаге.[2] Пратећи путоказе који су назначени у овим текстовима или изречени у неким успутним разговорима, покушаћу да овим радом објединим налазе таквих призора са археолошких налазишта у Србији.[3]

1 Овај рад проистекао је из ауторовог рада на пројекту Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије " (евиденциони број 177007).

2 Јовановић 2000; Јовановић 2007: 101-103; Иако такође припадају кругу античких игара овом приликом нећемо се бавити представама атлета које захтевају посебну пажњу. Пример таквих представа су бронзана фигурина гимнастичара из Сеоне код Смедерева и глава атлете из Рготине: Величковић 1972: 69, кат.бр.10; Античка бронза у Југославији, Београд 1969: бр. 147 (Сеоне); Јовановић 2000: 261, 263, сл. 2 (Рготина).

3 Увид у музејску документацију, право на публиковање и прибављање илустрација за овај рад омогућиле су ми колеге којима и овом приликом срдачно захваљујем на предусретљивости: Јасни Давидовић из Музеја Срема, Мирјани Глумац и Деани Ратковић из Народног музеја у Београду, Драгани Спасић-Ђурић из Народног музеја у Пожаревцу, Славици Крунић из Музеја града Београда, Весни Црноглавац из Народног музеја у Нишу и Маји Живић из Народног музеја у Зајечару.

Археолошки налази са разнородним сценама које припадају кругу античких игара (*ludi*, *circenses*, *munera*) значајни су као могући показатељи прихватања римског начина живота и обичаја, али и као сведочанства карактера, организације и трајања игара у римским провинцијама на тлу данашње Србије. За то да су игре овде одржаване у римско доба имамо конкретне археолошке потврде. То су, пре свега, показала истраживања посебних јавних грађевина намењених гладијаторским и циркуским надметањима попут амфитеатра у Виминацијуму и касноантичког хиподрома у Сремској Митровици.[4]

Поред ретких, штурих и позних помена, историјски извори углавном остају неми о гладијаторским играма и циркуским тркама у римским провинцијама на тлу данашње Србије. Извесна потврда одржавања гладијаторских игара у Сирмијуму налази се у хагиографском спису *Passio Sancti Demetrii* у коме се наводи гладијатор Лиајос (Lyaios) прослављен победама постигнутим у Риму, Сирмијуму и Солуну.[5] О тркама које је у хиподрому Сирмијума приредио цар Јовијан сведочи Амијан Марцелин, а исти посредно упућује и на изградњу театра.[6]

Недостају нам и директни епиграфски подаци који би указивали на постојање адекватних јавних грађевина (амфитеатра, хиподрома, театра), конкретне организаторе игара, сахрану гладијатора или других учесника јавних представа, те је наша намера да у овом раду испратимо сваки траг који би бацио више светла на ову значајну и врло интерсантну тему.

***

Порекло игара (*ludi*) тесно је повезано са римским култом и верским празницима у оквиру којих су приношене жртве, приређиване свечане процесије и разноврсна такмичења, атлетска или музичка. Настанак самих гладијаторских борби (*munera gladiatoria*) најчешће се објашњава преузимањем и прожимањем различитих обичаја из

4 Остаци амфитеатра уочени су на локалитету Тавничиште у североисточном углу античког насеља Виминацијума већ приликом првих археолошких истраживања и топографских анализа овог локалитета: Валтровић 1884: 103, Ђокић, Јацановић 1992: 74, Mrđić 2008: 34. Систематска истраживања започета 2003. године указала су да је виминацијумски амфитетатар елипсастог облика (димензије: приближно 80 x 70 m) грађен као стандардни војни амфитеатар од камена и дрвета. На основу карактеристика он припада Голвиновом првом типу (Golvin 1988). Према првим показатељима амфитеатар је највероватније био у употреби од почетка II до почетка IV века. Захваљујем колегама М. Корићу и И. Богдановићу на усменим подацима о основним резултатима археолошких истраживања амфитеатра. За хиподром Сирмијума видети: Popović 1971: 93; Popović 1981; Јеремић 1993: 96-97.

5 Иако већ искусан борац овај гладијатор, љубимац цара Максимијана, наводно је поражен од хришћанина Нестора, следбеника св. Димитрија; Popović 1981: 126.

6 Amm. Marc. Res Gestae, XXI, 10, 1 (помен трка у хиподрому); XXIX, 6, 11(обнова бедема од грађе за позориште).

етрурске, односно јужноиталске традиције.[7] Претпоставља се да је обичај приређивања борби гладијатора у склопу погребних свечаности проистекао из старе праксе приношења људских жртава (најпре ратних заробљеника) ради одавања почасти преминулим прецима и боговима подземља. Прве забележене борбе гладијатора организоване су уочи првог Пунског рата на римском Форуму Боаријуму приликом сахране Јунија Брута Пера 264. године п. н. е. Након овога, гладијаторске борбе ће постати мање или више редовна појава са све већим бројем супротстављених парова.[8] С временом ће мунера надрасти погребне свечаности и постати масовна забава, уобичајени део разноврсних приредби организованих током празника утврђених календаром или ванредних прослава попут тријумфа или великих грађевинских подухвата.[9] Првобитне игре вотивног карактера (*Ludi Magni*, *Ludi Romani*) одржаване су у част Јупитера, односно великих победа Рима на бојном пољу. У оквиру њих се веома рано јављају и трке кочија (*ludi circenses*).[10]

Ове свечане приредбе разноврсног програма, са најчешће крајње бруталним призорима, биле су у директној вези са култом али и политичким животом римског друштва. Њиховом организацијом су најутицајнији људи у држави исказивали сопствену моћ и богатство, али и покровитељску бригу о народу, те просперитет, снагу и благостање Рима уопште.[11] Већ током периода касне Републике посебним законским уредбама одређено је колико често и какве игре су појединци могли да организују, пре свега због сузбијања претеране популарности одређених личности.[12] Најраскошније игре, наравно, организовали су сами цареви. Државним службеницима високог ранга и свештеницима империјалног култа закон је налагао повремену организацију ових игара током трајања магистратуре, али и тада уз одређена ограничења у учесталости игара, броју гладијаторских парова и дивљих животиња. Организатор мунера (*editor*, *munerarius*) обраћао се власнику гладијаторске школе (*lanista*) или удружењу бестијара, са којим се договарао о датуму, трошковима, врсти и броју бораца или дивљих животиња које ће учествовати у програму. Провинцијске гладијаторске школе биле су ретке, па су легије у удаљенијим пограничним областима понекад држале и гладијаторе за сопствене потребе.[13]

7 Futrell 2006: 4-7; Kyle 1998: 43-49.

8 Wiedemann 1992: 5.

9 Прва државна организација гладијаторских игара везује се за 366. г. п. н. е. О различитим играма утврђеним римским календаром (*Ludi Plebei, Ludi Apollinares, Ludi Megalenses, Ludi Florales*) види: Futrell 2006: 2-3.

10 Futrell 2006: 2.

11 Futrell 2006: 11-29.

12 Futrell 2006: 29-30.

13 CIL XIII 8639.

Гладијатори су били подељени на различите класе или арматуре (*armatura*) које су еволуирале из старих типова бораца (*Gallus*, *Samnis*, *Thraex*) означених именима народа са којима су Римљани ратовали током републиканске епохе и чији су припадници, као заробљеници, приморавани да се у аренама међусобно боре традиционалним наоружањем и техникама ратовања. Током времена, а посебно почетком царске епохе када некадашњи римски непријатељи постају пуноправни становници Италије и римских провинција, етнички називи арматура се углавном губе. Старе арматуре гладијатора уступиће место новим класама које даље еволуирају. Све оне се могу поделити на две основне категорије: тешко и лако наоружане гладијаторе који су упаривани тако да борба буде што занимљивија.[14] Од тешко наоружаних Гала и Самнита развиће се мурмило,[15] секутор[16] и провокатор,[17] док тракс[18] једини задржава свој стари назив. Хопломахус[19] је својим наоружањем имитирао припаднике грчке пешадије, док су еквити[20] приказивали сукоб коњаника. Еседарији (*essedarii*) били су борци на ратним колима који су противнике гађали копљима.

14 О развоју гладијаторских арматура и њиховим особеностима видети код: Futrell 2006: 95-99.

15 Мурмило (*murmillo*) назван је по једној врсти рибе која се приказује на високој перјаници његовог масивног шлема са мрежастим визиром и широким ободом. Носи прегачу (*subligaculum*) опасану широким појасом (*cintus, balteus*). Груди су му обнажене, те у левој руци носи већи правоугаони штит (*scutum*), а у десној мач кратког сечива (*gladius*).

16 Секутор (*secutor*) или гонич, попут мурмила и самнита из којих ће еволуирати, припадао је класи тешко оклопљених гладијатора који су посебно обучавани за борбу са слабије наоружаним али покретнијим ретијаријусом. У опрему секутора спадао је шлем нарочитог облика са крестом налик леђном перају рибе по којој је ова класа добила назив, и визиром са два уска кружна отвора за очи. Такав визир је штитио лице од трозупца али и прилично ограничавао видно поље и дисање борца који је морао што пре да савлада противника. Секутор је носио кратак мач у десној руци заштићеној маником (*manica*), врстом постављеног кожног штитника који је додатно био оклопљен металним сегментима. У левој руци носио је већи правоугаони скутум испод кога је била нога оклопљена кнемидом (*ocreae*) .

17 Провокатор (*provocator*) обично се борио кратким мачем са другим борцем из исте арматуре. Носио је заобљени шлем без кресте са мрежастим визиром и широким доњим ободом који је штитио врат и раме. На грудима је носио овални или полумесечасти оклоп (*cardiophylax*) причвршћен кожним ремењем укрштеним на леђима. У левој руци носио је велики војнички штит – скутум, а на ногама платнене фасције са металним штитником на изложеној левој потколеници.

18 Тракс (*thrax, thraex*) име је добио по заробљеним Трачанима које је Корнелије Сула довео у Рим 80. г. п. н. е. након пораза војске Митридата VI. Носио је шлем са мрежастим визиром, широким ободом и високом перјаницом која је на предњој страни имала протому грифона. На десној руци имао је манику, а на ногама високе кнемиде које су сезале до бутина. Борио се са кривим мачем (*sica, falx*) и мањим правоугаоним штитом (*parmula*); Вагалински 2009: 145; Futrell 2006: 96.

19 Хопломахус (*hoplomachus*) носио је мањи округли штит, копље и кратак пешадијски мач или бодеж (*pugio*). Дефанзивна опрема овог гладијатора је била слична траксу: шлем са визиром, маника на десној руци, а фасције или дугачке кнемиде на ногама.

20 Еквити (*eqvites*) борили су се на коњима бацајући најпре копља на супарника. Коначни окршај мачевима настављали су потом на земљи. Уместо прегача носили су тунике, а на глави тешки шлем са визиром који је осим уздужне перјанице имао као украс и два висока вертикална пера са обе стране. Поред бацачког копља, од наоружања су још имали богато украшени коњички кружни штит (*parma equestris*), манику на руци и платнене или кожне обојке – фасције на потколеницама. Сукобљавали су се искључиво са гладијаторима исте врсте.

Ретијаријус или „мрежар“ је припадао арматури лако наоружаних гладијатора који су у арену излазили видно обнажени и незаштићени, најчешће против много боље опремљених противника.[21] Њихова рањивост изискивала је посебну тактику и вештину у избегавању противничких удараца. Лака покретљивост обезбеђивала им је и извесну предност над оклопљеним секутором или мурмилом против којих се најчешће борио.

Поред ретијаријуса постојали су и други лако наоружани гладијатори попут јаку - латора[22] или лаквераријуса[23] који су обично забављали публику у некој врсти пролога борби у арени.

У јутарњим часовима приказиване су у амфитеатру различите инсценације лова (*venationes*) на дивље животиње у којима су учествовале посебне класе бораца, кротитеља и ловаца попут венатора[24], пегниаријуса[25] или бестијаријуса.[26] Лов као јавна сценска забава надживеће гладијаторске борбе у арени након њиховог укидања 404. године.[27]

Телесно кажњавање, бичевање или погубљење осуђеника излагањем дивљим зверима (*damnatio ad bestias*) или пламену (*ad fllamas*, *crematio*) представљали су део дневног репертоара арене који се одвијао у подневним часовима (*ludi meridiani*). Углавном се радило о преступницима из најнижих друштвених слојева чија је понижавајућа смрт могла да буде приказана за пример свима у оквиру редовних игара. Јавне егзекуције, познате у мањем обиму и у предцарском периоду, постају све чешће приређиване у оквиру игара тек од владавине Августа.[28]

21 Ретијаријус (*retiarius*) борио се босоног, без телесног оклопа, штита и шлема, опасан једноставном прегачом. Од заштите је имао једино оклопљену леву руку покривену сегментном маником, као и метални штитник (*galerus, spongia*) за раме, врат и лице. Око зглобова на рукама, испод колена или на глежњевима некад су носили кожне фасције. Борили су се помоћу трозупца или харпуна (*tridens, fuscina*), бодежа (*pugio*) и мреже са оловним теговима (*rete*) којом су покушавали да онеспособе супарнике.

22 Јакулатор (iaculator) борио се бацачким копљем, имитирајући римску лаку пешадију састављену од чаркаша – велита (*velites*).

23 Лаквераријус (*laquerarius*) борио се ласом.

24 Назив венатор (*venator*) најпре је означавао посебно веште ловце на дивљач, најчешће пореклом из северне Африке, а касније се примењује и за гладијаторе-ловце који су своју вештину приказивали у арени.

25 Пегниаријус (*paegniarius*) учествовао је у сценама кроћења или хушкања дивљих животиња уз помоћ бича. Заштићен је кожним или платненим фасцијама на ногама од колена наниже, двоструким штитом за леву руку.

26 Бестијаријус (*bestiarius*) трениран је за борбу са зверима у посебним школама (*scholae bestiarum*) и најчешће се сукобљавао са великим мачкама (лавови, тигрови, леопарди). Као оружје има копље, бодеж или бич. Од заштите носи шлем са визиром, кожне или платнене фасције на рукама и ногама и сасвим ретко мањи штит.

27 До коначног укидања игара у Риму можда долази тек његовим падом у Аларихове руке: Köhne 2000: 38.

28 Wiedemann 1995: 67-69.

Представе игара на керамичким светиљкама

Призори из амфитеатра и циркуса често се јављају као рељефна декорација на римским керамичким светиљкама што сведочи о популарности игара како на тлу Италије тако и у провинцијама. Ово посебно важи за прво столеће империјалног периода када је фигурални украс и најзаступљенији на светиљкама налаженим како у оквиру насеља тако и на некрополама.[29] Најчешће се ради о приказима једног или више бораца у различитим сценама, попут уласка у арену, борбе, пораза, предаје и очекивања пресуде. Фигуралне представе могу да прате и натписи са именима најславнијих гладијатора. Понекад се на диску приказује искључиво гладијаторско наоружање (кнемиде, мачеви и сл.), било појединачно или у одређеној композицији. Поједини луксузније рађени примерци обликују се у виду минуциозно израђених шлемова, попут керамичких лампи сигнираних печатима мајсторских радионица FORTIS и CDESI.[30]

На тлу Србије констатовано је више налаза лампи са рељефним приказима гладијатора махом са доњопанонског простора, из Сремске Митровице и Гомолаве (T I/1–5, T II/ 1). Јужно од Саве и Дунава забележено је само неколико налаза из Београда (T II/ 3, 4) и са локалитета Гомилице на Космају (T II 2). Углавном је реч о раноцарским лампама са волутама на диску (Loeschcke I, Iványi I) које су датоване у прва два века нове ере.

Керамичка лампа нађена у отпадној јами римског насеља на Гомолави (T I/1) има прецизно изведен приказ два гладијатора и припада раном италском импорту, највероватније с почетка I века н. е.[31] Гладијатор са десне стране приказан је са маником на десној руци, кривим мачем, високим кнемидама и мањим правоугаоним штитом. Облик шлема са високом перјаницом и остали делови опреме упућују да је реч о гладијатору траксу. Борац са леве стране је мурмило, уобичајени супарник тракса у арени. Сцена је утолико интересантна јер не приказује саму борбу већ гладијаторе који корачају један испред другог. Вероватно је представљена сцена ступања бораца у арену током свечане параде (*pompa*) или можда њеног напуштања након завршеног сукоба који није имао смртни исход.[32]

29 Jacobelli 2003: 99-100.

30 Ови примерци потичу из Лондона, Мајнца и Келна: Geifenhagen 1974. Према усменом податку добијеном од колеге И. Богдановића, један за сада непубликован и фрагментарно сачуван примерак фирма-лампе са горњим делом обликованим у виду гладијаторског шлема недавно је откривен приликом истраживања амфитеатра у Виминацијуму.

31 Лампа се чува у Музеју Војводине у Новом Саду; Dautova-Ruševljan, Brukner 1992: 82, T I/ 1, T VII/ 1.

32 Погнута глава и индиспониран став гладијатора са леве стране (мурмило) могли би да указују на евентуалну победу тракса у сукобу али и одлуку да живот пораженог буде поштеђен. Овакав исход сукоба у арени није био неуобичајен, поготово ако би борац показао завидну храброст и умеће. У својим описима игара организованих за време цара Тита у Колосеуму, Марцијал наводи чувену борбу гладијатора Приска и Вера које је император, након несвакидашње срчане борбе, обојицу прогласио победницима (*pugnauere pares, subcubuere pares*) и дао им слободу наградивши их дрвеним мачевима и палмовом граном (*rudes et palmas*): Martial, *Liber de Spectaculis*, XXIX.

1

2

3а

3б

4

5

ТАБЛА I **Представе гладијаторских борби и циркуских такмичења на светиљкама: 1, 2: Гомолава; 3-5: Сремска Митровица (Sirmium)**

PLATE I Representations of gladiator combats and circus contests on lamps 1, 2: Gomolava; 3-5: Sremska Mitrovica (Sirmium)

1

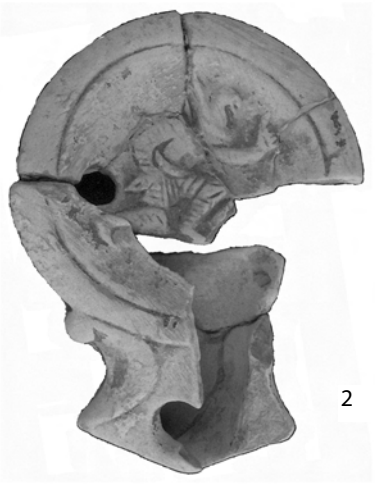

2

3а

3б

4

ТАБЛА II **Представе гладијаторских борби на светиљкама: 1: Сремска Митровица (Sirmium); 2: Гомилице – Космај; 3, 4: Београд (Singidunum)**

PLATE **II** Representations of gladiator combats on lamps 1: Sremska Mitrovica (Sirmium); 2: Gomilice – Kosmaj; 3, 4: Belgrade (Singidunum)

Фрагментована лампа из Сремске Митровице (Т / 3а, б) има диск украшен фигуром гладијатора који клечи. Светиљка припада истом типу као и претходна (Loeschcke I, Iványi I), а израђена је од наранџасто печене земље са мрко-црвеним премазом. Изгледа да се овде не ради о пораженом ратнику будући да у рукама и даље држи штит и криви мач. Гладијатор је окренут налево, на обе ноге носи високе кнемиде, штит је мањи правоугаони, а на уздигнутој глави носи шлем са визиром и високом перјаницом. Карактеристично наоружање упућује да је реч о приказу гладијатора тракса.

Поменућемо такође да истој варијанти раноцарских керамичкх светиљки са волутама припада још један примерак нађен као гробни прилог на некрополи зоне IX у Сирмијуму.[33] Мада је централни део диска оштећен, оклопљена потколеница и други видљиви детаљи опреме указују да се највероватније ради о представи гладијатора у покрету.

Две лампе из Сирмијума (Т I/ 4, 5), обе нађене приликом истраживања централних урбаних зона античког насеља, имају на диску идентичну представу ратника у офанзивном борбеном ставу са карактеристичним шлемом и овалним штитом у левој руци. Обе припадају истој варијанти популарног типа са волутним украсом (Loeschcke I b, профил IV b, Iványi I 2). На комплетнијем примерку (Т I/ 4) рељефна сцена је боље очувана и види се да борац напада кратким мачем у испруженој десној руци.[34] На фрагменту диска друге лампе, такође из Музеја Срема (Т I/ 5), уочљивија је представа умба и тачкасти украси дуж обода штита.[35] Није потпуно јасно који је гладијатор приказан. Облик мача и шлема упућује на мурмила, а овални штит на хопломаха (*hoplomachus*) који је инсценирао борбу тешко наоружане грчке пешадије.[36]

На следећој лампи из Сирмијума (Т II/ 1) приказан је такође гладијатор.[37] Он уобичајеним гестом пораженог моли за милост (*missio*) у клечећем ставу и погнуте главе, док је на земљи одбачени правоугаони штит.[38] Перјаница је употпуњена приказом грифона

33 Некропола, зона IX гроб бр. 14. Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици, тер. инв. бр. 62; Брукнер, Даутова-Рушевљан, Милошевић 1987: 93, кат. 11, Т 36/ 5.

34 Лампа је израђена од жућкастосмеђе глине са наранџастосмеђим премазом. Сирмијум, зона III, локалитет 30. Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици, инв. бр. А/ 1554; Брукнер, Даутова-Рушевљан, Милошевић 1987: 93, кат. 7, Т 36/ 4; Vikić-Belančić 1971: 138, Т XXVII/ 6, 7; Iványi 1935: Т II/ 1-5.

35 Налаз потиче са локалитета 54 у непосредној близини сирмијумског форума (Краља Петра 5). Чува се у Музеју Срема у Сремској Митровици (инв. бр. А 44454). Непубликован.

36 Парагнатиде у виду трака испод појаса указују да ратник носи мускулатурни оклоп што би могло да одговара гладијатору чије наоружање опонаша опрему хоплита. Због приличне стилизације и изостајања конкретнијих детаља коначна идентификација, међутим, није потпуно извесна. Исти оклоп јавља се и на уобичајеним представама бога Марса.

37 Лампа се чува у Археолошком музеју у Загребу, инв. бр. 8542; Vikić-Belančić 1971: 138, kat. br. 65, Т V/ 7, Т XIX/ 17; Iványi 1935: Т VI/ 135-142.

38 Одбацивањем штита и мача гладијатор је показивао да прекида борбу и незаштићен се предаје на милост противнику. Подигнута рука са испруженим кажипрстом био је уобичајени знак признавања пораза.

који се обично јавља на шлему гладијатора тракса. Ова популарна сцена приказана је и на дисковима светиљки са Космаја (сл. Т II/ 2) које највероватније потичу са некропола.[39]

На фрагментованој лампи са Гомолаве, нађеној у отпадној јами заједно са раноцарском луксузном керамиком, приказана је сцена из хиподрома (Т I/ 2) за сада јединствена на римским светиљкама откривеним у Србији. На очуваном делу диска са волутним украсом препознаје се возач који стоји у колима и замахује бичем. На глави му се налази калотасти шлем или капа, уобичајени део опреме учесника у циркуским тркама. Упркос великом оштећењу и ова лампа, као и примерак са приказом гладијатора са истог локалитета (Т I/ 1), вероватно је производ северноиталских занатских центара с почетка I века н. е.[40]

Светиљка оштећеног кљуна са представом борбе два гладијатора (Т II/ 4) откривена је приликом истраживања терми на простору Студентског парка у Београду и оквирно датована у период од средине II до средине III века.[41] На рамену светиљке су приказане две розете и четири пластично изведена круга, а унутар диска сцена борбе, нажалост крајње стилизована и слабо отиснута. Готово идентична сцена приказана је и на жишку из Београда (Т II/ 3 а, б) датованом у III век. Он је откривен уз зидани гроб на простору античке некрополе формиране дуж пута Сингидунум-Виминацијум.[42] Разликује се од претходне по томе што уместо поменутих пластичних украса има дуж обода диска венац. Фигурална сцена, иако очигледно рађена по истом предлошку, није потпуно иста.[43] Присуство одбаченог трозупца у одсечку диска сведочи да је један од гладијатора ретијаријус. Сукоб приказан на диску лампе налази се у драматичној фази борбе „прса у прса“ или је, можда, приказана сцена егзекуције једног од учесника дуела. Чини нам се вероватнија могућност да је заправо приказан брутални завршни чин усмрћења пораженог гладијатора (у овом случају ретијаријуса) који клечи пред противником у ставу *decumbere* примајући убод мача одоздо у грло.[44] Други борац

39 Све лампе са поменутом представом припадају варијантама раног типа светиљки са волутама (Loeschcke I C; Iványi I 3). Лампе са Космаја чувају се у Народном музеју у Београду. У збирци Дуњић чувају се примерци са непознатих налазишта (инв. бр. Д 687, Д 689, Д 700). Светиљке са простора античке некрополе на локалитету Гомилице смештене су у оквиру збирке Космај (инв. бр. G 941); Величковић 1977: кат. 321; Глумац 2010: 18, кат. 30.

40 Брукнер, Даутова-Рушевљан, Милошевић 1987: 52, Т 41/ 1, 2; Dautova-Ruševljan, Brukner 1992: 82.

41 Лампа се чува у Музеју града Београда, инв. бр. АА 2213; Бојовић 1977: 18, сл. 14/ 2; Црнобрња 2006: 60, сл. 9.

42 Светиљка је нађена у близини зидане римске гробнице откривене у Улици Мајке Јевросиме. Данас се чува у Музеју града Београда, инв. бр. АА 34; Krunić 2005: 65, sl. 31; Крунић 2011: 250, 251, кат. 400, 403.

43 Ово се најбоље види у различитом третману кресте секутора и приказа погнуте главе пораженог ретијаријуса, што свакако није могло настати отискивањем у истом калупу.

44 Вољно прихватање смртне пресуде и координација са извршиоцем током егзекуције, јесте чин који је сматран врхунцем обуке гладијатора; Auguet 1972: 50-51.

приказан лево, са крестом шлема назначеном радијалним испупчењима, појасом, маником и оклопљеном потколеницом, највероватније је ретијаријусов уобичајени и боље оклопљени супарник – секутор.[45]

Ове светиљке издвојене су у посебан тип (Бјелајац IV, Крунић XXI) крушколике форме за који се претпоставља да је израђиван заједно са рељефном тера сигилатом у локалним радионицама највероватније у самом Сингидунуму током II – III века.[46] Уколико се заиста ради о локалној продукцији лампи са приказима гладијаторских борби, то може указивати на њихову популарност код локалног становништва у наведеном периоду.

Представе игара на тера сигилати

Различите сцене из амфитеатара или циркуса јављају се и као рељефни орнаменти на тера сигилати налаженој на простору Србије (T III/ 1–12). Када је реч о гладијаторским борбама, углавном се издвајају типске сцене у којима се приказује борба два тешко наоружана гладијатора, појединачне фигуре бораца у медаљонима или борба са различитим животињама. Често су приказани двобоји мурмила и тракса (T III/ 1, 2) од којих се овај други лако препознаје по закривљеном сечиву мача.[47] На неким посудама са некрополе Више гробаља могуће је да су приказани и еквити, али фрагментарна очуваност и јака стилизација представа углавном не дозвољавају прецизнију идентификацију.[48] Места налаза су већи цивилни и војни, политички или економски центри попут Сирмијума[49], Виминацијума[50], Сингидунума[51], Дијане[52], Улпијане[53] и Космаја.[54]

Поменути прикази из амфитеатра махом се јављају на луксузном увозном посуђу и само изузетно у репертоару локалних центара.[55] Углавном се ради о зделама (Drag. 37) из јужногалских центара (последња четвртина I века), али и из радионица Рајнцаберн (последња четвртина II века до 260. г.), Вестерндорф (од краја II до тридесетих година III

45 Претпоставка С. Крунић да је борац са леве стране заправо ретијаријус није у сагласности са уобичајеним приказима ових гладијатора који се боре гологлави, без шлема. Одбачени трозубац такође указује на пораз ретијаријуса; Крунић 2011: 363.

46 Бјелајац 1980: 45-47; Бјелајац 1982: 20; Krunić 2005: 65.

47 Bjelajac 1990: T. 22/230 (Више гробаља); T. 25/ 256 b (Пећине); Kondić, Cvjetićanin 1994: Pl. 2/8 (Дијана).

48 Bjelajac 1990: T. 49/ 522, 523.

49 Brukner 1981.

50 Bjelajac 1990: T. 14/ 147, M 215. T. 22/230 (Више гробаља).

51 Посуде из радионице Рајнцаберн, нађене унутар античког насеља Сингидунума: Bjelajac 1990: T. 20/ 205; Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997: 75-83, сл. 12/ 37, 43.

52 Kondić, Cvjetićanin 1994: Pl. 2/8, Pl. 3/3, Pl. 4/ 4.

53 Bjelajac 1990: T. 4/ 37.

54 Bjelajac 1990: T. 20/ 201 (Губеревац).

55 На посудама израђеним у радионичком центру Вимаинацијум-Маргум (II век) представе људских фигура па самим тим и гладиајтора веома су ретке и своде се на сасвим изузетне приказе појединачних фигура бораца са мачем у руци: Bjelajac 1990: 145, T. 67/ B2.

ТАБЛА **III** Представе на тера сигилати 1-5: Пећине (Viminacium); 6, 8: Више гробаља (Viminacium); 7: Београд (Singidunum); 9: (Margum); 10, 11: Сремска Митровица (Sirmium); 12: Бановци (Burgenae); 13: Ритопек (Tricornium) према: Bjelajac 1990, Brukner 1981.

PLATE **III** Representations on terra sigillata 1-5: Pećine (Viminacium); 6, 8: Više grobalja (Viminacium); 7: Belgrade (Singidunum); 9: Margum; 10, 11: Sremska Mitrovica (Sirmium); Banovci (Burgenae); 13: Ritopek (Tricornium) after: Bjelajac 1990, Brukner 1981.

века) и Пфафенофен (друга половина III века).[56] Осим гладијаторских борби на њима су приказане и сцене осталих, такође уобичајених збивања из арене, попут лова на дивље животиње (*venatio*) и кажњавања осуђеника.

Сцене са дивљим зверима посебно су честе на увозној тера сигилати, али се оне не могу увек везати за збивања у арени. Разноврсне често врло егзотичне звери набављане су и допремане у амфитеатре широм Царства за потребе инсценација лова (*venatio*) или дресуре које су се приказивале у јутарњим часовима (*ludus matutinus*).[57] Ловци или венатори (*venatores*) и остале посебне класе гладијатора (*bestiarii*, *paegniarii*) који су се супротстављали зверима приказани су врло често. Гладијатори који бичевима хушкају или дресирају животиње јављају се на зделама из Бургена и Сирмијума израђеним у Рајнцаберну (T/ 10–12).[58] Бестијаријуси и венатори наоружани копљима су приказани у борби са зверима на зделама из радионице Тријер (последња трећина II века) и Рајнцаберн.[59] Пегниаријуси са двоструким штитом за леву руку и бичевима, приказани су окружени животињама на фрагменту зделе из Ритопека (T III/ 12) која је рађена у Вестерндорфу, али и у сценама хушкања звери на везане осуђенике са зедела рајнцабернског мајстора Цериалиса нађених на простору жртвених површина некрополе Пећине.[60]

На рељефно украшеним зделама јавља се и подневни програм игара у амфитеатру (*ludi meridiani*) са приказима погубљења осуђеника, телесног кажњавања попут бичевања или излагања дивљим зверима (*damnatio ad bestias*). Осуђеници су наги и везани за стубове у нивоу арене (T III/ 5, 6) или, као што се види на фрагментима здела из Виминацијума (T III/ 3, 4), на специјалном подијуму или платформи од дрвета (*pulpitum*) која је омогућавала публици бољи преглед крвавих догађања.[61] Од животиња које су укључене у ове сцене, приказане су углавном велике мачке (лавови, пантери, леопарди), али и пси, дивље свиње и медведи. Бичеваоци су приказивани са шлемовима или без њих. Сцене са животињама које кидишу на осуђенике приказане су и на керамичким посудама радионице Вестерндорф из Сремске Митровице.[62]

Поменимо још и то да се на зделама (Drag. 37) из Бургена[63] и Виминацијума[64] у оквиру приказа из амфитетара јавља и представа грифона који се посредно може повезати са култом богиње Немезе и њеном улогом у свету гладијаторских и других надметања.

56 Бјелајац 1990: 77.
57 Futrell 2006: 89; Wiedemann 1992: 55-67; Kyle 1998: 187-190.
58 Brukner 1981: 21, T. 28/ 55, 59.
59 Bjelajac 1991: 75, T 10/ 94 (Маргум); T 32/322 a, b (Пећине);
60 Bjelajac 1991: T 14/ 145 (Пећине); T 46/ 498 (Ритопек).
61 Bjelajac 1990: T. 15/ 151a, b.
62 Brukner 1981: T. 33/ 100.
63 Brukner 1981: 22, T. 26/ 40.
64 Bjelajac 1990: T 10/ 96 (Више гробаља).

Сцене трка у циркусу су ретке на налазима тера сигилате из Србије. Приказ кочијаша у двопрегу јавља се на зделі радионице Рајнцаберн нађеној на некрополи Више гробаља.[65]

Представе на опекама

Прикази гладијатора на грађевинским опекама забележени су на тлу Србије у Сремској Митровици, Гамзиграду, Виминацијуму, а вероватно и у Шиду. Будући да већина њих нема јасан контекст налаза, није потпуно извесно да ли се ради о изразима званичне пропаганде, интимним вотивним прилозима или неофицијелним представама попут графита на зидовима које су спонтано скицирали ватрени навијачи или посматрачи на које су гладијаторске борбе оставиле значајан утисак.[66] У Сремској Митровици забележено је неколико налаза који су нам, нажалост, познати једино преко цртежа из писама археолога-аметера Игњата Јунга, једног од пионира истраживања Сирмијума.[67] Цртеж са опеком на којој је урезана фигура ретијаријуса је најилустративнији (T IV/ 1).[68] Гладијатор је приказан гологлав, у динамичном раскораку, са мачем у десној руци. Лева страна ратника је покривена маником и раменим штитником – галерусом. Лако опремљени гладијатор приказан је са сублигакулумом потпасаним широким појасом. На ногама су само назначени обојци од платна или коже (*fasces*). Са леве стране, поред главе гладијатора, урезан је текст који се може прочитати као EQVOREVS или EQVORICVS. Натпис упућује на когномен или ретко употребљаван назив за арматуру ретијаријуса - aequoreus (водени човек).[69]

Опека из некрополе Бељњача у Шиду (T IV/ 4), откривена у грађевинском шуту приликом истраживања касноантичке меморије из IV века, такође би могла да приказује

65 Bjelajac 1990: T. 10/ 98.

66 Професор А. Јовановић у својој анализи и тумачењу цртежа гладијатора са опеке из Гамзиграда чини се наклоњенији овој првој могућности којом се у Ромулијани – центру Галеријеве епифаније, и овим путем симболично афирмише његов тријумф у походу против персијског цара Нарзеса: Јовановић 2000: 259.

67 Опеке са приказом гладијатора помињу се у Јунговим писмима-извештајима за Археолошки музеј у Загребу из марта 1889. и јула 1901. На једном од цртежа (писмо бр. 184, пролеће 1902. г.) Јунг је дао и приказ једног оштећеног надгробног споменика са рељефном сценом у којој је препознао борбу гладијатора: Милошевић 2001: 155. Прикази гладијаторских борби јављају се неретко у контексту римских фунерарних споменика, но чини нам се да је у овом случају, уз неопходни опрез који налаже разматрање цртежа у недостатку оригинала, пре у питању митолошка сцена са Персејем и Медузом. На ово најпре упућује крилати шлем или капа невидљивка (Ἀΐδος κυνέην) на глави ратника.

68 Цртеж ове опеке Јунг је дао као илустрацију писма од 18. августа 1901. г. са напоменом да је нађена у Старом шору испред куће 132. Налаз се данас чува у Археолошком музеју у Загребу (инв. бр. 17037): Ožanić 2001, 156-159, Sl. 3, 4. Друга опека са приказом борбе гладијатора скицирана је заједно са саркофагом нађеним „у Паланци", односно на простору источне римске некрополе Сирмијума: Milošević 1971: 108, 113, No. 96; Милошевић 2001: 154-155.

69 Ožanić 2001: 157.

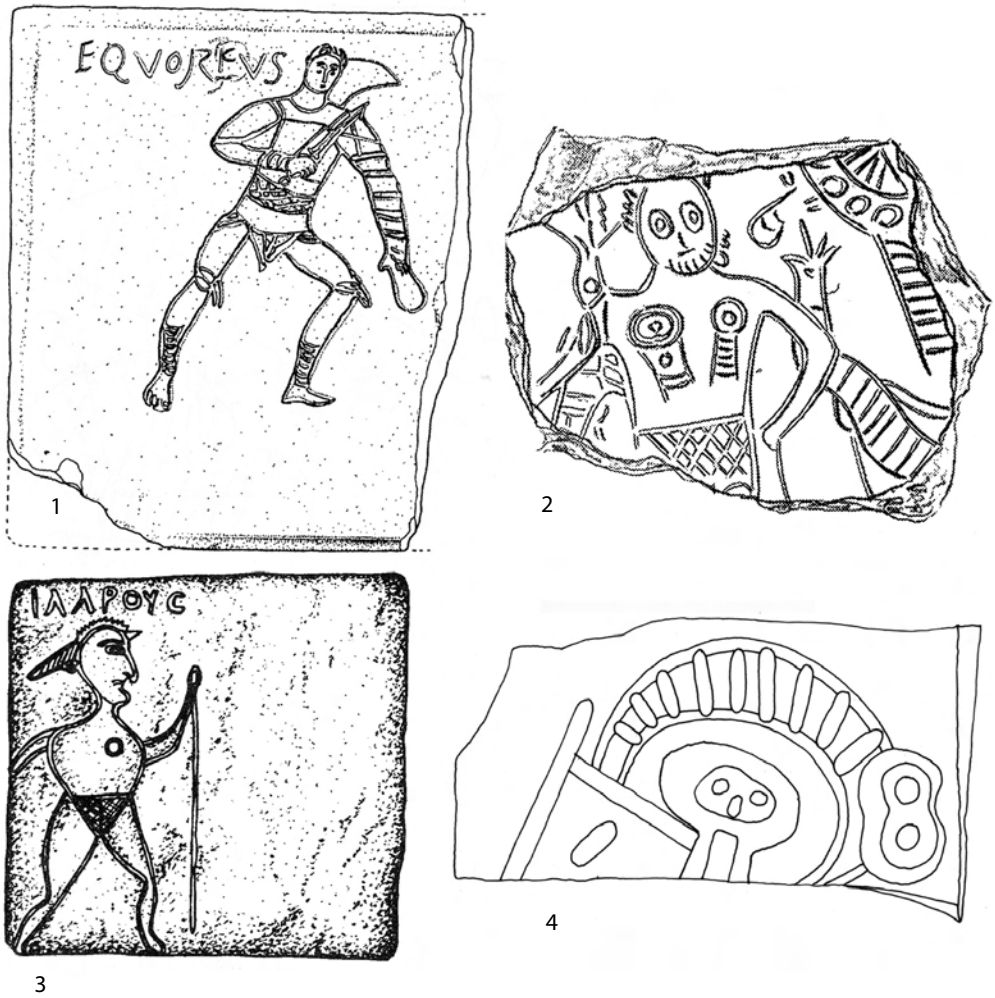

ТАБЛА **IV** Прикази гладијатора на опекама: 1: Сремска Митровица (Sirmium); 2: Гамзиград (Romuliana); 3: Костолац (Viminacium); 4: Бељњача код Шида

PLATE **IV** Gladiator representations on bricks 1: Sremska Mitrovica (Sirmium); 2: Gamzigrad (Romuliana); 3: Kostolac (Viminacium); 4: Beljnjača near Šid

гладијатора са копљем и штитом у арени, но фрагментарна очуваност и крајња стилизација не дају могућност да се таква идентификација изведе са већом сигурношћу.[70]

70 Такође није извесно да ли је изнад главе у широком овалу са радијалним линијама приказана кавеа амфитетара или перјаница шлема: Pop-Lazić 2008: 165.

Представу гладијатора из Гамзиграда детаљно је анализирао професор Јовановић понудивши неколико разрешења приказане сцене.[71] На овом фрагменту опеке, нађеном у близини бедема Ромулијане (*Romuliana*) приликом трасирања модерног пута ка империјалним маузолејима на Магури, препознат је приказ ретијаријуса. Овенчан на грудима победничким венцима, гладијатор у рукама држи мрежу и трозубац или харпун, уз који је урезана представа рибе. Поред гладијатора је приказана птица – највероватније Феникс. Конструкција приказана са леве стране асоцирала је професора Јовановића на приказ амфитеатра са спољашњим улазом. У цртежу са опеке препознат је симболични тријумф Галерија над персијским царем Нарзесом 298. године. Према оваквом тумачењу, надмоћ римске војске над тешко оклопљеном персијском елитном коњицом – катафрактаријусима, приказана је у виду победе ретијаријуса над боље опремљеним секутором.[72]

Опека из Виминацијума (T IV/ 3) са приказом ратника пропраћеним натписом ΙΛΛΡΟΥϹ разматрана је неколико пута.[73] Међу различитим тумачењима дајемо предност идеји да цртеж представља лако наоружаног гладијатора јакулатора (*laculator*)) који је инсценирао дејство римских велита (*velites*) и служио за прве чарке у арени којима се подстицало расположење гледалаца.[74] Ратник је готово наг, опасан само са бедреном прегачом чији је мрежасти дезен веома налик оном са сублигакулума који носи ретијаријус из Гамзиграда (T IV/ 2). Слично приказу гладијатора из Гамзиграда, такође, на грудима ратника се налази кружни орнамент који би могао да приказује победнички венац.[75] У читању натписа урезаном изнад гладијатора прихватамо раније предложено тумачење да се ради о имену (Η)ΙΛΑΡΟΥϹ (*Hilarus*) које веома јасно одражава улогу јакулатора у арени и није било ретко међу гладијаторима.[76]

Представе на керамичким калупима и медаљонима

Керамичка плочица – калуп (димензије: 7,6 x 11 x 1,4 cm), нађена на локалитету Селиште недалеко од легијског логора у Виминацијуму, издваја се карактеристичним обликом и представом борбе два гладијатора (T V/ 2 а, б).[77] Фигуре су удубљене у односу на

71 Јовановић 2000.

72 Јовановић 2006: 258-259.

73 Вулић 1931: 129-139, no. 313; Mirković 1986: 183, No. 233; Popović 1994; Jovanović 2000: 261.

74 Такви гладијатори наоружани као и велити само бацачким копљима приказани су на мозаику гладијатора из Виле Боргезе у Риму: Јовановић 2000: 261.

75 На цртежу ове опеке објављене у IMS II представљена су два кружна детаља на грудима ратника, копље са аментумом и једноставнији приказ главе: Mirković 1986: 183, No. 233.

76 Popović 1994: 166; Јовановић 2000: 261.

77 Предмет се чува у Античко-византијској збирци Народног музеја у Пожаревцу (инв. бр. 03/ 3768): Vujović 2011.

позадину са пластично изведеним детаљима, што указује да су биле утиснуте матрицом у меку глину. Са леве стране представљен је гладијатор тракс под шлемом са визиром и једва наглашеном крестом. Он противника напада кривим мачем који држи у руци оклопљеној маником. Слично као и на супротстављеној фигури приказан је правоугаони конкавни штит, укрштене траке на грудима и драпирана прегача. Други ратник носи сличан шлем са визиром преко лица и у руци кратак мач. Судећи по избору наоружања други борац је највероватније мурмило уобичајени противник тракса.

Од посебног значаја је натпис који се јавља у оквиру представе борбе. Изведен је у два реда у слободном простору између фигура и обода, а слова су испупчена. Горњи ред чине само два слова AM, која треба читати као MA.[78] Ово потврђује и део текста у доњем делу калупа где се јасније види да су слова приказана инверзно и могу се читати као VRSI· или VRSA(...).[79]

Натписи се вероватно односе на скраћена имена приказаних бораца као што је уобичајено на мозаицима са гладијаторским борбама, али и на керамичком медељону – крустулуму из Саваније.[80] Горњи натпис је могао да означава неки од бројних когномена чија прва слова су M и A – *Maximus*, на пример.[81]

Име у доњем реду део је неког когномена изведеног од термина *vrsvs* – медвед.[82] Имена као *Vrsicinvs*, *Vrsilianvs*, *Vrsinvs* или *Vrsio* врло су честа у римској Далмацији, а посебно у Салони.[83] На тлу Горње Мезије такви когномени су такође потврђени али у знатно мањем броју.[84] Два натписа из II–III века потичу из Виминацијума. Један помиње *Vrsacivs*-а, префекта легије VII Claudia, док се други јавља на споменику ветерана исте легије који подиже син *P. Aelivs Vrsulvs*.[85]

Другачије читање је такође могуће уколико горњи и доњи ред објединимо у трочлану именску формулу, на пример: *M(arcus) A(urelius) Vrsi(nus)* или у генитиву: *M(arci) A(urelii)*

78 Слова су била првобитно урезана у прототип којим је плочица отиснута у мекој глини, тако да на плочици заправо имамо негатив натписа.

79 Vujović 2011.

80 Alföldy 1938: 338, no. 46, Taf. LXVIII/ 2a, b (медаљон из Саваније). Представа борбе гладијатора јавља се и на оштећеном керамичком медаљону из Палата код Благојевграда (II-III век): Вагалински 2009: 204, кат. бр. 121, Фиг. 121; За мозаике са именима гладијатора види: Futrell 2006: Fig. 3.1; 3.6; 3.7.

81 OPEL III, 42-72.

82 Да је било гладијатора сличног имена сведочи натпис из Доње Германије који помиње гладијатора Урсарија: URSARIVS LEG(ionis) XXX U(lpiae) V(iscticis) S(everinae) A(lexandrinae); CIL XIII, 8639.

83 Kajanto 1965: 329–330; OPEL IV, 186–187; Alföldy 1969: 316–318; За могућност имена са келтским призвуком – *Vrsico* види: Kajanto 1965: 329; CIL XIII 10010, 2100.

84 *Vrsio*: ILJ 1384, IMS VI 105; *Vrsa*: IMS I 52; *Vrsvs*: ILJ 1448.

85 AE 1903: 296; IMS II 127.

ТАБЛА **V** Калупи и медаљони: 1. Виминацијум , непознато налазиште (према: Вулић 1934); 2. Виминацијум , Селиште (према: Вујовић 2011).

PLATE **V** Molds and Medallions: 1. Viminacium, unknown site (after Вулић 1934); 2. Viminacium, Selište (after Вујовић 2011)

Vrsi, што би евентуално упућивало на организатотра гладијаторске борбе (*editor*) или, можда, власника радионице у којој је предмет израђен. Ово би могло да укаже на датовање у последње деценије II, односно прву половину III века. Склонији смо, ипак, првом тумачењу према коме су на плочици-калупу наведена имена гладијатора.

Намена плочице из Селишта није потпуно јасна. Слични налази објашњени су као матрице за израду воштаног прототипа намењеног серијском изливању металних предмета.[86] Калупи са рељефним сценама из позоришта, арене или циркуса тумачени

86 Humphrey 1986: 250, Pl. 125.

су и као модле за колаче који су дељени уз медено вино (*crustulum et mulsum*) у различитим свечаним приликама. Јавна дистрибуција хране или општа гозба (*epula publica*) пратила је прославе јубилеја, рођендана царева, значајних грађевинских подухвата, али и организације игара (*ludi*, *munera*). Као што смо раније истакли, донаторима или приређивачима оваквих светковина (*editor muneris, munerarius*), обично званичницима високог ранга или свештеницима империјалног култа, закон је налагао повремено исказивање доброчинства.[87] Према другом мишљењу у овим калупима израђивани су заветни дарови у виду фигурина или плочица од воска или олова које су у светилиштима прилагали глумци, гладијатори или возачи кола.[88]

Иако налаз са Селишта својом карактеристичном формом одступа од уобичајених налаза кружних керамичких медаљона – *crustullum*-а, сматрамо да је имао сличну намену. Сличне димензије (11–12 cm), профиловани обод и удубљена фигурална представа јавља се на већини керамичких медаљона који су посебно чести у Подунављу.[89] На тлу Србије они су констатовани на неколико налазишта.[90]

Подсетићемо зато још и на један давни налаз фрагментованог округлог калупа из Костолца (T V/ 1) коме се изгубио сваки траг.[91] У недостатку оригинала, Никола Вулић је објавио фотографију гипсаног одливка овог калупа (пречник: 12 cm). На њему је представљена крилата богиња у кратком хитону између две пратеће, мање фигуре од којих је она са леве стране боље очувана. Ову фигуру Вулић је определио као приказ детета, а ми сматрамо да је реч о гладијатору са кратком прегачом око паса и другим карактеристичним деловима опреме. На глави, према нашем мишљењу, он носи масивни шлем са визиром, крестом и широким ободом. Диспропорција у ширини леве и десне ноге такође је индикативна, те сматрамо да је на левој потколеници приказана кнемида. У левој руци би могао бити приказан штит, а сегментни набори на десној одговарају приказима манике. У десној руци богиње налазе се мач и бич, а у левој трозубац. На глави богиње је шлем са високом перјаницом украшеном лунулом која је ближе одређује као Немезу-Дијану. Лик приказан са леве стране испод Немезиног крила је само делимично очуван и како изгледа гологлав. Према Вулићевом опису, у очуваном доњем делу медаљона види се и четвороножна животиња која се на

87 Sifakis 1966: 268; Squarciapino 1954: 98.

88 Squarciapino 1954: 98.

89 Alföldy 1938.

90 Alföldy 1938: 338-339, No. 48-50; Taf. LXVIII/ 1a, b; Taf. LXVIII/ 3a, b (Сирмијум); Брукнер 1997: T I/ 2 (Шашинци); Alföldy 1938: 332, no. 28 (Нови Бановци); Глумац 2009: сл. 2, 3 (Космај); Alföldy 1938: Taf. L VIII/ 1; Taf. LXI/ 2; Taf. LXXII/ 1 (Виминацијум); Фидановски 1997: (Улпијана); Чершков 1972: 29, T. XVI/ 1 (Сочаница).

91 Вулић 1934: 55. Гипсани мулаж медаљона из Виминацијума који се некада чувао у Народном музеју у Београду није сачуван: усмена информација колегинице Д. Ратковић, кустоса Народног музеја у Београду.

постојећим илустрацијама овог споменика не може препознати. У овом делу представе препознајемо само жртвеник са упаљеном ватром уз десну ногу Немезе.

Као што је професор Јовановић и сам истакао у анализи сцене са виминацијумског медаљона: *заправо, нити за једног члана ове иконографске конституције не можемо, са сигурношћу, дорећи његову култну суштину и смисао*.[92] Датујући га у време када је Виминацијум добио статус колоније (239. година) он је, рецимо, понудио две претпоставке за идентификацију божанства приказаног на овом медаљону. Определо се, ипак, за могућност да је приказана Фортуна-Викторија, односно тријумфална представа Фортуне Виминацијума чији су пратиоци генији мезијске флоте и легије VII Claudia.

У складу са раније понуђеним новим виђењем пратеће фигуре, сматрамо да је на керамичком медаљону из Виминацијума приказана Немеза-Дијана окружена једним, а можда и паром гладијатора.[93] Овај предмет би се, према нашем мишљењу, могао повезати са поштовањем култа Немезе у Виминацијуму и повременим свечаностима током којих су одржаване гладијаторске борбе у амфитеатру. На посебно поштовање Немезе упућују и остали вотивни споменици из Виминацијума датовани махом у II–III век.[94] Култ ове богиње чија светилишта се, у складу са њеном ингеренцијом, неретко подижу у склопу амфитеатара, забележен је у Србији још у Београду, Сремској Митровици, Пазаришту, Слатини, Призрену и Косовској Митровици.[95]

Мозаичке представе

Иако релативно честе у мозаичким приказима широм Римске империје сцене из амфитеатра и циркуса нису директно забележене у Србији. Једини пример који би се могао издвојити као сцена лова (*venatio*) блиска сличним представама из арене, потиче са мозаичких фигуралних панела из средишњег дела дворане D Галеријеве палате (палата I) у Ромулијани који су датовани у прву деценију IV века.[96] Од три откривена панела најбоље је очувана сцена са два венатора које напада лав (T VI/ 1). Ловци су одевени у типичне касноантичке тунике, наоружани великим кружним штитом, копљем и ласом. Сличне сцене приказане су на мозаику Великог лова из вестибулума

92 Јовановић 2007: 257-258.

93 Није потпуно јасно да ли трозубац у руци држи Немеза или фигура приказана са десне стране, што би, у другом случају, могло да значи да је слабије очувани пратилац богиње ретијаријус а онај са масивним шлемом и елементима телесног оклопа мурмило.

94 IMS II 35, 36, 37.

95 Кондић 1968: 276; IMS I, бр. 19 (Сингидунум); Popović 1997: 96-97 (Пазариште); Вулић 1941-1948: 102, бр. 233 (Слатина); Вулић 1931: 135, бр.325 (Призрен).

96 Срејовић 1993: 265, кат. бр. 92 а; Cvetković-Tomašević, in: La mosaique greco-romaine IV, 1994: pl. LXXI, 1; За представе на оштећеним панелима видети: Mano-Zisi 1956: fig 18, 19.

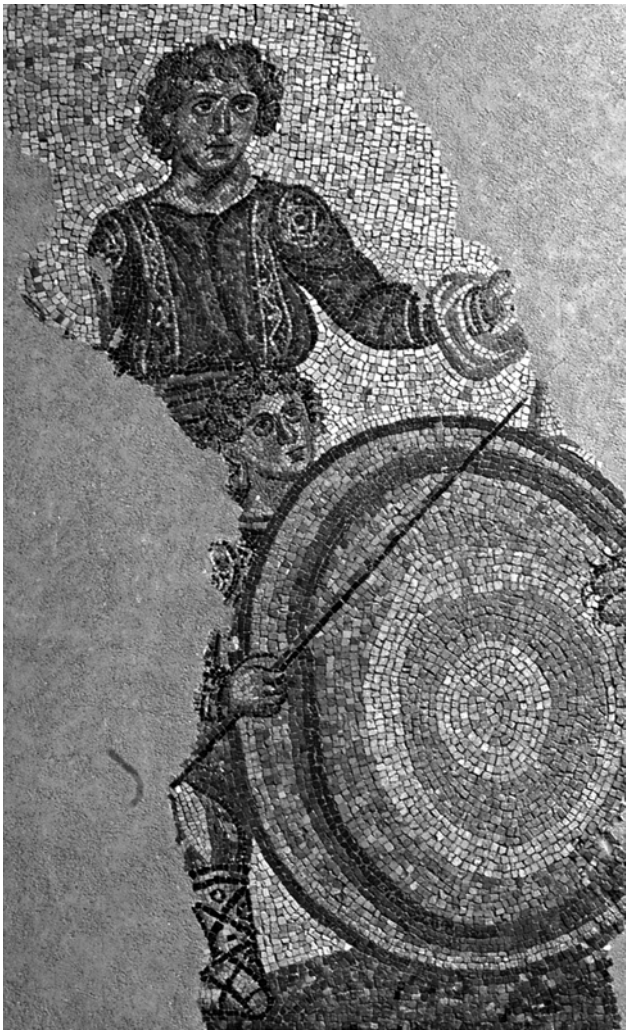

ТАБЛА **VI** Мозаик: Сцена лова, венатори. Дворана D, палата I, Гамзиград (Romuliana)

PLATE **VI** Mosaic: Hunting scene, venatores; hall D palace I, Gamzigrad (Romuliana)

палате у Пјаци Армерини и мозаику из Хипо Регија.[97] У овим сценама се, ипак, пре може препознати тетрархијска стилизација агона и божанског лова којим се, по узору на Александров лов, величају храброст и врлина владара, а не инсценација лова којим је римски пук забављан у арени.

Фигурална пластика

Од фигуралне пластике издвајају се само три представе гладијатора (T VII/1–3) из Виминацијума, Медијане и Великог Градишта.

Бронзана фигурина из Народног музеја у Београду (T VII/1) представља лако наоружаног ретијаријуса у борбеном ставу (висина: 8,3 cm).[98] Борац је приказан на постаменту у облику брода или чамца који асоцира на везу ретијаријуса са воденим окружењем. О врсти гладијатора сведочи његово наго, готово незаштићено тело и карактеристично наоружање у десној руци: мрежа и кратак бодеж. У левој руци покривеној маником са високим галерусом на рамену налазио се вероватно трозубац. Фигурина потиче из околине Пожаревца и свакако се може везати за Виминацијум, а опредељена је као украс неког употребног предмета из епохе II – III века.[99]

97 Dunbabin 1978: pl. LXXVII.

98 Фигурина се чува у Римској збирци, инв. бр. 09_2781 (2781/ III).

99 Величковић 1972: 68-69, кат. бр. 100.

ТАБЛА **VII** Фигурална пластика - представе гладијатора : 1: Околина Пожаревца (Viminacium); 2: Медијана (Mediana); 3: Велико Градиште (Pincum); 4: Немачка, непознато налазиште (приватна колекција)

PLATE **VII** Sculptures – representations of gladiators 1: Vicinity of Požarevac (Viminacium); 2: Medijana (Mediana); 3: Veliko Gradište (Pincum); 4: Germany, unknown site (private collection)

Друга бронзана фигурина гладијатора (T VII/ 2) случајан је налаз са Медијане код Ниша (висина: 9,4 cm) датован у касноантички период.[100] Оштећена је тако да недостаје десна потколеница и оружје (мач или бодеж) од кога је сачуван само балчак са рукобраном. Приказан је леворуки гладијатор, посебно незгодан супарник на борилишту. Лева рука је оклопљена маником која делимично покрива раме борца, а на глави је шлем са израженим ободом и високом крестом забаченом уназад. Лице ратника покрива мрежасти визир са кружним отворима. Чини се као да на ногама има кратке панталоне које сежу до колена, а ту је и прегача високо опасана раскошним појасом. Недостатак оружја и неуобичајен облик шлема отежавају сигурну идентификацију арматуре којој гладијатор припада. Судећи по мозаичким представама из Августе Раурике, приказан је вероватно тешко оклопљени мурмило.[101]

Фрагментована оловна фигурина из Народног музеја у Пожаревцу (T VII/ 3) приказује гладијатора са шлемом и правоугаоним штитом (висина: 4,5 cm).[102] Од десне руке очувана је само шака у којој је криви мач – сика. На ногама су приказане кнемиде, а висока креста шлема завршава се стилизованом главом птице. Ради се о протоми грифона која би, заједно са осталим деловима личног наоружања, указивала на гладијатора Тракса. Судећи на основу комплетније очуваних налаза, махом датованих у II – III век, оловна фигурина из Великог Градишта припадала је сложеној композицији са два гладијатора на колима са четири помична, засебно ливена точка. На примеру једног комплетног налаза из Немачке (T III/ 4) види се да је тракс, према уобичајеној комбинацији у арени, за противника имао мурмила.[103] Није потпуно извесно да ли се овде ради о вотивним објектима или играчкама које су прилагане у гробове деце.

Закључак

Популарност представа из амфитеатра и циркуса у римском свету условила је да прикази гладијатора и других учесника игара нису реткост. Срећу се на мозаицима, рељефима и зидним сликама, као фигурална пластика или на разнородним употребним предметима (фибуле, светиљке, посуде, стригили) који су често служили и као нека врста сувенира.[104] Прегледом разнородних налаза са територије Србије на којима се

100 Фигурина је нађена 1936. године и чува се у Народном музеју у Нишу, инв. бр. 26/ P: Вулић 1941-48: 111, бр. 244; Дрча 1991: 23-24, кат. бр. 13.

101 Облик мрежастог визира на шлему гладијатора са Медијане неуобичајен је за секутора који је противника могао да посматра само кроз два кружна отвора. За мозаик из Августе Раурике види: Wiedemann 1992: Fig. 9.

102 Фигурина се чува у Народном музеју у Пожаревцу, инв. бр. 02/ 529: Миловановић 1986: 44, кат. бр. 71.

103 http://www.hermann-historica.de/auktion/hhm50.pl?f=NR&c=48947&t=temartic_1_D&db=A-50.txt; http://www.hermann-historica.de/auktion/hhm60.pl?f=NR_LOT&c=2072&t=temartic _A_D&db=kat60_a.txt; (11.04.2011)

104 Wiedeman 1995: 23.

јављају овакве представе можемо извести одређене закључке који мање или више извесно упућују приређивање игара (*ludi, munera*) на овом тлу. Треба, међутим, истаћи да свака појединачна класа покретних археолошких налаза има различити значај у наведеним разматрањима. Увозне керамичке светиљке или зделе са рељефним приказима гладијатора представљају у суштини само трговачку робу, чија је дистрибуција најпре зависила од постојећих саобраћајних траса и распореда главних тржишних центара, односно, концентрације заинтересованих и платежно способних купаца.

Разматрање концентрације налаза са сценама гладијаторских борби на одређеној територији, као и археолошког контекста у коме су откривени, захтева посебан опрез и у овом стању истражености археолошких локалитета у Србији не доводи до неког конкретнијег закључка.[105] Бројност оваквих налаза на одређеном налазишту не може се користити као искључива потврда одржавања игара. Добар пример за то је скоро потпуно одсуство светиљки са гладијаторским представама на некрополама Виминацијума, који је, за сада, једини антички град у Србији са археолошки потврђеним амфитеатром. Керамичке посуде са приказима игара су нешто бројније у Виминацијуму, те оне, заједно са осталим сличним налазима попут фигуралне пластике, керамичких калупа и цртежа на опекама, дају нешто јаснију слику. Увозни трговачки артикли са сценама из амфитетара и циркуса (тера сигилата, керамичке светиљке) показују пре свега популарност ових представа у областима деловања радионица (северна Италија, Галија, Германија) али, у извесној мери, упућују и на потребе удаљених тржишта, односно на степен прихватања игара као несумњиво „римског“ обичаја у појединим провинцијама.

У Сирмијуму, најстаријем римском граду на тлу Србије, амфитеатар није до данас археолошки потврђен.[106] Као што смо показали, констатован је, међутим, приличан

105 Судећи по налазима здела (Drag. 37) са приказима сцена из амфитеатра које смо изнели у овом раду, могло би се уочити, рецимо, да већина потиче са некропола, посебно када је реч о Виминацијуму (Више гробаља, Пећине) али и о Сирмијуму такође. Керамичке светиљке са сличним представама проналажене су често у гробовима (Сирмијум, Сингидунум, Гомилице) али и приликом истраживања насеља (Сирмијум, Гомолава, Сингидунум). Укључимо ли ту и налазе опеке из Сирмијума и, можда, опеке из Бељњаче код Шида, намеће се питање да ли релативно честе појаве покретних налаза са мотивом гладијатора у фунерарном контексту (прилог у гробу, жртвене површине, конструкција гробнице) можемо сматрати одржавањем или трајањем исконског значења одржавања борби у оквиру мунера над гробом: Црнобрња 2006: 60. За то заправо нема основа, јер ни за једно налазиште у Србији, а посебено када се ради о Виминацијуму, где су углавном истражене некрополе а насеље у знатно мањој мери, немамо прави однос заступљености ових налаза у релацији некропола - насеље.

106 Јунгова претпоставка да се у Сремској Митровици налазе чак две арене, од којих једна за наумахије, није никада доказана. Према његовој замисли, заснованој на спорадичним открићима архитектонских остатака и одређеним депресијама терена, амфитеатар наводно намењен инсценацији поморских битака налазио се на простору североисточно од католичког гробља код канала Чикаш: Милошевић 2001: 154-155. Милошевић 1971: 108, 141, 142.

број налаза светиљки и импортне тера сигилате са сценама из арене, као и цртежи гладијатора на тегулама. Све ово, уз значај овог цивилног насеља као политичког и економског центра, указује да се, поред хиподрома подигнутог почетком IV века, може очекивати и постојање амфитеатра или театра на тлу данашње Сремске Митровице.[107]

Сингидунум, легијски логор и велики цивилни центар на ушћу Саве у Дунав, такође је могао да има свој амфитеатар, али ни његови остаци нису до данас потврђени. Улога римске војске у подизању амфитеатара веома је значајна, како у погледу неговања римских обичаја и календаром прописаних светковина, тако и због неоспорног градитељског искуства и потенцијала.[108] Посебно треба имати на уму чињеницу да су амфитеатри потврђени или наслућени у Бурнуму и Тилуријуму, првобитним логорима две касније мезијске легије (*IIII Flavia*, *VII Claudia*) измештене из Далмације у Подунавље крајем I века.[109] Ово отвара простор за претпоставку да је, попут Виминацијума, и уз каструм Сингидунума, или у његовој близини, могао бити подигнут амфитеатар.

Да ли је Наисус, као важан стратешки центар у време римског освајања територије данашње Србије и каснији антички град са бројним и велелепним грађевинама, имао свој амфитеатар или хиподром, можемо само да претпоставимо јер правих потврда не налазимо у археолошкој грађи.[110] За објекат потковичастог облика (димензије: око 80 x 60 m) чије се контуре и данас назиру на локалитету Коњско гробље смештеном на Рибнику, око 1 km северозападно од центра данашњег Ниша, изнете су извесне сумње да представља остатке амфитеатра али то, такође, није доказано.[111]

Најранији прикази разноврсног репертоара игара јављају се на импортној керамичкој роби, пре свега на светиљкама из северноиталских центара (прве деценије I века) и јужногалској тера сигилати (последња четвртина I века). Ови налази су концентрисани на местима најранијих римских насеља, махом у долини Саве (Сирмијум, Гомолава),

107 Гладијаторске борбе могле су се одржавати у театру али и на форуму у импровизованим борилиштима привременог карактера. Постоје, као што смо на почетку истакли, неки посредни докази о постојању театра у Сирмијуму. На основу навода Амијана Марцелина о брзој обнови занемарених и срушених бедема Сирмијума уочи напада Квада 374. године коришћењем грађевинског материјала *давно сакупљеног* ради изградње театра (Amm. Marc. Res Gestae, XXIX, 6, 11), В. Поповић, одличан познавалац античке топографије Сирмијума, изнео је претпоставку да је поменута грађа могла бити намењена изградњи новог позоришта, а да је Сирмијум, као један од најстаријих римских урбаних центара у Панонији, морао имати и старији театар: Popović 1981: 126.

108 Futrell 2006: 66.

109 Buovac 2007.

110 Професор Јовановић је претпоставио да би се касноантички цирк Наиса могао очекивати уз остатке палате на месту старог нишког хиподрома у Градском пољу: Јовановић 2006: 355, 357, XIII-2 ; П. Петровић је истакао да за лоцирање амфитеатра у Градском пољу нема археолошких потврда: Петровић 1976: 59.

111 Археолошки локалитет Коњско гробље смештен је унутар војног објекта и никада није истраживан: Гушић 1977: 95.

односно дуж главних комуникацијских праваца којима је трговачка роба стизала до првих војних логора на доњопанонском тлу. Израженија појава трговачких артикала са оваквим представама у Горњој Мезији започиње од II и траје током III века. Увоз посуђа из радионица Рајнцаберн, Вестерндорф и Фафенхофен и Тријер најинтензивнији је након Маркоманских ратова и траје до у другу половину III века.[112] Период II – III века је доба интензивног друштвеног и пре свега економског успона римских провинција на тлу данашње Србије, током кога долази до убрзаног развоја привреде (рударство, пољопривреда, трговина, занатство), развоја урбаних центара и досељавања романизованог становништва. На примеру суседне римске Тракије, која је пружила заиста право обиље података, видимо да се прве гладијаторске борбе и представе лова (*venationes*) на овом тлу одржавају већ средином II века, а да је изградња трајних амфитеатара учестала у доба Севера (Маркијанопољ, Сердика, Филипопољ) па све до почетка Диоклецијанове владе (Диоклецијанопољ).[113] Највећи број епиграфских споменика са поменом гладијатора и мунера у Тракији или Далмацији потиче из периода II и III века, доба највећег просперитета ових провинција.[114]

Током овог периода, као што показује и пример Виминацијума, може се очекивати учесталије одржавање игара са гладијаторским борбама и других надметања и на тлу данашње Србије. Ко су били организатори или учесници ових крвавих представа још увек је тешко рећи. Епиграфски подаци из Тракије показују да су мунерарији или едитори игара били најутицајнији градски или провинцијски званичници, махом високи свештеници царског култа.[115] Гладијатори су били углавном особе хеленског порекла, било из Грчке или Мале Азије (то вероватно важи и за Хиларуса наведеног на опеци из Виминацијума), док се локално становништво, иначе вично ратовању, нерадо прихватало овог крвавог позива и радије бирало војну службу.

Несигурни подаци из историјске грађе и одсуство епиграфских споменика са поменом одржавања игара, њихових покровитеља, као и недостатак надгробних споменика гладијатора или других учесника игара на тлу Србије, за сада онемогућава детаљније бављење овом интересантном темом. Надамо се да ће се за то ускоро стећи услови кроз будућа археолошка истраживања, детаљне антрополошке анализе или ревизије музејских фондова.

112 Bjelajac 1990.
113 Вагалински 2009: 134-145.
114 Вагалински 2009: 144; Sanader 2001: 29
115 Вагалински 2009: 144.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alföldy, A. 1938
Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern, *Lavreae Aqvincenses memoriae Valentini Kuzsinsky dicatae*, I. Dissertationes Pannonicae, Series 2/ 10, Budapest & Leipzig, 312–341.

Alföldy, G. 1969
Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Античка бронза у Југославији 1969
Античка бронза у Југославији, Београд: Народни музеј.

Auguet, R. 1972
Cruelty and Civilization: The Roman Games, London: George Allen & Unwin Ltd.

Бјелајац, Љ. 1980
Имитација рељефне terra sugillata-е са Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда* XXVII: 45–50.

Бјелајац, Љ. 1982
Налази керамичких жижака у Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXIX: 13–25.

Bjelajac, Lj. 1990
Terra Sigillata u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološki institut.

Бојовић, Д. 1977
Римске терме у парку на Студентском тргу у Београду, *Годишњак града Београда* XXIV: 5–23.

Brukner, O. 1981
Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Beograd: Pokrajninski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Брукнер, О. 1997
Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *РВМ* 39: 97–102

Брукнер, О., Даутова-Рушевљан В. и Милошевић, П. 1987
Почеци романизације у југоисточном делу провинције Панонија, Нови Сад: Матица српска.

Buovac, M. 2007
Amphitheatres in Republic of Croatia, 13 th Anual Meeting of the European Association of Archaeologists, Zadar.

Вагалински, Л. Ф. 2009
Крв и зрелища: спортни и гладиаторски игри в еленистическа и римска Тракия, София: Национални археологически институт с Музей София.

Валтровић, М. 1884
Откопавања у Костолцу, *Старинар* I, 1–4, 2–16, 49–63, 89–104, 121–142.

Величковић, М. 1972
Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, Антика IV, Београд: Народни музеј.

Vikić-Belančić, B. 1971
Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* V: 97–182.

Vujović, M. 2011
Ceramic plaque with two gladiators from Viminacium, *Весник Војног музеја* 38: 199–206.

Вулић, Н. 1931
Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* LXX: 129–139.

Вулић, Н. 1934
Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* LXVII: 29–84.

Вулић, Н. 1941–1948
Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* XCVIII: 1–335.

Gascou, J. 1967
Le rescrit *d'Hispellum*, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 79: 609–659.

Geifenhagen, A. 1974
Zu den Lampen mit Gladiatorenhelm, *Зборник Народног музеја* (Београд) VIII: 109–114.

Глумац, М. 2009
Калупи са некрополе Губеревац – Гомилице, Зборник Народног музеја (Београд) XIX – 1: 221–232.

Глумац, М. 2010
Римски Космај, легат др Софије и др Милојка Дуњића из Народног музеја у Београду, Београд: Центар за културу Сопот, Народни музеј у Београду.

Golvin, J. C. 1988
L'amphitheatre romain, Paris: Diffusion de Boccard.

Dautova-Ruševljan, V., Brukner, O. 1992
Gomolava, rimski period, knjiga 3, Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Дрча, С. 1991
Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу, *Зборник Народног музеја* (Ниш) 6–7: 19–44.

Dunbabin, K. M. D. 1978
The Mosaics of Roman North Africa, *Studies in Iconography and Patronage*, Oxford: Clarendon Press.

Ђокић, Д, и Јацановић, Д. 1992
Топографска грађа Стига, *Viminacium* 7: 51–110.

IMS I
Mirković M., Dušanić S. (ed.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le Nord-Ouest de la province*, Beograd 1976.

IMS II
Mirković M., *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Viminacium et Margum*, Beograd 1986.

Ivanišević, V. i Nikolić-Đorđević, S. 1997
Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singudunumu, lokalitet Knez Mihailova 30, *Singidunum* 1: 65–148.

Iványi, D. 1935
Die Pannonischen Lampen. Diss. Pann. ser. 2, No. 2. Budapest.

Jacobelli, L. 2003
Gladiators at Pompeii, Roma: L'Erma di Bretschneider.

Јеремић, М. 1993
Хиподром (Circus), у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ур. Срејовић, Д.), Београд: Српска академија наука и уметности, 96–97.

Јовановић, А. 2000
Два археолошка сведочанства о играма у касноантичком периоду са простора источне Србије, *ГСАД* 15–16: 257–263.

Јовановић, А. 2006
Тло Србије завичај римских царева, Београд: Принцип Бонарт Прес.

Јовановић, А. 2007
Огледи из античког култа и иконографије, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Јовановић, А. 2007
Прилози познавању античке иконографије у Горњој Мезији, *ГСАД* 18: 253–261.

Kajanto, I. 1965
The Latin Cognomina, Helsinki 1965: Felsingfors.

Köhne, E., Ewigleben, C., Jackson, R. 2000
Gladiators and caesars: the power of spectacle in ancient Rome, Berkley and Los Angeles: University of California Press.

Кондић, В. 1968
Нови подаци о оријенталном елементу у Сингидуниму, *Živa Antika* 18/2: 267–277.

Kondić, J. and Cvjetićanin, T. 1994
Terra Sigillata from Castrum Diana, *Старинар* (н.с..) XLIII – XLIV: 149–161.

Krunić, S. 2005
Pregled antičkih svetiljki Singidunuma, *Singidunum* 4: 45–104.

Крунић, С. 2011
Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидуниму од I до средине V века, Београд: Музеј града Београда.

Kyle, D. G. 1998
Spectacles of Death in Ancient Rome, London, New York: Routledge.

Loeschcke, S. 1919
Lampen aus Vindonissa, Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens, Zurich und Frankfurt am Main: Beer & Cie.

Marcelin, A. 1998
Istorija, Beograd: Prosveta.

Milošević, A. 1971
Roman Brick Stamps from Sirmium, *Sirmium* I, (ed. Bošković D.), Beograd, 95–118.

Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mrđić, N. 2008
Topografija i urbanizacija Viminacijuma, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Ožanić, I. 2001
Tri rimske opeke s prikazom ljudskog lika iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, *VAMZ* 34, 153–168.

Pop-Lazić, S. 2008
Late Roman Necropolis Beljnjača in Šid, *Старинар* LVIII: 163–175.

Popović, I. 1994
Une brique à figure humaine et inscription gravées de Viminacium, *Старинар* (н.с.) XLIII–XLIV (1992–1993): 163–166.

Popović, V. 1971
A survey of topography and urban organization of Sirmium in the late empire, *Sirmium* I: 119–148.

Popović, V. 1981
Igre u Sirmijumu, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Saopštenja sa naučnog skupa (14 – 17. april 1980), Novi Sad: Matica srpska, 121–130.

Rubright, J. C. 19
Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium* III: 45–80.

Sanader, M. 2001
...et circenses u Solinu, *Arheološki radovi i rasprave* 13: 17–31.

Sifakis, G. M. 1966
Comedia: An *Actress of Comedy*, *Hesperia 35/* 3: 268–273**.**

Squarciapino, F. M. 1954
Forme Ostiensi, *Archeologia classica 6: 83–99.*

Срејовић, Д. и Лаловић, А. 1993
Felix Romuliana: Галеријева палата у Гамзиграду, Београд: Центар за археолошка истраживања.

Срејовић, Д. 1993
Мозаици, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ур. Срејовић, Д.), Београд: Српска академија наука и уметности, 261–265.

Чершков, Е. 1970
Municipium DD код Сочанице, Приштина и Београд: Музеј Косова и Археолошко друштво Југославије.

Фидановски, С. 1996
Керамички калуп из Улпијане, *Зборник Народног музеја* (Београд) XVI/1: 183–186.

Futrell, A. 2006
The *Roman games: A Sourcebook*, Oxford, Carlton: Blakwell

Humphrey, J. H. 1986
Roman circuses: Arenas for chariot racing, Berkley and Los Angeles: University of California Press.

Curran, J. 1996
Constantine and the Ancient Cults of Rome: The Legal Evidence, *Greece & Rome,* Second Series Vol. 43, No. 1 (Apr. 1996), 68–80: Cambridge University Press.

Црнобрња, А. Н. 2006
Култна намена римских жижака у Горњој Мезији, Центар за археолошка истраживања, Београд: Филозофски факултет.

Wiedemann, Thomas E. J. 1992
Emperors and Gladiators, London and New York: Routledge,.

Welch, K. E. 2007
The Roman Amphitheatre, Cambridge: Cambridge University Press.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
Diss. Pann.	Dissertationes Pannonicae ex instituto numismatico et archaeologico universitaties de Petro Pázmány Budapest series
IMS	*Inscriptions de la Mésie supérieure,* Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université Beograd.
ГСАД	Гласник Српског археолошког друштва, Београд
ILJug	A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia, Ljubljana 1963, 1978, 1986
OPEL IV	*Onomasticon Provinciarvm Evropae Latinarvm*, Vol. III: Wien 2000.
OPEL IV	*Onomasticon Provinciarvm Evropae Latinarvm*, Vol. IV: Wien 2002.
РВМ	Рад Војвођанских музеја, Нови Сад
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије, Београд

Miroslav B. VUJOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Department of Archaeology, Belgrade

Representations of Gladiators from the Roman Sites in Serbia

Professor Aleksandar Jovanović paid attention in few of his works to representations of gladiators, athletes, circus competitions and other scenes from the amphitheater and hippodrome. I will try in this work following the signposts indicated in these texts to compile the finds of such scenes from the archaeological sites in Serbia.

The archaeological finds with diverse scenes ascribed to the group of antique games (*ludi*, *circenses*, *munera*) are important as possible indicators of acceptance of the Roman way of life and customs but also as evidence of the character, organization and duration of games in the Roman provinces within the borders of modern Serbia. The investigations of distinct public buildings intended for gladiator combats or circus competitions like amphitheater in Viminacium and Late Roman hippodrome in Sremska Mitrovica (*Sirmium*) confirm that games had been organized there in the Roman times. Besides occasional and late mentions, the historical and epigraphic sources mostly remain silent about gladiator combats and circus races in the Roman provinces in this region, so every trace, which shed more light on this important and very interesting subject, is rather significant.

The summary of heterogeneous finds from the territory of Serbia with representations from amphitheaters and circuses indicates that without any doubt the games had been organized in this region. It should be emphasized that each distinctive group of archaeological finds has different importance in these studies. The imported pottery lamps (Pl. I, II) or bowls with relief representations of gladiators (Pl. III) are in fact just goods whose distribution mostly depended on traffic and market conditions, while drawings on bricks (Pl. IV) or votive objects with characteristic scenes (Pl. V, VII) suggest more direct interest of local population in the world of antique games.

The almost complete absence of lamps with gladiators in the necropoles of Viminacium, which is hitherto only Roman city in Serbia with archaeologically confirmed amphitheater, suggests that quantity of such finds at distinct site could not be understood as confirmation for the organization of the games. The pottery vessels with game scenes are somewhat more frequent in Viminacium, so they together with other similar finds like figurines, pottery molds and drawings on bricks provide more comprehensible picture.

In Sirmium, the oldest Roman city in Serbia, the amphitheater has not been archaeologically confirmed until these days. Nevertheless, there was encountered considerably amount of lamps and imported terra sigillata with the scenes from arena as well as the drawings of gladiators on tegu-

lae. All this and importance of this civil settlement as political and economic center indicate that besides the hippodrome constructed in the beginning of the 4th century we could expect to find amphitheatre or theatre in the area of modern Sremska Mitrovica.

Singidunum, castrum of the legion and large civil center at the confluence of the Sava and the Danube, could have also had an amphitheater but its remains have also not been discovered yet. We should however bore in mind the fact that amphitheaters are confirmed or supposed in Burnum and Tilurium, the original camps of two legions (*IIII Flavia, VII Claudia*) later transferred from Dalmatia to the Danube valley (in the end of the 1st century). This leaves room for the assumption that like in Viminacium the amphitheatre could have been constructed next to the castrum in Singidunum or in its vicinity.

We could only assume whether Naissus as important strategic center in the time of Roman conquest of territory of present-day Serbia and later antique city with many magnificent buildings had its amphitheatre or hippodrome because we do not have conclusive evidence in the archaeological finds. There are certain assumptions that structure of horse-shoe shape (80 x 60 m) at the site Konjsko groblje around 1 km to the northwest of Niš could be the remains of the amphitheater.

The earliest representations of diverse repertoire of the games appear on imported pottery, first of all on lamps from north Italic centers dating from the first decades of the 1st century and on south Gaulish terra sigillata from the end of the 1st century. These finds are concentrated at the sites of first Roman settlements, mostly in the Sava valley (Sirmium, Gomolava), i.e. along main communication routes in the Pannonia Inferior. More frequent appearance of merchandise with such representations in Moesia Superior starts from the 2nd century and continues in the 3rd century. The import of vessels from the workshops at Rheinzabern, Westendorf, Pfaffenhofen and Trier was most intensive after the Marcomannic wars and continued in the second half of the 3rd century. The period of the 2nd and 3rd century was the time of intensive social and first of all economic progress in the Roman provinces in the territory of modern Serbia. It was the time of rapid development of economy (mining, agriculture, trade, and craftsmanship), urban centers and immigration of the Romanized population. The examples from the neighboring Roman Thrace reveal that first gladiator combats and hunting performances (*venations*) in this area have been taking place already in the mid 2nd century and that construction of permanent amphitheaters was more frequent from the time of Severi until the beginning of Diocletian's reign.

More frequent organizing of games could be expected in the territory of present-day Serbia during that period as it is confirmed in Viminacium. The organizers of these bloodthirsty performances could have been high-ranking officials and priests of imperial cult and gladiators were mostly of Hellenic origin, either from Greece or Asia Minor.

The unreliable information from the historical sources and absence of epigraphic monuments mentioning the games, their patrons and particularly lack of funerary monuments of gladiators

or other game participants in the territory of Serbia makes impossible for the time being studying in detail this interesting subject. We hope that there soon will be more possibilities for such investigations based on archaeological excavations, detailed anthropological analyses or the revisions of the museum collections.

UDK 904:736.2.032.046(497.11)
ID=187747084

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Драгана Љ. СПАСИЋ ЂУРИЋ
Народни музеј Пожаревац

Рељеф са Викторијом из Виминацијума

Апстракт: *Са локалитета Капија-Мали чаир из Виминацијума потиче монументални мермерни рељеф са представом Викторије и делом натписа. На основу карактера представе и њене заступљености на архитектонским здањима и нумизматичком материјалу, изнета је претпоставка да се ради о делу монументалне архитектонске конструкције официјелног карактера. Хронолошко и функционално опредељење рељефа извршено је на основу претпостављене везе са ванредним издањима виминацијумске ковнице из четврте, пете и шесте године локалне ере. Рељеф из Виминацијума, као глорификација великог војног успеха, вероватно је настао у част битке код Ресаине, 243. г.*

Кључне речи: *Викторија, Виминацијум, рељеф, Ресаина, славолук, Гордијан III, Филип II.*

Током 1981. г. на Малом чаиру у атару села Костолац, у близини јужног бедема логора Виминацијум, познатог као топоним Капија, орањем је откривен део монументалног рељефа. У инвентарним књигама Античко-византијске збирке је заведен 1982. г. под бројем 2243 (02/2551). Приликом открића рељеф се састојао од више фрагмената, од којих су поједини изгубљени. У првобитном облику који је документован на терену, а затим и публикован, рељеф је садржао представу Викторије са палмином граном у десној и подигнутом левом руком којом је, вероватно, држала венац или глоб. Епиграфско поље је у форми табула ансате, са розетом испод и представом орла изнад, док је у троугаоном пољу глава Медузе у *en face* положају. Предложено читање за очувани део натписа исписаног капиталом садржи у првом реду *Im* [*(p (erator)*... и последњем *co* [*(l (onia)?* (Mirković 1986: 106, No 65.).

Рељеф је клесан у фином, ситнозрнастом мермеру беле боје. Димензије сачуваног дела износе: 1,00 x 0,60 x 0,20 m.[1]

Викторија је приказана у ходу налево, са попрсјем и крилима у ставу *en face*. Обучена је у дугу тунику (*tunica palliolata*), обавијену око левог рамена и спуштену испод десног пазуха, са слободном десном руком и дојком. Туника је потпасана у струку, тако да се

1 Првобитне димензије рељефа изнете у публикацији су: 1,10x0,60 x 0,10 m. У инвентарним књигама је, као место налаза, наведен Мали чаир-Капија; приликом публиковања, грешком су, наведене Пећине. Опис доносимо на основу фотографије, *cf.* Mirković 1986: 106, N° 65.

чини да се ради о горњој и доњој одећи (*tunica* и *palla*). Представа је меко моделована комбинацијом ситних и густих набора који дочаравају финоћу тканине која се, од груди, слива низ тело. Тежиште тела је на десној нози, док је лева благо повијена у колену и незнатно повучена уназад. Набори на туници прате покрет ногу: на левој страни су затегнути и коси, а на десној спирално залепршани у складу са динамиком покрета налево. Крила су рељефно назначена дубљим, уздужним и плићим, попречним линијама у доњем, а полукружним, налик рибљој крљушти, у горњем делу. Лице богиње је глатко и обло, благо окренуто на леву страну а коса је раздељена по средини. Рамена и груди су клесани са приметном сензуалношћу, са истакнутом линијом која се од врата спушта на груди и благо наглашеном мускулатуром снажних руку.

Табула ансата је, такође, брижљиво клесана, са тежњом да се нагласи дубина помоћу троструких профилација и жлебова неједнаке ширине и дебљине. Глава Медузе је рађена у пуном рељефу, са лепим, округлим лицем и дугим спиралним праменовима који га уоквирују и са змијом око врата. Орао је приказан *en face,* са пластично наглашеним перјем и канџама. Розета је брижљиво клесана, тако да се стиче утисак да израста из подлоге. Доња ивица рељефа је профилисана, а сачуван је само део жлеба. У табули ансати се налазила легенда, а предложено читање очуваног дела указује на период када је Виминацијум већ стекао колонијални статус (239. г.) (сл. 1).

Сл. **1** Рељеф са Викторијом, Виминацијум, локалитет Капија (НМП, инв. 02/2551); снимио В. Илић.

Fig. **1** Relief with Victory, Viminacium, site Kapija (NMP, inv. 02/2551); photo V. Ilić

Комбинацијом ширих, ужих, дубљих и плићих набора на тканини и жлебова на табули ансати постигнут је контраст између светлих и тамних површина. Стилско-техничке карактеристике клесања и идеалистички приступ у моделовању фигуре указују на класичне и хеленистичке узоре и методе (Goldscheider 2004: 10, 11).

Монументалност, квалитет мермера и карактер представе са делом натписа указују да се ради о рељефној структури официјелног карактера, која се, вероватно, налазила у склопу значајне архитектонске целине. На основу тога претпостављамо да иконографски садржај рељефа представља симболизовану историјску слику, односно одраз реалног историјског догађаја. При покушају тумачења функције и датовања рељефа, као и могуће везе са конкретним историјским збивањима, основни подстицај и методолошке смернице пружио нам је рад проф. А. Јовановића о керамичкој посуди из Сингидунума (Jovanović 1997: 151–155).

За решење овог проблема пресудна је конвенционална представа Викторије која рељефу даје војнички и тријумфални карактер. Викторија је божанство у рангу *dii militares*. Односи се на војсковођу или цара као његова лична победничка вештина, а означава и неку одређену победу или више њих. У римској царској нумизматици појам Викторије је, искључиво, повезан са царском комеморативном, тријумфалном и војничком иконографијом, са ратничким и мирољубивим значењем (Борић–Брешковић 1986: 143, 144; *Idem* 1992: 43, нап. 38; Абрамзон 1995: 274, 275). Као особина самог цара, царска *virtus,* или глорификација једне или више победа, неизоставна је у PROFECTIO, ADVENTVS и тријумфалним сценама, посебно од II века (Борић–Брешковић 1986: 143–150; Абрамзон 1995: 185–193; Arsenijević 2005: 48–55). Церемонија ADVENTVS је имала посебан значај и, по свом карактеру, показује извесне сличности са тријумфалним уласком цара у Рим, али се од њега битно и разликује (Arsenijević 2005: 22).[2]

Поред новца, примери који указују на Викторију као официјални мотив у званичној царској пропаганди веома су бројни и тесно се преплићу са другим идеолошким средствима: пластиком, глиптиком, керамичком продукцијом и сл.

Ситна бронзана пластика показује да су статуете Викторије, најчешће, стајале у приватним и јавним лараријима (Tadin 1979: 21, T. XX/33, T. XXI/35). Викторија се среће на керамичким калупима за хлебове и колаче пропагандног карактера који су масовно дељени током званичних прослава (Szilágyi 1956: 64, 85, Taf. XIII, XV; Абрамзон 1995: 275,

2 Представа Викторије у PROFECTIO, ADVENTVS и тријумфалним типовима у функцији је жељене или остварене победе. И док је Викторија у ADVENTVS типовима чешћа, код PROFECTIO схема се јавља у III в. и онда најчешће предводи цара који је на коњу. Сцене у којима Рома дочекује цара и прима од њега Викторију наглашавају да је цар победу постигао за државу, и могу представљати победнички ADVENTVS. Викторија се појављује и у сценама где лети изнад цара и крунише га, док у победничком ADVENTVS-у улази у Рим или, пак, предводи цара који је на коњу, носећи венац и палмину грану.

276). Посебно је глиптика била снажно укључена у стереотипе политичког и идеолошког мишљења у циљу снажења царског култа. Бројне камеје са ликовима императора од I до IV века садрже представу Викторије која овенчава цара или је, пак, присутна као његова *virtus* (Richter 1971: 50, 103, cat. 498;104, cat. 501; 118, cat. 582; 122, cat. 600).[3]

Са идентичним значењем представа Викторије се налази и на деловима војне опреме.На грудној плочи парадног оклопа (пекторал), из баварске праисторијске збирке (*Prähist. Staatsslg.* Inv.1956/171), из прве половине III в., налази се представа императора у лику Марса са афронтираним Викторијама које га овенчавају (Wamser 2000: 338, 339, kat. 44/j). Слична представа се налази на плочи оклопа из Аквинкума (Szilágyi 1956: 101, Taf. LVII).

У циљу политичко-идеолошко пропаганде израђивана је и скупоцена одећа која је декорисана мотивом Викторије. На то указује уникатни комад пурпурне тканине са златовезом, која је крајем XIX в. нађена у једном саркофагу у Виминацијуму, а која се чува у мађарском Народном музеју.[4] Ради се о тканини из прве половине III века, са орнаментом истканим у једном комаду, у виду два идентична медаљона спојена траком, који су се, као огрлица, налазили око врата или, пак, на раменима тунике. Медаљони садрже две идентичне представе Викторије, са палмином граном у десној и ловоровим венцем у левој руци; фигуре су извезене златним нитима са примесама ружичасте и зелене боје која је у контрасту са пурпурном вуненом основом. Техника израде и декорација тунике указују на хеленистичко-коптску традицију и радионичке центре Египта и Сирије, док стилске одлике Викторије упућују на период Антонина (Geijer and Thomas 1966: 233–236, Fig.1,6 a-b). Конвенционална представа Викторије и изузетно скупа техника израде орнамента указују на посебност и официјалност тунике која је, највероватније, додељивана заслужним грађанима и високим градским функционерима. Није искључено да је одећа, декорисана на овај или сличан начин, попут новца, имала шири пропагандни карактер.

Најмонументалније форме званичне државне пропаганде, са мотивом лебдеће или Викторије која корача, представљају тријумфални лукови или славолуци (Keler 1970: 56–64; Elsner 1998: 78–81, ill. 52). У Риму је, још од II в.п.н.е., било споменика у облику лу - кова, са наменом да се личност, чији је кип постављен на луку, уздигне изнад свих осталих смртника. Међутим, тип тријумфалног лука са три пролаза и сложенијом декораци - јом се, ипак, сматра остварењем из Августовог доба (Keler 1970: 56–61, crteži 13–15).[5]

3 Представу Викторије која овенчава цара срећемо на камејама: са апотеозом Германика, са Каракалиним портретом и са портретима Констатина I и чланова породице.

4 Фрагмент тканине је, након пљачке саркофага, доспео до једног златара из Вршца од кога је откупљен за мађарски Народни музеј.

5 Скромни славолуци из републиканског доба су познати под називом *fornices* - сводови. Од Августовог доба, они се помињу под називом *arcus* , који је уобичајен и за царско доба и понекад

Грађени су поводом и у част великих победа, а бројне представе на новцу често су једини извор информација о њиховом изгледу (Абрамзон 1995: 519–522, Илл. 89, 90). Ради се о монументалним симболима победе и постигнутог мира у циљу афирмације војне идеологије и култа победе као главног ослонца царске власти. Саграђени у циљу подсећања на рат, као успомена рата у јавности, заједно са ритуалима и идеолошком пропагандом, представљају основу политичке моћи (Arsenijević 2005: 141–143). Тријумфални ритуал, када га Сенат одобри победнику, представља најраскошнију манифестацију савезништва бога и народа. За неколико часова, победник је Јупитеров људски двојник; према класичној одредби те церемоније, у којој су грчки елементи подешени према древном сценарију, он се креће у колима, са ловоровим венцем на глави и са инсигнијама тог бога (Dimezil 1997: 228, 229, 432).[6] За цео римски народ, дан тријумфа је изузетно искуство из кога он црпи нове разлоге за наду и понос.[7]

Викторија која лебди је обавезан иконографски елемент на бројним славолуцима чије рељефне представе и скулптуре, још увек, подсећају на сјајне победе, као што су Трајанов славолук у Беневенту или Северов и Константинов у Риму (Elsner 1998: 2, ill.1; 80, ill. 51, 52; 187, 188, ill. 126). Клесане у зрелом класицистичком стилу, представе Викторије која лебди налазе се на Августовом млађем славолуку на Форуму, Титовом славолуку у Риму (Keler 1970: 61–63, 124, 125), као и славолуку Сергијеваца из Пуле (Starac 1999: 87, 107, CVI).

У одређеним композицијским и стилским елементима, представи Викторије са рељефа из Виминацијума блиска је Викторија са делимично очуваног, монументалног рељефа из Ефеса; на њему је исклесана Викторија која лебди окренута налево, са палмином граном у десној и венцем у, подигнутој, левој руци. Уметнички третман снажног али сензуалног тела, са нагом десном дојком, динамика набора на хаљини који су у доњем, залепршаном делу спирално моделовани, као и комбинација перспектива у приказивању положаја тела, показују сличан занатско-уметнички приступ. Рељеф из Ефеса је откривен у непосредној близини споменика славне и богате породице Мемија I, и

се додаје реч *triumphalis*. Променом назива дошло је до изражаја да се славолук који, у то доба, представља споменик у част цара или неког војсковође из царске породице, разликује од славолука из ранијих времена по својој монументалности. У односу на републиканске славолуке скромних размера, царски представљају комплексније грађевинске целине разуђене помоћу стубова и греда, декорисане рељефним фризовима, са циљем да прославе победника и илуструју протекли тријумф.

6 *Iovis Optimi Maximi ornatu decoratus,* лица нарумењеног као лице кипа који га чека у светилишту; у десној руци држи ловорову гранчицу, а у левој скиптар од слоноваче изнад кога је слика орла. Испред њега иду, формирајући иза Сената шарену поворку, беле животиње које ће бити принете на жртву, плен, угледни заробљеници, а прате га његови војници. У дну Капитола, он излази из кола, затим се пење падином и, у храму, предаје богу ловоров венац који је донео.

7 Један од најчувенијих, тријумф Паула Емилија након победе код Пидне (168) пружа слику о сјају и спектакуларној снази овог обреда, обогаћеног по узорима на хеленистичке светковине (Dimezil 1997: 228, 229, 432, nap. 4 и 25).

датован је у I в., али није ближе функционално опредељен (Scherrer 1995: 98, 99, Abb. 1–3; Wiplinger und Wlach 1995: 98, 99; Ćirković 2005: 21).

За хронолошко и функционално опредељење рељефа из Виминацијума и његову везу са конкретним историјским догађајем, сматрамо да су од значаја поједине реверсне представе на ванредним издањима новца виминацијумске ковнице из четврте, пете и шесте године локалне ере. Виминацијумска ковница је тада, у кратким временским интервалима, избацила низ ванредних емисија које се одликују новим представама на реверсу и које, због прецизних хронолошких података, представљају значајан извор за проучавање историје средине III в.

Из четврте године локалне ере, од значаја за нашу тему, јесте реверсни тип са новца Гордијана III, са представом Викторије која овенчава цара (Душанић 1961:145, 146, бр. 6; Борић–Брешковић 1986: 145, 146, тип II A, T. X,1,2). Већина аутора се слаже да је овај тип реверса у посредној или непосредној вези са Гордијановим персијским ратом (Душанић 1961: 145–150; Борић–Брешковић 1986: 136–137). На непосредну везу указује С. Душанић који сматра да се ради о ванредном издању тријумфалног карактера, издатог поводом Гордијановог успеха код Ресаине, 243. г. На основу пригодних издања виминацијумске ковнице, исти аутор је извршио прецизно датовање битке код Ресаине у септембар 243. г. (Душанић 1961: 150, 151).[8] У блиској вези са овим догађајем су и други реверсни типови, посебно бр. 1, 2 и 3 који потврђују да су делови мезијских легија *(VII Claudia* и *IIII Flavia*), имали значајног удела у општем успеху, и то под вођством самог императора (*ibid.*: 145–151).

Не оспоравајући идентификацију саме представе на реверсу типа бр. 6, Бојана Борић–Брешковић је изнела мишљење да представа Викторије више одговара схеми ADVENTVS и PROFECTIO сцена, него церемонијалу тријумфалног карактера. То би значило да Викторија није у вези са одређеном победом као њен резултат, већ има шири смисао трајно присутног пратиоца цара (VICTORIA COMES). Као таква, са уобичајеним атрибутима AETERNA и PERPETVA, представља најчешћи мотив официјелне уметности III в. У овој улози Викторија овенчава цара пре борбе имплицирући победу, што је у

8 Ресаинска битка се у литератури различито датује, најчешће само у 243. г. У то време је Гордијан III (238-244) постигао цео низ успеха у рату са младим и енергичним Сапором I. Империји су, један за другим, враћени важни градови: Антиохија, Каре и Нисибис. Пресудан сукоб се одиграо код Ресаине и завршио потпуном победом римског оружја. Месопотамија је била опет заузета и пут на Ктесифон отворен (Grant 1993: 24, 25). Према једном натпису из Палмире зна се да је, најкасније, октобра 243. г., уместо Тимеситеја, префектом постао Филип Арабљанин. Ова промена се догодила после ресаинске битке, по свој прилици у кратком размаку. Појава пригодних емисија у Виминацијуму, тек новембра исте године, претпоставља датум саме победе близу октобра као *terminus post quem non*. Рачунајући усто, са Гордијановим преласком на азијско тле, не пре почетка 243. г., а потом и са дуготрајним ратним операцијама које су претходиле главном окршају, време у којем се одиграла битка код Ресаине може се, са доста вероватноће, ограничити на месец септембар (Душанић 1961: 148-151).

складу са идеологијом императора као INVICTVS и Гордијановим тенденцијама уочи персијског рата (Борић–Брешковић 1986: 144–146, Тип II А). Исти аутор истиче да је хронологија збивања Гордијановог источног похода изузетно значајна за разумевање појаве и ковања ванредних виминацијумских емисија. Она сматра да овај реверсни тип није искован у част ресаинске битке, већ одражава догађаје у вези са боравком Тимеситеја у Мезији током пролећа-лета, или краја 242. г., и његовим активностима на окупљању мезијске војске, на шта указују и представе вексилума на типу I. Тип са Викторијом која крунише цара припада конвенционалном типу и део је уобичајене пропагандне схеме у царском и градском ковању, као претпоставка успеха и наде у победу (*Ibid.*: 132–137, 158–162, нап. 180 а).

У петој години локалне ере, на почетку Филипове владавине у 244. г., срећу се два реверсна типа изразито победничког карактера. У првом, *Imperator in armis* жртвује, Викторија га овенчава, док је други Викторија корача, ближе одређен титулом P M (PARTHICVS или PERSICVS MAXIMVS) (*Ibid.:* 146, тип II A1, T. X, 3,4; 146, 147, тип II B, T. X,6). На основу сличности са победничким Гордијановим PAX AETERNA медаљоном, искованим у Антиохији поводом ресаинског трујумфа, први тип садржи победнички тон као рефлекс царевог успеха (*Ibid.*: 146, тип II A 1, T. X, 3 и 4).

Други реверсни тип, Викторија корача, на новцу Филипа оца из пете године локалне ере, са титулом P M, представља одраз Филипових пропагандних аспирација поводом закључења мира са Персијанцима, и на основу везе са претходним типом из исте године, прецизније се одређује у знаку PAX FVNDATA CVM PERSIS. Оба типа изражавају тежњу да у ковање пренесу тон који је Филип инаугурисао закључењем мира са Персијанцима и уклапају се у званичну царску пропаганду која је овом догађају придала велики публицитет (*Ibid.*: 146, тип II B; 147, 162). Не искључује се могућност да је тема која је била припремљена за Гордијана после његове смрти пласирана на првим серијама новца Филипа I (Jovanović 1997: 155).

Реверсни тип Викторија корача у шестој години локалне ере, стандардно израженог победничког карактера, кован за време Филипа II, различито се тумачи. Сличност са претходном серијом Филипа I могла би указивати на исти повод и преношење дела заслуга из источног похода, или се, пак, ради о рефлексу почетних успеха над Карпима 245. г. (Борић–Брешковић 1986*:* 146–148, тип II B, 163, нап. 121, T. XI, 2 и 4).

Без обзира на различите интерпретације Гордијанових издања са реверсним типом Викторија овенчава цара (Душанић 1961: 145, 150, 151, рев. бр.6; Борић–Брешковић 1986: 144, 145, 162, тип II A) и опречна мишљења о Гордијановом боравку у Мезији и Виминацијуму (Душанић 1961: 148–151; Борић-Брешковић 1986: 158-161),[9] претпо -

9 Бојана Борић-Брешковић указује на занимљив тип у комбинацији ADVENTVS и PROFECTIO узорка који је емитовала Антиохија у вези са Гордијановим доласком у град и даљим наступањем ка →

стављамо да се израда монументалног рељефа са Викторијом из Виминацијума може довести у, посредну или непосредну, везу са Гордијановим персијским ратом и ресаинском победом 243. г. У хронолошком смислу, то су догађаји из периода од 242 до 245. г. Наиме, 242. г. Тимеситеј је са војском боравио у Виминацијуму и водио источну кампању којој се придавао изузетан значај. У овом периоду је виминацијумско ковање достигло максимум у квалитативном смислу, што, заједно са појавом пригодних издања, указује на присуство римских мајстора и пропагандне активности уочи поласка на Исток (Борић–Брешковић 1986: 159–161, нап. 193).

Реверсне представе ванредних издања виминацијумске ковнице из четврте, пете и шесте године локалне ере рефлектују поједине етапе источног похода, почев од окупљања вексилација на тлу Мезије, успеха код Ресаине и Нисибиса, закључења мира са Персијанцима 244. г., глорификације Филипа оца и преношењу заслуга које се прате у ковању шесте виминацијумске године на новцу Филипа сина, уколико то није рефлекс успеха над Карпима 245. г. (Душанић 1961: 145–152; Борић–Брешковић 1986: 159–161, 171, 172).

Конвенционална представа Викторије и присуство орла као симбола римске војске на рељефу из Виминацијума садржи снажну идеју тријумфа, било као претпоставку победе или одраз конкретне војне операције.

Карактер представе, а посебно монументалност рељефа, указују на значај догађаја у чију је част овај рељеф израђен. Недостатак другог дела рељефа и легенде отежава прецизно иконографско и историјско разрешење. На основу сачуваног дела, и уз претпостављено решење које у горњем делу подразумева главу орла и венац (или глоб) у левој руци богиње, приближна висина рељефа би била 0,70 m. Уз мања одступања, уз симетричну представу на другом крају табула ансате и са натписним пољем, најмања дужина рељефа износила би 2,40 m. На основу тога претпостављамо да се рељеф налазио на монументалној архитектонској конструкцији и да његова израда има конкретно историјско објашњење.

Имајући у виду нумизматичке интерпретације поводом ванредних издања виминацијумске ковнице из четврте, пете и шесте године локалне ере, као и интензитет пропагандне политике која је вођена непосредно пре персијског похода, претпостављамо да могући повод за израду рељефа представља победа Гордијана III код Ресаине, 243. г.[10]

Истоку. Исту могућност она оставља и за Виминацијум, без обзира на неизвесно царево присуство на Балкану и, уопште, сумњив ADVENTVS у Виминацијуму. Ванредна издања сматра одразом нове пропагандне политике узороковане источном кампањом (Борић-Брешковић 1986: 161).

10 Ресаинска битка, несумњиво као једна од најзначајнијих у римској историји и највећих у том делу света (Grant 1993: 24, 25; Душанић 1961: 150-152), имала је снажног одјека, чак и у IV в. Амијан Марцелин бележи да је Јулијан Филозоф на гробу Гордијана III принео жртву, одајући му почаст →

Осим победничког Гордијановог PAX AETERNA медаљона, искованог у Антиохији поводом ресаинског тријумфа (Борић–Брешковић 1986: 146, 147), на једном другом медаљону Гордијана III налази се представа која изражава жељу за очекиваним тријумфом, који је, вероватно, припреман, али није реализован. На реверсу се налази представа свечаног доласка након остварене победе над Персијанцима означена легендом; приказане су тријумфалне квадриге у којима стоји цар са скиптром и гранчицом, иза њега је Викторија која га крунише, док квадригу предводе војници (Arsenijević 2005: 66, 67, T. XXIX, 11). То би указивало да су царева очекивања тријумфа делимично остварена победом код Ресаине, што је морало имати одјека и у званичној идеолошкој пропаганди која је, након битке, добила сатисфакцију и разлог за још интензивније пропагандне активности у циљу снажења морала и лојалности војске.

Ванредна издања виминацијумске ковнице доказују да је, тим поводом, у Виминацијуму, као метрополи и битном стратешком пункту, државна пропаганда усмеравана брижљивије него у другим градовима и да су идеолошке форме, вероватно, заступљене и у другим видовима материјалног и духовног стваралаштва. Поједина архитектонска здања метрополе Виминацијум, осим што су сједињавала функционалност са снагом и лепотом облика, свакако су афирмисала вредности романизације и манифестовала политичко-пропагандне идеје у складу са актуелним идеолошким концептом.

Рељеф са Викторијом из Виминацијума, по својој форми, монументалности, квалитету и карактеру представе, испуњава услове официјелне идеолошке политике, и, иако непотпун, представља достојну, ликовно-графичку афирмацију велике победе. Симболика непобедиве војске, а самим тим и цара, постигнута је снажним ликовним сугестијама уз представу Викторије и орла и, вероватно, других иконографских симбола који нису сачувани. Снажан визуелни утисак и идеолошка порука усмерена ка широким масама, а посебно војсци, рефлектовала је лојалност колоније Виминацијум према цару који је, уједно, њен оснивач.

Индикативно место налаза, топоним Капија, крај јужног логорског бедема на Малом чаиру, сугерише карактер грађевине на којој је рељеф био постављен. Једна од могућности се односи на логорску капију, на којој је био аплициран у форми *tabullae triumphales*, док друга могућност претпоставља изградњу славолука, као део припрема за очекивани свечани повратак цара, заједно са мезијском војском. Могуће да су припреме за велики персијски тријумф започете одмах након битке код Ресаине, 243. и да су, осим ковнице новца, и други видови занатства спремно дочекали вест о великој

и признање за успех код Ресаине, што указује да је, и након толико година, Гордијанова популарност међу војницима била велика а сећање на битку још увек живо (Amm.Marc. 1988: XXIII/ 5, 8).

победи (Душанић 1961: 150). Сматрамо да је рељеф са Викторијом настао у тријумфал - ној атмосфери која је, након ресаинске битке, захватила Рим, па и Гордијанову колонију Виминацијум.

У контексту изречених претпоставки, мишљење проф. А. Јовановића који је крчаг из Сингидунума везао за ресаинску победу, претпостављајући да је сличних манифестација тријумфа, осим на новцу, вероватно, било и на другим пригодним објектима, добија на снази (Jovanović 1997: 155).[11]

Без обзира на одрживост претпоставки изречених поводом функционалног и хронолошког опредељења рељефа са Викторијом из Виминацијума, сматрамо да својом идеолошко-пропагандном поруком представља рефлекс значајног догађаја из римске, а вероватно, и виминацијумске историје.

11 Осим официјелних, примарних и директних пропагандних форми (новац, монументални споменици), паралелно су егзистирале и секундарне, у којима је идеолошка идеја сублимирано исказана кроз различите иконографске симболе и садржаје (огледала, посуде, фибуле и сл.). И док је идеолошко-политичка контрола строго спровођена у нумизматичкој и архитектонској делатности, други занатски производи, као секундарне пропагандне форме, често су резултат спонтаних реакција присталица, или комерцијалних циљева радионица и мајстора који су актуелни политички тренутак користили за профит.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Абрамзон, М. Г. 1995
Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи, Москва, Российская Академия Наук: Институт археологии.

Amm. Marc. 1988
Историја, (прев. Милена Милин), Београд–Нови Сад: Просвета.

Arsenijević, M. 2005
Summa militaris na novcu i medaljonima u doba Principata, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet: Univerzitet u Beogradu.

Борић-Брешковић, Б. 1986
Реверсне представе на новцу колоније Виминацијум, *Зборник Народног музеја* (Београд) 12–1:123–197.

Борић-Брешковић, Б. 1992
Реверсне представе на новцу муниципијума Стоби, *Нумизматичар* 15: 25–46.

Geijer, A. and Thomas, E. B. 1966
The Viminacium Gold Tapestry: A Unique Textile Fragment from Hungary, *Meddelanden Fran Lunds Universitets,* Lund: Historiska Museum (1964–1965), 223–236.

Goldscheider, L. 2004
Roman Portrait, London: Phaidon Press.

Grant, M. 1993
The Climax of Rome. The final Achievements of the Ancient World ad 161–337, London: Weidenfeld.

Dimezil, Ž. 1997
Drevna rimska religija, Sremski Karlovci – Novi Sad: Biblioteka Sinteze, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Душанић, С. 1961
Новац колоније Виминацијума и датуми из римске историје средине III века, *Старинар* (н.с.) 12: 141–154.

Elsner, J. 1998
Imperial Rome and Christian Triumph.The Art of the Roman Empire ad 100–450, Oxford History of Art, New York: Oxford University Press.

Jovanović, A. 1997
O keramičkoj posudi sa reljefno ukrašenom predstavom iz Singidunuma, *Singidunum* 1: 151–156.

Keler, H. 1970
Rimsko carstvo, Umetnost u svetu, Novi Sad: Izdavačko preduzeće Bratstvo jedinstvo.

Mirković, M. 1986
Inscriptions de La Mésie Supérieure II. Viminacium et Margum, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd.

Richter, G. M. A. 1971
Engraved Gems of the Romans. A Supplement to the History of Roman Art, The Engraved Gems of the Greeks, Etruscans and Romans Part II, London: Phaidon.

Szilagyi, J. 1956
Aquincum, Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Scherrer, P. (heraus.) 1995
Ephesos der Neue Führer.100 Jahre österreichische Ausgrabungen 1895–1995, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.

Starac, A. 1999
Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, Monografije i katalozi 10/1, Pula: Arheološki muzej Istre.

Tadin, Lj. 1979
Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Ćirković, B. (prir.) 2005
Efes, antička metropola, Beograd.

Wamser, L. (heraus.) 2000
Die Römer Zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Milittärmacht (Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern Rosenheim 2000), Mainz: Verlag Philipp Von Zabern.

Wiplinger, G. und Wlach, G. 1995
Ephesos.100 Jahre österreichische Forscungen, Wien-Köln-Weimar: Osterreichischen Archäologischen Institut.

Dragana Lj. SPASIĆ-DJURIĆ
National Museum Požarevac

Relief with Victory from Viminacium

The monumental marble relief depicting Victory and with segment of inscription carved in high-quality, fine-grained white marble was discovered at the site Kapija-Mali Čair in Viminacium. The relief was discovered broken in many pieces some of which are now lost. The relief depicts Victory with palm branch in the right hand and with raised left hand probably holding wreath or globe. The epigraphic field is in the *tabula ansata* shape with rosette below and eagle above it, while in triangular panel is head of Medusa represented *en face*.

The conventional representation of Victory indicates that relief was part of monumental architectural structure of official character. Chronological and functional determination was carried out on the basis of assumed connection with special issues of the Viminacium mint from the fourth, fifth and sixth year of local time that are in direct or indirect relation with Gordian's Persian war. According to this and taking into account the intensity of political propaganda carried out immediately before the Persian campaign we think that the relief from Viminacium was made between AD 242-245 probably in honor of the battle of Resaina in AD 243. The indicative finding place, toponym Kapija by the south rampart of Viminacium castrum at Mali Čair suggests the character of structure the relief was decorating. One possibility is the castrum gate where it was used as *tabullae triumphales*, and the other assumes construction of triumphal arch as element of preparations for expected triumphal return of the emperor with the Moesian army.

Disregarding the assumptions suggested concerning the functional and chronological character of the relief with Victory from Viminacium, we think that this relief because of its ideological and propagandistic message is the reflection of important event from the Roman and probably also Viminacium history.

UDK 904:738.5.032.042(497.11)
ID=187747340

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРЕГЛЕДНИ РАД

Гордана Д. ЈЕРЕМИЋ
Археолошки институт, Београд

Представе ловачких паса (canes venatici) на мозаицима Гамзиграда (Romuliana)*

Апстракт: *Предмет овог прилога је анализа две делимично очуване представе паса на подним мозаицима палате D1 утврђеног касноантичког комплекса у Гамзиграду (Romuliana). Представе паса чине делове композиција са сценама царског лова (venatio caesaris), приказаних у појединачним панелима. Панели са ловачким епизодама откривени су у приступном коридору и великом триклинијуму-аули царске палате. Ловачки пас (canis venaticus) играо је важну улогу у хајци, гоњењу и хватању ловне дивљачи. Стилском и типолошком анализом, као и компарацијом са другим представама лова у којима учествују пси, покушаћемо да одредимо врсту паса приказаних на гамзиградским панелима.*

Кључне речи: *пас, canis venaticus, лов, мозаик, палата, Гамзиград (Romuliana), Dacia Ripensis, касна антика.*

Овим прилогом скренули бисмо пажњу стручне јавности на две делимично очуване представе паса на мозаицима палате, означене као D1 (Чанак-Медић 1978: сл. 81 и 93), касноантичког утврђеног комплекса у Гамзиграду (*Romuliana*) (сл. 1-2). Иако оштећене у већем делу, представљају драгоцен ликовни прилог реалистичког приказивања важних учесника и помагача у лову. Једна представа пса налазила се у једном од панела у коридору (сл. 1, D1, бр. 4), који је водио до главних одаја палате, док је друга представа уоквиривала скупоцени под у техници *opus sectile* у великом триклинијуму у северозападном делу фортификације (сл. 1, D1, бр. 7) (Чанак-Медић 1978: сл. 81, дворане D и G).

У коридору правца исток-запад (северна дворана), димензија 35 x 10,95 m, који се на истоку завршавао полукружном нишом, мозаици су покривали читаву површину просторије (Чанак-Медић 1978: 98, дворана D; Чанак-Медић и Стојковић-Павелка 2010: 89, пл. 35, дворана 4). Откривени су приликом првих систематских истраживања Гамзиграда 1953. године и већ тада су скренули пажњу на себе квалитетном израдом и

* Приложени текст настао је као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој РС: «*Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије*» (бр. 177007).

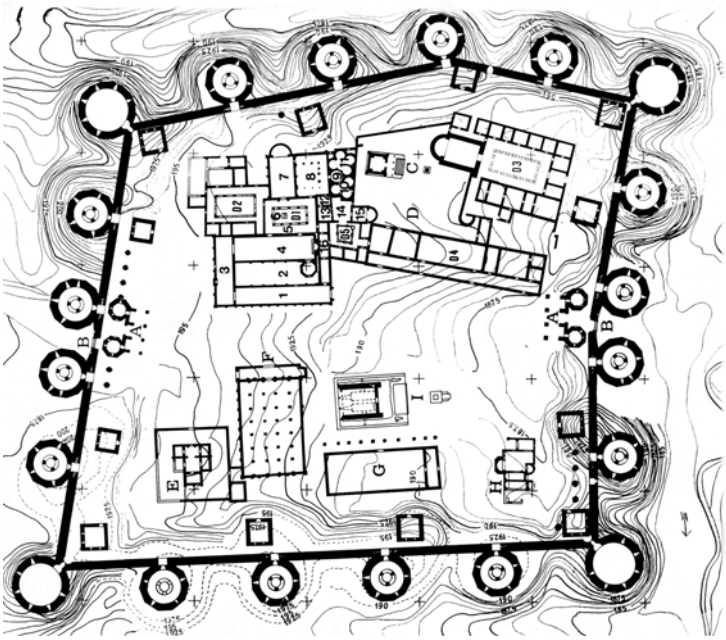

Сл. **1** Гамзиград, ситуациони план утврђења

Fig. **1** Gamzigrad, site plan of fortification

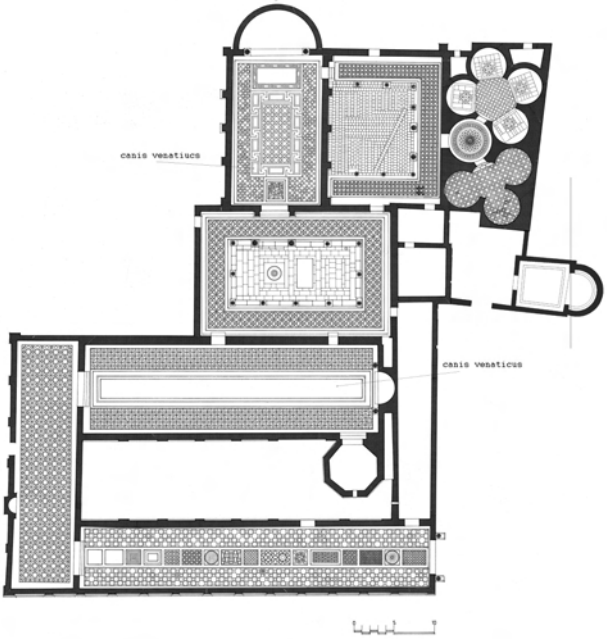

Сл. **2** Гамзиград, палата D1, реконструкција мозаика (према: М. Чанак-Медић 1978: сл. 93)

Fig. **2** Gamzigrad, palace D1, reconstruction of mosaic (after М. Чанак-Медић 1978: сл. 93)

заступљеним колоритом (Mano-Zisi 1956: 75-82). Били су подељени на три тепиха, од којих су се северни и јужни састојали од мотива ортогоналне мреже кругова који се секу и образују четворолисне цветове, са криволинијским квадратима у међупросторима (*Répertoire graphique* I, 1973: no. 437; *Répertoire graphique* II, 1985: 370-371, pl. 237, f). Средишњи тепих, окружен меандрима од свастика у једноставном обрту и квадрата у перспективи (*Répertoire graphique* I, 1973: no. 269; *Répertoire graphique* II, 1985: 86-87, pl. 42, c), био је подељен на квадратне и правоугаоне панеле, уоквирене двоструком плетеницом (сл. 3). У правоугаоном панелу, у источном делу просторије,

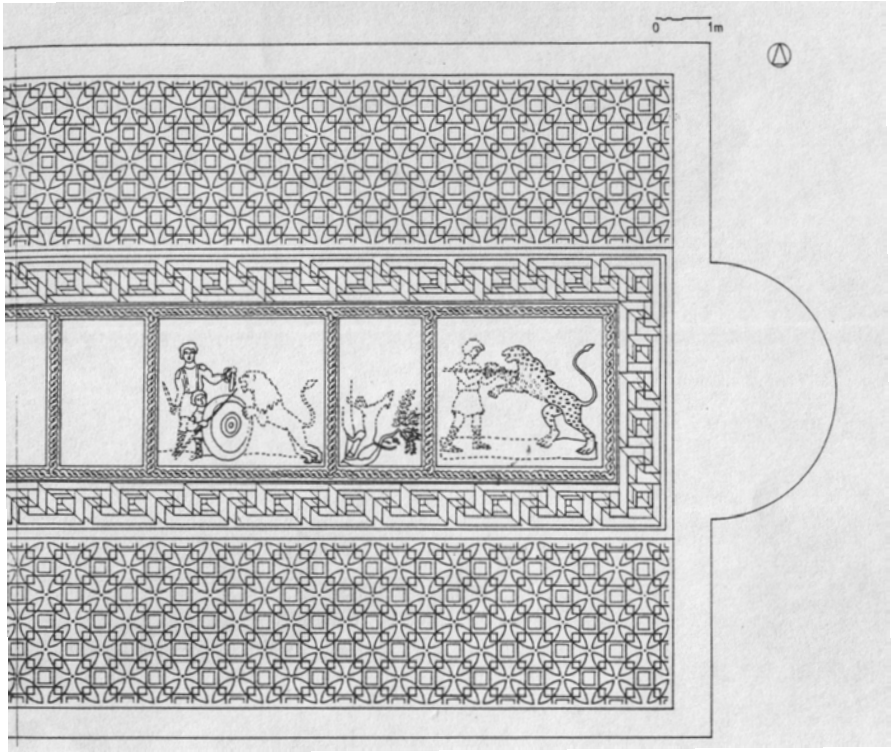

Сл. **3** Реконструкција мозаика у дворани 4 палате D1 (према: Cvetković Tomašević 1994: pl. 71, 2)

Fig. **3** Reconstruction of mosaic in room 4 of palace D1 (after Cvetković Tomašević 1994: pl. 71, 2)

остале су очуване задње ноге, реп и део трупа пса у покрету налево, иза ког се налазила представа дрвета са крошњом (сл. 4). Пас је, судећи према високо уздигнутом телу, био највероватније устремљен према крупној дивљачи. Од његове представе остали су очувани мишићави задњи удови, израђени од тесера тамноцрвене и тамноокер боје, са контурама од црних стаклених коцкица. Доњи део трупа је витак, изведен тесерама мрке боје, док је реп високо подигнут. Неравно тло испод ногу пса представљено је тракама од по два, односно три низа тамних тесера. Дрво, избразданог стабла, повијено

налево према актерима сцене, представљено је са ретком крошњом и облим лишћем, од тесера у нијансама светле и тамне зелене боје. Овај панел са представом пса налазио се између панела са сценом лова на леопарда и приказа два венатора са штитом, које напада лав (Mano-Zisi 1956: fig. 18 and 20).

Сл. 4

У делимично очуваном панелу у великом триклинијуму палате D1 (Чанак-Медић 1978: сл. 81, дворана G; Чанак–Медић и Стојковић-Павелка 2010: 89, пл. 35, дворана 7), северно од представе Диониса са леопардом, налази се представа пса у трку надесно, делимично оштећена (сл. 5). Ова представа чини део низа већег броја панела

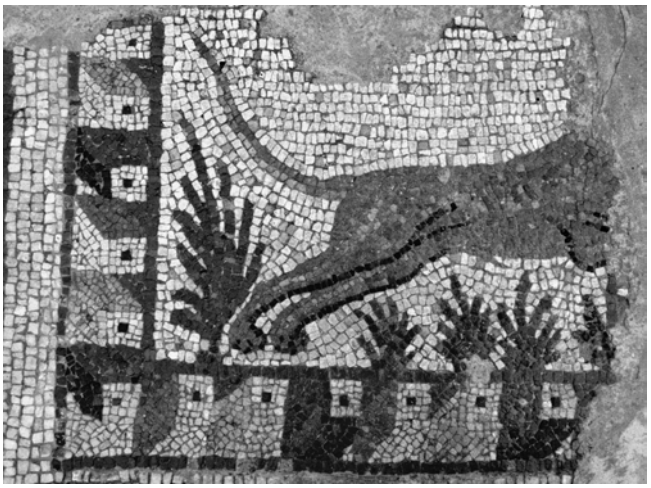

Сл. 5

Сл. **4** Представа пса у панелу, коридор - дворана 4, палата D1 (фото Н. Борић)

Fig. **4** Representation of dog in the panel, corridor - room 4 of palace D1 (photo N. Borić)

Сл. **5** Представа пса у панелу, триклинијум - дворана 7, палата D1 (фото Н. Борић)

Fig. **5** Representation of dog in the panel, triclinium – room 7 of palace D1 (photo N. Borić)

малих формата, који су уоквиривали средишњи део пода просторије, урађеног у техници *opus sectile*. Оквир сваког панела се састојао од меандара од троструких плетеница, које местимично стварају мотив асуре. Ивичну бордуру панела са представом пса чине квадери у перспективи (*Répertoire graphique* I, 1973: no. 252). Амбијент је представљен ниским растињем од пет жбунова – четири мања, које прескаче пас, и једним већим, иза његових задњих ногу. Жбуње је израђено од стаклених тамнозелених тесера, са стаблом од седам до девет зелених, благо повијених, гранчица. Благо нераван терен испод задњих ногу пса представљен је таласастом траком од жућкастоокер коцкица, у два низа.

Од представе пса остали су очувани задње ноге и већи део трупа. Доња линија задњих ногу и прелаз ка трбушном делу наглашени су стакленим тесерама црне боје. Тело је витко, дугих екстремитета, стомак увучен, грудни део пун. Реп је дугачак и повијен нагоре. Животиња је представљена тесерама црвенкастоокер боје, а на појединим местима, у грудном делу, црвеним коцкицама. Спољна контура тела потцртана је белим тесерама, док остатак поља чине правилни низови коцкица од беле до светлосиве и плаве боје.

Сл. **6** Мали лов, детаљ, Пјаца Армерина (према: G. Daltrop, Die Jagdmosaiken der römischen Villa bei Piazza Armerina, Hamburg, Berlin 1969, Taf. 8)

Fig. **6** Small hunt, detail, Piazza Armerina (after G. Daltrop, Die Jagdmosaiken der römischen Villa bei Piazza Armerina, Hamburg, Berlin 1969, Taf. 8)

На основу очуваних делова тела паса претпостављамо да су у оба панела приказани ловачки пси. Ловачки пси често се представљају на споменицима, а најбоље примере различитих врста пружају сцене на мозаицима. Међу њима предњаче мозаици Малог и Великог лова из виле код Пјаца Армерине на Сицилији (сл. 6), где се препознају витки пас дугих ногу, за лов на зечеве и лисице, шиљасте главе и испупчене њушке, са великим ушима, пропорционалним телом, наглашеним грудним делом и увученим стомаком, кратке длаке и дугог, благо повијеног репа, као и нешто гломазнији пас, благо заобљеног, снажног тела, кратких бедара и добро развијених екстремитета, малих усправних ушију и подрезаног репа (Peters 1998: 173–174, Abb. 58/d, e).

Ликовна сведочанства о различитим врстама паса, који учествују у лову, красила су под у грађевини у Вијлору у југоисточној Француској (Lavin 1963: 263, fig. 130). Мозаик, са

ивичном бордуром израђеном у галском стилу, садржи средишње поље са централном представом Дијане и Калиста, око којих су приказане различите ловачке епизоде, одвојене у трапезастим одсечцима између дијагонално приказаног дрвећа, крошње усмерене према центру. Оваква организација и подела простора карактеристична је за касноантичке мозаике Антиохије (Levi 1947: fig. 136, 151; pl. 56, 57). Ловачке епизоде на овом мозаику укључују лов на лава и пантера, дивљег вепра, зеца и јелене. Пси представљени у различитим сценама лова разликују се према боји и изгледу. У лову на дивљег вепра учествује пас пуније грађе, дугачке длаке и кратког репа; у лову на јелене су светли и тамни гоничи, гоничи зеца имају највиткије екстремитете и представљени су у светлој и тамној нијанси, са дугачким реповима.

Сл. **7** Мозаик Лова на зеца, Ел Ђем (према: Dunbabin 1978: 257 (El Jem, cat. 1a), pl. 11/22).

Fig. **7** Mosaic depicting hare hunt, El Jem (after Dunbabin 1978: 257 (El Jem, cat. 1a), pl. 11/22).

У мозаичкој уметности проналазимо неколико ликовних паралела за представе паса из Гамзиграда. Највећи број приказа потиче из северне Африке. Мозаик Лова на зеца из Ел Ђема из 260–280. године (сл. 7) односи се на сцене лова на ову врсту дивљачи, представљене у три регистра (Dunbabin 1978: 257 (El Jem, cat. 1a), pl. 11/22). Приказано је шест паса, који се међусобно разликују по боји и физичким карактеристикама. Пси дугачког репа у другом регистру приказани су на повоцима, испред којих су два пса краћих репова који лају и крећу се према гнезду са зецом. У доњем, трећем регистру приказана су два дугорепа пса, један црни, који њуши траг дивљачи, и други светли пас, који трчи за зецом.

Периоду позног III и првим деценијама IV века припада мозаик из Куће Лаберија у Удни (сл. 8), где је на панелу приказана сцена лова на зечеве (Dunbabin 1978: 266 (Oudna, cat. 1m), pl. 19/44). Амбијент је представљен ниским растињем, као у Гамзиграду, а изнад паса су остала забележена њихова имена латинским капиталама: *Musteia* и *Ederatus*.

Сл. **8** Мозаик из Куће Лаберија, Удна (према: Dunbabin 1978: 266 (Oudna, cat. 1m), pl. 19/44)

Fig. **8** Mosaic from the House of Laberius, Oudna (after Dunbabin 1978: 266 (Oudna, cat. 1m), pl. 19/44).

Остале представе паса, чије сцене можемо поредити са гамзиградским примерцима, припадају углавном другој половини IV века. У Кући Венериних кола из Тубурбо Мајуса, у једном од портика, представљен је *venatio* у право - угаоном панелу, подељен у два регистра (сл. 9) (Ben Abed-Ben Khader et al. 1987: 74–76, cat. 290B, pl. 28). У горњем регистру налази се ловац на коњу, означен као *Narcissus*, испред њега је слуга, који на повоцу води витког дугорепог пса. У доњем регистру приказан је коњаник у трку, који носи име Ласкс Млађи (*Lasx iunior*), а у његовој близини је представљен пас који је ухватио зеца. Изнад пса и зеца налази се натпис: *Sagitta pernicies leporum*, што би у слободном преводу значило: *Стрелом усмртио зеца*. Амбијент је представљен ниским растињем, карактеристичним за обитавање ове врсте дивљачи.

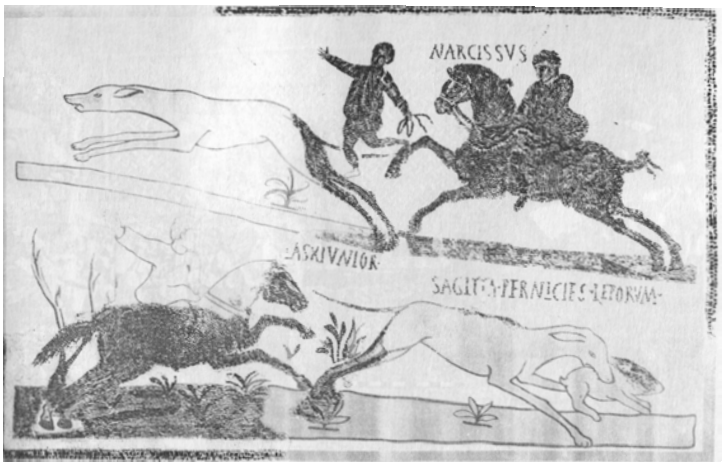

Сл. **9** Мозаик из Куће Венериних кола, Тубурбо Мајус (Thuburbo Majus) (према: Ben Abed-Ben Khader et al. 1987:, pl. 28, cat. 290B).

Fig. **9** Mosaic from the House of Venus Chariot, Thuburbo Majus (after Ben Abed-Ben Khader et al. 1987:, pl. 28, cat. 290B).

Другој половини IV века припада мозаик из Утике, из портика перистила Куће лова, где су у два панела приказане сцене завршетка лова, када се ловци враћају са пленом и псима (Alexander et al. 1973: 78, pls. 37 et 64). На једном панелу ловац на раменима у мрежи носи уловљену дивљач, док други у подигнутој десној руци држи уловљеног зеца, према ком је окренута дугуљаста њушка витког пса (сл. 10а). У другом панелу ловци између себе носе дивљач умотану у мрежу, а између њих је

Сл. 10а Сл. 10б

Сл. **10а** Мозаик из Куће лова, Утика, панел 1 (према: Alexander et al. 1973: 78, pls. 37 et 64)

Fig. **10a** Mosaic from the House of Hunt, Utica, panel 1 (after Alexander et al. 1973: 78, pls. 37 et 64)

Сл. **10б** Мозаик из Куће лова, Утика, панел 2 (према: Alexander et al. 1973: 78, pls. 37 et 64)

Fig. **10b** Mosaic from the House of Hunt, Utica, panel 2 (after Alexander et al. 1973: 78, pls. 37 et 64)

приказан витки дугорепи пас, окренут према улову (сл. 10б). Слична сцена се налази на мозаику *Dominus Iulius*-а из Картагине, датованом у 380–400. годину (Dunbabin 1978: 252 (Carthage, cat. 32), pl. 43), где је мозаичко поље подељено на три регистра. У средишњем регистру је приказ ловаца који крећу у лов, наоружани мрежом, које прате два дугонога пса.

Добар илустративни пример, додуше нешто познијег датума (V и VI век), представљају мозаици Велике палате у Константинопољу и триклинијума грађевине у Апамеји. У Константинопољу су у једној од епизода лова приказана два пса, различитих врста, један нешто пунији са дугом длаком и витики пас дуге њушке, кратке длаке и дужег повијеног репа нагоре, који својим чељустима раздиру ухваћеног зеца (Lavin 1963: 266-269, fig. 136). У Апамеји у великом триклинијуму виле на мозаику је представљена брутална сцена лова на дивље звери (Balty 1969: 9-13, pl. 1). У доњем регистру великог правоугаоног панела приказан је слуга, опремљен за хајку са два штапа, мрежом и два пса, који имају повоце (сл. 11). У питању је представа крупних паса витких тела, кратких ушију, дугуљастих њушки и дугих репова повијених нагоре.

Пас (*canis familiaris*), као најстарија домаћа животиња која води порекло од вука или шакала, генерално се дели у две основне групе – ловачку и неловачку. Антички извори разликују тридесет раса паса, разврстаних према географском пореклу и намени (Peters 1998: 168). Посебно се међу њима истичу и често описују тешки пас-чувар (*canis villaticus*), брзи и снажни пастирски пас (*canis pastoralis*), као и средње до велики ловачки пас (*canis venaticus*). Ловачки пси били су високо вредновани у античком свету. Стари Грци су за лов користили израз τό κυνηγέσιον – „вођење паса“ (*ibid*.: 170). Код Римљана су се ловом најпре бавили робови и ослобођеници, а касније лов постаје

задовољство у ком уживају виши друштвени сталежи, у чијим походима ловачки пси играју значајну улогу. Римљани су разликовали расе за хајку (*canes celeres*), увезене са Сицилије, Крита, из Епира, Мале Азије и Индије. Нарочито су били омиљени хајкачи из Галије (*vertragus*), а цењени су били пси-трагачи (*canis sagaces*) из Спарте, Умбрије, Сегусије у Галији и Агасеје у Британији (*ibid*.: 171).

Међу најчувеније ловачке псе убрајали су се лаконски, као добри пси-трагачи и лоши хајкачи, који су били нарочито погодни за лов на зечеве. Били су прилично високи, лаки и витки, са равном њушком, благо наглашених ноздрва, малим шпицастим ушима и уским кратким, или ређе дугим, уздигнутим репом. Боје су лисичије црвене, црне или беле. Црни и црвени пси могли су да имају бели белег око њушке, а бели црвени белег. Ови пси су најчешће приказивани у грчком вазном сликарству. Елијан, писац дела о природи животиња, за њих каже да се приликом лова на јелене и дивље свиње не крећу слободно, већ лају, причвршћени на повоцу, идући испред ловца и њушећи траг (*ibid*.: *loc. cit*.). У тренутку када наиђу на дивљач, стају у месту и чекају долазак ловаца.

Омиљену расу чинили су пси из Епира (молоски тип), код којих се разликују две врсте, од којих је једна била за лов (Aymard 1951: 251–254). Молоски пси су физички слични догама, коришћени су као нападачи у лову на велике звери, нарочито дивље свиње или медведе (Peters 1998: 171–172). Били су масивни, глатког крзна, главе са широком њушком и репом са ресама (Toynbee 1973: 103). Као добри и срчани хајкачи важили су пси са Крита, брзи, издржљиви, елегантног крупног тела, кратких усправних ушију, дуге дебеле њушке и дугог дебелог репа, који су могли у корак да трче са коњима у лову (Peters 1998: 172). Ови пси су најчешће код латинских писаца повезивани са митологијом (Toynbee 1973: 103). Као изузетно снажни и мишићави важили су пси из Мале Азије, коришћени у лову на крупније звери, нарочито медведе и антилопе (*ibid*.: *loc. cit*.). Одликује их наглашен врат, снажна дуга њушка, окружена густим крзном, усправне уши, чупав реп. На цени су били и пси из Индије, који су у

Сл. **11** Мозаик Великог лова из триклинијума, Апамеја (према: Balty 1969: pl. 1)

Fig. **11** Mosaic of Big Hunt from triclinium, Apamea (after Balty 1969: pl. 1)

источним провинцијама у римско доба коришћени за лов. Ове псе одликује витко и чврсто тело, кратке уши и кратка длака (Toynbee 1973: 103).

Најближу стилску, али и територијалну, паралелу за псе са мозаика царске палате из Гамзиграда налазимо на фресци зидане гробнице са некрополе Виминацијума (гроб Г-5517) (Korać 2007: 57-62). Пас је приказан у окер-светлосмеђим тоновима, са контурама тамноплаве боје и са црвеним повоцем око врата (сл. 12). Представљен је у трку, одигнутих ногу од тла, отворених чељусти и белог крзна у пределу браде. Пас прати јахача на коњу, који у трку замахује копљем према леопарду, приказаном испред њега. Лов се одвија међу дрвећем и високом травом, која псу досеже до половине удова. Аутори су ову сцену протумачили као небески лов, где су у представи пса оличени правда, милосрђе и истина, а у облику леопарда грех, окрутност и нижи пориви (Korać 2007: 57-62). На основу налаза новца, гроб је датован у другу четвртину IV века (новац Констанција II, 330-335. године) (Милошевић 2002: 219), мада је за саме фреске у гробници предложено датовање у време Константина I (Зотовић 1994: 64; Korać 1995: 174; *idem* 2007: 259).

Сл. **12** Фреска са сценом лова из гробнице Г-5517, Виминацијум (према: Д. Спасић, Виминацијум. Главни град провинције Горње Мезије, Пожаревац 2002: сл. 146б)

Fig. **12** Fresco with hunting scene from tomb G-5517, Viminacium (after Д. Спасић, Виминацијум. Главни град провинције Горње Мезије, Пожаревац 2002: сл. 146б)

Иако сцене лова на виминацијумској фресци и гамзиградским мозаицима у ликовном изразу имају своје сличности, у идејном концепту се битно разликују. Лов на фресци из Виминацијума, у контексту гробне архитектуре, симболизује победу и доминацију доброг над злим, у доба хришћанске ере. Са друге стране, мозаици са представама лова из Гамзиграда, настали можда коју деценију раније, носе јасну поруку наручиоца, цара Галерија, да се тим сценама представи начело којим се он у свом животу руководио, а то је врлина (*virtus*), која се развија кроз војничке и ловачке активности (Andreae 1985: 11; Raeck 1992: 24). Корени представе о лову као специфичној активности племића, богаташа и владара, налазе се у традицији хеленистичког племства, пре свих македонских великаша, у чијем је систему вредности успех у лову био веома вредновsan и омогућавао централну друштвену позицију (Raeck 1997: 3).

У Гамзиграду сцене лова нису приказиване само на мозаицима. Примери су забележени у печеној глини и тореутици. Мотив лова на јелене помоћу мреже јавља се угравиран оштрим предметом на опеци, која припада периоду млађе фортификације Гамзиграда (Christodoulou 2006: 77–78, fig. 1). Сцена је приказана невешто и крајње једноставно и могла би да упућује на непосредно ловачко искуство особе која ју је израдила, или представља сцену, виђену на неком другом споменику - могуће мозаику, коју је овај занатлија искористио као мотив (Christodoulou 2006: 78). У другом случају, у питању је фрагмент обода тањира од сребра, нађен у тумулу 1 на Магури, са сценом лова на лава и пантера, који у уметничком и занатском смислу стоји између остварења III и пуног IV века и везује се за галски радионички круг (Popović 2006: 55–57; Поповић 2009: 336–337; Поповић 2010: 146–149).

Представе паса на мозаицима гамзиградске палате, иако фрагментарне, представљају драгоцена ликовна сведочанства о важним учесницима и пратиоцима током ловачких активности. Оштећења на мозаицима, у пределу глава животиња, не дозвољавају нам сигурне закључке о њиховој пасмини. Ако је судити према напред помињаним паралелама на мозаицима северне Африке, Сицилије, Галије, источног Медитерана, као и на основу амбијента у којима су представљене, могли бисмо претпоставити да је пас на панелу из великог триклинијума могао да служи за лов на зечеве (сл. 5), док је пас са мозаика из приступног коридора вероватно учествовао у лову на крупну дивљач (сл. 4). Како смо претходно изложили, за лов на зечеве најподеснији је био лаконски тип пса, окарактерисан као лош хајкач и добар трагач (*canis sagaces*), који је можда био приказан на панелу у великом триклинијуму. Лов на зечеве је често заступљен, како је судити на основу дистрибуције овог мотива на мозаицима у Ел Ђему, Удни, Вијлору, Пјаца Армерини, као и на мозаицима из Константинопоља. Представе паса у лову на звери срећу се у великим групним сценама, попут оних на мозаицима Мегалопсихије (450–475. године) или Ворчестерског лова (око 500. године) из Антиохије или мозаика из Апамеје (Levi 1947: 626, fig. 136, 151; Balty 1969: *loc. cit.*). Због сличности у приказивању паса из великог триклинијума, са представом пса из приступне дворане, могуће је да је представљена једна иста врста - поменути лаконски *canis sagaces*, витког тела, црвенкасториђе длаке и дугачког репа.

Представе лова на мозаицима царске палате из Гамзиграда обједињују у себи елементе различитих мозаичких школа и утицаја (Јеремић 2010: 238–239). Детаљним анализама ловачких сцена на источномедитеранским, северномедитеранским и северноафричким мозаицима, долази се до закључка да представе из Гамзиграда стоје између ових струјања, нудећи сасвим особен концепт, који можда представља иновацију мозаичара ангажованих на украшавању гамзиградске палате. Захваљујући налазу новца цара Лицинија из 309–311. године у подлози мозаика из дворане 4, имамо и поуздани параметар који одређују време извођења ових уметничких радова унутар палате (Чанак-Медић 1978: 99, нап. 239; Чанак-Медић и Стојковић-Павелка 2010: 89).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Andreae, B. 1985
Die Symbolik der Löwenjagd, Gerda Henkel Vorlesung, Opladen: Westdeutscher Verlag.

Aymard, J. 1951
Essai sur les chasses romaines. Des origines à la fin du siècle des Antonins (cynegetica), Bibliothèque des Écoles françises d'Athenes et de Rome 171, Paris: de Boccard.

Balty, J. 1969
La grande mosaique de chasse du triclinos, Fouilles d`Apamée de Syrie, Miscellanea, Bruxelles.

Ben Abed–Ben Khader, A. 1987
Thuburbo Majus. Les mosaïques dans la Région Ouest, *Corpus des mosaïques de Tunisie* Vol. II, Région de Zaghouan, Atlas archéologique de la Tunisie, Feuille 35, Fascicule 3, ed. M. A. Alexander, M. Ennaifer, Tunis.

Dunbabin, K. M. D. 1978
The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage, Oxford: Clarendon Press.

Зотовић, Љ. 1994
Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике, *Viminacium* 8–9: 59–72.

Јеремић, Г. 2010
Касноантички мозаици из профаних грађевина на територији провинција Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea и Dardania, Докторска дисератација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Korać, M. 1995
The paintings in the late classical tomb in Viminacium, in: *The Age of Tetrarchs*, D. Srejović ed., Belgrade, 167–177.

Korać, M. 2007
Slikarstvo Viminacijuma, Beograd: Centar za nove tehnologije – Viminacium.

Lavin, I. 1963
The hunting mosaics of Antioch and their sources., A study of compositional principles in the development of early medieval style, *Dumbarton Oaks Papers* 17: 179–286.

Levi, D. 1947
Antioch Mosaic Pavements, Princeton – London – The Hague.

Mano-Zisi, Dj. 1956
Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques, *Archaeologia Iugoslavica* 2: 67–84.

Милошевић, Г. 2002
Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац, 207–224.

Peters, J. 1998
Römische Tierhaltung und Tierzucht. Eine Synthese aus archäozoologischer Untersuchung und schriftlich-bildlicher Überlieferung, Passauer Universitätsschriften zur Archäologie Bd. 5, Rahden/Westf.: Leidorf.

Popović, I. 2006
Trépied et vaisselle en argent provenant du monument consécrateur no 1 à Magura, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations*, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th–29th October 2003, M. Vasić ed., Belgrade, 55–68.

Поповић, И. 2009
Нови поглед на археолошке налазе из консекративног споменика 1 на Магури, *Зборник Народног музеја* (Београд) 19–1: 315–342.

Поповић, И. 2010
Сакрално-фунерарни комплекс на Магури, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд: Археолошки институт, 141–158.

Raeck, W. 1992
Modernisierte Mythen. Zum Umgang der Spätantike mit klassischen Bildthemen, Stuttgart.

Raeck, W. 1997
Mythos und Selbstdarstellung in der spätantiken Kunst. Das Beispiel der Meleagersage, in: *Patron and Pavements in Late Antiquity*, S. Isager, B. Poulsen eds., Odense.

Répertoire graphique I 1973
Blanchard, M., Christophe, J., Darmon, J.P., Lavagne, H., Prudhomme, R., Stern, H., *Répertoire graphique du décor géométrique dans la mosaïque antique,* Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique fasc. 4, Paris.

Répertoire graphique II 1985
Prudhomme, R., Stern, H., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes, Paris.

Toynbee, J. M. C. 1973.
Animals in Roman Life and Art, London: Tames and Hudson.

Christodoulou, D. 2006
Two bricks from *Felix Romuliana* (Gamzigrad) decorated with incised images, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations*, Papers from the International Conference, Zaječar, 27th–29th October 2003, M. Vasić ed., Belgrade, 77–81.

Чанак-Медић, М. 1978
Гамзиград, касноантичка палата. Архитектура и просторни склоп, Саопштења XI, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Gordana D. JEREMIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Representations of Hunting Dogs (canes venatici) in Mosaics of Gamzigrad (Romuliana)

Many mosaic floors decorating some buildings have been discovered during almost six decades of investigation of fortified complex at Gamzigrad (*Romuliana*) in the province *Dacia Ripensis*. Particularly important among these mosaics are those decorating imperial palace, with the hunting scenes (*venatio*), depicted within rectangular or square panels with small number of participants and surrounded by various borders. The representations of dogs are preserved in two panels and they are the subject of detailed study in this text.

Despite being fragmentary preserved the dogs are regarding their physical characteristics and taking into account the program of other mosaic panels identified as hunting dogs (*canes venatici*). Around thirty different dog breeds had been known in Greek and Roman world and the hunting breeds had special place among them. Among the hunting dogs, which got their names after geographic areas, dogs for tracking and dogs for chasing animals could be distinguished. Hunting dogs were frequently depicted in the mosaic art. There examples recorded in North Africa, Eastern Mediterranean and western provinces of the Empire. There is close territorial and chronological parallel for the Gamzigrad dogs in the fresco decorating masonry tomb in Viminacium dating from the first half of the 4th century.

In the Gamzigrad mosaics are depicted hunting dogs probably of Laconian type of tracking dog (*canis sagaces*), which could be used for hunting hares (Fig. 5) but also big game, including beasts (Fig. 4). The hunting scenes in the mosaics in the imperial palace represent materialization of the virtue (*virtus*), which Galerius cherished as emperor and soldier. The mosaic scenes unite various elements of diverse mosaic schools and influences (East Mediterranean and North African first of all), but in visual expression and chronologically they are something between these trends and offer the concept, which had not been seen in the mosaic art of that time in any of those regions. So, it is possible that it was *ad hoc* innovation of the mosaic makers from different centers commissioned to decorate the palace in Gamzigrad around AD 309–311.

UDK 730.032.041.5(37)'02
ID=187752716

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
КРАТКО САОПШТЕЊЕ

Ивана Б. КУЗМАНОВИЋ НОВОВИЋ
Универзитет уметности у Београду
Факултет примењених уметности, Београд

Један римски мермерни портрет

Апстракт: *У раду се анализира женска глава од белог мермера, из приватне колекције. По несигурним подацима потиче из Виминацијума. Малих је димензија (висина 13 cm), правилно моделованог лица, пуначких образа, крупних очију бадемастог облика и пуних усана. Карактеристична је фризура, тзв. Melonenfrisur, у којој доминирају плетенице формиране у кришке. Портрет хронолошки опредељујемо, најпре по фризури у којој постоји хибридизација елемената из касноантонијанске и раносеверијанске епохе, у почетак III века. Фризура са плетеницама које покривају ушне шкољке блиска је оној коју је носила царица Плаутила. Мермерна глава представља приватни портрет младе жене из угледне породице и дело је врхунског уметника.*

Кључне речи: *римски портрет, приватни портрет, мермерна глава, Melonenfrisur, Плаутила*

Женска глава од белог мермера део је приватне колекције у Београду. По несигурним подацима потиче са простора Горње Мезије (Виминацијум ?). Мањих димензија (висина 13 cm) и изузетно високог уметничко-занатског нивоа, глава вероватно представља приватни портрет угледне младе жене (сл. 1).[1] Лице овалног облика је лепо и правилно моделовано. Истичу се пуначки и глатки образи и обла истурена брада. Чело је глатко, очи су бадемастог облика са назначеним очним капцима. Очна јабучица је без изражене дужице. Полукружне, благо профилисане обрве настављају се на линију носа који је правилан и раван. Носне шупљине су дубоко урезане. Сензуалност усана наглашена је њиховом пуноћом и продуженом линијом стомиона. Коса је очешљана у виду плетеница тако да оставља слободан чеони фронт а прекрива ушне шкољке. Плетенице су уједначено тордиране од чела ка затиљку и формирају правилно распоређене одељке или кришке, односно тзв. мелонен фризуру (Melonenstähenen frisur).[2]

1 Особене црте лица, пре свега пуначки образи и сензуалне, пуне усне и равна линија носа, истоветно дефинисане на појединим портретима царице Плаутиле на новцу (Mattingly and Sydenham 1936: IV/1, 361), указују да би и портрет младе жене у мермеру, префињеног израза и завидног уметничког нивоа, могао да представља и саму Плаутилу (?), супругу Каракале.

2 Овакав вид чешљања косе познат је још у V веку пре н.е. и траје до III века н.е. О историјату ове фризуре в.: Cambi 1988: 102-104.

Глава је оштећена у пределу десне стране, због чега су плетенице само делимично видљиве; уочава се да су истоветне са оним на левој страни главе (сл. 2). Изглед пунђе не може да се утврди са сигурношћу. Она је у ниско потиљачном делу, формирана од плетеница које се сустичу (сл. 4).

Сл. **1-2** / Fig. **1-2**

У стилској обради фризуре постоји извесна хибридизација елемената из касноантонијанског и раносеверијанског периода. Велики број, густина и ширина плетеница подсећа на фризуре из касноантонијанске епохе. Царица Криспина, супруга Комода, носила је густо уплетену косу распоређену у правилне сегменте који формирају пунђу.[3] С друге стране, карактеристичан положај пунђе ниско на врату и начин прекривања ушних шкољки на нашој мермерној глави истоветан је са женским фризурама из раносеверијанске епохе. То је време владавине Септимија Севера и почетака Каракалине владавине; њихове супруге Јулија Домна и Плаутила, као и жене из њихових породица, брижљиво су чешљале косу у маштовите фризуре са плетеницама које формирају тзв. Melonenfrisur, са пунђом у потиљачном делу, понекад обогаћеном бисерним низом. Царица Плаутила је за непуне три године, колико је била царица са титулом *augustae*, имала 11 портретних типова, што нема паралеле у царској иконографији,[4] док је царица Јулија Домна за више од 20 година јавног појављивања

3 Такав тип фризуре био је омиљен и у хеленизму (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1997: 32).

4 О животу Плаутиле в.: Buzov 2008: 476-478.

имала само пет (Nodelman 1982: 105). Младе аристократкиње су пратиле модне стилове и копирале фризуре царица, па и приватни портрети са почетка III века приказују фризуру коју је носила млада царица Плаутила. То се види и на нашој мермерној глави (сл. 3). Најближе стилске аналогије овом портрету по начину чешљања косе, формирању плетеница и облику пунђе, представљају портретне бисте из неколико музеја и колекција. Једна је изведена у кречњаку – глава девојке из Шипова (Antički portret 1987: 214, kat. 179, Cambi 1988: 101–111) са 10 одељака-плетеница, док су остале у мермеру: глава младе жене из села Петка код Виминацијума (Томовић 1986: 32–33, Antički portret 1987: 212, kat. 180, Tomović 1993: 78, kat. 12) са 10 плетеница, глава девојке из Салоне (Antički portret 1987: 212–213, kat. 178, Cambi 2005: 117–118, sl. 168) са 12 плетеница, и портрет Плаутиле из Ватиканских музеја у Риму (Nodelman 1982: 113, fig. 15, Varner 2004: 275, figs. 161 a-b) са 14 сегмената у виду „кришки диње". На наведеним портретима густе

• • • Сл. **3-4** / Fig. **3-4**

плетенице уједначене дебљине прате лучну линију од чеоног дела ка затиљку и у паралелном низу формирају карактеристичну Melonenstähenen frisur са пунђом (плочастом или погачастом) на затиљку. На портрету младе аристократкиње, о коме се овде говори, видан је другачији начин формирања плетеница. Оне полазе од средишне тачке изнад чела, као централне осе, одакле се зракасто нижу, по четири са леве и десне стране. Остале плетенице прате линију образа и настављају паралелан ток до затиљка. Једино су на овој глави ушне шкољке покривене што је индиција да ова млада аристократкиња има тзв. шлем фризуру (Helmfrisur) какву је повремено носила и

Плаутила, а посебно је неговала Јулија Домна (Wessel 1946–47: 64).[5] Плетенице су тордиране и изразито рељефно приказане, по чему су јединствене.

Сл. **5** / Fig. **5**

Аналогије за овакав начин чешљања косе, у виду плетеница које покривају ушне шкољке, налазе се на новцу са ликом Плаутиле (Mattingly and Sydenham 1936: IV/1, 367). На основу фризуре која подржава тип Плаутилине фризуре, портрет хронолошки опредељујемо у почетак III века, иако неки стилски елементи указују на претходни период. Висок уметничко-занатски домет у обради мермерне женске главе испољен је у приказивању контраста. Углачано лице и порцелански сјај, насупрот рељефно обрађеној коси и пластично дефинисаној свакој плетеници понаособ, одлика су антонијанске скулптуре (Cambi 2005: 118). Фино моделовано лице изражава и психолошке карактеристике – мирноћу, благост у изразу, док је езотеричан израз потенциран одсуством очних дужица (сл. 5). Сличан, префи - њени и сетни израз лица са свим физиономским карактеристикама младе царице, одсликава и глава младе жене идентификоване као Плаутиле из Пол Гети музеја у Лос Анђелесу (Varner 2004: 167, fig. 164).

Мермерна глава младе жене са подручја Горње Мезије изузетних је квалитета у области приватне портретистике и показује карактеристичан модни стил у домену компликованих женских фризура. Феномен сличности између портрета царица и приватних женских портрета прати се од првог до половине трећег века, па се управо због типолошки идентичних фризура и потиснуте изражајности лица намеће и питање кога представља одређени лик. У време принципата (I–III век) није било покушаја да се у портретистици одвоје царице од аристократкиња, па се чак маштовите и компликоване фризуре појављују код жена из угледног друштва насупрот једноставним фризурама царица. Фризуре нису биле зависне од положаја жене у друштву иако су портрети царица популарисали одређене фризуре (Fejfer 2008: 356). Промене у портретистици настају тек у IV и V веку када се инсистира на разликама у приказивању царских и приватних портрета.

Умеће у обради мермера указује на изузетног уметника спретне руке, који је могао да делује у радионици у Виминацијуму, одакле вероватно и потиче овај примерак.

5 Плаутила је чешће носила фризуру у облику гнезда (Nestfrisur) са вишеструким варијантама, код које су ушне шкољке потпуно или делимично откривене. За опис фризура, в. Wessel 1946-47: 64. Још о северијанским фризурама, в. Barbera 2010: 4–10.

Познато је да је Виминацијум са својим занатским радионицама имао богату продукцију, посебно у раносеверијанско доба, о чему сведоче разноврсни уметнички и занатски предмети са овог локалитета (Tomović 1993: 40–41).

Чињеница да је професор Јовановић држао ову мермерну римску главу у рукама и да је заједно са академиком Драгосавом Срејовићем и професорком Александрином Цермановић–Кузмановић дао стручни суд о њој, ствара осећај посебног пијетета. Врхунски уметнички ниво мермерне женске главе обрађене на јединствен начин, јесте додатни разлог да се она прикаже у Зборнику посвећеном цењеном професору Александру Јовановићу.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Barbera, M. 2010
Ipotesi su un ritratto di fanciulla di età severiana, da Via Labicana, *LANX* 6: 1–17. http://riviste.unimi.it/index.php/lanx/search/titles

Buzov, M. 2008
Plautilla, sudbina jedne princeze, *Archeologia Adriatica* II: 473–488.

Cambi, N. 1987
Rimski portret, u: *Antički portret u Jugoslaviji*, ed. J. Jevtović, Beograd: Narodni muzej, 45–60.

Cambi, N. 1988
Razmišljanja o antičkom portretu devojke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Inv.br. 573), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV–XXVI: 101–111.

Cambi, N. 2005
Kiparstvo rimske Dalmacije, Split: Književni krug.

Fejfer, J. 2008
Roman Portraits in Context vol. 2, Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Mattingly, H. and Sydenham, E. A. 1936
The Roman Imperial Coinage. Pertinax to Geta IV/1, London: Spink and Son L.T.D.

Nodelman, S. 1982
A Portrait of the Empress Plautilla, *The Paul Getty Museum Journal* Vol. 10: 105–120.

Срејовић Д. и Церманови́ћ-Кузмановић, А. 1987
Римска скулптура у Србији, ур. С. Ћелић, Београд: Галерија САНУ, 60.

Томовић, М. 1986
Три мермерне главе из збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacivm* 1: 31–39.

Tomović, M. 1993
Roman Sculpture in Upper Moesia, Monographies Nò. 24, Beograd: Archaeological Institute.

Varner, E. R. 2004
Mutilation and transformation, *Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Monumenta Graeca et Romana, founding ed. H. F. Mussche Vol. X, Leiden–Boston: Brill.

Wessel, K. 1946–1947
Romische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit, *Archaologischer Anzeiger* 61–62: 62–76.

Ivana B. KUZMANOVIĆ NOVOVIĆ
University of Arts in Belgrade
Faculty of Applied Arts, Belgrade

One Roman Marble Portrait

Female head of white marble is housed in the private collection in Belgrade. According to uncertain data it comes from the territory of Moesia Superior (Viminacium?). The head, which is of rather small size (height 13 cm) and of exceptionally high artistic and craftsmanship level, is probably the private portrait of respectable young woman (Fig. 1). On symmetrically modeled oval face are prominent fleshy and smooth cheeks and almond-shaped eyes without irises. The nose is symmetrical and nostrils are deeply carved. The lips are full and sensual. The hair is combed in plaits, which are evenly twisted from the forehead toward the back of the head and they create evenly arranged segments or slices, i.e. the so-called Melonenstähenen frisur. The right side of the head is damaged (Fig. 2)

In the stylistic depiction of the coiffure there is certain hybridization of elements from the late Antonine and early Severan period. Large number, density and width of the plaits resemble the coiffures from the late Antonine period. Empress Crispina had densely pleated hair arranged in even segments and drawn in to the knot. On the other hand, characteristic position of the knot low at the nape and the manner the ears were covered on our marble head are characteristics of the female coiffures from the early Severan epoch. Julia Domna and Plautilla had the so-called Melonenfrisur with knot on the back of the head. On the presented marble head (Fig. 3) the plaits cover the ears indicating that this young noble woman has so-called helmet coiffure (Helmfrisur) the same as one sometimes also worn by Plautilla. It could be assumed that knot is low on the back of the head where twisted plaits are joined together (Fig. 4). On the basis of distinct coiffure the portrait is dated to the beginning of the 3rd century. The closest stylistic analogies for this portrait when manner of hair style is concerned are: head of a young woman from the village Petka near Viminacium, head of a girl from Šipovo, head of a girl from Salona and portrait of empress Plautilla from the Vatican Museum.

The competence in carving marble indicates exceptional artist with skillful hands, who could have worked in the Viminacium workshop where this specimen probably comes from.

The porcelain-like polished face depicts serenity and gentleness in expression, while the esoteric appearance is emphasized by the absence of irises. Considering the characteristic features (Fig. 5) depicted in the same manner on some portraits on coins of empress Plautilla, this marble portrait of young woman could be the portrait of Plautilla herself (?).

UDK 904:681.816.6"652"(497.11)
ID=187753484

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Deana V. RATKOVIĆ
National Museum, Belgrade

Pipes of the Organ from Cuppae (Golubac)

Abstract: *The organ pipes made in combination of three materials: ivory, copper alloy and silver have been discovered in the area of antique settlement and castrum Cuppae to the west of modern Golubac on the Danube bank. The original find was acquired for the National Museum in 1897 and consisted of 7 pipes (organa) from the organ and their length was between 155 mm and 425 mm. Nowadays, just 13 fragments, which unfortunately could not be pieced together, are preserved. Particularly important is the fragment with punctated signature of master Fortunatus. The inscription runs as follows FORTVNADV. AGATEMERI. FECTI / FORTVNATVS AGATEMERI. FECIT/. According to the inscription the organ could be dated to the 3rd century.*

The pipes of the organ from Cuppae represent without doubt the find of extraordinary nature and could be considered, according to our knowledge, the single known specimens made of silver and bone. It is rather interesting how these indubitably rare and valuable objects reached this section of the Upper Moesian limes. Whether perhaps they reached this part of the Danube valley on the occasion of visit of some important imperial official or even emperor himself on his way to Nicomedia as Cuppae was one of bigger stations along the road leading to that city. It is so far impossible to establish but it certainly indicates the importance of this find and this section of the Upper Moesian limes on the Danube just at the entrance of the Iron Gates gorge.

Key words: *Roman period, music, instrument, organ, Upper Moesia, silver, master Fortunatus.*

Music and musical instruments are not in the main focus of interest when archaeology is concerned. It is understandable to a certain extent considering small number of finds of this kind of material and spiritual culture, in our case of the Roman culture. However, despite of that, first studies concerning this subject appeared in the 19th century and later on the discoveries of instruments were the reason for different presentations of this type of material and discussing of this issue. Many antique texts bear witness to the importance of music and musical instruments, particularly organs, in the Roman society. These texts provide information about their origin, technical features and use in the public life. Musical instruments were depicted in the mosaics, wall paintings, on the coins, terracottas and the like and it is quite understandable because they were integral part of everyday life of the Roman society. Large quantity of different types of instruments including brass instruments, string-wooden and percussion instruments had been used in various spheres of life, in the army, in battles, in

ceremonies, in religious rites and also for entertainment in the arenas or in ceremonies in the imperial court and in the private houses of common people (Ginsberg-Klar 1981: 314, Rossier 2004: 38–43).

We do not aspire to study history of the Roman music but we want to present once again to the academic public these objects, parts of the organ, housed in the Roman Collection of the National Museum and to add it to the map of small number hitherto known objects of that character.[1] The organs are not very much known archaeological artifacts but also one of the most intriguing objects of the antique world.

There are 13 fragments of pipes made of ivory and plated with sheets of copper alloy and silver (Fig. 14, 14–1). The fragments, which are preserved today, are of various lengths. They were acquired for the National Museum in 1897 and first published by Dr. Miloje Vasić in 1909 (Васић 1909: 121). These objects come, according to Vasić, from the villages Usje or Vinci to the west of modern town of Golubac in the area of Roman settlement *Cuppae* and in the vicinity of *Pincum*. This information coincides with the data provided by Kanitz who is more precise and mentions that interesting antique objects, which arrived in the Belgrade museum, had been found in the area of castrum in Golubac. Kanitz states that most interesting and most impressive finds are pipes between 15 and 30 cm long and 2–3 cm in diameter and according to his information (Каниц 1985: 200) there were much more of them than just those published by Vasić. Whether it was complete instrument will remain probably unknown.

Сл. 14

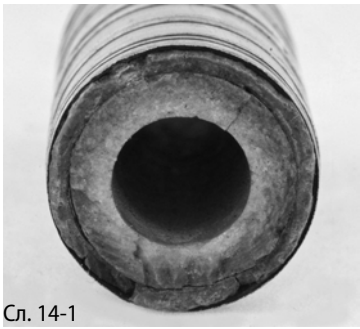
Сл. 14-1

• • • Fig. **14** Preserved organ pipes from Roman Collection of the National Museum in Belgrade

Сл. **14** Данас очувани делови цеви оргуља из Римске збирке Народног музеја у Београду

• • • Fig. **14-1** Cross-section of pipes

Сл. **14-1** Пресек цеви

1 Three fragments of organ were presented in the catalogue of big exhibition about antique silver 'Antique Silver in Serbia' in 1994. The author of catalogue and exhibition was Dr. Ivana Popović.

Vasić published the find consisting of 7 organ pipes (*organa*) of which the longest was 42.5 cm and the shortest 15.5 cm (1. 15.5 cm; 2. 17.5 cm; 3. 23.5 cm; 4. 41.0 cm; 5. 42.2 cm ; 6. 41.9 cm; 7. 42.5 cm). We know toady how they looked like thanks to the drawing by M. Vasić (Fig. 15). Describing these objects, which he considered exceptionally interesting, he wrote that he was publishing them in order to present them to as many specialists as possible 'who will possibly say somewhat more precise about their purpose' and he recognized that purpose as well (Васић 1909: 123, сл.1). Unfortunately there are now preserved only fragments of four unbroken terminating pipes with rim (Fig. 3, 7–9) while other fragments are broken at both ends. Also, we have noticed that fragments in fig. 1 and fig. 8 and fig. 4 and fig. 13 could be joined (Fig. 4/1). Nine fragments are decorated with molded concentric circles, three are undecorated and on one is punctated inscription (Fig. 5, 5/1). One fragment has lathe-made thread intended to be inserted and fixed to the ring/loop, which was on the organ keyboard (Fig. 7). However, the position of these threads is not clear considering the position of bone parts without metal plates (Fig. 7/1).

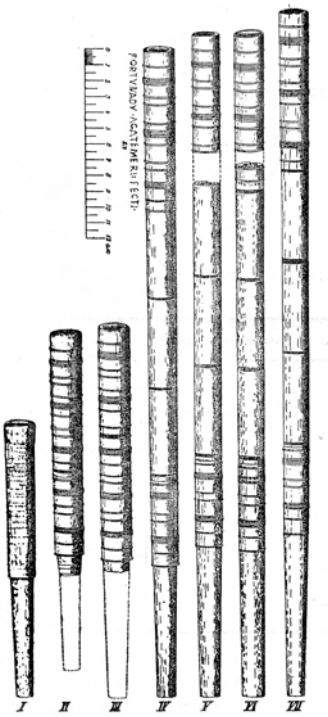

• • • Fig. **15** Drawing of the pipes in 1909 by Miloje Vasić

Сл. **15** Цртеж Милоја Васића са стањем цеви из 1909. године

So, the preserved pipes have conspicuous fractures at the ends, which are not joining, while fragments have segments without copper and silver sheets (Fig. 1–2) and one has just bone part, which could be joined to the fragment with metal sheets (Fig. 13). Of particular interest is the fragment (Fig. 5) with preserved inscription (Fig. 5/1) executed by punching and which runs *FORTVNADV. AGATEMERI. FECTI / FORTVNATVS AGATEMERI. FECIT/*. This inscription dates these objects to the Roman period and reveals us the name of artisan who made the organ pipes (*organa*). Regarding the inscription formulation, name without abbreviation */f/ filius/* suggests the Greek origin of Fortunatus whose father Agatemerus judging by appearance of that name in Salona in Dalmatia was probably from that Roman province (Васић 1909: 124–125). The pipes could be dated but not with absolute certainty to the 3rd century on the basis of the name Fortunatus, which was frequent in that century (*ibid.*: 125).

As we mentioned in the introduction large number of representations of musical instruments in mosaics, on coins, terracottas and in paintings depict the organs (Fig. 17). The well-known work of Vitruvius *De architectura 10/* VIII (Витрувије, М.В. (2009): 253–254) is of great help in reconstruction of these unique musical instruments constructed in the 3rd century BC by Ctesibius of Alexandria. In the chapter on machines and apparati Vitruvius describes complex

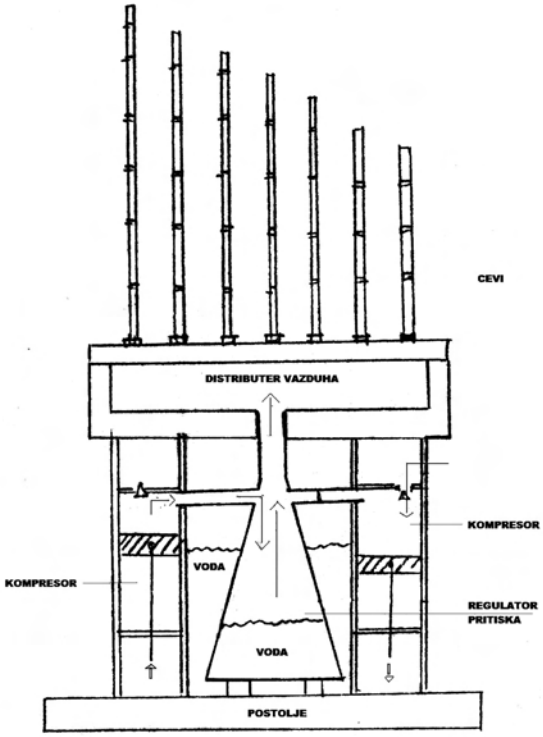

• • • Fig. **16** Graphic reconstruction of organ with pipes from 1909 according to Vitruvius' description (drawing M. Ratković)

Сл. **16** Изглед оргуља на основу описа Вирувија са цевима из 1909. године. Цртеж М. Ратковић

structure of the organ, which he did not comprehend as musical instrument but as some kind of tool-mechanism. It is also confirmed by their name originating from the Greek word *οργανον υδραυλικον* and the Latin word *organum hidraulicum* denoting tool or machine, hence not exclusively musical instrument (Fleury 2005: 8). The most important to mention is that organ was the most complex musical and technical achievement in the antiquity.

Vitruvius described hydraulic/water pipes, which worked on the principle of dynamic of fluids, i.e. the connection between pressure and thrust of the energy of fluids. In the complex structure of organ mechanism our fragments were the finishing parts of the pipes (*organa*) producing tones and how many pipes there were that many different tones were produced. The number of pipes varied depending on structure and their number could have been calculated only on the basis of the keyboard where different number of pipes had been inserted. This number varied from instrument to instrument and there could have been between 7 and 18 pipes. We know that keyboard was found in *Aventicum*, modern Avenches in Switzerland, where that functional part of organ was discovered in the Roman villa (Jakob, F. and Leuthard, M. and Voute, A.C. and Hochuly – Gysel, A. 200019–41). Circular openings on the keyboard from *Aventicum* are 9–10.5 cm in diameter and our fragments have outer diameter of 1.6 to 2.1 cm and inner diameter of 1.3 cm. The openings on the keyboard of organ from Aquincum are 0.7 in diameter. These keyboards made of copper alloy had circular openings arranged symmetrically and parallel. The pipes were of various lengths as it is the case with our pipes as noted by Vasić.

Considering that our fragments represent small amount of pipes in the organ structure it is difficult to define how many pipes had the very instruments of which they were parts. According to the length of the longest pipe recorded by Vasić that was 42.5 cm but which might not be the longest pipe of the organ and on the basis of recorded proportions

we could assume that relative height of the organ from which we have parts was around 140 cm.

The pipes of organ from Golubac were made in combination of three materials – ivory, copper alloy and silver and are unique find of that kind as hitherto known organ pipes were made only of copper alloys like finds from *Aquincum* and Dion. Bone, silver and copper alloy combined together were also good conductor of sound.

There are just few objects, which were different parts of the organ mechanism and they are limited to already mentioned *Aquincum*, then *Aventicum*[2] as well as Greek Dion that is the earliest find of organ and date from the 1st century BC while other finds are from the Roman period. The find from *Aquincum* is dated to AD 228 on the basis of inscription on the plaque on the organs (Kaba 1995: 379–380). The organ from *Aquincum* was found in 1931 and arrived in the museum in *Aquincum* in 1933. Unfortunately, the documents about this most complete find of the organs from Roman period and antiquity in general that are not available to the public since 1974 are available only in photographs and in reconstructions carried out according to Vitruvius' description. One of the finds, which could represent the appearance of organ is some kind of model organ of copper alloy from Pompei (Jakob, F. and Leuthard, M. and Voute, A.C. and Hochuly – Gysel, A. 2000: 60, abb. 60).

Fig. **17** Detail of mosaic with representation of organ from villa in Nenning in Germany: Jakob, F. and Leuthard, M. and Voute, A.C. and Hochuly – Gysel, A. 2000: abb. 55

Сл. **17** Детаљ мозаика са представом оргуља из виле у Ненингу (Nenning) у Немачкој: Jakob, F. and Leuthard, M. and Voute, A.C. and Hochuly – Gysel, A. 2000: abb. 55

The workshops for production of silver objects were active in Upper Moesia and there is confirmation for that on epigraphic monument from Smederevo where is quoted that freedman of Refidius Rufus officer in the legion *IV Flavia, Refidius Eutychus faber ar(gentorius)*, was the silversmith (Mirković 1968: 140). Nevertheless, Fortunatus, master whose name is inscribed on one fragment of smooth pipe was most probably making just organ pipes. The organ was complex mechanism, which must have been connected with many craftsmen and artists, because complete instrument was made of many parts mostly of wood and copper alloys but also of iron parts. The bronze box was placed on the wooden base. Within the box where the water was deposited there is a species of inverted funnel used as regulator and on the neck a chest framed together sustains the head of the instrument, which is in Greek called κανον

2 I wish to thank Dr. Anne Marie De Pury –Gysel for the most recent book about organ from Avanches and for her confirmation of the importance of the specimens from Golubac.

μουσικόσ (Витрувије, М. В. (2009): 253–254). The copper alloy was used for making structural parts like keyboards with openings for inserting groups of pipes and with rings/loops holding the pipes in place, buttons for putting mechanism in motion and other elements. Within this complex mechanism were also figural representations of dolphins made of copper alloy (after Vitruvius) that were hinged to the partition of the lower section of mechanism and used for inducing water pressure as the cymbal was attached by chain in the mouth of the dolphin (Fig. 16, 17). According to canon the organ has grooved channels on the keyboard and thus tetrachord, hexachord and octachord organs could be distinguished.

Of particular importance is the question how such valuable musical instrument reached Cuppae (*vicus Cuppae*) on the limes in Upper Moesia that is mentioned as big station on the road to Nicomedia (Mirković 1968: 104). It is also important where exactly the pipes were found, in the settlement or in the castrum Cuppae as Kanitz had recorded. This type of musical instrument does not belong to the instruments used in military activities or in wars, marches, or for signaling or in the army ceremonies.

The settlement at Cuppae was probably administratively section of the city of Viminacium, which was 24 miles apart (Mirković 1968: 104). In the area where is the assumed finding place (settlements Usje and Vinci) on the Danube bank and to the west of modern town of Golubac Kanitz encountered traces of structures for which he assumed to be the remains of the port and trade center below the elevation on top of which was the castellum of square shape. He also stated that castellum was one of larger fortifications on the Moesian limes with walls built in high quality building technique (Каниц 1985: 199, 200). Unfortunately, archaeological excavations have not been conducted in that area but the Danube bank at Livadice, to the east of Golubac at the entrance to the Iron Gates gorge on (Петровић 1984: 89).

According to Byzantine sources (Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*) gold and silver organs had been used in the palaces of Byzantine emperors (de Pury-Gysel, Jakob 2010: 325, Васић 1909: 124). The written sources also mention interest of certain Roman emperors for music performed on the organs and their importance in the court ceremonies. Besides Nero who was fond of organs (Ginsberg-Klar 1981: 316) also few 3rd century emperors even played it. Heliogabalus and Alexander Severus played this instrument according to Historia Augusta *(Historia Augusta, Severus Alexander, 27, p. 233; Heliogabalus part. 1/vol II)*. In this compilation work about the history of 2nd and 3rd century emperors, in the section written by *Trebellius Pollio* is recorded that organ was an integral part of ceremonies in the court of emperor Gallienus and it is stated that emperor c*aepe ad tibicinemprocessit, ad organum se recepit, cum processui et recessui cani iuberem* (*Historia Augusta,* Gallienus/ III/17, 53).

It is clear that our fragments of organ pipes could not be directly related to court ceremonies and imperial visits to the place of their discovery without more decisive evidence, but it is clear that organ made of silver-plated ivory was quite an outstanding instrument and as

such it must have belonged to someone important and of high rank who was visiting the settlement or castrum Cuppae. It still remains unclear how this valuable instrument had been left there. Of course, these pipes could have been in secondary use at that location but it is not very probable if they were found in the area of the castrum.

The station Cuppae on the road to Nicomedia could suggest certain possible assumptions. We know that some emperors visited this region in connection with their frequent stay in Nicomedia, like for instance Heliogabalus who frequently visited that city in the East. There is also evidence that Alexander Severus stayed in Viminacium when returning from the East (Mirković 1968: 70). All of them were admirers of organ music as is the case also with Gallienus, who was very educated emperor and did not spend much time in military activities but as he was faced with serious problems on the Danube because of the Goths and other barbarians he was forced to take care of that problem. Nevertheless, we do not have any precise information about his activities and sojourns in this region except that he subdued certain rebellions near Mursa in Pannonia (Мирковић 2003: 166).

The only information about imperial visit to this place is stay of Diocletian at Cuppae in AD 299 on his return to Rome from the East (Mirković 1968: 104). It is also well-known that Diocletian often spent some time in Nicomedia (Jones 1973: 53). Besides many comprehensive administrative reforms the Diocletian's court (*sacrum palatium*) also experienced reorganization so the court was always where the emperor was and emperor was always accompanied by elaborate court ceremony. Diocletian stayed many times in Viminacium when traveling from Nicomedia and we know according to imperial edict that he stayed in the city in AD 293 and AD 294 (Mirković 1968: 72).

If we accept Vasić's claim that these pipes and eventually organ date from the 3rd century and if we assume the possible origin of organ considering that the name of Fortunatus' father Agatemerus was frequent in Dalmatia and Salona then we are chronologically rather close to the above mentioned assumptions (Васић 1909: 125).

However, such instruments probably lasted very long and considering their complex mechanism they must have been liable to damages and consequently must have been repaired and certain parts must have been changed. The finds from *Aquincum* and *Aventicum* are also dated to the 3rd century. The organ pipes discovered so far in *Aquincum* and Dion are of copper alloys. We already emphasized that our find of organ pipes is unique discovery of this kind of objects and it is important for further study of this type of musical instruments and as evidence that silver organs were also used in the Roman period. Nevertheless, another aspect of this find is the finding place, which should draw attention to this section of Upper Moesian limes on the Danube at the entrance to the Iron Gates gorge that unfortunately has not been sufficiently investigated.

Catalogue of finds

Fig. 1 photo V. Ilić / Сл. 1. фото В. Илић

1. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_977; dim. L 15.5 cm, R 1.5 cm. Weight 43.93 g;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 1

Literature: Васић 1909: 124, сл.1; Поповић 1994: 304, кат. 238.

Fig. 2 / Сл. 2

2. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_978; dim. L 7.6 cm, R 1.6 cm, Weight 42.25 g;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 2

Literature: Васић 1909: 124, сл.1; Поповић 1994: 304, кат. 239.

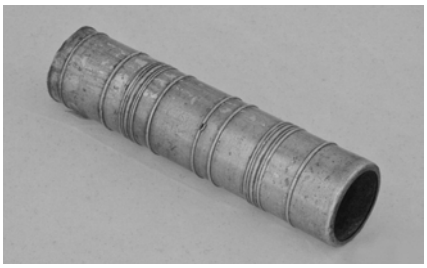

Fig. 3 / Сл. 3

3. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_979; dim. L 7.6 cm, R 1.9 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 3

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1; Поповић 1994: 305, кат. 240.

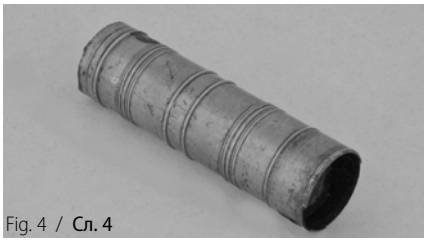

Fig. 4 / Сл. 4

4. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_980; dim. L 6 cm, R 1.7 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 4

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 4/1 Joined pipes cat. 4 and cat. 5
Сл. 4/1 Састављене цеви кат. 4 и кат. 13.

Fig. 5 / Сл. 5

5. Fragment of pipe (*organa*), inv.09_981; dim. L. 7.7 cm, R 1.7 cm, Weight 42.25 g;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 5, 5/1

On the lower section of the smooth pipe under one molded rib is punctated inscription *FORTV-NADV. AGATEMERI. FECTI*

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 5/1 Signature of the artisan / Сл. 5/1 Потпис мајстора (photo A. Djordjević) / (фото А. Ђорђевић)

Fig. 6 / Сл. 6

6. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_982; dim. L 7.7 cm, R 1.7 cm, Weight 42.25 g;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 6

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 7 / Сл. 7

Fig. 7/1 / Сл. 7/1

7. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_983; dim. L 6.7 cm, R 2 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 7

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

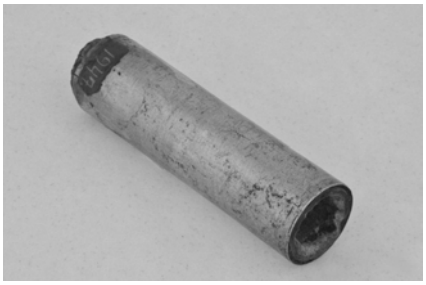

Fig. 8 / Сл. 8

8. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_984; dim. L 6.7 cm, R 1.6 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 8

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 9 / Сл. 9

9. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_985; dim. L 8.9 cm, R 2.1 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 9

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 10 / Сл. 10

10. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_986; dim. L 9.3 cm, R 1.8 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 10

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

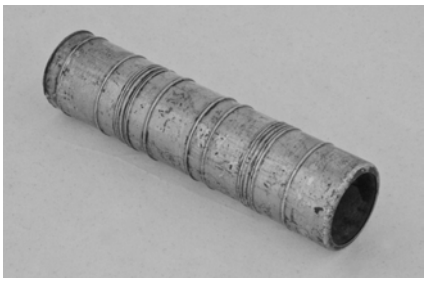

Fig. 11 / Сл. 11

11. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_987; dim. L 7.4 cm, R 1.9 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 11

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

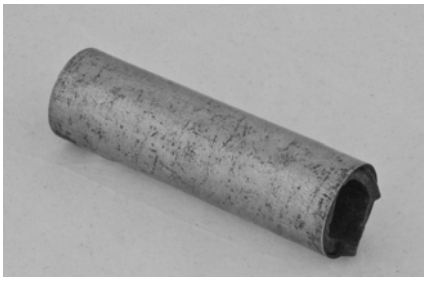

Fig. 12 / **Сл. 12**

12. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_988; dim. L 7.4 cm, R 1.9 cm;

material: ivory, copper alloy, silver; Fig. 12

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

Fig. 13 / **Сл. 13**

13. Fragment of pipe (*organa*), inv. 09_1018; dim. L 5.8 cm, R 1.6 cm;

material: ivory; Fig. 13

Literature: Васић 1909: 124, сл. 1.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

De Pury-Gysel, A. and Jakob, F. 2010
Le palais de Derrière la Tour à Avenches, Volume 2, Etudes des éléments de constructions, de décor et du mobilier, eds. D. Castella, A. de Pury-Gysel, cahier d'Archeologie Romande 118, Aventicum XVII, Lausanne: Association pro Aventico.

Fleury, P. 2005
L'orgue hydraulique antique, *Schedae* 2/1: 7–16.

Ginsberg-Klar, M. E. 1981
The Archeology of musical Instruments in Germany during the Roman Period, *World Archeology* vol. 12, No. 3, *Archeology and Musical Instruments,* 313–320, Taylor&Francis, ltd. http://jstor.org/stable/124243/accesed: 20/10/2008/.

Gudea, N. 2003
Die Nordgrenze der römischen provinz Obermoesien, Materialen zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.) Jahrbuch des romisch-germanischen zentralmuseum Mainz 48 (2001), Pecs.

Historia Augusta
www.Livius.catalogue.html/hist.aug.html.

Jakob, F., Leuthard, M., Voute, A. C. and Hochuly-Gysel, A. 2000
Die römische Orgel aus Avenches / Aventicum, Documents du Musée d'Avenches 8, Avenches: Association pro Aventico.

Jones, A. H. M. 1973
The later Roman Empire 284–602. A social economic and administrative survey Vol. II, Oxford: Basil Blackwell.

Kaba, M. 1995
Neue Überlegungen zu ungelosten Problemen mit der orgel von Aquincum, Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes, Nijmegen 1995, S.T.A.M. Mols, A. M. Gerhartl-Witteveen, H. Kars, A. Koster, W. J. Th. Peters and W. J. H. Willems, Nijmegen: Provinciaal museum G. M. Kam, 379–387.

Каниц, Ф. 1985
Србија земља и становништво: од римског доба до краја XIX века, I књига, превод Глигорије Ерњаковић, Београд: Српска књижевна задруга.

Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Dissertationes VI, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Мирковић, М. 2003
Римска држава у доба принципата и домианата (27. пре Хр. – 337. н .е) од Августа до Константина, Београд: Досије.

Петровић, П. 1984
Ливадице код Голупца, античко утврђење, *Старинар* (н.с.) XXXIII–XXXIV: 87.

Поповић, И. (ур.) 1994
Античко сребро у Србији, Београд: Народни музеј.

Rossier, E. 2004
La musique dans L'empire roman, *Chronozones* 10: 38–43.

Васић, М. 1909
Коштане, сребром оковане цеви, *Старинар* (н.р) IV/2: 121–125 .

Витрувије (2009)
О архитектури (Vitruvii De architectura libri decem, ed. F. Krohn, Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, MCMXII), уредник Душан Мрђеновић, превод Зора Бојић, Београд: Завод за уџбенике.

Деана В. РАТКОВИЋ
Народни музеј, Београд

Цеви оргуља из Cuppae (Голубац)

Западно од данашњег Голупца на Дунаву у подручју античког насеља и каструма *Cuppae* пронађене су цеви израђене од три врсте материјала: кости, бакарне легуре и сребра. Првобитан налаз откупљен је 1897. године за Народни музеј и састојао се од 7 цеви (*organa*) чија је дужина варирала од 155 mm до 425 mm. Милоје Васић их је објавио 1909. године. Данас је од тог налаза оргуља очувано само 13 фрагмената који се нажалост не могу саставити. Од посебног је значаја фрагмент са пунктираним потписом мајстора Фортунатуса. Натпис гласи *FORTVNADV. AGATEMERI. FECTI / FORTVNATVS AGATEMERI. FECIT/*. На основу натписа би се ове оргуље могле датовати у III век.

Цеви оргуља (органа) из *Cuppae* су јединствен, налаз цеви оргуља направљених од сребра, бакарне легуре и кости. Несумњив луксузан карактер које су имале намеће логично питање у чијем су поседу биле оргуље којима су припадали наши фрагменти и како су се нашле на овом делу горњомезијског лимеса. По наводима Феликса Каница пронађени су у каструму који није истраживан. Занимљиво је стога што ови инструменти не спадају у оне типове музичких инструмената који су служили у војне сврхе, већ су имали јавни (амфитеатри, позоришта) и приватни кућни и дворски церемонијални карактер. Да ли су у подручје античког насеља *Cuppae* доспеле приликом посете неког важног царског чиновника или самог цара на путу са истока или Никомедије, будући да је ово насеље било једна од већих станица на путу ка Никомедији. То за сада није могуће утврдити, али сасвим је сигурно да овај важан налаз указује и на значај ове области горњемезијског лимеса на Дунаву.

UDK 904:738.8(497.7)"02/03" ;
069.51:738.8"652/653"(497.11)
ID=187754252

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН
Народни музеј, Београд

Пехар у облику главе силена из Касноантичке збирке Народног музеја

Апстракт: *У раду је представљен керамички пехар у облику главе силена, из Стобија, везан за медитеранску продукцију римског царског доба. Паралеле опредељују пехар као производ малоазијских радионица, посебно Книда, али особености израде указују и на Пергамон и продукцију 3-4. века.*

Кључне речи: *Стоби, силен, ојнфора посуде (Oinophorenware), Книд, Пергамон.*

Археолошка истраживања античког града Стоби, које је Народни музеј редовно водио у периоду од 1924. до 1934. године, а мањих размера и интензитета и до 1940. године (Ђорђевић, Радић и Цвјетићанин 2005: 17–18; Нинковић 2010: 135–138), обогатила су збирке Музеја многим значајним налазима, међу којима и налазима керамичких посуда. У овом периоду, ископавањима под руководством Ђ. Мано–Зисија, откривене су велике површине западног и средишњег дела града, са објектима као што су Епископска базилика, Via Sacra, део Porta Heraclea, Епископска резиденција, Теодосијанска палата, Кућа Партенија и други (Wiseman 1973: 21; Mano–Zisi 1973: 185–232). Керамички материјал сачуван је селективно и није прецизно документован – из богате евиденције издвајани су уломци или целе посуде квалитетне стоне грнчарије за коју се претпостављала хронолошка осетљивост или елементи за утврђивање порекла израде, као и целе посуде слабијег производног квалитета, већином кухињске или амбалажне керамике, погодне за (будуће) реконструкције свакодневног живота. Већи део ових посуда, које потичу из најмлађих слојева живота локалитета, углавном из времена друге половине 4. и из 5. века, данас је у Касноантичкој збирци Народног музеја. Део ових налаза је објављен (Цвјетићанин 1988: 137–148).

Међу сачуваним луксузнијим налазима посуда, издваја се једна особена по форми и употреби, у односу на друге откривене вероватно и по свом пореклу, која завређује нашу поновну пажњу.

Реч је о пехару са две тракасте дршке који је у облику главе силена (сл. 1–3) или, како је публиковано, главе Пана (Veličković 1957: кат. 84, T. XXIX)[1]. Пехар је рађен у дводелном

1 Касноантичка збирка Народног музеја, инв. бр 79/IV. Висина му је 11,5 cm, пречник отвора 7,5 cm, а пречник дна 6,5 cm. Пехар је нађен приликом ископавања у Стобију 1936. године, уведен у инвентарне књиге без ближих података о условима налаза.

калупу, са спојем који иде бочним странама посуде, иза ушију силена; рађен је од фино пречишћене глине, светлоцрвено печен, превучен црвеном мат бојом.

Глава је карикатуралних црта – наглашеног носа и косих обрва, наглашених бора на челу, широм отворених (избуљених) очију – готово гротескна. Начин на који је представљена брада на образима и коса – кружним испупчењима, слично сочиву, а које подсећа на декорацију касноантичких малоазијских светиљки, определило је првобитно датовање у 5. век (Veličković 1957: 61).

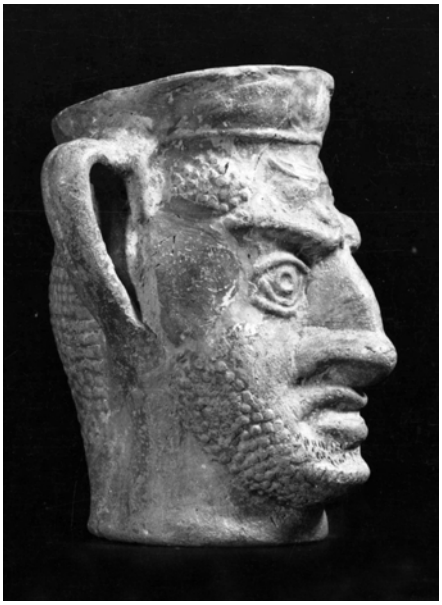

• • • Сл. / Fig. **1-2**

Карактеристике израде, форма и представа на пехару упућују на подручје Медитерана, где се посуде са рељефном фигуралном декорацијом и оне у форми људске главе или у животињском обличју у време Римског царства серијски производе у радионицама малоазијског и касније северноафричког подручја, настављајући, након краћег хијатуса, хеленистичку традицију.

Као примарна зона продукције ове специјалне класе, у којој се јавља више форми антропоморфних посуда, препознаје се малоазијско подручје, а радионице Книда као главни центар (Gabler and Márton 2008: 47). Биконични крчази (laginoi) са вратом у облику људске главе, боце са рељефном декорацијом и пехари у облику људских глава производе се паралелно са патерама са дршкама у облику животињских глава и посудама у облику овнова интензивно у 2. и 3. веку (Bailey 1972–73: 13; Atlante I: 178). Специјалан тип представљају крчази цилиндричне форме, равног дна, са фигуралном рељефном декорацијом (Bailey 1979: 257–263), који су на основу натписа oinophoros на

једној од посуда сада у Балтимору (Atlante I: 234; Mandel 2000: 57), не само дали назив овој посебној форми книдског цилиндричног крчага или амфорете, већ и целој класи ових фигуралних посуда – ојнфора посуде / Oinophorenware.

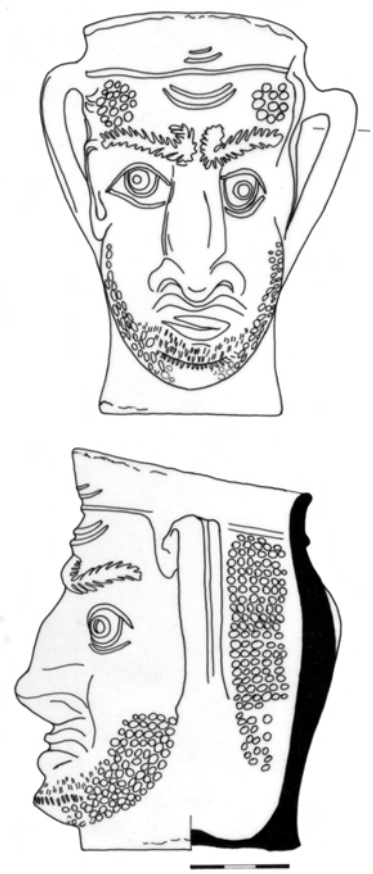

Сл. / Fig. **3**

Нова истраживања на Книду и нови налази рељефне керамике царског римског доба, посебно посуда са медаљонима, омогућила су да се јасније постави почетак продукције ових посуда у 1. век, могуће већ од Клаудијевог доба (Mandel 2000: 57–68), али још увек не са пуним репертоаром (Mandel 2000: 57). Истраживања су осветлила и њихов производни развој где су отворене форме здела и тањира са медаљонима биле прве и водиле ка затвореним формама ојнфора са рељефом (Mandel 2000: 66). Крај продукције уобичајено се опредељује у почетак 3. века (Bailey 1972–73: 14). Книдски производи били су раширени на великом подручју, од Италије, северне Африке, источног Медитерана, до јужне Русије (Hayes 1972: 412; Atlante I: 233–234).

Пергамон представља другу малоазијску радионицу за коју су карактеристичне посуде у облику људске главе, посебно пехари са кратким ободом и две дршке, који се производе и у 1. веку (Mandel 1988: 229, P 194, Taf. 22), али и касније, у 3–4. веку, како показују поједини сачувани примерци, изразито карикатурални и чак гротескни (Mandel 1988: 229–230). Почетак 4. века истовремено је и крај продукције Пергамона.

Производи Книда инспирисали су целе школе керамичке продукције и ван Мале Азије, вероватно и продукцију у северној Африци, већ од касног 2. или почетка 3. века (Gabler and Márton 2008: 166, 168; Gabler and Márton 2008a: 49). Ипак, већина посуда које су регистроване каснијег је датума и опредељене су у крај 3. и прве деценије 4. века (Garbsch 1981: 197–198). Најпознатији су примерци везани за радионицу Навигија и њен производни круг, за коју су особени биконични крчази са вратом обликованим као глава, посуде у облику главе (Gabler and Márton 2008a: 49), те посебно рељефне ојнфоре (Hausmann 1954/55: 125–137; Hausmann 1958: 266–275; Garbsch 1981: 191–198; Gabler and Márton 2008: 166–171). Веза – недиску - табилна – препознаје се не само у облику већ и избору представа које се лако повезују са култом Диониса или Баха, где су малоазијски крчази који представљају сатире,

менаде, младеж или пијане старе жене и њихове "дионизијевске црте" биле инспирација туниским грнчарима (Gabler and Márton 2008a: 50).

У западном делу Римског царства посуде у форми људске главе (head vases, head pots) нису типичан производ, било да говоримо о раном или средњем царском периоду,[2] а посебно када је реч о касноримском добу. Углавном се јављају посуде са представом људског лица (face pots), налик (карневалским) маскама и то у два типа – пехари са лицима и лонци са лицима (Braithwaite 2001: 284).[3] Обличја и лица која се израђују лимитираног су броја и припадају углавном бахантској традицији, наслеђеној од старе Грчке, представљајући Баха односно Диониса, те сатире, силене и менаде, Пана, Херкула, евентуално и позоришне маске, трагичне и комичне из Дионисовог театра (Braithwaite 2001: 283), али и маске за које се сматра да су израз другачијег концепта и различите традиције, која се повезује са етрурском и на самом почетку везује за аретинске радионице (Braithwaite 2001: 283–284). За разлику од медитеранских примерака, производња у западним провинцијама је индивидуална, ретко серијска.[4]

Малоазијска област несумњиво представља зону провенијенције пехара из Стобија: пехар у облику главе силена из Британског музеја, препознат као книдска продукција (Bailey 1972–73: 21, (b)1 – Towneley collection, pl. 4), веома је сличан нашем примерку, са мањим разликама у обради браде и косе и са различитим дршкама, а сличне каратеристике показује и гротескна глава са лагиноса из истог музеја, такође без података о пореклу налаза (Bailey 1972–73: 16, (a)1, pl. 1). За оба примерка 2. век предложен је као време продукције, са могућношћу да се границе помере и раније и касније, од краја 1. века до почетка 3. века (Bailey 1972–73: 22). Паралеле за гротескне црте и израз налазимо на другим производима ових радионица, посебно у биконичним крчазима. Слично лице појављује се на книдском крчагу са вратом у облику људске главе нађеном на некрополи Белбек на југозападном Криму (Zhuravlev 2000: 152, Fig. 3,

2 Керамички налази у Горњој Мезији не одступају од ове слике: регистроване су углавном посуде са лицима, ретко посуде у облику људске главе, попут пехара у форми женске главе нађеног на јужној некрополи Виминацијума у слоју средине 2 – средине 3. века (Nikolić and Raičković 2009: T. IV.34), који је сличан неким налазима са Црног мора и можда је локални производ (Олбија?) 1. века н. е. (Braithwaith 2007: 440, Pl. S 2). Просопоморфна посуда рађена у калупу, са женским ликом на једној а декорацијом у виду винове лозе(?) на другој страни из Сингидунума, опредељена у крај 2. и прве деценије 3. века још је један такав пример (Nikolić-Đorđević 2000: 182-183). Као и у Доњој Панонији (Brukner 1981: T. 47/2, панонска производња, T. 170/2, Сирмијум, 2. век), оне су индивидуални рад лончара, а не серијски производи (Brukner 1981: 35).

3 Пехари са лицима су висине 8-12 cm и употребљавају се као посуде за пиће, а лонци са лицима су висине 20-30 cm и често се, али не увек, користе као кремационе урне (Braithwaite 2001: 284). Генерално о посудама са лицима види Braithwaite 2007.

4 Изузетна серија посуда у форми људске главе нађена у Јорку, која по квалитету глине и изгледу указује на локалну продукцију, идентификована је као производња везана за долазак нове легије из северноафричког простора у 3. веку и утицај радионица у Тунису на западу Римског царства (Swan 1995: 200, Fig. 2.16-18).

средина 2. века). Гротескна глава сатира слична претходној, такође на врату биконичног крчага и атрибуирана книдским радионицама, чува се у Археолошком музеју у Сплиту, непознатног места налаза (Mardešić 2009: 107, T. 4.12). Датована је на основу аналогија у веома широк период, од 1. века до 3. века, уз могућност да припада и нешто каснијој продукцији 4. века (Mardešić 2009: 98).

Услови налаза не могу да нам помогну за ближе опредељење времена продукције овог пехара, међутим, начин на који су представљене коса и брада, пластичним полукруговима а не убодима као на наведеном аналогном пехару, који повезује наш пехар са декорацијом на светиљкама малоазијског порекла чије је време израде од 4. века и карактеристично за 5–6. век (Miltner 1937: Taf. II), указује на касније време продукције од онога на које наводе паралеле, посебно оне из Британског музеја. Оне сврставају пехар из Стобија у групу книдске рељефне керамике 2, евентуално почетка 3. века. Опредељење у 3. век, односно 4. век, чини нам се вероватније. Будући да форма пехара има своје сличности и са пехарима са две дршке и кратким ободом Пергамона (Mandel 1988: 229, P 187, T. 21), опредељеним у 3–4. век, отвара се и могућност да се овај примерак повеже са продукцијом Пергамона.[5]

На подручју Македоније, упркос постојању касноримске грнчарије са црвеним премазом – медитеранске тера сигилате или медитеранске фине црвене керамике, и оне из северне Африке (Ончевска Тодороска 2010: 57–62), констатоване и у Стобију – нема, на основу публикованог материјала, нити једне посуде са рељефном декорацијом из касноантичког периода, од краја 3. века до краја 6. века, која би припадала ојнфора посудама.

Ово наш пехар чини јединственим примерком и указује, с обзиром на степен истражености, на посебне механизме којима је доспео у Стоби, односно на укус и потребе индивидуалних корисника. Кампања 1936, у којој је према инвентарима нађен пехар, била је посвећена ископавањима гробљанске базилике која се налазила изван градских зидова, а приликом пресецања пута Градско–Стоби те исте године нађено је петнаест гробова (Нинковић 2010: 136). Могуће да је пехар са главом силена – слично северноафричким посудама у облику глава које су углавном до сада налажене само у гробовима (Garbsch 1981: 195–196; Gabler, Márton 2008: 171), што у целини може да се каже и за ојнфора посуде и међу њима и пехаре са главама малоазијске производње (Gabler, Márton 2008: 54) – такође везан за погребни ритуал.

С обзиром на истраживања малоазијских и северноафричких ојнфора посуда, у којима се – иако публикован још 1957. године – ретко помиње пехар из Стобија, сматрали смо да је важно поново га ставити у фокус, уз новопредложено датовање у 3–4. век.

5 Нажалост, није било могуће урадити анализе глине, које би помогле у прецизнијем дефинисању радионице из које потиче овај пехар.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Atlante I
Atlante delle forme ceramiche. I Ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (Medio e Tardo imperio), *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Ist. Enciclopedia Italiana: Roma, 1981.

Bailey, D. M. 1972–73
Cnidian Relief Ware Vases and Fragments in the British Museum. Part 1, Laginoi and Head-Cups, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* XIV–XV*:* 11–25.

Bailey, D. M. 1979
Cnidian Relief Ware Vases and Fragments in the British Musuem. part 2, Oiniphoroi and Jugs, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* XIX/XX*:* 257–272.

Braithwaite, J. 2001
Masks, Face Pots and Mask Vases, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 37:* 283–293.

Braithwaith, J. 2007
Faces from the Past: a study of Roman Face Pots from Italy and the Western Provinces of the Roman Empire, *BAR* International Series 1651, Oxford.

Brukner, O. 1981
Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Disertacije i monografije 24, Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine – Savez arheološki društava Jugoslavije.

Veličković, M. 1957
Katalog grčkih i rimskih terakota, Antika III, Beograd: Narodni muzej.

Garbsch, J. 1981
Zwei Navigius – Kannen in der Prähistorischen Staatssammlung, *Bayerische Vorgeschihtblätter 46:* 191–198.

Ђорђевић, Б., Радић, В. и Цвјетићанин, Т. 2005
Археолошка делатност Народног музеја, *Зборник Народног музеја* (Београд) XVIII–1: 11–28.

Gabler, D. and Márton, A. 2008
Römische Kopfgefässe und eine Weinkanne mit Kopfmündung im Museum der Bildende Künste von Budapest, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 40, Bonn, 163–172.

Gabler, D. and Márton, A. 2008a
Head-Pots in the Antiquities Collection, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* (Budapest) 108–109: 43–64.

Mandel, U. 1988
Kleinasiatische Reliefkeramik der mittleren kaiserzeit. Die Oinophorengruppe und Verwandtes, Pegamenische Forschungen 5, Berlin – New York: Deutsches Archäologisches Instituts.

Mandel, U. 2000
Die Frühe Produktion der sog. Oinphorenware – Werkstätten von Knidos, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36: 57–68.

Mano-Zisi, Đ. 1973
Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi, *Studies in the Antiquities of Stob, Vol. 1*, J. Weisman ed., Austin – Titov Veles: University of Texas – National Museum, 185-232.

Mardešić, J. 2009
Neki oblici istočnomediteranske reljefne keramike iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku* 102: 93–108.

Miltner, F. 1937
Forschungen in Ephesos IV.2, Das Coementerium der Sieben Schläfer, Baden.

Nikolić-Đorđević, S. 2000
Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda, ur. M. Popović, *Singidunum* 2, Beograd: Arheološki institut, 11–244.

Nikolić, S. and Raičković, A. 2009
Prosopomorphic Vessels from Moesia Superior, *Старинар LVIII* (2008)*:* 135–153.

Нинковић, В. 2010
Археолошко одељење Музеја кнеза Павла, ур. Т. Цвјетићанин, *Музеј кнеза Павла*, Београд: Народни музеј, 124–141.

Ончевска Тодороска, М. 2010
Доцноантичка грнчарија во Република Македонија (доцен 3-ти / 6-ти век), Скопје: Музеј на град Скопје.

Swan, W. 1995
Legio VI Victrix in the Early Third Century: the ceramic evidence, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 34*:* 199–202.

Hausmann, U. 1954–55
Oihoforoi, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts – Athenische Abteilung* 69/70*:* 125–137.

Hausmann, U. 1958
Eine Spätrömische Reliefkanne im RGZM Mainz, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 5*:* 266–275.

Hayes, J. W. 1972
Late Roman Pottery, London: The British School at Rome.

Цвјетићанин, Т. 1988
Луксузне посуде локалитета Стоби из Касноантичке збирке Народног музеја, *Зборник Народног музеја* (Београд) XI: 137–148.

Zhuravlev, D. 2000
Terra Sigillata and Red Slip Pottery from the Late Skythian Necropoleis of the South-Western Crimea (1st-3rd centuries AD), *Rei Cretaria Romanae Fautorum Acta* 36*:* 151–160.

Wiseman, J. 1973
Stobi – vodič kroz antički grad, Beograd.

Tatjana B. CVJETIĆANIN
National Museum, Belgrade

Silenus Head Cup from the Late Roman Collection of the National Museum

The cup with two strap-handles and shaped as the head of Silenus (Veličković 1957: кат. 84, T. XXIX) that was found at the site Stobi in 1936 belongs to the group of Roman vessels with relief figural decoration of the Mediterranean provenance. It was made in two-piece mold with junction running along lateral sides of the vessel behind the ears of Silenus. It is made of well-refined clay, fired light red and coated with red matt slip. The region of Asia Minor is indubitably the area of provenance for this beaker from Stobi: the closest analogies are with the head-cup from the British Museum identified as production of Knidos (Bailey 1972–73: 21, (b)1 – Towneley collection, Pl. 4) from the 2nd century. The parallels for the grotesque features and expression could be encountered also on other products from the Knidian workshops, particularly on biconical flagons like the head from the British Museum (Bailey 1972–73: 16, (a) 1, Pl. 1, 2nd c.), the head from the Archaeological Museum in Split (Mardešić 2009: 107, T. 4.12, 1st–3rd c.) or from Crimea (Zhuravlev 2000: 152, Fig. 3, mid 2nd century).

Finding circumstances are not of much help for more precise determination of the time of production of this beaker, but the manner of execution of hair and beard, by molded semicircles and not by punctations like on the mentioned analogous head-cup, relate our head pot with decoration on the lamps of Asia Minor origin that are dated to the Late Roman period starting from the 4th century. It seems more probable that beaker from Stobi dates from the 3rd–4th centuries. Considering that beaker shape reveals similarities also with two-handled beaker with short rim from Pergamon (Mandel 1988: 229, P 187, T. 21) dated to the 3rd–4th centuries there is also possibility to connect this specimen with the production of Pergamon.

UDK 904:725.3"652"(497.11) ;
902.2(497.113)
ID=187755020

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Ивана М. ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

Налази из економског објекта А (локалитет 31) у склопу палатијалног комплекса Сирмијума

Апстракт: *Палатијални комплекс Сирмијума налази се у југоисточном углу градске фортификације. У функционалном смислу, његов западни део представља економско-термалну зону. Економски објекти на локалитету 31 истраживани су 1961/62. и 1973/75. године. Археолошки материјал из објекта А, протумаченог као житница, показује концентрацију налаза из последњих деценија IV-почетка V века. Доминирају налази керамичких лампи типа Iványi XXII. Велики број фрагментованих амфора упућује на закључак да су, на крају IV-почетку V века, поједини делови објекта променили намену, поставши складишта за чување уља и вина. Налази новца, луковичасте фибуле и делова појасних гарнитура хронолошки детерминишу основну економску делатност објекта у период Валентинијанове владавине.*

Кључне речи: *Сирмијум, касна антика, царска палата, житница, лампе, појасне гарнитуре*

Систематска археолошка ископавања Сирмијума била су иницирана случајним открићем из 1956. године, када су нађени делови луксузног објекта, за који се претпоставило да представља остатке царске палате (локалитет 1/а).[1] Тај утисак првих истраживача био је инспирисан не само квалитетом градње и чињеницом да су испод скоро сваке просторије откривене инсталације за ваздушно грејање, већ и раскошном обрадом унутрашњег простора, украшеног мозаицима, фрескама и декоративном пластиком. Потпору овим закључцима пружали су и подаци из писаних извора, који, иако малобројни, сведоче о постојању царске палате у касноантичком Сирмијуму. Наиме, говорећи о Јулијану, Амијан Марцелин, његов савременик и пријатељ двора, сликовито је описао царев свечани улазак у Сирмијум 361. године, када је он, праћен одушевљеним мноштвом људи, дошао до палате (*regia*). Сутрадан, да би задовољио масу, приредио је трке двоколица (Ammianus Marcellinus, XXI, 10, 1–2). Приказујући, затим, владавину Валентинијана, Валенса и Грацијана, исти аутор у предзанаке Валентинијанове смрти 375. године убраја удар грома у Сирмијуму, као и пожар у коме

1 Чланак је резултат рада на пројекту „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије" (бр. 177007) који финансира Министарство просвете и науке РС.

су изгорели палата, форум и део курије (Ammianus Marcellianus, XXX, 5, 16). Исти догађај помиње и Зосим, мада се по њему пожар у палати (*basileia*) десио после Валентинијанове смрти (Zosimos, IV, 18, 1).

До потврде претпоставке да истраживани објекат представља део царске палате дошло се 1970. године, када је постало јасно да масивни зидови, забележени у сонди у

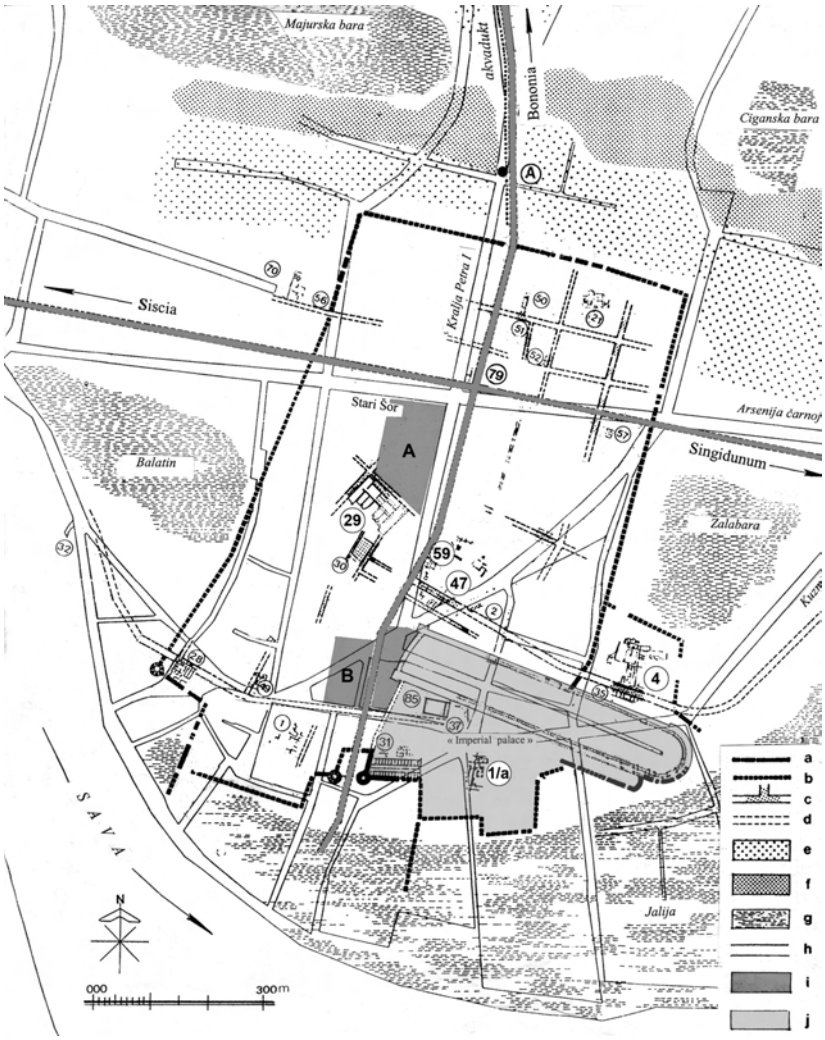

Сл. **1** Сирмијум у IV веку: a) градски бедеми; b) претпостављена траса градског бедема; c-d) главне улице и путеви; e-f) некрополе; g) мочваре и баре; h) модерне улице; i) форум (A-првобитни форум, B-претпостављени положај другог форума); j) палатијални комплекс (према: Jeremić 2009: Fig. 1)

Fig. **1** Sirmium in the 4th century: a) city walls; b) assumed line of city walls; c-d) main streets and roads; e-f) necropoles; g) swamps and marshes; h) modern streets; i) forum (A – original forum, B – assumed position of second forum); j) palatial complex (after Jeremić 2009: Fig. 1)

непосредној близини објекта, представљају остатке хиподрома (локалитет 66) (Поповић и Ochsenschlager 1976 a: 57–70; Popović and Ochsenschlager 1976 b: 156–181; Jeremić 2004: 1–15; Jeremić 2009: 490–494). У периоду касне антике хиподром је са палатом чинио јединствену и недељиву грађевинску и функционалну целину. Та органска целина представља архитектонску иконографију за церемонијал трка, који је био у функцији царске пропаганде, што недвосмислено показује и поменути цитат Амијана Марцелина о опису Јулијановог боравка у Сирмијуму.

Од откривања монументалног објекта на локалитету 1/а и почетка систематских ископавања Сирмијума, дакле од 1957. године до данас, у мањој или већој мери истражено је неколико објеката који су улазили у састав палатијалног комплекса Сирмијума, који се у југоисточном углу градске фортификације простирао на површини од око 20 ha (сл. 1). Досад прикупљени археолошки подаци пружају могућност сагледавања физичке структуре овог комплекса и намене појединих објеката, имајући у виду да су у склопу палате морали постојати простори за дворску администрацију, војну заштиту, одржавање култних манифестација, али и за уобичајене животне потребе, као што су прехрана и хигијена. Иако комплекс палате у Сирмијуму није у потпуности истражен, могуће је дефинисати положај његових функционалних зона (сл. 2). У западном делу комплекса били су сконцентрисани објекти економског карактера (грађевине А, В и, вероватно, недавно истраживани објекат на локалитету 85) и термални објекти (C, D, E), док се стамбена, резиденцијална зона налазила у средишњем делу (локалитет 1/а, грађевина F). На истоку, на стамбену зону надовезивала се зона рекреације, са стадионом и вртовима (Jeremić 2009: 470–491, Fig. 9, 28).

Објекти лоцирани уз јужни градски бедем (локалитет 31) први пут су истраживани 1961–1962. године током заштитних ископавања која су претходила градњи хотела „Sirmium". Тада су делимично истражени грађевина В, која је касније дефинисана као житница (Duval and Popović 1977: 72–73), део грађевине А, која ће касније бити детаљније ископавана, и објекат С, опредељен као мање терме (Duval and Popović 1977: 75–78). Објекат В је правоугаона грађевина, оријентисана И–З, дуга преко 25 m и широка 10, 50 m, по средини подељена квадратним ступцима на два дела. Накнадним додавањем преграда измађу стубаца и подужних зидова, унутрашњост објекта је била издељена на више правоугаоних просторија. Кров зграде је био двосливан, а улаз се налазио на западној страни. Својим јужним зидом објекат В се ослањао на првобитни градски бедем Сирмијума, замењен, вероватно крајем III–почетком IV века, новим бедемом, изграђеним око 30 m јужније. На основу постојећих документарних података могло се закључити да је објекат В настао у касноантичко доба, али се није могло прецизирати време његове градње (Duval and Popović 1977: 63–73). Уз нови градски бедем подигнут је, вероватно у првој половини IV века, нови објекат, грађевина А, паралелна са грађевином В. Реч је о правоугаоном објекту, димензија 85x33 m, који чине два тракта раздвојена поплочаним двориштем. У подужој осовини дворишта

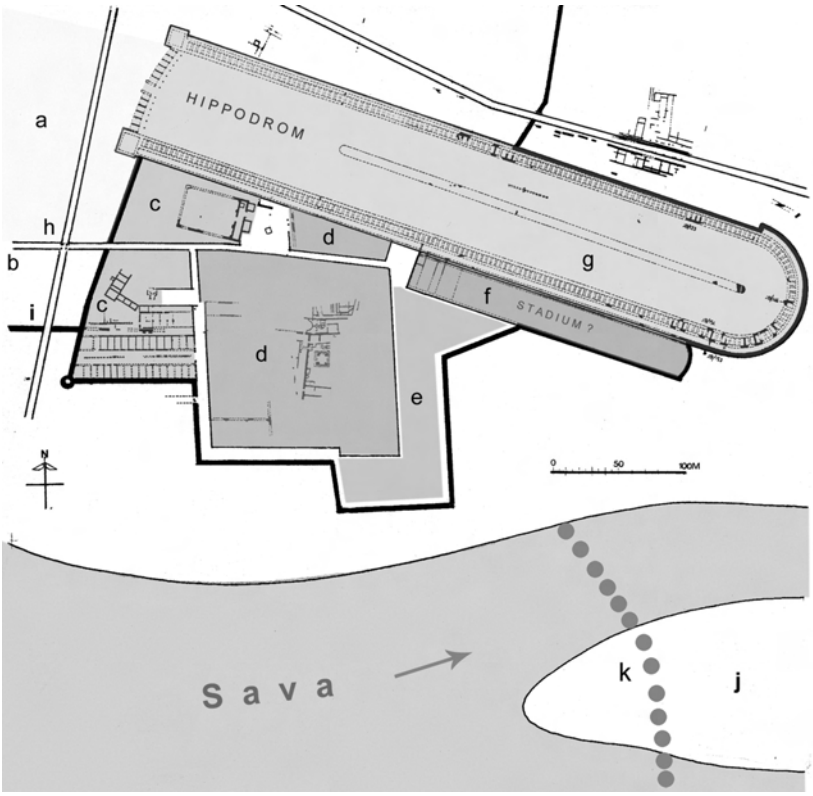

Сл. **2** Палатијални комплекс у Сирмијуму: a) други форум; b) јужна улица; c) зона економских и термалних објеката; d) резиденцијални део; e-f) рекреативна зона; f) стадион; g) хиподром; h) претпостављени положај тетрапилона; i) претпостављени положај јужне градске капије (према: Jeremić 2009: Fig. 28)

Fig. **2** Palatial complex in Sirmium: a) second forum; b) south street; c) zone of economic and thermal structures; d) residential quarters; e-f) recreational zone; f) stadium; g) hippodrome; h) assumed position of tetrapylon; i) assumed position of south city gate (after Jeremić 2009: Fig. 28)

постављен је канал за одвођење атмосферске воде. Ширина оба тракта и дворишта износи око 10 метара. Оба тракта чини низ ћелија приближно истих димензија, око 5x10 m, са улазима постављеним један насупрот другом. Северни тракт има 16, а јужни 17 просторија (сл. 3). С обзиром на изградњу новог јужног бедема Сирмијума, закључује се да је објекат А млађи од објекта В, мада су у једном временском периоду оба објекта била у употреби (Duval and Popović 1977: 73, 101–102). Током југословенско-француских ископавања, изведених у периоду 1973–1975. године, истраживане су просторије 11, 12 и 13 грађевине А, као и терен око њих. Северно од истраживаних просторија грађевине А регистрован је јужни зид и део просторије са хипокаустом једног, највероватније, термалног објекта (D). Објекат А је протумачен као житница (*horreum*). Будући да је основни склоп архитектуре установљен током истраживања из 1961/62.

године, главни циљ југословенско-француских ископавања било је утврђивање стратиграфских одлика овог грађевинског комплекса, које указују на развојне етапе живота у његовим оквирима. Резултати ових истраживања, заједно са основним подацима до којих се дошло током претходних радова, публиковани су као свеска VII едиције *Sirmium*, посвећена анализи архитектуре свих истраживаних објеката (Duval and Popović 1977). Планирано је да се у посебној свесци ове едиције представи покретан археолошки материјал са овог локалитета. Нажалост, из више објективних разлога, та публикација није реализована.[2]

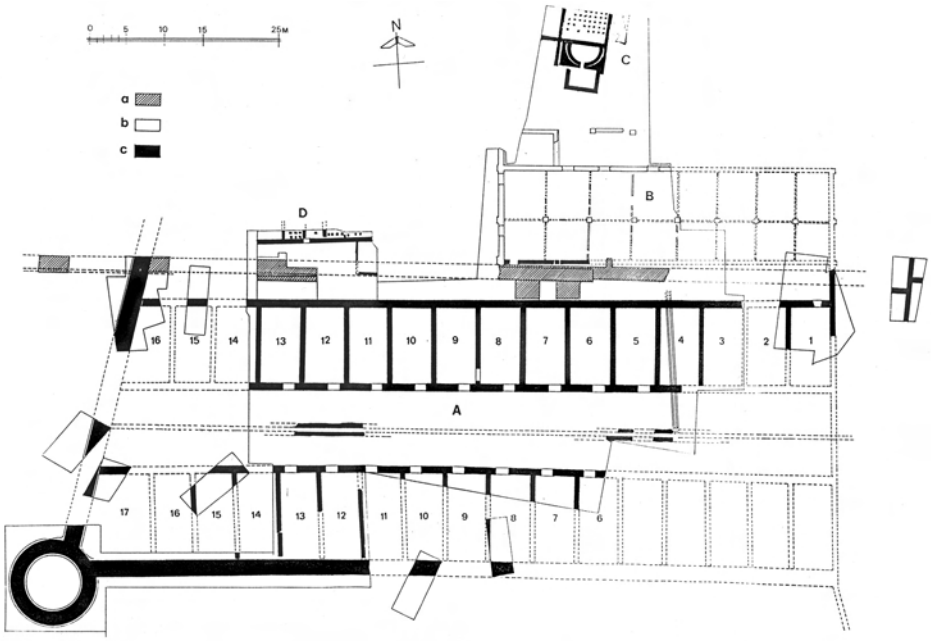

Сл. **3** Објекти на лок. 31: А, В – економски објекти; С, D, Е – термални објекти (према: Jeremić 2009: Fig. 9)

Fig. **3** Structures at loc.31: A, B – economic structures; C, D, E – thermal structures (after Jeremić 2009: Fig. 9)

Овај прилог има за циљ да у извесној мери попуни ту лакуну, односно да у каталошкој форми прикаже најкарактеристичније предмете откривене током југословенско-француског истраживања објекта А, из кога потиче највећи број предмета, будући да истраживања термалног објекта D, као и угаоне куле јужног бедема, нису пружила значајније налазе покретног материјала (сл. 4). Анализа овог покретног археолошког

2 Припремајући свој текст за ову публикацију, госпођа Catherine Metzger, кустос у пензији музеја Лувр у Паризу, љубазно ми је уступила досије о налазима керамичких лампи, на чему јој најсрдачније захваљујем.

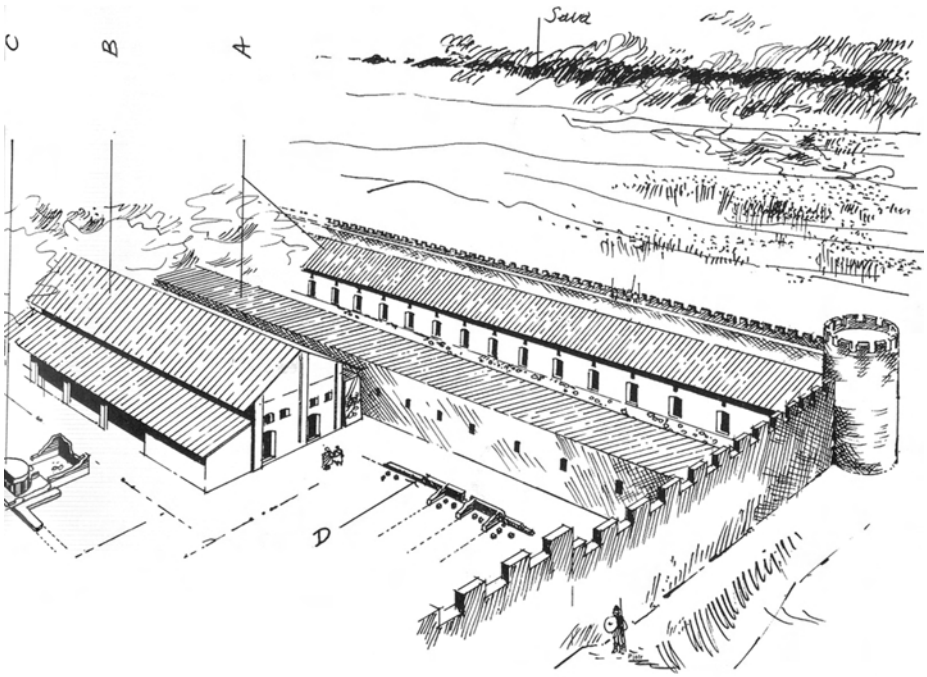

Сл. **4** Реконструкција изгледа објеката на лок. 31 коју је урадио М. Јеремић (према: Duval and Popović 1977: Fig. 35)

Fig. **4** Reconstruction of structures at loc. 31 proposed by M. Jeremić (after Duval and Popović 1977: Fig. 35)

материјала треба да омогући прецизније податке о времену употребе објекта и намени појединих делова тог грађевинског комплекса. Имајући у виду да смо се овог посла латили скоро четири деценије после завршених археолошких истраживања, радили смо на основу постојећег материјала и документације, што је довело до тога да у презентовању предмета применимо два различита методолошка приступа. Керамички материјал ће бити приказан у оквиру категорија које је током његове обраде издвојила мр Ана Премк, која је дефинисала и нацртала типологију налаза керамике из просторије 13, док ће други покретни налази (лампе, предмети од бронзе, стакла, кости) бити анализирани и појединачно представљени у каталошкој форми,[3] поштујући обележавање места налаза сваког предмета према реалним стратиграфским целинама.

3 Око идентификације материјала драгоцен је био труд Јасмине Давидовић, вишег кустоса Музеја Срема у Сремској Митровици, где се овај материјал чува. Предмете је нацртала мр Ана Премк, а фотографисали су их Слободан Максић и Небојша Борић.

Керамика

Током археолошких ископавања локалитета 31 највише керамичког материјала нађено је у просторији 13 северног тракта грађевине А. Керамички материјал из ове просторије може се сврстати у четири категорије:

1. глеђосана керамика
2. сива керамика песковите фактуре за свакодневну употребу
3. амбалажна керамика, тј. црвено печене амфоре
4. германска сива керамика фине фактуре, са глачаним орнаментима

1. Глеђосана керамика превучена је најчешће маслинастом глеђу, а ређе мрком или мркозеленом. Производила се масовно у локалним радионицама у IV веку, а и касније током V и VI века. Овај процват домаћег лончарства са утицајем латенске традиције настао је услед новонасталих политичких и економских прилика, које су довеле до слабљења импорта. Услед тога се оснивају многобројне самосталне радионице, које својим производима снабдевају војску и становништво. Сирмијум, богат добром савском глином и традицијом праисторијских и протоисторијских лончара, постао је важан снабдевач керамике.

Форме заступљене у овој врсти керамике припадају већином трпезној керамици, а ређе кухињској. Репертоар облика је богат: зделе са изливником (*mortaria*), чија је унутрашња страна орубљена шљунком (T. I, 1–5), чиније са дршкама испод обода (T. II, 6–9), мање зделе (T. III, 10–21, T. IV, 10–26), питоси (T. IV, 27–28), тањири (T. V, 29–33), патера (T. V, 34) и крчази (T. V, 35–37). Ипак најомиљенији и најбројније заступљен облик је мања калотаста или конична здела, чији је обод често нарецкан и украшен урезаним таласастим линијама (T. III, 10–21).

2. Сива керамика песковите фактуре, која углавном представља кухињску керамику, заступљена је зделама (T. VI, 38–43), лонцима (T. VII, 44–50, T. VIII, 51–59), поклопцима (T. IX, 62–72), а ређе питосима (T. IX, 60) и крчазима (T. IX, 61). Најбројнији су облици биконичних здела латенске традиције (T. VI, 38–43), које су некад на ободу и трбуху украшене урезаним таласастим линијама. Лонци, који су, такође, бројно заступљени, углавном имају наглашен искошени врат и наребрен трбух (T. VII, 44–50). Ове посуде утилитарног карактера, намењене за свакодневну употребу, рађене су у локалним радионицама.

3. Велики број, чак више хиљада, фрагмената амфора (T. X), указује на могућност да је у одређеном времену просторија 13 служила као складиште ове амбалажне керамике, у којој се поред уља и вина вероватно транспортовало и жито. Важно је напоменути да је далеко највећи број фрагмената амфора пронађен изнад слоја жуте речне глине, који сведочи о поплави која је, крајем IV-почетком V века, веома оштетила житницу. Могуће је да су, након неопходних оправки, делови овог објекта, у којем се првобитно чувало

жито у вређама, постали складиште за уље и вино, чувано у амфорама (Duval and Popović 1977:60–61). Најчешће налажен тип је ребраста амфора са вређастим телом и заобљеним дном, која је некад на врату имала црвеном бојом исписана грчка слова (Bjelajac 1996: 72–75, tip XXI). Поред овог типа, у мањем броју се јавља и најстарија варијанта чешљастих амфора, широког трбуха и шпицастог дна (Bjelajac 1996: 67–72, tip XX). Све амфоре у овом сектору производиле су се у другој половини IV века, а врхунац производње достигле су у V и VI веку. Порекло им је, највероватније, област око Црног мора, будући да су веома заступљене у налазима из ове регије и доњег Подунавља.

4. Посебна врста сиве керамике, фине фактуре, са глачаним геометријским мотивима, припада тзв. федератској керамици са краја IV и почетка V века, односно керамици која потврђује присуство германског етничког елемента (Nikolić–Đorđević 2000: 80) у Сирмијуму тог времена. Облик који је најчешће заступљен је дубља биконична здела са глачаним мрежастим орнаментом, таласастим линијама, вертикалним, косим, као и глачаним тракама (T. XI).

Анализа керамичког материјала из просторије 13 објекта А на локалитету 31 показала је да се масовно појављују типови посуда карактеристични за локалну касноантичку производњу, али који су остали у употреби и у V и VI веку. Исти хронолошки оквир може се применити и на амфоре, нађене у изузетно великом броју, а чије је порекло, по свој прилици, црноморско залеђе. Хронолошки је осетљивија група сиве глачане керамике, која се везује за Германе, и која се може датовати у период између краја IV и почетка V века.

Лампе, предмети од бронзе, стакла и кости

Приликом анализе покретних археолошких налаза, откривених током истраживања грађевине А, у обзир су узети најкарактеристичнији предмети, тако што је поштован сразмерни однос заступљених налаза. Извршена је типолошко-хронолошка анализа појединих налаза, односно група предмета, посматраних, такође, у оквиру целина, издвојених на основу места налаза. Наиме, сав покретан материјал је логички груписан у оквиру стратиграфских целина, обележених на следећи начин: сектор I – простор северно од грађевине А; сектор II – северни низ просторија грађевине А; сектор III – двориште између северног и јужног низа просторија грађевине А; сектор IV – јужни низ просторија грађевине А.

Током анализе свих регистрованих предмета, већ на први поглед постало је уочљиво да доминирају налази целих или фрагментованих керамичких лампи. Од 48 целих или фрагментованих примерака, у каталогу је представљен 21 комад, од којих сви, осим можда оног C-154/73, припадају истом, једноставном типу светиљки са лоптастим реципијентом у облику шољице, са кружним или издуженим телом, већим отвором за сипање уља на средини диска и већим отвором за фитиљ. Доњи део реципијента,

шољица, израђиван је на витлу, а горњи у калупу. Овај распрострањени тип (Ivány 1935: type XXII) касноантичких лампи настао је током III века, а наставио је да се производи током целог IV и у првим деценијама V века (De Carolis 1982: 27, T. 1. 2). Ове лампе су нарочито бројне на налазиштима у Панонији, а у самом Сирмијуму представљају чак 45% целокупног фонда керамичких лампи, што индицира на постојање центра за њихову производњу у овом граду или његовој непосредној околини (Rubright 1973: 53). На основу налаза са више локалитета, датованих новцем, закључује се да се лампе овог типа налазе у слојевима IV века, поготово у слојевима његове друге половине (Rubright 1973: 54). У највећем броју примерака ове светиљке су глеђосане, а у налазима са локалитета 31 боја глеђи варира од жутозелене до зеленкастомрке или маслинасте, каткад са примесама наранџасте боје. Могуће је да и светиљка са више отвора за фитиљ C-154/73 представља варијанту овог типа, будући да је неколико таквих примерака евидентирано у налазима из Сирмијума (Rubright 1973: 54, Nos. 283–287). Иако су лампе овог типа уобичајени налази у касноантичком материјалу из овог града, зачуђује њихов велики број у оквиру грађевине А, односно житнице уз јужни бедем Сирмијума. Наиме, налазима из 1973–1975. године треба додати још 32 примерка истог типа, откривена током археолошких ископавања 1961. године, водећи притом рачуна да су понекад фрагменти две различите лампе уписани на исти картон. То би значило да је у склопу истраженог дела објекта А нађено најмање 80 глеђосаних лампи са реципијентом у облику шољице. Међутим, налази са ископавања изведених у периоду 1973–1975. године, регистровани по стратиграфским целинама, показују да само 16 примерака потиче из истраживаног дела северног тракта просторија, од којих се један може везати за зид просторије 12 (C-142, сл. 5, T. XII), а четири за просторију 13 (C-10a, 146, 147, 183). Подаци из документације са ископавања из 1961. године показују да је у просторијама 1 и 3 овог објекта нађен по један примерак лампе овог типа, у просторији 5 су откривена два, а у просторијама 7 и 8 по три примерка истог типа. Из овог прегледа, заснованог на месту налаза сваког примерка, произилази да је од 80 регистрованих лампи, 15 примерака откривено у просторијама северног тракта објекта А, док се за остале, само на основу прецизно документованих налаза из 1973–1975. године, може утврдити да највећи број, 25 од укупно регистрованих 48 примерака, потиче са простора северно од грађевине А, док је осам лампи нађено у дворишту које дели северни и јужни тракт

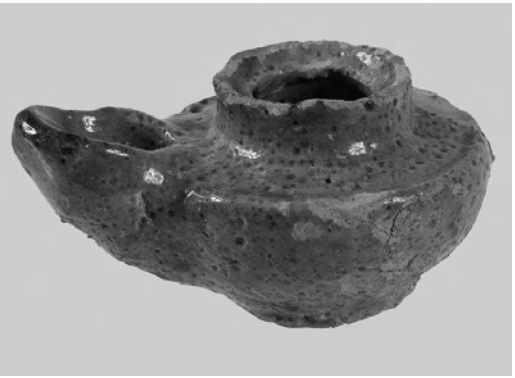

Сл. **5** Лампа, објекат А, сектор II, просторија 12

Fig. **5** Lamp, structure A, sector II, room 12

просторија овог објекта. Ма колико је ова статистичка анализа заснована само на налазима из истраженог дела објекта, од којих само за оне откривене у периоду од 1973. до 1975. године располажемо прецизним стратиграфским подацима, чини нам се да се може закључити да су у просторијама северног тракта објекта А налажене једна до три светиљке, а да би за осветљавање магацинског простора димензија 5 x 10 m било довољно 6–8 светиљки. С друге стране, налази из истраженог дела дворишта, које дели два тракта просторија, могли би да задовоље проблем његовог осветљења. Водећи рачуна о чињеници да су неке лампе у тренутку рушења објекта биле дислоциране, логички се поставља питање о разлозима великог броја налаза лампи истог типа на простору северно од грађевине А. Претпоставка, која нам се у овом тренутку чини као логично објашњење, да су се уз северни зид житнице (објекат А) налазила складишта или дрвене тезге са неопходним утилитарним предметима, као што су керамичке лампе, остаје за сада у домену хипотезе, мада јој иду у прилог и други налази са овог простора – посуде од стакла (С- 43/74, 167/73, 142а/74), бронзани (С-180, 285) и коштани инструменти (С-73, 100, 137, 161).

Поред керамичких лампи, у просторијама објекта А и око њих налажени су и предмети од бронзе, стакла и кости. Типолошки најјаснији и, истовремено, хронолошки најосетљивији предмет је фрагментована луковичаста фибула (С-217/73, сл. 6, Т. XV) која припада типу фибула намењеним римским војним и цивилним службеницима. Овај тип фибула је веома распрострањен у целом Царству, па и на панонским некрополама (Keller 1971: 37–41, type 3/4). На основу декора на стопи, примерак са локалитета 31 сврстан је у варијанту В типа 3/4 ових фибула, односно припада фибулама које су најчешће налажене у гробовима са новцем из Валентинијановог периода, те се њихова најснажнија продукција датује у период после средине IV века, мада постоје и примерци откривени са новцем са почетка V века (Pröttel 1991: 363–364). Фибула из објекта А откривена је у сектору III, дакле у дворишту које дели два тракта магацинских просторија, што би могло да значи да је припадала неком службенику хореума или особи која је овде боравила и била у вези с снабдевањем или отпремањем робе. У њеној непосредној близини нађена је једна војничка појасна копча са правоугаоним оковом (С-88/74, сл. 7, Т. XV), можда део опреме истог лица које је носило фибулу, будући да се копче таквог окова, иначе веома заступљене у гробним налазима са панонских некропола, најчешће налазе са новцем Валентинијана, Валенса и Грацијана (Keller 1971: 61–62). На врху овалне пређице ове копче налази се додатак у облику тубулуса, украшеног мотивом астрагала. Тај део подесћа на завршетке пређица

Сл. **6** Фибула, објекат А, сектор III

Fig. **6** Fibula, structure A, sector III

Сл. **7** Копча, објекат А, сектор III

Fig. **7** Buckle, structure A, sector III

великих појасних копчи, орнаментисаних ровашењем, које се срећу на бројним налазиштима око рајнско-дунавског лимеса, а припадају војничким појасним гарнитурама које се датују у последњу трећину IV и прву половину V века (Bullinger 1969: 63–68). Међутим, копча С-88/73 је неукрашеног окова, а судећи по њеном облику, веома стилизованим животињским главама на крајевима пређице и додатку у облику астрагалоидно обрађеног тубулуса на њеном врху, најближе паралеле јој представљају копче које на врху пређице имају правоугаони додатак, завршен астрагалоидним тубулусом, какав се, као самостална појасна апликација, поставља насупрот копче са истим додтком на врху пређице. Највећи број налаза појасних гарнитура тог типа је из области рајнског лимеса и из северне Европе (Böhme 1974: Fundliste 13, Karte 13), где су их највероватније донели ислужени федерати. Оне су произвођене у радионицама за опрему западне војске, а користили су их, између осталих, и Германи. Ове једноставне појасне гарнитуре се, у оквиру германских гробних налаза, датују у период самог краја IV и прве половине V века (Böhme 1974: 162), што може представљати хронолошки оквир и за копчу из Сирмијума, која представља редуковани облик копчи ових гарнитура. Она је, вероватно, била део појасне гарнитуре којој је припадао још један астрагалоидни тубулус, појасни језичак и, могуће је, апликације у облику розета (Böhme 1974: 64–65, 162–163, Abb. 55). Недалеко од ових елемената опреме неког војног лица, откривен је још један део војничке опреме. То је фрагментована појасна апликација у облику пропелера, чији је ценрални део решен у облику виолине (С - 218/73, сл. 8, Т. XV). Судећи по концентрацији налаза дуж леве обале Рајне, ова форма појасних апликација је источногалског порекла (Sommer 1984: 103, Karte 3). Оне припадају појасним гарнитурама серије 2, групе 1b, које се генерално датују у период друга половине IV–почетак V века (Sommer 1984: 8, 103; Bullinger 1969: 36–37, 67–68), што показује да појасна апликација

Сл. **8** Појасна апликација у облику пропелера, објекат А, сектор III

Fig. **8** Belt appliqué of propeller shape, structure A, sector III

припада истом хронолошком хоризонту као и друга два елемента војничке опреме – фибула и копча, нађене у близини.

На простору северног тракта просторија грађевине А откривена је једна осовина за теразије (С-304/73), што је логичан налаз у објекту ове врсте, али хронолошки неосетљив. Међутим, у том делу објекта нађена је и једна овална пређица појасне копче (С-9/73, сл. 9, Т. XIV), таласастог обода, украшеног низом полукалота. Иако се услед недостатка окова тачан облик копче не може утврдити, декоративна решења на њеном ободу налазе своје аналогије у примерцима појасних копчи из периода око и после средине IV века (Bullinger 1969: Taf. LI; Sommer 1984: Taf. 6, 7). Од налаза из овог сектора хронолошки је индикативан фрагментовани троделни коштани чешаљ са два реда зубаца (С-171/73), који припада веома распрострањеном типу касноантичких чешљева, заступљеном на балканско-подунавским налазиштима тек од друге половине IV века. Примерци из Сингидунума и Виминацијума нађени су у слојевима који се везују за крај IV и прве деценије V века, док је велики број чешљева овог типа из логора на ђердапском лимесу прецизно датован у период између 378. и 331/42. године (Petković 1995: 126–127, tip I).

Сл. **9** Пређица, објекат А, сектор II

Fig. **9** Buckle frame, structure A, sector II

Као што је већ констатовано приликом анализе керамичких лампи, највећи број налаза ових, али и других, предмета потиче са простора северно од грађевине А. Осим коштаних укосница са лоптастом главом, са жљебовима на преласку у тело игле (С-147/73) или без (С-161/73) њих, датованих у III–IV век (Šaranović–Svetek 1981: tip 5 i 6, T. I, 9, II, 9), регистровани су и налази листоликих привезака (С-162/73), који се најчешће користе за делове коњске опреме, мада могу да буду украсни елементи употребљавани и у другим приликама, а у употреби су од краја I до краја IV века. Налази ових привезака око грађевине А могу се протумачити као сведочанство о транспорту намирница, чуваних у складишту, колима која су вукли коњи, док осовина ваге (С-285/73) показује да је та складиштена роба мерена при уласку у хореум и изласку из њега. Међутим, ситуација запажена при анализи лампи односи се и на стаклене посуде, чији је велики број фрагмената регистрован управо у сектору северно од објекта А. Примерци који су

очувани у мери да се типолошки могу одредити припадају варијантама коничних пехара на прстенастој стопи (C-167/73, 142a/74) и хемисферичних или овалних здела (C-43/74), већ забележених у Сирмијуму и датованих у период од средине/друге половине IV до средине V века (Šaranović–Svetek 1986: 12, 17, Kat.16–18, 41, Taf. II, 1–2, 4; III, 7). Присуство ових стаклених посуда на простору уз хореум отвара питање да ли су, уз северни зид овог објекта, постојале дрвене полице на којима су били складиштени или продавани разнородни предмети или је реч о посудама чија је намена била у вези са променом функције дела хореума у другој фази његовог постојања (после поплаве која је вероватно крајем IV-почетком V века тешко оштетила објекат), када су његови делови били намењени чувању течности, вина или уља, о чему сведоче многобројни фрагменти амфора у слојевима изнад нивоа d просторије 13 северног тракта хореума (Duval and Popović 1977: 59, 102). На активности приликом градње или поправке објекта упућује и налаз оловног виска (C-235/73).

Анализа налаза из објекта А на локалитету 31 Сирмијума, идентификованог као хореум, показала је да међу откривеним предметима доминирају глеђосане керамичке лампе истог типа (Ivány 1935: type XXII). Како су се ове лампе масовно производиле током целог IV века, није могуће прецизније одредити време њихове израде. Исти закључци могу се применити и на посуде од стакла. Нађен је велики број фрагмената стаклених посуда, а они који се типолошки могу одредити припадају распрострањеним типовима полулоптастих чаша и коничних пехара, оквирно датованих у IV век. С друге стране, материјал који се може релативно добро датовати – фибула, појасне копча и прећица, појасна апликација и коштани чешаљ – показао се као хронолошки хомогена група предмета, настала у периоду између последњих деценија IV и првих деценија V века. Дакле, уколико је хореум изграђен у време Константина или Констанција II (Duval and Popović 1977: 62), што покретни археолошки налази не могу да потврде, највећи број откривених предмета показује да је објекат интензивно употребљаван током друге половине IV века, о чему сведоче и нумизматички налази. Наиме, у просторији 13, у слоју испод наноса жуте речне глине (ниво e), односно у слоју који предходи поплави, откривено је 6 комада бронзаног новца, од којих је најмлађи Валенсов из 367–375. године (C-220/74); између нивоа g и e најмлађи новац је из 364–378. године (C-215/74); у слојевима речне глине и око нивоа d најмлађи је Грацијанов новац из 367–375. године (C-207/74), док је у слојевима изнад, који одговарају употреби просторије после поплаве, новац налажен само у најдубљим слојевима, а најмлађи припада ковању Валентинијана II из 383–392 године (C-103/74) (Duval and Popović 1977: 52–54). Будући да је новац касноантичког периода био дуго у употреби и да је, имајући у виду опасност од варварских упада, циркулација новца у Сирмијума била нередовна, отворено је питање да ли новац Валентинијана, Валенса и Грацијана из осме деценије IV века представља *terminus post quem* за одређивање времена поплаве која је оштетила објекат А, а онај Валентинијана II из 383–392. године за одређивање времена поновне

употребе појединих његових просторија после санације штете. Покретни археолошки налази иду у прилог тој хронологији, односно сагледавању развијеног економског живота у хореуму током Валентинијанове владе. То је, уосталом, доба када су, како показују нумизматички налази, извршене и последње реконструкције и обнове мозаичких подова у резиденцијалном делу палатијалног комлекса (Брукнер 1984: 21–28). С обзиром на Валентинијанов боравак у Сирмијуму по повратку из Медиоланума, да би одавде водио ратове са варварима, али и на велику мобилност његових претходника који су пролазили кроз панонску престоницу или у њој боравили, није зачуђујуће да откривени делови војничке опреме – копча и појасна апликација у облику пропелера – указују на галску провинијенцију, односно да представљају производе радионица за опрему западне војске.

Иако реалативно бројан, археолошки материјал из објекта А највећим делом је репрезентован утилитарним предметима, који се у објекту тог типа могу очекивати, док крстаста фибула и појасна апликација и копча, откривене у дворишту које раздваја два тракта просторија, указују на присуство службених лица, цивилних или војних службеника, што је, свакако, у вези са локацијом житнице. Она се налазила у непосредној близини пристаништа на реци Сави, што је олакшавало допремање робе. Како на северном зиду објекта А нису констатовани улази, а с обзиром и на постојање термалних објеката С и D северно од грађевина А и В, логично је претпоставити да се у овај грађевински комплекс улазило са истока, односно да је јужно од житнице А на бедему постојала помоћна капија (сл. 2), којој вероватно припада масивна конзола, откривена током археолошких радова на овом локалитету, изведених 1962. године (Jeremić 2009: 482–484, Fig. 10). Између објеката А и D постојао је отворени простор, ширине 7, 20–7, 80 m (Duval and Popović 1977: 85–89), у коме је, у делу око грађевине А, откривен највећи број налаза, пре свега керамичких лампи, стаклених посуда и предмета од кости, што упућује на закључак да су се уз житницу налазиле дрвене конструкције за складиштење утилитарних предмета. У сваком случају, подизање током IV века великих објеката за складиштење жита (А и В), од којих је онај А можда у касној фази служио и за чување уља и вина, а, вероватно, и истовремена градња житнице на оближњем локалитету 85, сведоче о потребама да се обезбеди редовно снабдевање царске администрације и осталих лица која су службовала у палатијалном комплексу Сирмијума. Будући да су, од Лицинија и Константина па до Теодосија, бројни цареви краће или дуже боравили у Сирмијуму, често с војском, требало је обезбедити храну не само током њиховог боравка у граду, него и за путовања у друге центре. О томе, могуће је, сведочи и фрагментарно очуван, и стога нечитљив, натпис (сл. 10) на грчком језику (Mirković 1971: 89, No 107), откривен 1961. године у просторији 3 или 4 грађевине А (Duval and Popović 1977: 92, note 5), у коме се град Солун помиње у „акузативу циља“ (πόλιν Θεσσαλονείκεν), што може да упућује на место где треба транспортовати робу.

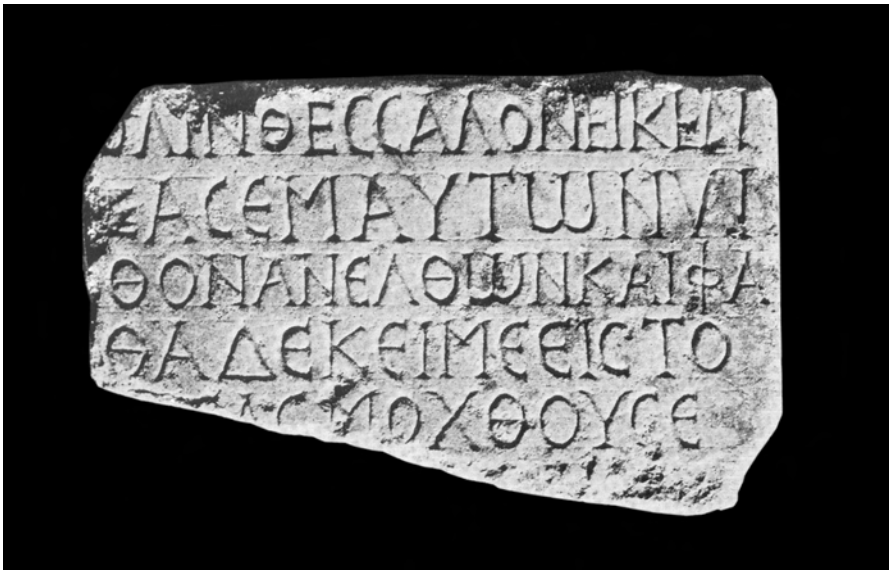

Сл. **10** Плоча са натписом на грчком језику, објекат А, просторија 3 или 4

Fig. **10** Plate with inscription in Greek, structure A, room 3 or 4

Закључци до којих смо дошли током анализе покретног археолошког материјала из грађевине А, иако скромни, потврђују претпоставке о њеној намени и стратиграфији, до којих се дошло током анализе архитектуре, али, истовремено, упућују и на размишљања о могућој намени простора уз северни зид грађевине. Услед могућности да су делови објекта у каснијој фази променили намену и због евентуалног постојања складишног простора око њих, грађевину смо определили као економски објекат, а не као житницу (*horreum*) у стриктном значењу те речи.

Каталог

C	– број теренског инвентара
инв.	– инвентарски број Музеја Срема у Сремској Митровици
дим.	– димензије
R	– пречник
H	– висина
L	– дужина

Ivány = Ivány 1935
Keller = Keller 1971
Pröttel = Pröttel 1991

Сектор I

1. Лампа, C-82/73, инв. A/4060
ниво I/1, квадрат 348 (C 2)
дим. (диск) = 8,10 x 6,60 cm,
R (отвор) = 2,90 cm, H = 4,40 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ;
дршка недостаје
IV век; тип Ivány XXII.

2. Лампа, C-12/74
ниво I, рампа
дим. (диск) = 9,50 x 6,80 cm,
R (отвор) = 4 cm, H = 5 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ;
дршка оштећена
IV век; тип Ivány XXII.

3. Лампа, фрагмент, C-170/73
ниво I/6, квадрат 349 (B 1)
дим. (диск) = 6,70 x 6,30 cm, H = 3,90 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
са наранџастим мрљама
IV век; фрагмент диска и реципијента
лампе типа Ivány XXII.

4. Лампа, фрагмент, C-170a/73
ниво I/6, квадрат 349 (B 1)
дим. (диск) = 5,70 x 4,50 cm, H = 3,50 cm
црвено печена земља, тамномрка глеђ
IV век; фрагмент реципијента и дршке
лампе типа Ivány XXII.

5. Лампа, C-171/73, инв. A/4108
ниво I/5, квадрат 347 (C 3)
дим. (диск) = 8,60 x 7,10 cm, H = 4,60 cm,
R (отвор) = 4 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век; тип Ivány XXII; кљун недостаје,
дршка оштећена.

6. Лампа, C-182/73, инв. A/4148
ниво I/6, квадрат 348 (B 3)
дим. (диск)= 8,40x 6,40 cm, H = 5,4 cm,
R (отвор)= 3,20 cm
сиво печена землља, жутозелена глеђ
IV век; два фрагмента лампе типа Ivány
XXII; кљун недостаје.

7. Лампа, фрагмент, C-191/73, инв. A/4249
ниво I/5, квадрат 348 (E 4)
дим. (диск) = 5,80x5,80 cm, H = 2 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век; фрагмент диска и реципијента
лампе типа Ivány XXII.

8. Лампа, C-193/73, инв. A/4089
ниво I/5, квадрат 310 (C 1)
дим. (диск) = 8,30 x 7,10 cm, H = 4,80 cm,
R (отвор) = 4,40 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век; тип Ivány XXII; кљун недостаје.

9. Лампа, фрагмент, C-259/73
ниво I/7, квадрат 348/349
дим. (диск) = 7,10x 3,20 cm, H = 3,60 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век; фрагмент диска и реципијента
лампе типа Ivány XXII.

10. Лампа, C-142/74
ниво I/10, квадрат 312
дим. (диск) = 9,50 x 7,50 cm, H = 5 cm,
R (отвор) = 4 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ,
делимично уочљива
IV век; тип Ivány XXII; крајеви кљуна и
дршке недостају.

11. Пехар, фрагмент, C-167/73
ниво I/1, квадрат 338 (C 2)
H = 6,40 cm, R (стопа) = 3, 25 cm

стакло зелене боје
IV век; фрагмент коничног пехара, украшен фризом канелура око стопе. Са спољашње стране дна утиснут је мотив звезде.

12. Здела, фрагменти, C-43/74
ниво I/5, ров, квадрат 348
дим. = 3,30 x 2,20 cm
стакло зелене боје
средина/друга половина IV- прва половина V века; фрагменти разгрнутог обода и неукрашеног реципијента полуовалне дубље зделе.

13. Здела, фрагменти, C-142a/74
ниво I/8, квадрат 311
R = 4,20 cm
стакло зелене боје
средина/друга половина IV- прва половина V века; фрагменти дна и реципијента полуовалне зделе чији је обод регистрован под бројем C-43/74.

14. Привезак, C-162/73
ниво I/1, квадрат 349 (A 5)
дим. = 5,50 x 3,20 cm
бронза
II–IV век; привезак у облику листа, чија је површина украшена мањим отвореним орнаментима; на врху стањен у траку, повијену ради качења – део коњске орме.

15. Висак, C-235/73
ниво g, квадрат 312
R = 4 cm; H= 5 cm
олово, гвожђе
II–IV век; конични оловни висак са оштећеном гвозденом куком на горњој површини.

16. Алка, C-278/73
ниво I/5, квадрат 312 (B 3)
R = 2,80 cm
бронза
II–IV век; алка од бронзане жице са превученим и спирално намотаним крајевима.

17. Апликација, C-88/73
ниво I, квадрат 310-312
R = 4,50 cm
бронза
II–IV век; апликација у облику звезде.

18. Спатула, C-180/73
ниво I/ 5, квадрат 348 (B 3)
L = 6,70 cm
бронза
II–IV век; инструмент са кружним, повијеним крајем.

19. Осовина теразија, C-285/73
ниво I, 9, квадрат 310
L = 6,30 cm
бронза
III–IV век; део осовине теразија са паралелним урезима на деловима површине.

20. Дршка кашичице, C-73/73
ниво I/1, квадрат 348
L = 7,50 cm
кост
II–IV век; дршка зашиљеног врха са правоугаоном перфорацијом на њему.

21. Игла, C-161/73
ниво I/1, квадрат 312 (D 3)
L = 6,20 cm
кост
III–IV век; игла лоптасте главе којој недостаје врх.

22. Игла, C-147/73
ниво I/5, квадрат 310 (D 1)
L = 6,70 cm
кост
III–IV век; игла лоптасте главе испод које су паралелни урези.

23. Козметички инструмент, C-100/73
ниво I/1, квадрат 342
L = 11 cm
кост
I–IV век; козметички инструмент са кружном, оштећеном дршком; завршетак у облику пиње недостаје.

Сектор II

24. Лампа, C-154/74
ниво A, 3–4
дим. (диск) = 7,50 x 6 cm, H = 4 cm,
R (отвор) = 3,20 cm
црвено печена земља, жутомрка глеђ
IV век; тип Iványi XXII; кљун поломљен.

25. Лампа, C-145/74
зид III, просторија 12
дим. (диск) = 8 x 6 cm, H = 4,50 cm,
R (отвор) =3,40 cm
црвено печена земља, жутомрка глеђ
IV век; тип Iványi XXII; дршка поломљена.

26. Дршка лампе, C-181/73
ниво III, квадрат 348 (B 2)
дим. (диск) = 8 x 6 cm, H = 4,50 cm,
R (отвор) = 3,40 cm
црвено печена земља, жута глеђ
IV век; дршка лампе.

27. Лампа, фрагмент, C-195/73
ниво A, квадрат 423
дим. (диск) = 7,10 x 6,10 cm, H = 4,10 cm,
R (отвор) = 4 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ са жутомрким мрљама
IV век; горњи део реципијента и кљун лампе типа Iványi XXII.

28. Лампа, фрагмент, C-206/73
ниво III
дим. (диск) =7 x 5,30 cm, H =3,60 cm
сиво печена земља, жутозелена глеђ
IV век; фрагмент реципијента лампе типа Iványi XXII; дршка поломљена.

29. Лампа, фрагмент, C-291/73
ниво VII, квадрат 496–533
L = 6,70 cm
сивкасто печена земља, жутозелена глеђ
IV век; фрагмент реципијента лампе типа Iványi XXII.

30. Осовина теразија, C-304/73, инв. A/3065
ниво B, квадрат 386 (B 4)
L= 6,30 cm
бронза
III–IV век; један крак осовине теразија украшен паралелним урезма; један крај завршен кружном перфорацијом, а на другом је шарнир механизам.

31. Прећица, C-9/73, инв. A/3067
ниво I, квадрат 458
дим. = 4,70 x 3,50 cm
бронза
средина/друга половина IV века; овална прећица таласастог обода украшеног низом малих конкавних полукалота.

32. Чешаљ, фрагмент, C-172/73
ниво A 5, квадрат 423 (A 5)

дим. = 1,60 x 5,70 cm
кост
друга половина IV – прве деценије V века; троделни чешаљ са два реда зубаца и равним бочним странама, поломљен.

Сектор III

33. Лампа, фрагмент, C-234/73
ниво VII, квадрат 458
L = 7,60 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век; фрагмент реципијента лампе типа Ivány XXII.

34. Лампа, фрагмент, C-281/73
канал B-B (у каналу)
дим. (диск) = 9 x 6 cm, H = 4,10 cm,
R (отвор) = 3 cm
црвено печена земља, љуспаста жутозелена глеђ
IV век; део диска и дршке лампе типа Ivány XXII.

35. Лампа, фрагмент, C-116/75
дим. (диск) = 8,30 x 4,40 cm, H = 4 cm
нагорела сива земља, зелена глеђ
IV век; фрагмент реципијента лампе типа Ivány XXII.

36. Дно лампе, C-187/73
ниво II, квадрат 532, 495
R = 5,40 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ
IV век (?); дно лампе типа Ivány XXII (?).

37. Лампа, фрагмент, C-152/73
ниво II, квадрат 533
L = 9,70 cm
црвено печена земља, жутозелена глеђ са наранџастим мрљама
IV век; фрагмент лампе са више кљунова типа Ivány XXII (?).

38. Појасна апликација у облику пропелера, фрагмент, C-218/73,
инв. A/3056
ниво VII, квадрат 495
дим. = 6,60 x 1,80 cm
бронза
друга половина IV-почетак Vвека; половина појасне апликације у облику пропелера са кружном перфорацијом на крају и средишњим делом у облику виолине; по средини, површина украшена канелуром око које су траке урезаних троуглова.

39. Фибула, фрагмент, C-217/73,
инв. A/3066
ниво VII, квадрат 495, 1
L = 7 cm
бронза
сса 340–380 (400); стопа и лук луковичасте фибуле типа Keller 3/4 – Pröttel 3/4B.

40. Копча, C-88/74
ниво VII/2, квадрат 495
дим. = 4,30 x 3,15 cm
бронза
крај IV-прва половина V века; појасна копча правоугаоног окова на коме су три закивка; крајеви овалне пређице решени у виду стилизованих животињских глава, а на њен врх је додат цилиндрични део у форми тубулуса украшеног астрагалоидним орнаментом.

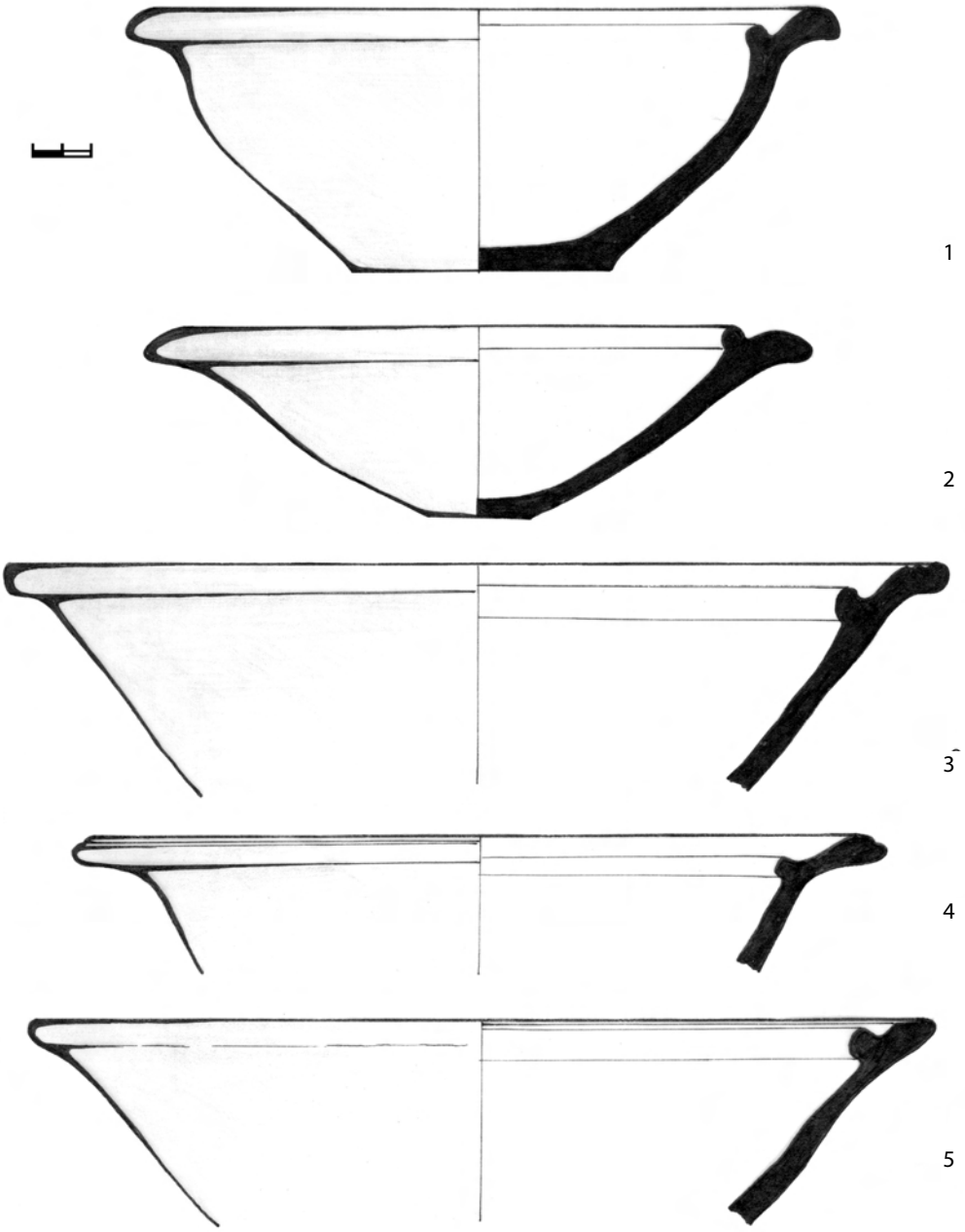

ТАБЛА I Објекат А, просторија 13: глеђосана керамика: 1–5) мортаријуми

PLATE I Structure A, room 13: glazed pottery: 1-5) mortaria

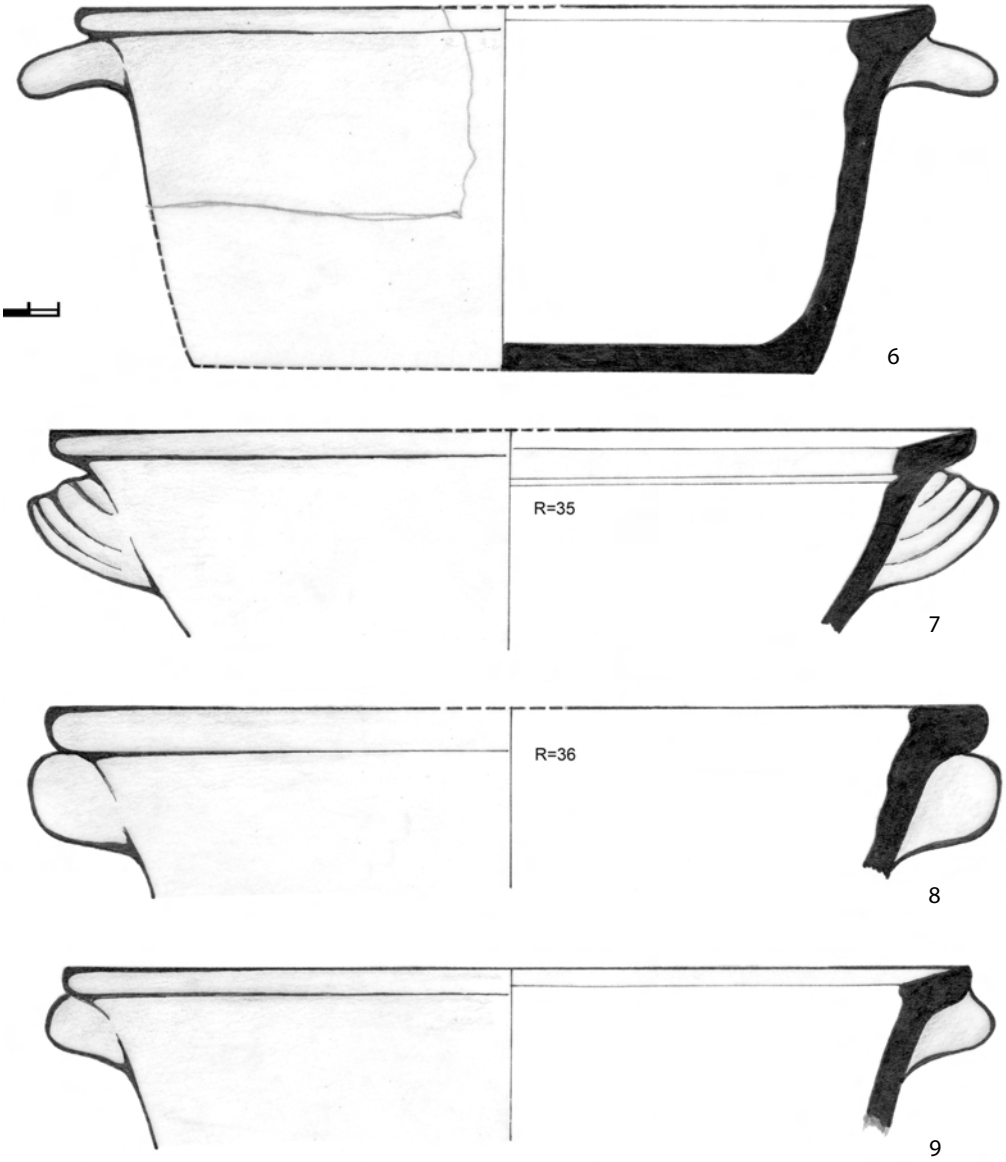

ТАБЛА II Објекат А, просторија 13: глеђосана керамика: 6–9) чиније

PLATE **II** Structure A, room 13: glazed pottery: 6-9) bowls

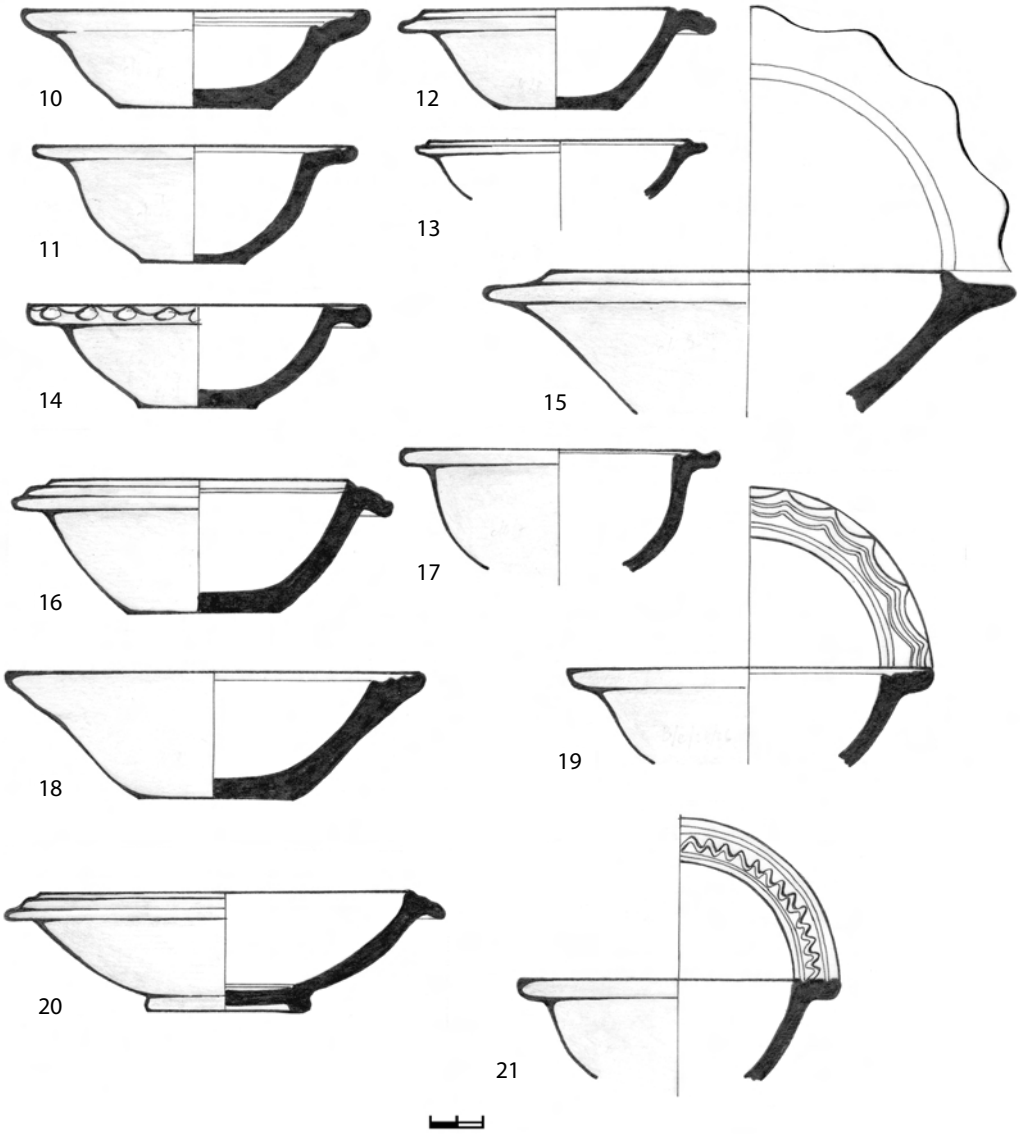

ТАБЛА III Објекат А, просторија 13: глеђосана керамика: 10–21) зделе

PLATE **III** Structure A, room 13: glazed pottery: 10-21) bowls

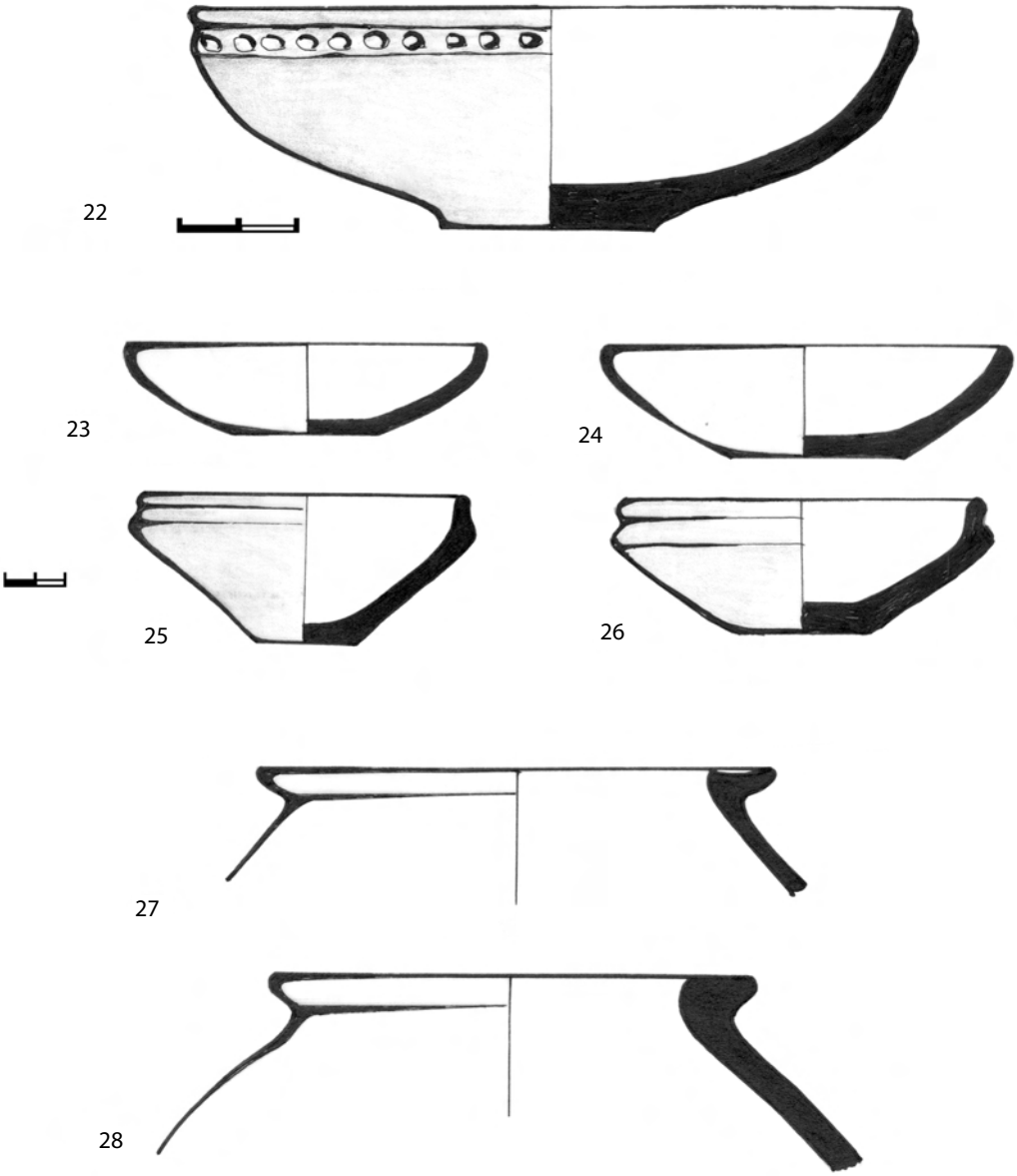

ТАБЛА IV Објекат А, просторија 13: глеђосана керамика: 22–26) зделе; 27–28) питоси

PLATE **IV** Structure A, room 13: glazed pottery: 22-26) bowls; 27-28) pithoi

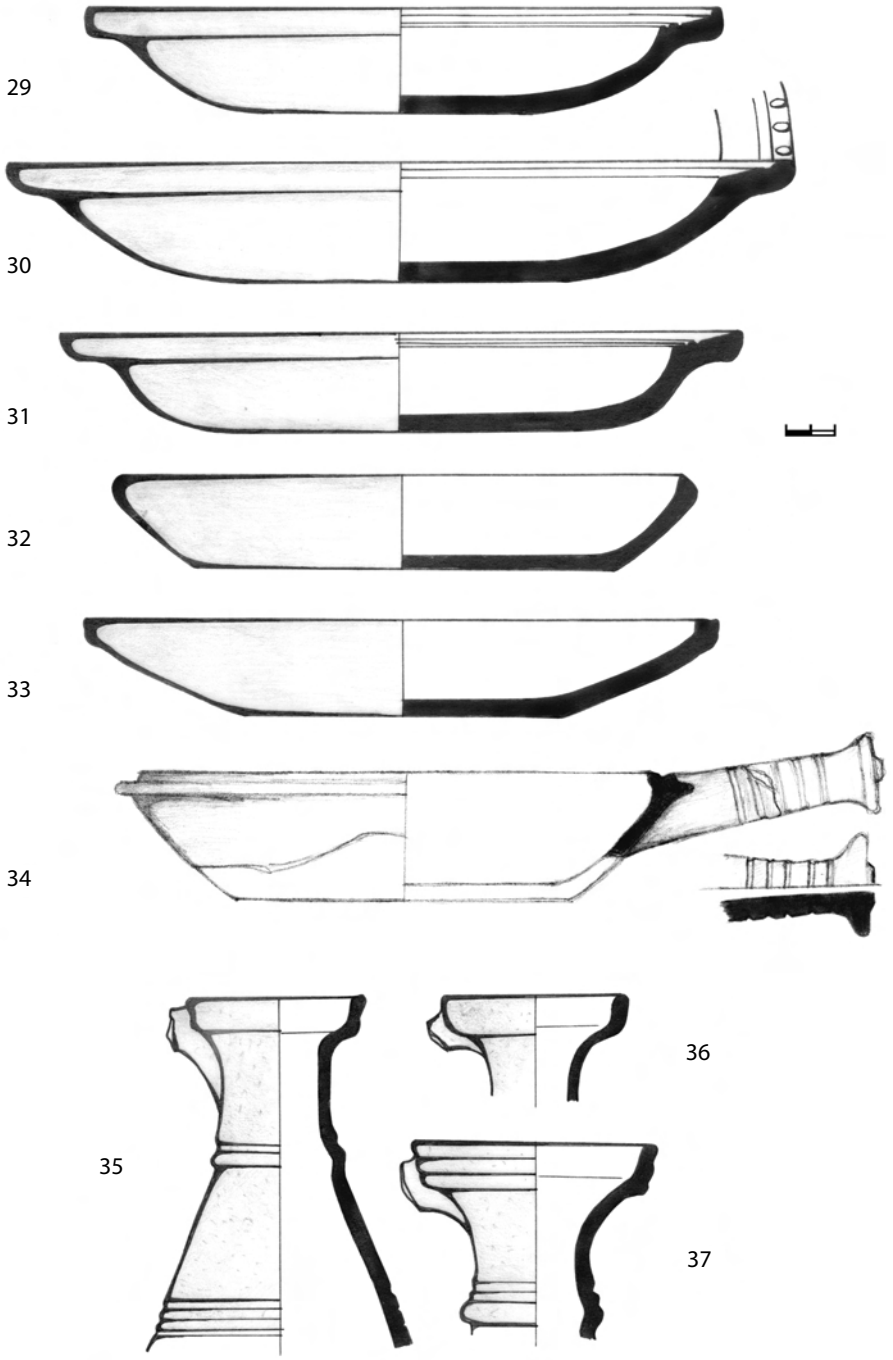

ТАБЛА V **Објекат А, просторија 13: глеђосана керамика: 29–33) тањири; 34) патера; 35–37) крчази**

PLATE **V** Structure A, room 13: glazed pottery: 29-33) plates; 34) patera; 35-37) flagons

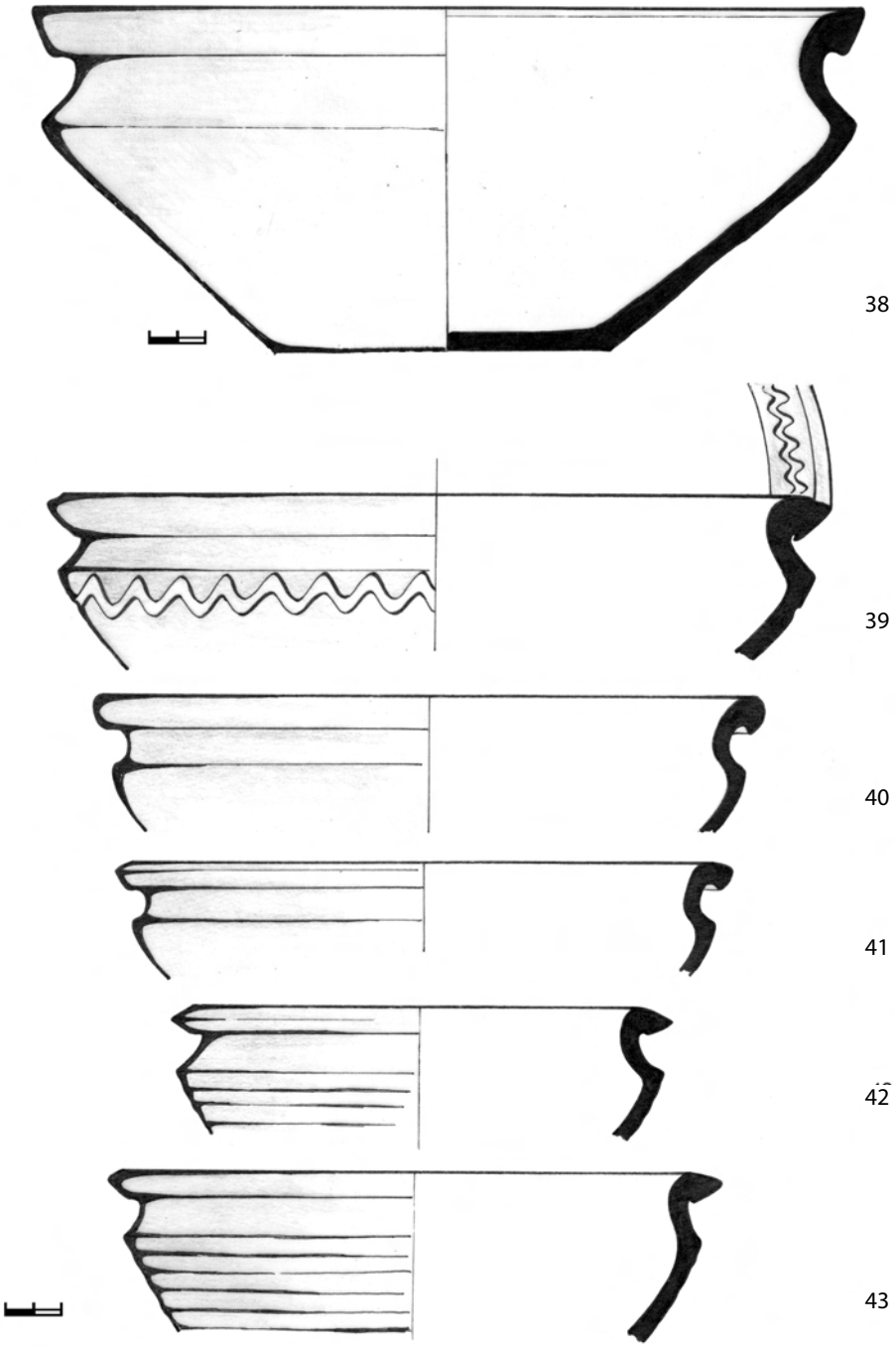

ТАБЛА VI Објекат А, просторија 13: сива керамика песковите фактуре: 38–43) зделе

PLATE **VI** Structure A, room 13: gray pottery of sandy fabric: 38-43) bowls

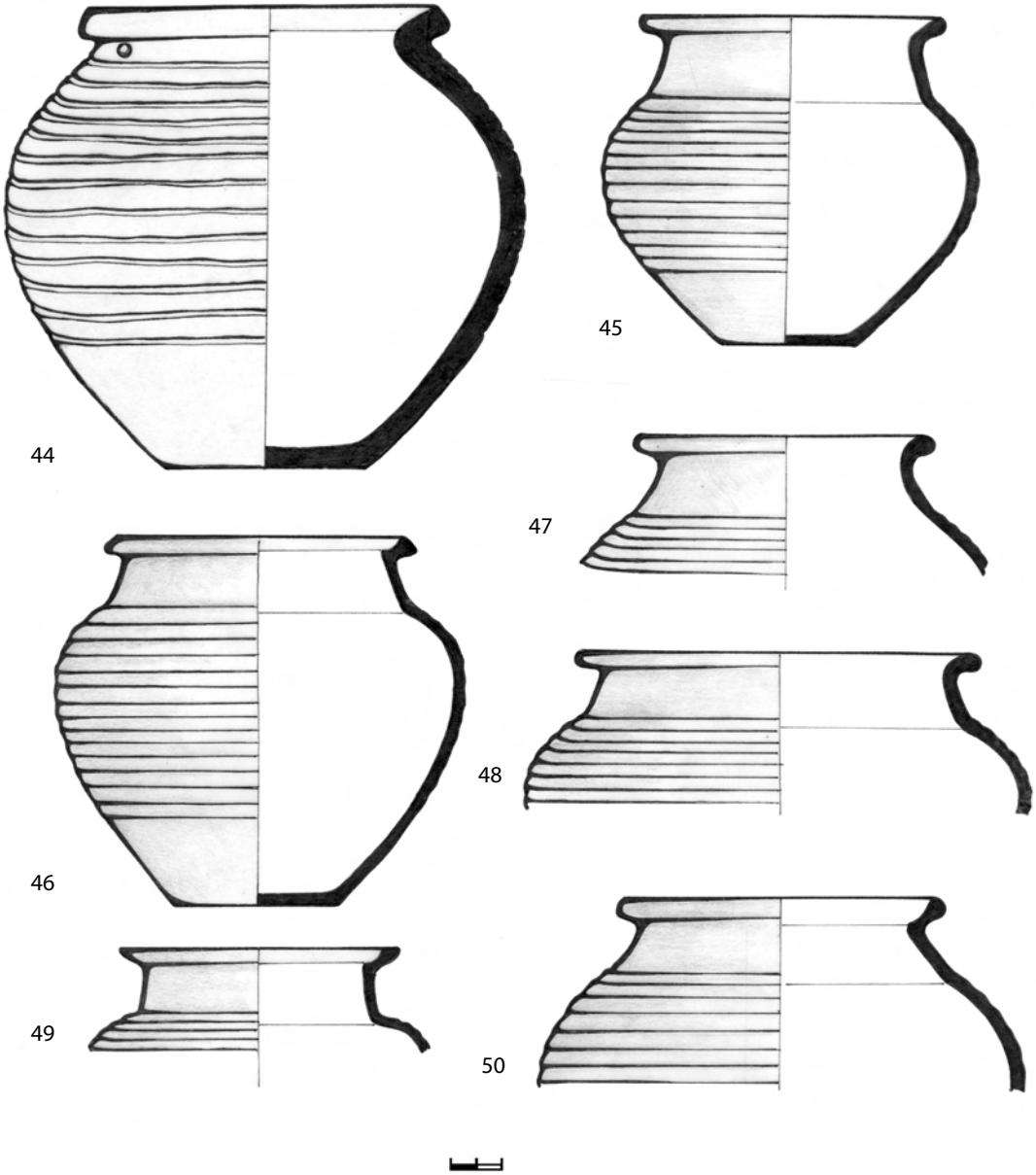

ТАБЛА **VII** Објекат А, просторија 13: сива керамика песковите фактуре: 44–50) лонци

PLATE **VII** Structure A, room 13: gray pottery of sandy fabric: 44-50) pots

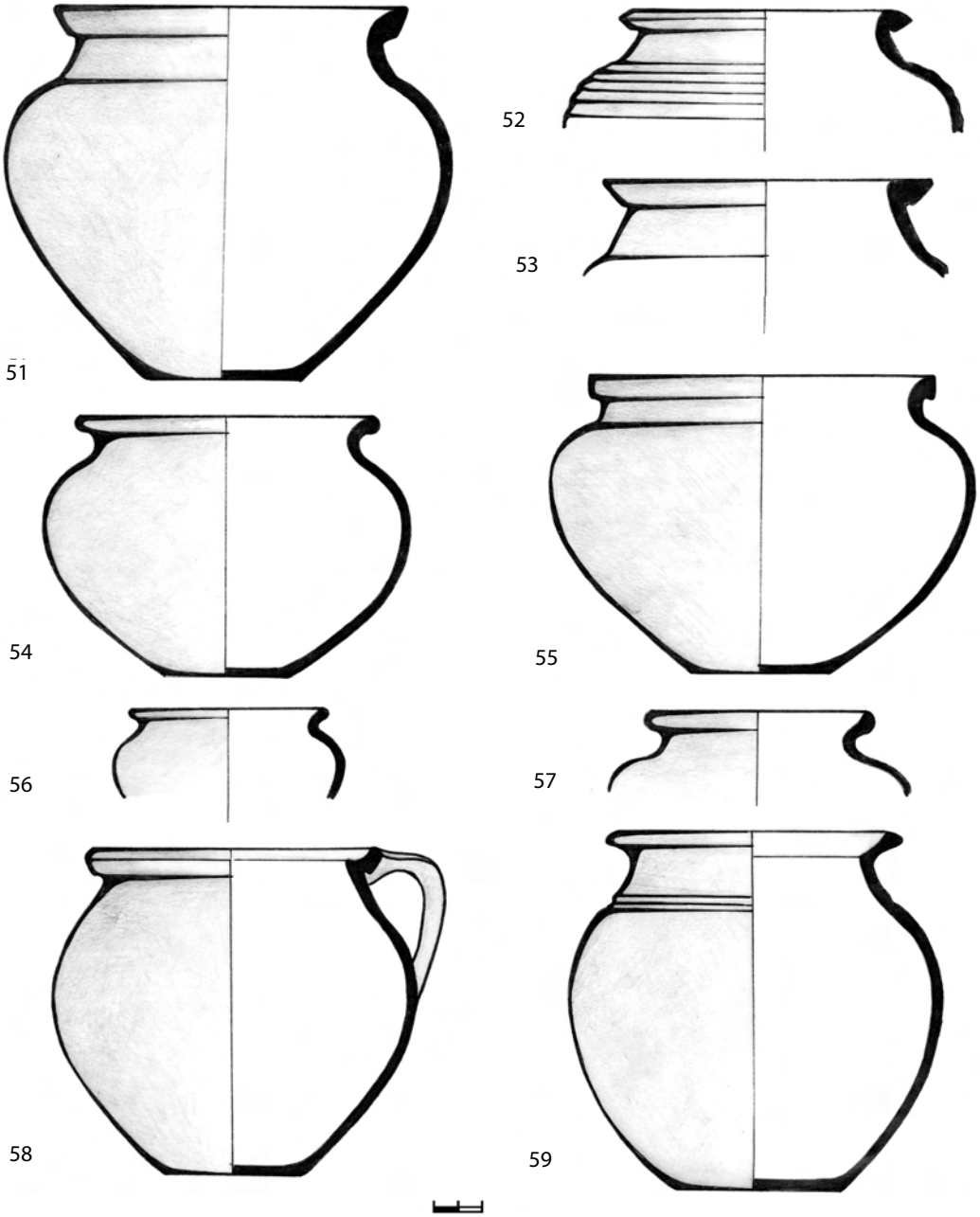

ТАБЛА **VIII** Објекат А, просторија 13: сива керамика песковите фактуре: 51–59) лонци

PLATE **VIII** Structure A, room 13: gray pottery of sandy fabric: 51-59) pots

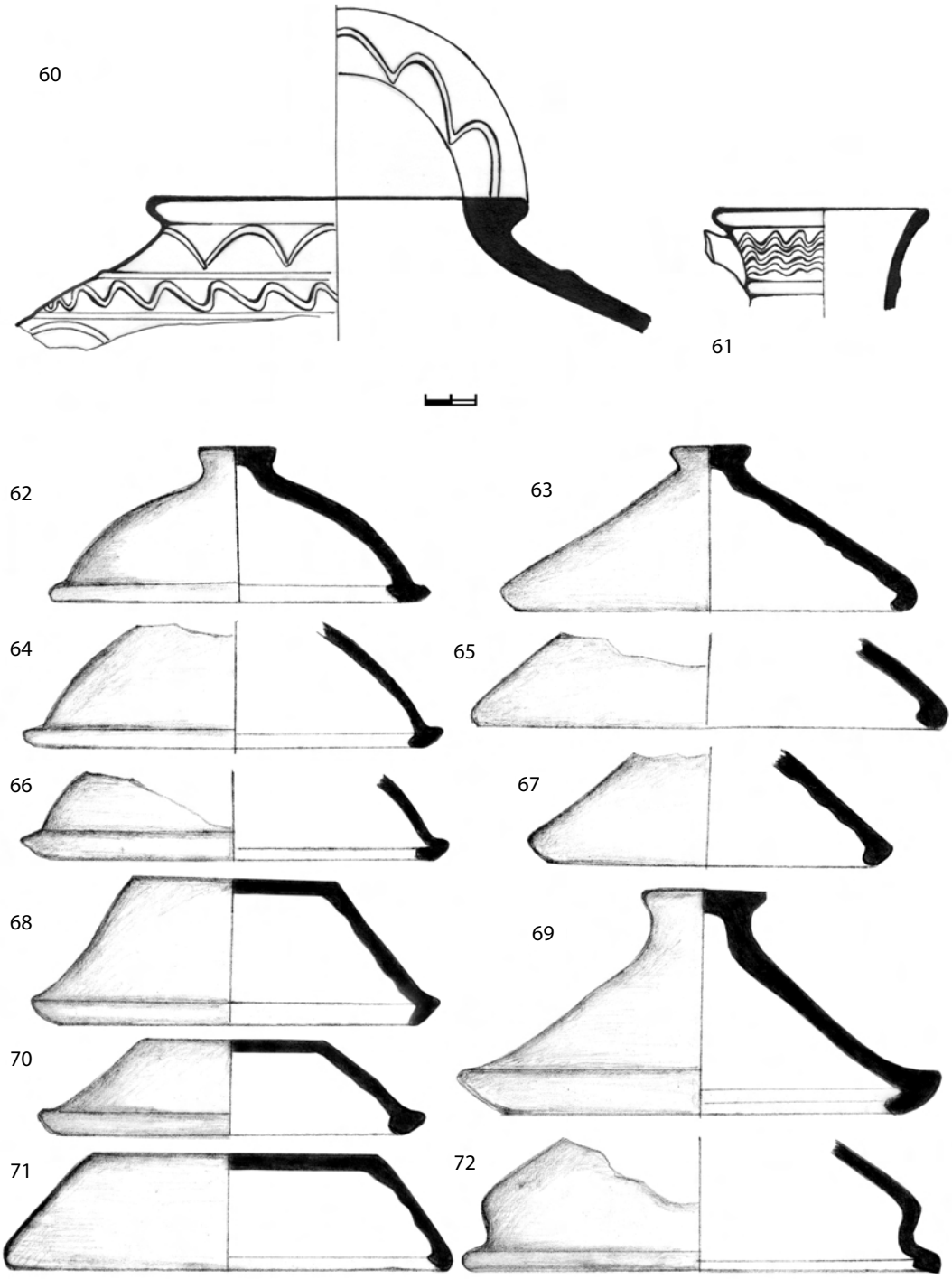

ТАБЛА **IX** Објекат А, просторија 13: сива керамика песковите фактуре: 62–72) поклопци; 60) питос; 61) крчаг

PLATE **IX** Structure A, room 13: gray pottery of sandy fabric: 62-72) lids; 60) pithos; 61) flagon

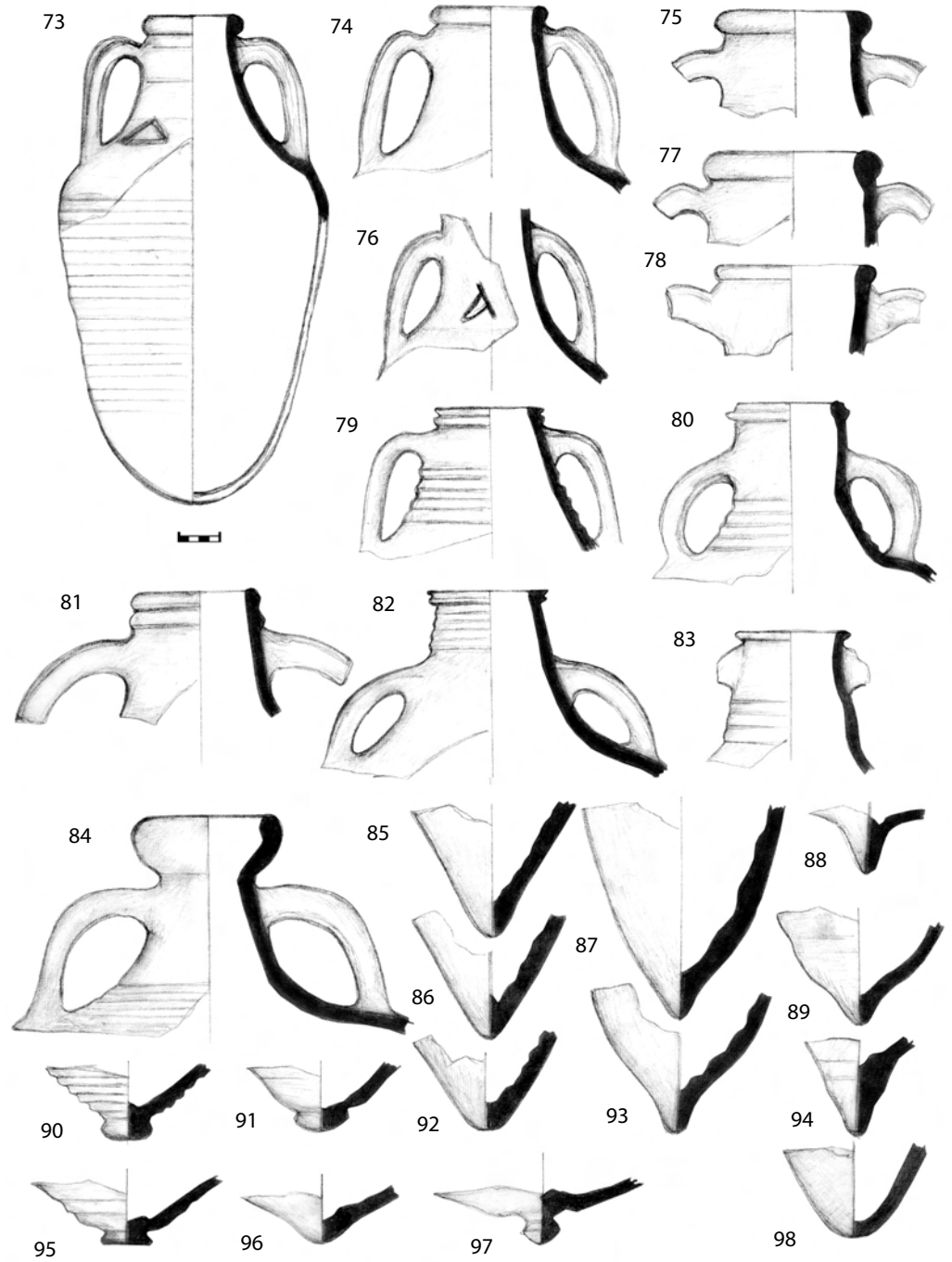

ТАБЛА X Објекат А, просторија 13: 73–98) амфоре

PLATE **X** Structure A, room 13: 73-98) amphoras

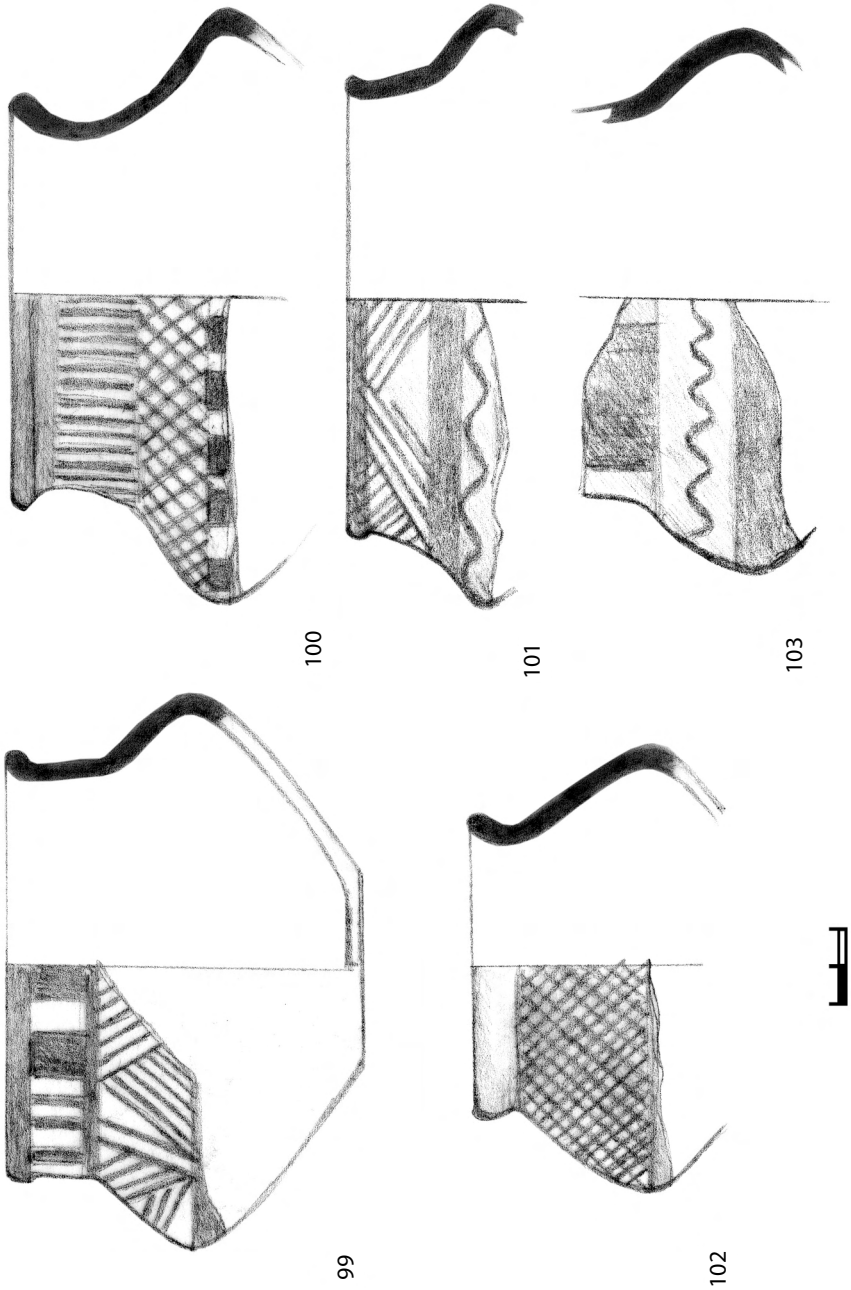

ТАБЛА XI Објекат А, просторија 13: 99–103) сива керамика фине фактуре, са глачаним орнаментима

PLATE **XI** Structure A, room 13: 99-103) gray pottery of fine fabric with burnished ornaments

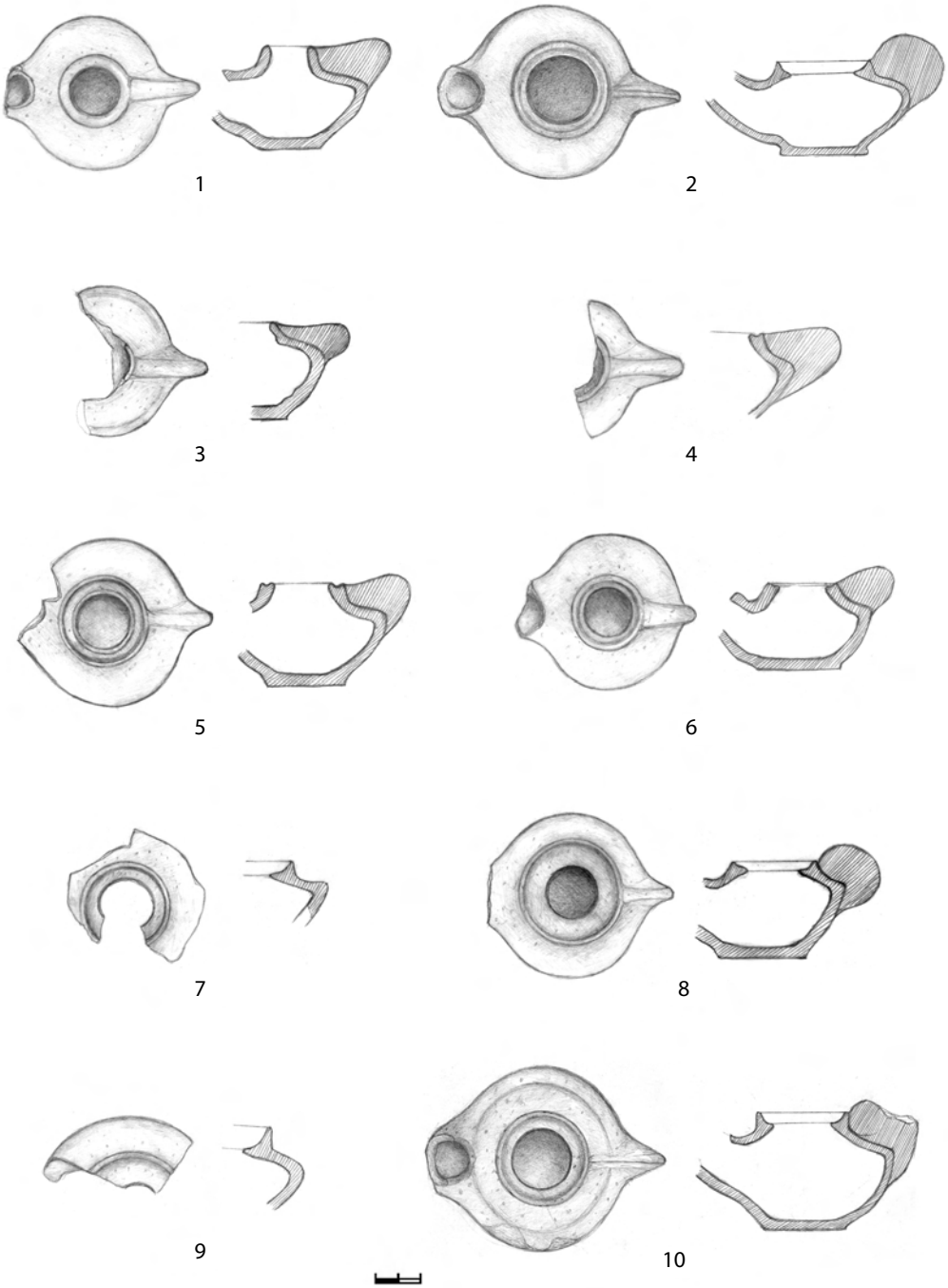

ТАБЛА **XII** Налази из објекта А, сектор I: керамичке лампе (кат. 1–10)

PLATE **XII** Finds from structure A, sector I: ceramic lamps (cat. 1 -10)

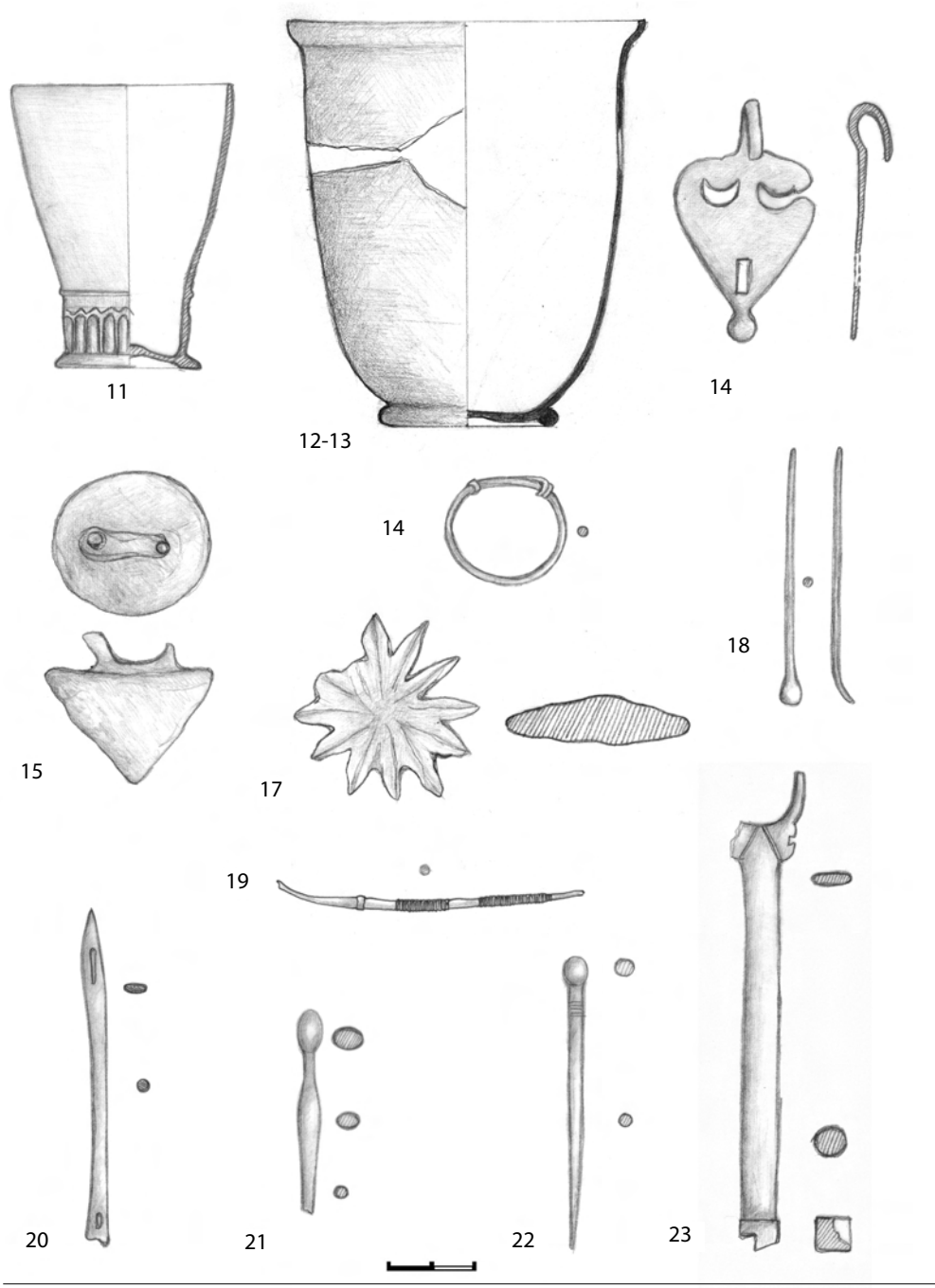

Табла **XIII** Налази из објекта А, сектор I: стаклене посуде (кат. 11–13), бронзани украси и инструменти (кат. 14, 16–19), висак (кат. 15), коштани инструменти (кат. 20–23)

PLATE **XIII** Finds from structure A, sector I: glass vessels (cat. 11-13), bronze ornaments and implements (cat. 14, 16-19), plumb (cat. 15), bone implements (cat. 20-23)

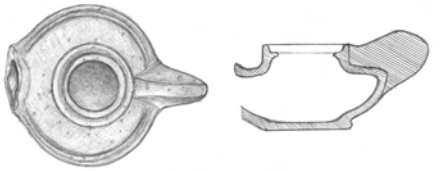

24

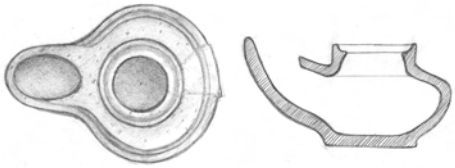

25

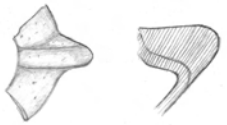

26

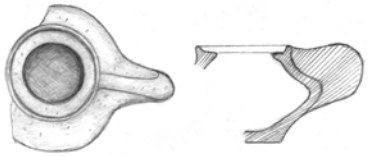

27

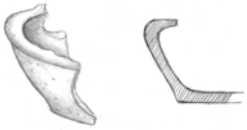

28

29

30

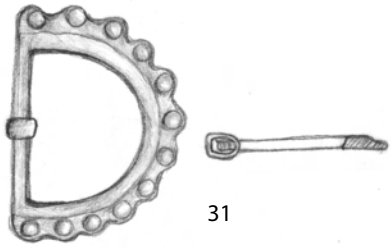

31

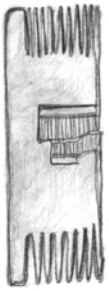

32

Табла **XIV** Налази из објекта А, сектор II: керамичке лампе (кат. 24–29), осовина теразија, бронза (кат. 30), прећица, бронза (кат. 31), коштани чешаљ (кат. 32)

PLATE **XIV** Finds from structure A, sector II: ceramic lamps (cat. 24-29), axle of scales (cat. 30), buckle, bronze (cat. 31), bone comb (cat. 32)

33

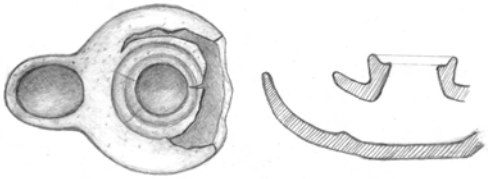

34

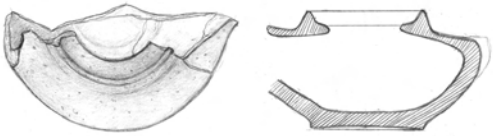

35

36

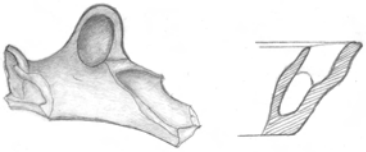

37

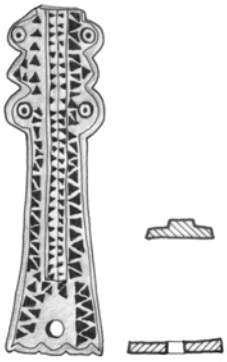

38

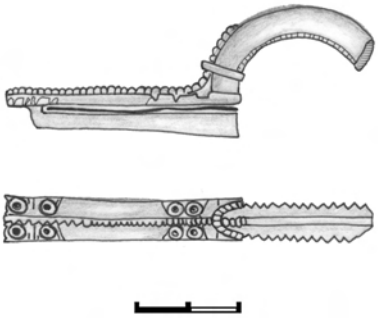

39

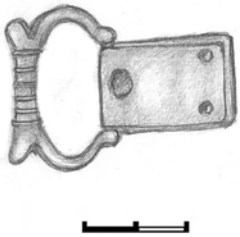

40

Табла **XV** Налази из објекта А, сектор III: керамичке лампе (кат. 33–37), појасна апликација, бронза (кат. 38), фибула, бронза (кат. 39), копча, бронза (кат. 40)

PLATE **XV** Finds from structure A, sector III: ceramic lamps (cat. 33-37), belt appliqué, bronze (cat. 38), fibula, bronze (cat. 39), buckle, bronze (cat. 40)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bjelajac, Lj. 1996
Amfore gornjomezijskog Podunavlja, Beograd: Arheološki institut.

Böhme, H.W. 1974
Germanische Grabfunde des 4. bis. 5. Jahrhunderts, München: C. H. Beck`sche Verlagsbuchhandlung.

Брукнер, О. 1984
Прилог проучавању урбаног развоја Сирмијума. Просторија 16 "царске палате" у Сремској Митровици, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XI–XII (1982–1983): 5–43.

Bullinger, H. 1969
Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung, Dissetationes Archaeologicae Gandenses 12, Brugge: De Tempel.

De Carolis, E. 1982
Lucerne greche e romane, Roma: L`Erma di Bretschaneider.

Duval, N. and Popović, V. 1977
Horrea et thermes aux abords du rempart sud. 1. Architecture, Sirmium VII, Collection de L`Ecole Française de Rome 29/1, Roma: Ecole Française de Rome – Institut Ardchéologique de Belgrade.

Ivány, D. 1935
Die pannonischen Lampan – ein typologisch-chronologische Übersicht, Dissertationes Pannonicae 2/2, Budapest: Institutum numismaticae et archaeologicae Universitatis de Petro Pázmány.

Jeremić, M. 2004
L`hippodrome de Sirmium à la lumière de nouvelles recherches, in: *Studiola in honorem Noël Duval*, C. Balmelle, P. Chevalier and G. Ripoll, eds., Mélanges d`Antiquité Tardive 5, Turnhout: L`Association pour Antiquité Tardive, 1–15.

Jeremić, M. 2009
The Sirmium Imperial Palace Complex, in Light of the Recent Archaeological Investigations, in: *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian`s Palace on the 1700th Anniversary of Existence* (International Conference, Split, September 2005), N. Cambi, J. Belamarić and T. Marasović eds., Split: Književni krug, 471–499.

Keller, E. 1971
Die spätrömische Grabfunde in Südbayern, München: C. H. Beck`sche Verlagsbuchhandlung.

Mirković, M. 1971
Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D., in: *Sirmium* I, ed. V. Popović, Beograd: The Archaeological Institute of Beograd, 5–94.

Nikolić-Đorđević, S. 2000
Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda, *Singidunum* 2: 11–244.

Petković, S. 1995
Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije (Summary: *The Roman Items of Bone and Antler from the Territory of Upper Moesia)*, Belgrade; Arheološki institut.

Popović, V. и Ochsenschlager, E. 1976 a
Kasnocarski hipodrom u Sirmijumu, *Starinar* (n.s.) 26 (1975): 57–70.

Popović, V. and Ochsenschlager, E. 1976 b
Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium, *Germania* 54: 156–181.

Pröttel, P. M. 1991
Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35/1(1988): 347–372.

Rubright, C. 1973
Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, in: *Sirmium* III, V. Popović and E. Ochsenschlager eds., Beograd: Arcaeological Institute of Beograd, Denison University and The City University of New York, 45–80.

Sommer, M. 1984
Die Gürtelbeschläge des 3. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich, Bonner Hefte zum Vorgeschichte 22, Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.

Šaranović-Svetek, V. 1981
Tipologija koštanih predmeta iz Sirmijuma (Zusammenfassung: Typologie der Bein-und Knochengegenstände aus Syrmium), *Rad Vojvođanskih muzeja 27*: 149–179.

Šaranović-Svetek, V. 1986
Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Zusammenfassung: *Römisches Glass aus dem Jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior*). Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Ivana M. POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

Finds from Economic Structure A (Locality 31) within Palatial Complex in Sirmium

The Sirmium palatial complex is situated in the southeastern section of urban fortification (Fig. 1). Systematic excavations of Sirmium, initiated in 1956 by the finds of monumental structure at locality 1/a interpreted as imperial palace, have started in 1957 and are still in progress though with certain interruptions. During that time certain segments of palatial complex were investigated and its zones have been defined (Fig. 2). Archaeological investigations of economic-thermal zone of the complex at locality 31 have been carried out in 1961/62 and in 1973/75. The economic structures A and B and thermal structures C and D (Fig. 4) have been recorded. These structures were built in the 4th century and they are situated next to the residential section of the complex. Yugoslav-French investigations at locality 31, conducted between 1973 and 1975, revealed that structure A was granary, consisting of two tracts of rooms, separated by the courtyard (Fig. 3). The largest amount of pottery fragments was discovered in room 13 of structure A. It has been concluded that they represent glazed vessels (Pl. I-V) and vessels made of gray sandy clay (Pl. VI-IX), locally produced in the Late Roman period. However, the amphoras of the Black Sea origin are prevailing, although there was also encountered gray pottery of the foederati made of fine fabric and decorated with burnished ornaments (Pl. XI). The portable finds published on this occasion are distinguished according to their finding place: sector I – area to the north of structure A; sector II – north line of rooms in structure A: sector III – courtyard between north and south line of rooms in structure A; sector IV – south line of rooms in structure A (Pl. XII-XIV). It is conspicuous that pottery lamps of type Ivány XXII (Fig. 5), which are generally dated to the 4th century, prevail in all sectors, while bronze frame of belt buckle (Fig. 9) could be dated to the period around and after the middle of the 4th century. The glass vessels and finds made of bone come from the horizon dating from the second half of the 4th –beginning of the 5th century. Chronologically most relevant finds are fragmented onion-bulb fibula (Fig. 6), belt buckle (Fig. 7) and appliqué (Fig. 8), that all could be dated between three final decades of the 4th and first decades of the 5th century. These finds bear witness to the economic activities in the horreum in the reign of Valentinian. The layer of yellow river clay confirms that the flood damaged horreum in the end of the 4th – beginning of the 5th century. Horreum was soon repaired and possibly changed its purpose, as many thousands of amphorae fragments (Pl. X) suggest the conclusion that after restoration certain rooms were used for storing oil and vine. Large amount of objects discovered to the north of structure A speaks in favor of the conclusion that improvised wooden structures for storing utilitarian objects existed in that area. Large structures A and B for storing provisions, constructed in the 4th century close to the imperial palace, confirm that care was taken to supply imperial

administration, as well as the emperors, who visited Sirmium frequently in the 4th century. Their retinue should have been supplied during their journey and also on arrival and it is perhaps indicated by fragmented and hence illegible Greek inscription from room 3 or 4 in structure A (Fig. 10), where the city of Thessalonica is mention in the 'accusative of goal'(πόλιν Θεσσαλονείκεν) form.

UDK 904:711.4"652"(497.11)
ID=187755532

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Adam N. CRNOBRNJA
Belgrade City Museum

Roman Settlement at Ušće near Obrenovac – Municipium Spodent( )?

Abstract: *Following the assumptions that municipium Spodent( ) existed to the south of Bassianae in the territory of Pannonia Inferior province, we tried to identify its possible location. The settlement at Ušće near Obrenovac which with nearby fortification and the necropoles covers an area of over 70 hectares is considered the largest Roman settlement in that province to the south of the Sava river. This settlement was situated on two important roads in the Roman times, on the land road Sirmium – Singidunum and on the bank of the Sava river, which was important waterway. Large number of Roman settlements in the Sava valley tells about intensive life in the given period and suggests the existence of an administrative center to which they all gravitated, while the inscription from Krušedol indicates that municipium Spodent( ) was almost certainly located in that area. After considering the date, position and size of the settlement at Ušće as well as other Roman sites in its vicinity the assumption was suggested that just this settlement could be municipium Spodent( ).*

Key words: *municipium Spodent( ), Pannonia Inferior, Iatumentiana, Bassianae, Roman period, Roman settlements. Ušće kod Obrenovca.*

The southeastern part of Pannonia Inferior province and aggers of the colonies Sirmium and Bassianae became very early the focus of attention of those who studied antiquities and past times. The archaeological investigations, which ensued in the 20th century brought to light large amount of data about organization of that area in the Roman times.[1] But, the territory to the south of the Sava river has been mentioned in almost all published works only as part of Pannonia Inferior province generally in passing without more comprehensive perception of that area, the distribution of Roman sites within it and connections with the aggers of two Roman cities.[2]

1 Most recent comprehensive works about the history of earlier investigations with extensive bibliography for Sirmium (Mirković 2004) and Bassianae (Milin 2004).

2 I often talked, since I was a student, with professor Aleksandar Jovanović about the southeast part of Pannonia Inferior province, today the area of Srem, Mačva and Sava valley. The unavoidable subject was almost always the Roman settlement near the village Ušće at the confluence of Vukodraž and Sava rivers. Despite my constant promises I have not published comprehensive work about this site inr his lifetime.

Considering position of the site in the area surrounded by the Sava river in the north, the Drina river in the west, slopes of the mountains Cer and Vlašić and the Tamnava river in the south and emptying of the Kolubara river into the Sava in the east it is obvious that it was large territory with many Roman sites. As the most recent finds (Mirković 2000; Лазић 2006) speaks indubitably in favor of the assumption of S. Dušanić that this area was part of the Pannonia Inferior province (Dušanić 1967: 70, 78 note 83) the question arises where the administrative center of the region was. For most of the Mačva region it could be accepted that it belonged to wider zone of Sirmium, but the region around Sava and Tamnava river is still questionable. Taking into account the supposed border between Sirmium and Bassianae that is running along Krušedol – Jarak line (*ibid.*: 70), two situations could be assumed for the area to the east of Jarak and to the south of the Sava. It was possible that it belonged to Bassianae similar to the area belonging to Sirmium or that this area belonged to some urban center (municipium) unknown from the written sources. The solution of this problem could be sought in the evidence provided by archaeology but at the same time one important epigraphic monument provides support for our assumptions.

Already in the early years of his work S. Dušanić indicated the existence of municipium Spodent( ) mentioned in the inscription on tombstone found at Krušedol. In his first work Dušanić assumed that question of the full name of municipium S near Komini could be considered solved (Душанић 1965: 87), but already two years later he revised his opinion suggesting that municipium Spodent( ) should be looked for in the vicinity of Bassianae but to the south (Dušanić 1967: 70–71; 78, note 83; 79, note 84).

The short footnote in the work of professor Dušanić was not taken into consideration by other scholars in the ensuing decades. While conducting site surveying of the territory of Pannonia Inferior to the south of the Sava river and also while working on my doctoral thesis I encountered the absence of larger urban centers in that area in Roman times except for one. This area was very thoroughly surveyed but not much excavated and the settlement at Ušće near Obrenovac on the bank of the Sava was always considered as the largest one. The written sources are not abundant when this area is concerned, so they did not even record the road running along the right bank of the Sava river (which problem I would deal with later) nor the stations, which must have been established along that road.

When I started thinking about Ušće as possible location of the municipium Spodent( ) I had to ask myself a question – what requirements this settlement should satisfy to obtain the status of municipium?

According to the dating of Krušedol inscription[3] the first requirement was that settlement existed already in the 2nd century, second thing was the size of the settlement, which had to

3 It could be indirectly concluded from Dušanić (1965) that he dates this monument to the second half of the 2nd century.

be considerably bigger than average sites and third that it was situated on some important communication route and that certain number of smaller settlement or villas from the same period existing in its vicinity gravitated toward it, and fourth (half)requirement was that there was some military station in the vicinity.

History of investigations

The earliest mention of the site at Ušće is in F. Kanitz who recorded the fortification, 150 x 150 m in size, on the left bank of the Vukodraž river and Roman settlement on the right bank of that river (Fig. 1) (Kanitz 1892: 126, fig. 89). Many objects from that site arrived in the

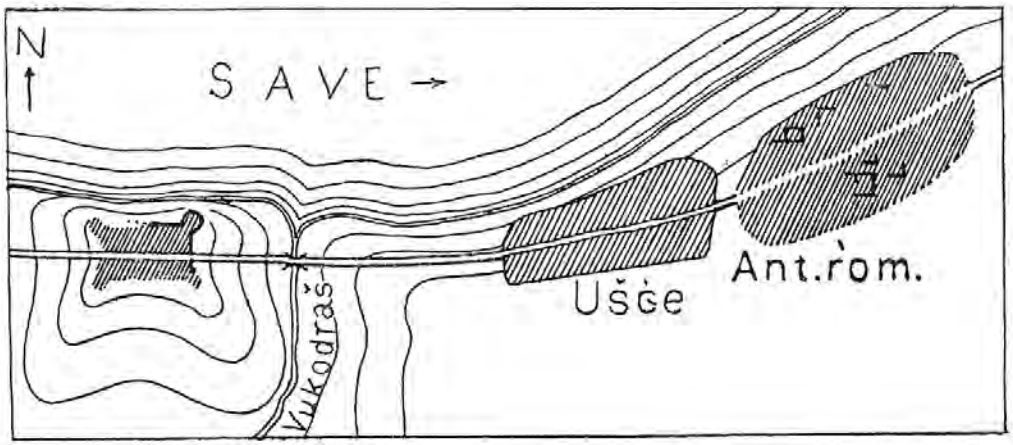

Fig. **1** Drawing of the remains of Roman structures at Ušće by F. Kanitz

Сл. **1** Скица остатака римских грађевина на Ушћу Ф. Каница.

Belgrade City Museum and National Museum in Belgrade in the second half of the 20th century either by purchase or donations. The institutional surface prospection of the site had been carried out in the mid 1960s when this terrain was prepared for organizing commercial orchard and at that time were recorded devastated Roman remains spreading over rather large area. The Belgrade City Museum conducted rescue archaeological excavation of the small-scale in 1966 and 1967 but results of these excavations have never been published, documentation is just partially preserved and discovered objects were published in many publications.[4] The Office for Protection of Cultural Monuments in Belgrade and Belgrade City Museum carried out small-scale rescue excavations in the area of Late Roman necropolis in 2009. In addition to partial publication of certain artifacts few works were devoted just to the

4 Detailed bibliography of the published material from this site (acquired in various manners) is available in Црнобрња 2005: 76-77, notes 28, 29 and 30; Borić-Brešković and Crnobrnja 2008: 13-14, note 23.

finds from Ušće[5] and in few works were discussed the site and its vicinity (Popović 1996a; Црнобрња 2007b).

Location

When we talk about the finds from Ušće and the site itself we must bear in mind all the time its specific location. Namely, two sites, Beljin and Ušće, are often mentioned in literature as a result of modern administrative division. When we think of the period of Roman domination, these two sites must be considered as one entity. Beljin, i.e. site Graduština is situated on the left bank of the Vukodraž river at its confluence with the Sava river and there were recorded remains of Roman fortification and structures extending further to the west (Fig. 4/I, III). The site Ušće starts from the right bank of the Vukodraž river at its confluence with the Sava and extends eastward along the road to Singidunum and to the south (Fig. 4/II, IV, V). The position of the fortification at Beljin and settlement and necropolis at Ušće resulted greatly from the natural characteristics of the terrain. On Beljin side the area was clearly surrounded by the Sava in the north and Vukodraž river in the east and south covering an area of around 8 hectares. The site at Ušće covers much larger area but it was once also clearly bounded by the Sava in the north, Vukodraž in

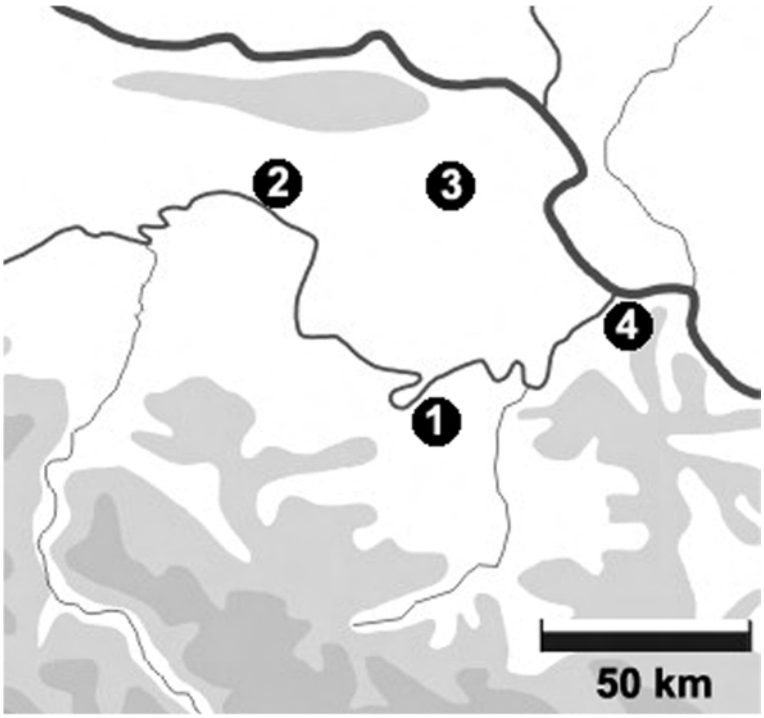

Fig. **2** 1 - Ušće (Spodent…?); 2 – Sirmium; 3 – Bassianae; 4 – Singidunum

Сл. **2** 1 - Ушће (Spodent...?); 2 - Sirmium; 3 - Bassianae; 4 - Singidunum.

5 On Roman coins from Ušće see Кондић 1967; Црнобрња 1985; Шипуш 1986; Borić-Brešković and Crnobrnja 2008. On epigraphic monuments see Ферјанчић и Пелцер 2006; Црнобрња 2007a.

the west and in the east and south it was surrounded by marshes and arms of the Sava river.[6] There could be confusion in defining the position of Vorbis where the most significant remains of Roman settlement were encountered according to the records from the beginning of the 20th century. Today it is the name of commercial orchard closer to the village Skela but genuine position of Vorbis was actually in the area of Power Station Nikola Tesla B and that could be concluded on the basis of the army map from the end of the 19th century and the information obtained from older inhabitants. If we take mouth of the Vukodraž as starting point then distance between this large settlement and other cities and towns from the Roman time is as follows: Ušće – Sirmium (along the Sava) 72 km; Ušće – Singidunum (along the Sava) 61 km; Ušće – Bassianae (along the Sava and Jarčina from Progar) 51 km (Fig. 2).[7]

Chronology

The published portable finds from Ušće date from the period between the 2nd century BC and 6th century AD. The most reliable dating is possible on the basis of the coin finds and according to them it could be assumed that this place had been inhabited already in the 1st century AD. Two coin pieces, however, date from somewhat earlier time. Although N. Crnobrnja assumed that chance find of one silver coin of Apollonia could be the result of its use in the 1st century AD (Црнобрња 1985: 52–53),[8] the most recent Belgrade City Museum acquisition questions this assumption. Namely, chance find of aes grave sextans from 280–276 BC[9] was purchased two years ago (Fig. 3) and this once again raises the question of continuity of this settlement in the antiquity. In the course of site surveying, which I conducted at this site on many occasions, we encountered in 2002 in the

Fig. **3** Aes grave sextans found at Ušće

Сл. **3** Аес граве - секстант пронађен на Ушћу.

6 This conclusion is suggested by the toponyms from General Staff map of Serbia (page G-2 Obrenovac) but also precise description from the beginning of the 20th century: Vorbiz at Skela and partially at Ušće according to folk tradition was large Roman city on the Sava bank surrounded by besides the Sava also by also by arms of the marshes at Ušće and Skela.....*Vorbiz is not even today entirely cultivated and the inhabitants often find in their fields sarcophagi, coins ,bricks, stone, and various tools and weapons of bronze* (Павловић 1912: 488).

7 The distance, as the crow flies, from Ušće to Bassianae is 36 km, to Sirmium 46 km, and to Singidunum 46 km.

8 I have to add that in conversation with local inhabitants I was informed about more finds of these coins, which they colloquially call 'small cows' because of their reverse representation.

9 Obv. Shell between two globules; Rev. Caduceus between two globules; T 39,64 g, R 34 mm, RRC 14/5, Инв. бр. МГБ НМ 10606

profile of the Sava river bank, where the house was under construction, almost complete sequence of living at this location. From the Neolithic material of the Vinča provenance, through the Early Iron Age (Hallstatt A) to the La Tène material scattered in the layer immediately under the foundations of some Late Roman structure. To this evidence should be added only hitherto published find of the Celtic provenance from Ušće, the fibula of the Boii dated to the end of old age and the beginning of the new age (Bojović 1983: 20, кат. 9, T. I/9). As we already said there were coins of the emperors from the 1st century but the finds of the 1st – 2nd century coins and pottery are smaller in number than the same finds from the 3rd – 4th centuries.[10] Such situation could be explained by the long occupation of this location and consequently the degradation and devastation of the remains from the earlier periods. The life in this settlement ceased in the 6th century at the same time when military fortification on the left Beljin bank of the Vukodraž was abandoned (Васић 1985: 131; Popović 1996a: 138).

Settlement size

It is difficult to assume the size of the Roman settlement at Ušće as the entire area is greatly devastated. Starting from the note by Kanitz it is clear that military fortification on the left bank of the Vukodraž (modern Beljin) and structures, which we registered during site surveying in the west (Fig. 4/I, III) make unique complex with the settlement and necropolis on the right bank of the same river (modern Ušće, Fig. 4/II, IV, V). After devastation of the site at Ušće in the mid 1960s and in 1980s there are poor chances for establishing the size of the settlement. The only reliable data we have at our disposal are those concerning the positions of necropoles from various periods and the remains of one structure as well as the total area where surface finds have been recorded. After repeated surveying of the terrain and registering the borders of distribution of the surface finds by GPS device we obtained at least general outline of the area where settlement and necropolis were (Fig. 4/II). Along the bank of the Sava river, i.e. within narrow strip between modern road Obrenovac – Šabac and the Sava was the necropolis dating from the period between the end of 3rd and the 5th century. We recorded the remains of the westernmost masonry tomb during site surveying in 2008 (Fig. 4/1), some 100 meters to the northeast we recorded masonry structures by geoelectrical prospection (Fig. 4/2) and absolutely precisely located tombs in the northeast were discovered during excavations in 2009[11] (Fig. 4/3; fig. 5/1) and in 1967 (Fig. 4/4; fig. 5/2). In that

10 According to the published specimens (Црнобрња 1985; Шипуш 1986),the quantity of coins from Ušće is as follows: 1st century 19 pieces, 2nd century 72 pieces, 3rd century 441 pieces, 4th century 787 pieces. It is worth mentioning here recently published monetary hoard from Ušće deposited in the time of Marcomannic wars, most probably in AD 168 (Borić-Brešković and Crnobrnja 2008). I have been indirectly informed that illegal diggers discovered in the last few decades many hoards from various periods of Roman domination.

11 Rescue excavations conducted in 2009 by the Office for Protection of Cultural Monuments in Belgrade were directed by Zoran Simić, while author of this work was the member of excavation team.

way we confirmed with certainty the existence of intensely used necropolis covering the length of around 1000m in the time from the end of the 3rd to the 4th century.[12]

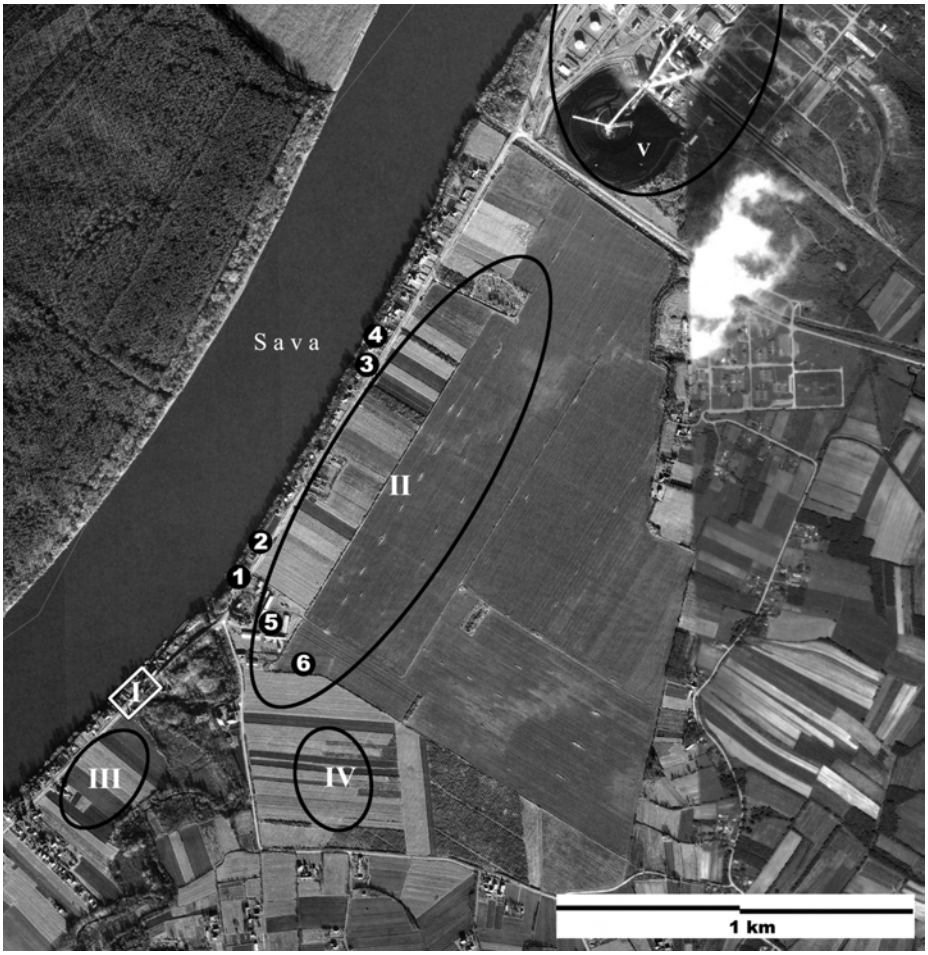

Fig. **4** Map of finds at Ušće and Beljion:
I – fortification on left bank of the Vukodraž, Beljin; II – area with surface finds at Ušće; III – area with surface finds to the west of fortification, Beljin; IV – 1st -3rd century graves; V – location of Roman settlement at Vorbis; 1 – masonry tomb (site surveying); 2 – masonry tombs (geoelectrical investigations); 3 – masonry tombs (excavations 2009); 4 – masonry tombs (excavations 1967); 5 – excavation site 1967; 6 – location of altar

Сл. **4** План налаза на Ушћу и Бељину:
I - утврђење на левој обали Вукодража, Бељин; II - простор са површинским налазима на Ушћу; III - простор са површинским налазима западно од утврђења, Бељин; IV - гробови I-III века; V - локација римског насеља на некадашњем Ворбису; 1 - зидана гробница (рекогносцирање); 2 - зидане гробнице (геоелектрика); 3 - зидане гробнице (ископавања 2009); 4 - зидана гробница (ископавања 1967); 5 - место ископавања 1967; 6 - место налаза жртвеника.

12 I was informed by local inhabitants that tombs had been discovered also downstream from the site where archaeological excavations have been conducted so the length of the necropolis in that case could be around 1,400 m.

By checking the documentation in the Office for Protection of Cultural Monuments in Belgrade I obtained information about the location of the necropolis, which could date from the period from the end of 1st to the beginning of the 3rd century. In the note by G. Marjanović from 1963 is mentioned that large number of cremation burials had been

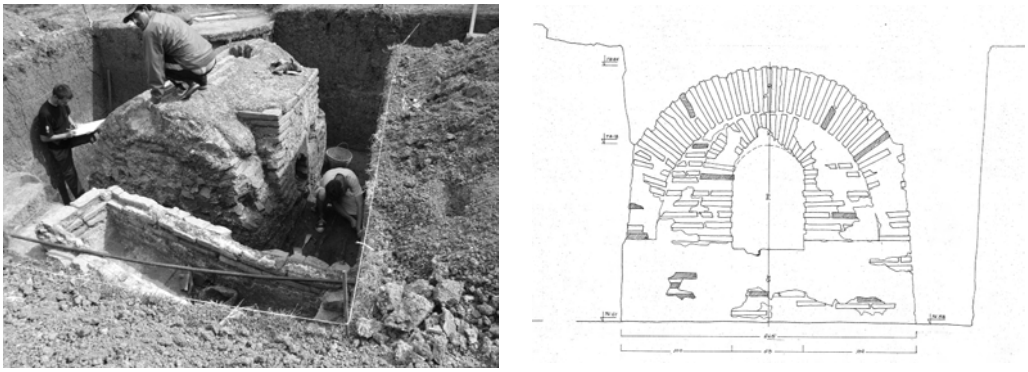

Fig. **5** Segment of masonry tombs excavated in 2009 (left), tomb investigated in 1967 (right)

Сл. **5** Део зиданих гробница, ископавања 2009. године (лево), изглед гробнице истражене 1967. године (десно).

destroyed at Table 5 of the orchard during deep digging (Fig. 4/IV).[13] Table 5 is, according to the plan for orchard construction, around 500 meters to the south of the Sava along the assumed line of the vicinal road leading from settlement at Ušće to Drenski Vis (Црнобрња 2007b: 11). While Kanitz recorded rectangular masonry structures only within limited area along the road, local population relates most of the finds to the site Vorbis (Fig. 4/V).[14] Unfortunately, just the location Vorbis was used for construction of the Power Station Nikola Tesla B. The construction was not preceded by archaeological excavations nor there was any archaeological control during construction, so the possibility of confirmation or rejection of credibility of this record is lost for ever.

The only reliable evidence about any architectural structures are the remains of one wall discovered during excavations of the Belgrade City Museum in 1967 (Fig. 4/5) and find of one bronze coin of Trajan inside the wall[15] and that could substantiate the assumption about existence of settlement also during the 2nd century. In the immediate vicinity of mentioned wall was discovered the altar dedicated to Jupiter (Fig. 4/6) and the dedicant was veteran of Septimius Severus, so the existence of temple/sanctuary on the fringes of the necropolis has

13 G. Marjanović states that destroyed graves were of two-level type so it could be assumed that these were the graves of Mala Kopašnica-Sase type. During excavations in 2009 in the trenches in the old orchard we encountered the layer disturbed by deep plowing to the depth of 1.10 m.

14 See note 6.

15 Инв. бр. МГБ НМ 10467, T 13,84 g, R 27 mm, RIC II, 635.

been supposed on the basis of these finds (Црнобрња 2007a: 275). The area within which I have registered surface finds in the course of site surveying covers an area of 70 hectares and if we add to it the one time Vorbis it would be an area of around 120 hectares in total. Of

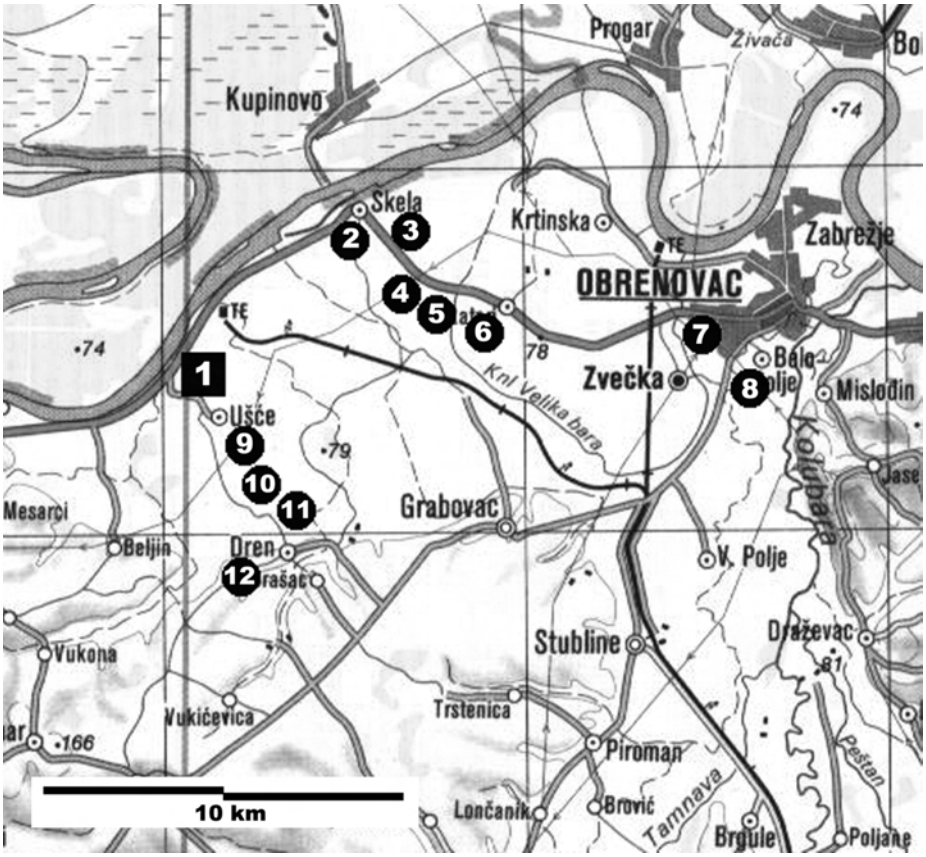

Fig. **6** Roman sites along the assumed roads in the vicinity of Ušće: 1- Ušće; 2 – Vočaga; 3 – Proište; 4 – Vrovi; 5 – Lazića njive; 6 – Ratari; 7 – Duge njive; 8 – Gradac; 9 – Staro Ušće; 10 – Beli Brod; 11 – Drenska voda; 12 - Dren

Сл. **6** Римски локалитети уз претпостављене трасе путева, у околини Ушћа: 1 - Ушће; 2 - Вочага; 3 - Проиште; 4 - Врови; 5 - Лазића њиве; 6 - Ратари; 7 - Дуге њиве; 8 - Градац; 9 - Старо Ушће; 10 - Бели брод; 11 - Дренска вода; 12 - Дрен.

course it should not be expected that structures covered the entire area because the surface finds were for decades spread by plowing so we are not able to determine any more the distinct border between the necropoles and the settled zones.

Environment and communications

Many other sites from the Roman period have been recorded in the close vicinity of the settlement at Ušće. We will draw attention in this work to those, which are situated along

assumed line of the land road Sirmium – Singidunum to the south of the Sava and along one assumed vicinal road, which lead southward from the settlement at Ušće.

The line of the Sirmium – Singidunum road to the south of the Sava and along which was the Roman settlement at Ušće, was encountered at few locations to the west of Ušće in Mačva (Црнобрња 1985: 76, нап. 4), and going further to the east the assumed line of the road mostly overlapped with modern road Šabac – Obrenovac (*loc. cit.*; Црнобрња 2007b: 8). We have encountered many sites in the immediate vicinity of the assumed Roman road, in modern village Skela and in its surroundings (Fig. 6/2–5).[16] It could be indirectly assumed that in the vicinity of Skela was the Roman settlement Iatumentiana as it is suggested by military diploma dated between AD 196 and AD 206 where that settlement is mentioned as homeland of the veteran Priscinus Priscus (Mirković 2000; Лазић 2006).

The road continued toward Ratari (Fig. 6/6) where sporadic finds of Roman coins were recorded (Црнобрња 1978: 208; Црнобрња и Лазић 2007: 75–76), and from there it branched in two directions – the local road leading via Urovci to Breska on the Sava bank (Црнобрња 2007b: 9; *idem* 2007c: 282–283) and main road continuing toward Singidunum. The main road continued from Ratari via Zvečka, bypassing villa rustica and small farmstead at Duge Njive (Fig. 6/7) (Црнобрња 2005: 71) and along elevation reached the crossing over the Tamnava river that was guarded by small fortification, 40 x 60 m in size, at the site Gradac (Fig. 6/8) (*ibid.*: 67–68).

The line of vicinal road, which from the Sava and the settlement at Ušće headed south-southeast, could be indirectly reconstructed by configuration of the terrain through the marshes and the location of Roman sites in that area. The Roman site Staro Ušće is around 1.5 km to the southeast of the Sava (Fig. 6/9), then the road bypass Beli Brod (Fig. 6/10) where large quantities of Roman building material were encountered over rather larger area and by villa rustica near Drenska Voda (Fig. 6/11) (*ibid.*: 80)[17] the road reaches Drenski Vis at the location where one rather small speculum was assumed (Fig. 6/12) (*ibid.*: 81).

We must constantly bear in mind large and most important communication in this area, navigable route by the Sava that was of particular importance during the 1st and 2nd century. In that time the luxurious merchandise was transported from Italy by the land route Aquileia – Emona – Neviodunum – Andautonia – Siscia and further by the Sava river toward our territories (Vikić–Belančić 1968: 512).

16 At the site Vočaga were recorded masonry tombs; at the site Roman building material was encountered over large area; at the site Vrovi where military diploma was found were recorded structures over large area; at the site Lazića njive was also recorded existence of small building complex (*cf.* Црнобрња 2005: 74-76; Црнобрња и Лазић 2007: 75).

17 The Office for Protection of Cultural Monuments conducted in the mid 1980s small-scale archaeological investigations at this site. The results were not published, while material and documentation are at the Office.

Military station

We have also meager but still somewhat more complete evidence about the site Graduština on the left bank of the Vukodraž mouth (fig. 4/I). The rectangular fortification with circular towers, 150 x 150 m in size, with stone extension for the bridge over the Vukodraž as Kanitz saw it in the end of the 19th century is nowadays devastated to the great extent. It suffered greatest degradation in the course of reconstruction of the road Obrenovac–Šabac when its major part was destroyed by using earth for leveling the modern road and at that occasion at the latest the traces of Roman bridge, which Kanitz recorded had disappeared. The site of the northeastern tower of fortification on the Sava bank was destroyed as a result of house constructions and the work of pebble quarry. The only trace of fortification that could be observed is the assumed line of west rampart, which could be recognized by different color of soil but also by exceptional concentration of Late Roman building material surrounding it. Somewhat more to the west from the assumed line of west rampart was encountered higher concentration of building material and pottery of Late Roman provenance that extends westward over an area of 350 meters by 200 meters in size (Fig. 4/III). On the basis of small-scale test trenching conducted in 1971 by the Institute of Archaeology in Belgrade within the fortification it was concluded that fortification had been constructed in the 4th century and that it was reconstructed in the 6th century (Васић 1985: 131; Popović 1996a: 138).[18] It is difficult to accept the supposed date of fortification construction and it should undergo certain corrections. Taking into account the grounded assumption of I. Popović about Licinius' retreat along this road after the battle of Cibalae when silver plates and ingots prepared as donativa for his decennalia remained in the fortification at Graduština or in its immediate vicinity (Popović 1996a: 137; *idem* 1996b: 287–288) it must be assumed that fortification already existed in AD 316. A. Jovanović was of the opinion that this fortification was built in AD 294 as a result of Diocletian's intentions to protect, after victories over the Sarmatians, rich estates in the south part of Pannonia Inferior by system of fortifications on the left Danube bank and by fortifying the crossing over the Sava (Јовановић 1998: 24). The earlier date for construction and even existence of possible earlier fortification at the same spot could not be suggested without archaeological investigations. It is interesting that mentioned Licinius' donativa, which must have been of considerable size[19] remained in the fortification despite its evident existence between the 4th and 6th century. Their long survival could be ascribed to luck and incident but it remains dubious how the place where imperial retinue passed in panic flight toward Thrace had not been thoroughly searched by the garrison of this rather small fortification as that was not an everyday event and must have

18 These investigations were of very limited scope, the test trench was just 3 x 3 m so the authority of the data concerning final stratigraphy of fortification must be taken with reservation.

19 There are three silver plates and two ingots for which I. Popović assumes that were one entity (Поповић 1996b: 288), so it could be considered the portion of the treasure hoard, which could have been contained more objects.

attracted their attention. On the other hand the pursuers must have assumed that very wealthy fugitive might have left something valuable. As Licinius had chosen on purpose to retreat by the road to the south of the Sava, destroying the bridges at Sirmium (Mirković 2006: 67) after crossing and as he was believed in the loyalty of garrisons along that road some other questions could also be posed. Whether the garrison in the fortification we are talking about or at least part of it joined Licinius' escort or perhaps the fortification was destroyed in the conflict between the pursuers and the garrison loyal to Licinius as their encounter was unavoidable?[20] It is interesting that not a single brick with stamp of any military unit has been found within the entire site so the question of garrison at Graduština remains open.

****

In the preceding section of this work we were able to get acquainted with sparse data about the Roman settlement at Ušće. Almost half a century of intensive devastation of this site put an end to the possibility for planning more serious archaeological excavations. Nevertheless, exceptionally large area (around 70 ha) abounding in surface finds, evidence about large necropoles from various periods of antiquity, records about Roman settlement, which disappeared as a consequence of industrialization in the 1980s that increased the total size of the settlement at Ušće to at least 120 ha, draw our attention to the possibility that large urban agglomeration existed at this site in the Roman times.

The partial appearance in literature of the fortification at the Beljin side and settlement at Ušće often resulted in confusion among the scholars. Not paying attention to the archaeological data often caused illogical and incorrect conclusions.[21] The absence of written sources about this part of Pannonia Inferior, fragmentary publishing of the finds and lack of adequate archaeological investigations resulted in complete omission of this large site from any studies concerning the life in Pannonia Inferior. The question of the border between the provinces Pannonia Inferior and Moesia Superior that was unsolved for quite a long time probably also contributed to that situation. It was considered until recently that border line probably run along the Vukodraž river (Поповић 1996b: 288) meaning that fortification and settlement that were contemporary at least in the 4th–6th centuries were in two different provinces. The border between the provinces as suggested by S. Dušanic (Dušanić 1967: 70, 78 note 83) has been confirmed after the above mentioned discovery of the military diploma at the site Vrovi in the nearby village Skela and that enabled me to consider Ušće as location of the municipium Spodent( ) with much more arguments.

20 Judging by Kanitz notes the road run through the fortification (Kanitz 1892: 126, fig. 89)

21 Thus, the authors who published the tombstone found on the Beljin side (near fortification) stated that there is no settlement of considerable size in the vicinity (Ферјанчић и Пелцер 2006: 26), while it is actually just 200-300 m to the northeast of the fortification.

As we could see in the detailed study of the data about Roman settlement at Ušće there are many arguments, which speak in favor of the assumption that it could be the settlement of the municipal status:

- judging by portable finds the life at the site continued from the Late La Tène period to the 6th century;
- the settlement with its necropoles covered an exceptionally large area, between 70 and 120 ha;
- fortification, which was most probably established in the end of the 3rd century was on the other side of the Vukodraž river and was contemporaneous with the settlement at least from the 4th to the 6th century;
- settlement was situated on two important roads – south land road from Sirmium to Singidunum and on the bank of busy waterway – the Sava river, and there was also yet another vicinal road.
- large number of smaller settlements gravitated toward this settlement and for one of them, which was 6 km (4 Roman miles) far we also know the Roman name-Iatumentiana.

The location of the Roman settlement at Ušće corresponds entirely with the location where S. Dušanic assumed the existence of municipium Spodent( ) – near Bassianane, to the south of it and the Sava river (Dušanić 1967: 79, note 84). Considering that there was marshy plain between Bassianae and the Sava river, Spodent ( ) should not be expected in the Srem area, even more so if we take into account that there was not recorded any site between Bassianae and the Sava, which could have been municipium at least regarding its size. Bearing in mind that, according to already mentioned military diploma, territory to the south of the Sava where Roman settlement at Ušće is situated was part of Pannonia Inferior province this opens the possibility that enigmatic municipium Spodent( ) was within that province. The only site for which it could be assumed to have been municipium regarding its characteristics is Ušće. Moreover, there is no other Roman settlement covering such large area within the northwestern Serbia (Арсић 2007: 45–46).

It should not be surprising that there was yet another urban center in the southernmost section of Pannonia Inferior province. In contrast to present-day Mačva where the estates of the Sirmium inhabitants were, and where is no indications of larger settlements in the Roman period, the area of the Sava valley and lower Tamnava was in somewhat different position. This area to the south of the Sava and relatively far from the urban centers in Srem (Sirmium and Bassianae) became settled between the provinces of Dalmatia and Moesia Superior. Large number of Roman settlements within that area tells about intensive life in the given period and also indicates the necessity for one administrative center, while inscription from Krušedol indicates almost with certainty that there was municipium Spodent( ). Therefore, I am of the opinion that only settlement from the Roman period that could be considered by any means as location of municipium Spodent( ) is the settlement at Ušće near Obrenovac.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Арсић, Р. 2007
Античка топографија северозападне Србије, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Bojović, D. 1983
Rimske fibule Singidunuma, Beograd: Muzej grada Beograda.

Borić-Brešković, B. and Crnobrnja, N. A. 2008
The first and second century denarii hoard from Ušće near Obrenovac, *Numizmatičar* 26/27 (2003–2004): 9–82.

Црнобрња, А. Н. 2005
Археолошка налазишта на територији Обреновца (1), *Годишњак града Београда* LII: 59–94.

Црнобрња, А. Н. 2007a
Два епиграфска споменика из Ушћа код Обреновца, *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 271–278.

Црнобрња, А. Н. 2007b
Подручје Обреновца у римско доба сагледано кроз археолошке податке, у: *Пулс вароши: прилози за монографију Обреновца*, ур. М. Ђурђевић, Обреновац: Библиотека Влада Аксентијевић, 5–20.

Црнобрња А. Н. 2007c
Две иконе подунавског коњаника из Уроваца, *Гласник Српског археолошког друштва* 23: 278–287.

Црнобрња, А. Н. и Лазић, Ђ. 2007
Археолошки локалитети на територији општине Обреновац (2), *Годишњак града Беогарада* LIV: 71–95.

Црнобрња, Н. А. 1978
Попис и карта налаза античког новца на подручју града Београда, *Годишњак града Београда* XXV: 197–209.

Црнобрња, Н. А. 1985
Антички новац из Ушћа код Обреновца, *Годишњак града Београда* XXXII: 51–77.

Душанић, С. 1965
Три епиграфска прилога, *Жива Антика* XV/1: 85–108.

Dušanić, S. 1967
Bassianae and its Territoty, *Archaeologia Iugoslavica* (Beograd) VIII: 67–82.

Ферјанчић, С. и Пелцер, О. 2006
Две дедикације Јупитеру из Народног музеја у Шапцу, *Museum* (Шабац) 7: 25–36.

Јовановић, А. 1998
Два прилога проучавању фортификација у Доњој Панонији, *Гласник Српског археолошког друштва* 14: 21–29.

Kanitz, F. 1892
Römische Studien in Serbien, Wien: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Кондић, В. 1967
Налаз римских златника код Ушћа близу Обреновца, *Старинар* (н.с.) XVIII: 207–212.

Лазић, М. 2006
Римска војничка диплома из Скеле код Обреновца, *Гласник Српског археолошког друштва* 22: 321–331.

Milin, M. 2004
Bassianae, in: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia – Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*, [Situla 42], ed. M. Šašel Kos and P. Scherrer, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 253–268.

Mirković, M. 2000
Euphrata et Romano consulibus auf einem neuen Militärdiplom von der unteren Sava, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (Bonn) 133: 256–260.

Mirković, M. 2004
Sirmium, in: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia – Die Autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*, *Situla* 42, M. Šašel Kos and P. Scherrer eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 145–156.

Mirković, M. 2006
Sirmium – istorija rimskog grada od I do kraja VI veka, Sremska Mitrovica – Beograd: Projekat Blago Sirmijuma – Filozofski fakultet u Beogradu.

Павловић, Љ. 1912
Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, у: *Насеља српских земаља* VIII, ур. Ј. Цвијић, Београд: Српска краљевска академија, 381–677.

Popović, I. 1996a
Notes topographiques sur la région limitrophe entre la Pannonie Seconde, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović ed., Belgrade: Archaeological Institute, 137–142.

Поповић, И. 1996b
Деловање и статус радионице сребра у Сирмијуму, *Зборник Народног музеја* (Београд) 16–1: 283–290.

RRC 1974
Crawford, M. H. , *Roman Republican Coinage* I–II, Cambridge: Cambridge University Press.

Васић, М. 1985
Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Срспског археолошког друштва* 2: 124–141.

Vikić-Belančić, B. 1968
Keramika i njen udio u trgovinskom prometu Južne Panonije u rimsko carsko doba, *Acta archaeologica* (Ljubljana) 19: 509–522.

Шипуш, Н. 1986
Римски новци из села Ушћа код Обреновца, *Годишњак града Београда* XXXIII: 5–23.

Адам Н. ЦРНОБРЊА
Музеј града Београда

Римско насеље на Ушћу код Обреновца Municipium Spodent( )?

Пошавши трагом претпоставке С. Душанића да је на територији провинције Доње Панонија, јужно од Басијане, постојао municipium Spodent( ), покушали смо да одредимо његову могућу локацију. Као највеће римско насеље поменуте провинције јужно од Саве издваја се оно на Ушћу код Обреновца, које са оближњим утврђењем и припадајућим некрополама заузима површину од преко 70 ha. То насеље се налази на два битна путна правца у римско време, копненом путу Сирмијум – Сингидунум и на самој обали Саве, као важног воденог пута. Велики број римских насеља на територији Посавине говори о интензивном животу у датом периоду, и претпоставља неопходност постојања административног центра ка коме би сва она гравитирала, а натпис из Крушедола упозорава да се на том простору готово сигурно налазио муниципијум Spodent( ). Након разматрања датовања, положаја и величине насеља на Ушћу, као и других римских локалитета у његовом окружењу, изнета је претпоставка да је управо оно могло бити муниципијум Spodent( ).

UDK 904:726.8"652"(497.113) ;
902.2(497.113)"2006/2007"
ID=187755788

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Зорка И. ПЕЈОВИЋ

Биљана Р. ЛУЧИЋ
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица

Некропола из периода сеобе народа са локалитета 1а Сирмијума

Апстракт: *Заштитна археолошка истраживања на локалитету 1а Сирмијума изведена су приликом реализације Пројекта наткривања локалитета, током 2006. и 2007. године. Анализа покретног археолошког материјала из истражене некрополе на локалитету пружа нам податке у вези с њеним хронолошким опредељењем највероватније у пету и шесту деценију VI века. Судећи по сиромашном инвентару и појави вештачке деформације лобање, гробове можемо везати за гепидску популацију.*

Кључне речи: *Sirmium, германски гробови, Гепиди, сеоба народа, царска палата, копче, перле, чешљеви*

Током 2006. и 2007. године, приликом извођења заштитних археолошких истраживања на углу улица Бранка Радичевића и Кузминске у Сремској Митровици, у оквиру реализације Пројекта наткривања локалитета 1а Сирмијума, откривено је седам гробова, који се могу определити у период сеобе народа. Временско опредељење некрополе извршено је на основу анализе покретног археолошког материјала са ископавања 2006. и 2007. године и стратиграфске анализе[1], као и извршене антрополошке и нумизматичке обраде[2]. Истраживања је водио Завод за заштиту споменика културе у Сремској Митровици.[3]

Заштитна археолошка истраживања вршена су на шкарпама (косинама) презентованог археолошког налазишта. Почетна кота ископа варирала је у зависности од конфигурације терена (од 82,29 до 80,09 m), а доња кота ископа је износила око 0,60 m (77,65 m)

1 Стручну помоћ приликом анализе покретног археолошког материјала, као и при стратиграфској анализи, пружао нам је Александар Јовановић, професор Филозофског факултета у Београду.

2 Антрополошки материјал обрадила је сарадница Археолошког института у Београду Наташа Миладиновић Радмиловић, а нумизматички Павле Поповић, кустос Музеја Срема у Сремској Митровици. Детаљну анализу дистрибуције камена пронађеног на локалитету током предметних истраживања урадила је Андреја Мавер, сарадница на Филозофском факултету у Љубљани, зоолошки материјал обрадила је Драгана Недељковић, кустос Музеја Срема.

3 Стручну екипу Завода за заштиту споменика културе из Сремске Митровице сачињавали су: Зорка Пејовић, дипл. археолог и руководилац радова, Биљана Лучић, дипл. археолог, Иван Филиповић, дипл. инж. архитектуре и Јадранка Вулетић, грађевински техничар. Захвалност дугујемо колегама из Музеја Срема и Завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици .

испод презентованог нивоа локалитета. Истражен је простор од преко 600 m², односно око 20% површине локалитета. Укупан рад на терену трајао је око 10 месеци.

Локалитет 1а представља вишеслојно археолошко налазиште.[4] Културни слојеви на локалитету се често тешко могу пратити, јер је услед бројних грађевинских и других интервенција током дуготрајног временског настањивања на ширем подручју,

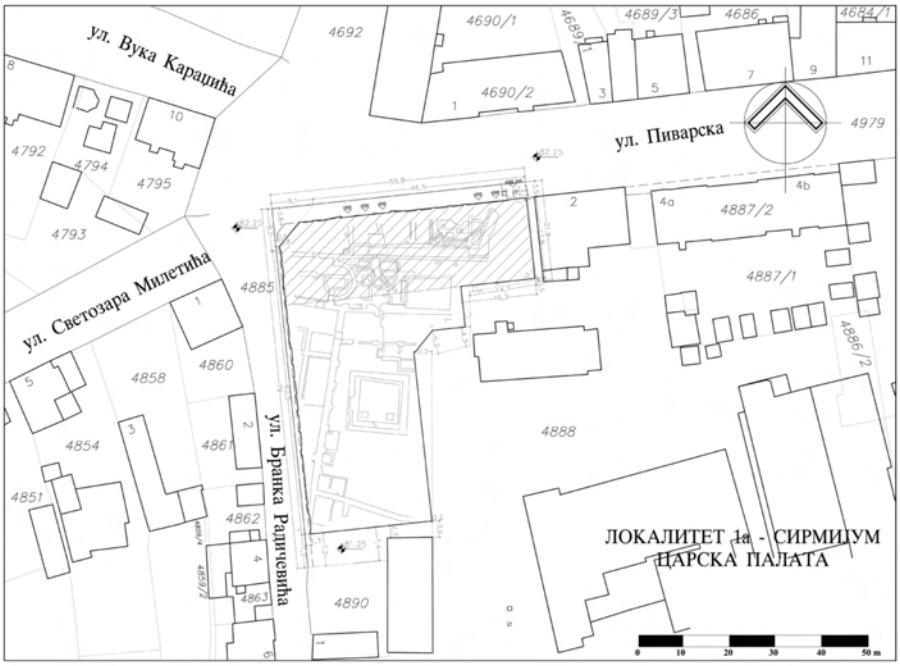

Сл. **1** Положај археолошког локалитета 1а у ширем окружењу са подручјем некрополе

Fig. **1** Location of archaeological site 1 a within wider surroundings and with necropolis

долазило до мешања покретног археолошког материјала, што је отежавало временско опредељивање појединих хоризоната.[5] Најновијим археолошким истраживањима

4 Прва археолошка истраживања на локалитету 1а изведена су 1957-1960. године (Милошевић, Милутиновић 1958). Мања истраживања обављена су 1969. и 1971. године. Током 1974/75. године рађена су археолошка истраживања приликом конзервације мозаика у просторији 16 (Брукнер 1982/83).

5 Хронологију грађевинских фаза на локалитету од касног латена, преко ране заједнице римских грађана (*conventus civium Romanorum*), затим од времена стицања градског статуса око 80. године до средине II века (*colonia Flavia Sirmiensium*), стамбене прибедемске зоне III века, времена изградњи палатијалног комплекса кр. III - прва половина IV века, па све до друге половине IV века дала је О. Брукнер (Брукнер 1982: 5-22) приликом публиковања резултата истраживања која су изведена током подизања и конзервације мозаика у просторији 16 „царске палате“ у Сирмијуму. Однос културних слојева на локалитету, који се могу сврстати у више стратиграфских и хронолошки издвојених стратума, публиковао је М. Вернер (Werner 2010: 35-41).

дошли смо до нових података, нарочито везаних за период после престанка функције империјалне палате.[6]

Опис некрополе

Некропола, чији је део овом приликом истражен, развила се на северном и северозападном делу локалитета. Делови некрополе откривени су на суседном локалитету 85 (Миладиновић 2006: 410), тако да се може закључити да се она ширила у правцу северозапада и запада.

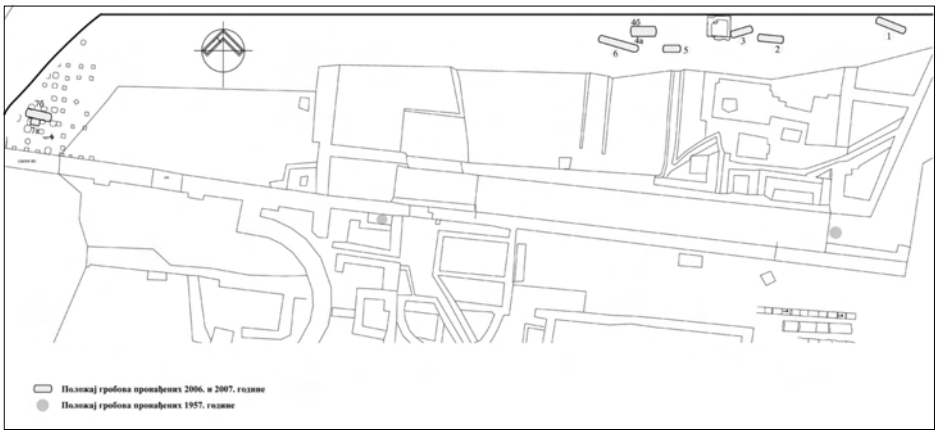

Сл. **2** Ситуација откривених гробова у северном делу локалитета

Fig. **2** Disposition of discovered graves in north section of the site

Констатована је први пут приликом археолошког надзора 1957. године, пре него што је локалитет стављен под заштиту и пре него што се почело са систематским археолошким истраживањима.[7] Том приликом се претпоставило да гробови потичу из

6 Прва систематска археолошка истраживања Сирмијума започета су управо са археолошким локалитетом 1а давне 1957. године. Археолошки локалитет је откривен приликом извођења грађевинских радова на изградњи троспратне стамбене зграде које је изводило грађевинско предузеће „Пролетер". Грађевински радови на локалитету почели су управо у северном делу локалитета где је била ситуирана некропола, која је тема овог рада. Она је у великој мери уништена извођењем ових грађевинских радова (Милошевић, Милутиновић 1958: 8).

7 Гроб 1 се налазио на дубини од 2,62 m (кота 79,27 m), у шуту изнад ружичастог премаза пода, у северном профилу уличног темељног рова. Није се могла установити његова оријентација, јер је остало очувано само неколико костију. У јужном профилу средишњег темељног рова, изнад истог премаза, откривени су гробови 2 и 3, правца И-З, са великим оштећењем и без прилога. Источно од просторије са великом апсидом, на дубини од 3,14 m (кота 78,75) откривен је гроб 4 који је био укопан у под и прекривен фрагментима мермерних плоча и опека. Оријентација скелета је З-И, са плочом од опеке која је била изломљена у полукруг. У гробу је, у нивоу главе, пронађен *lacrium* и два новчића Грацијана. Пети гроб, код кога је констатована само лобања, имао је вероватно гробну конструкцију од које је остала очувана само вертикално постављена опека изнад главе покојника. Пронађен је између блокова 8 и 9.

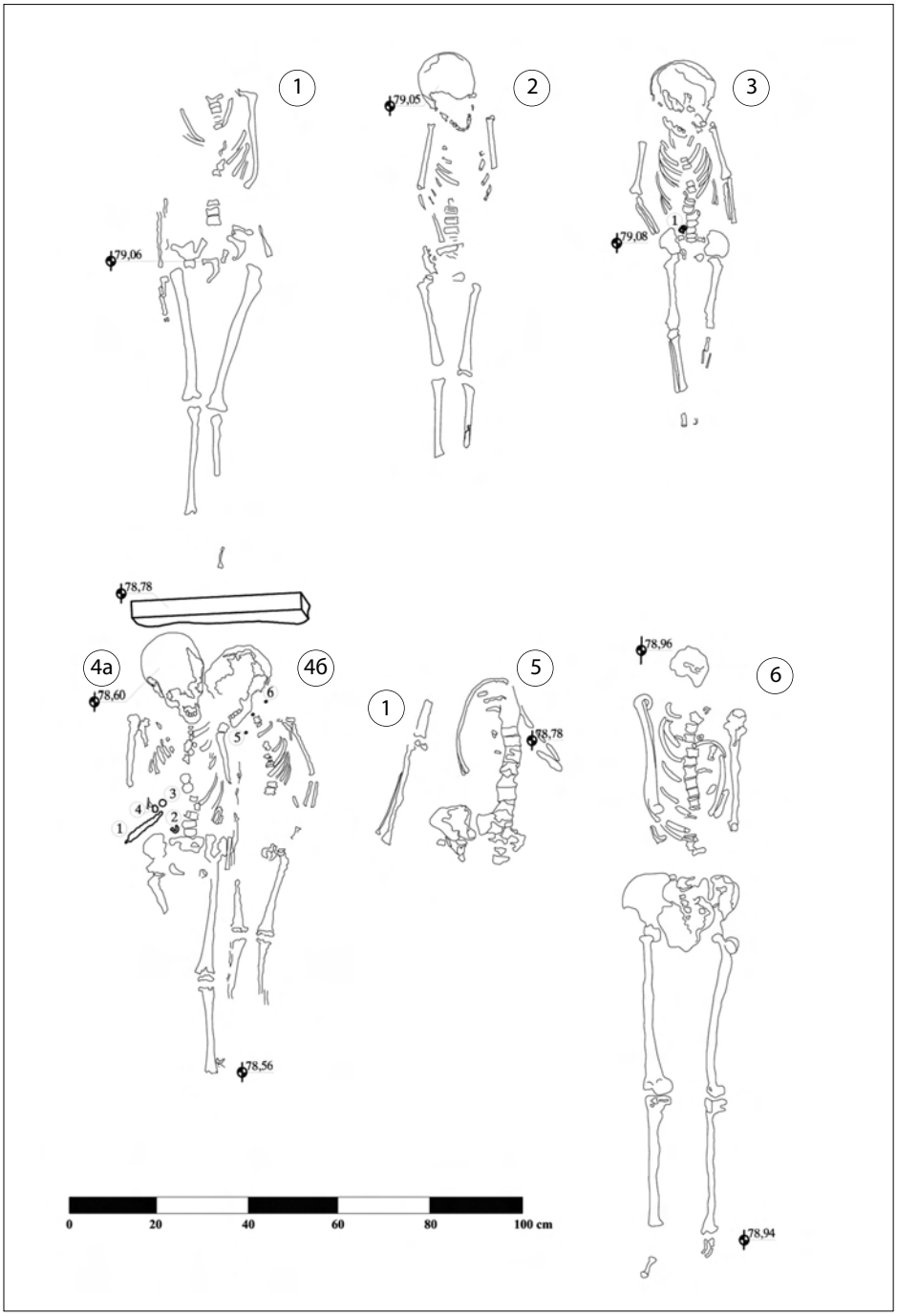

Сл. **3** Гробови 1, 2, 3, 4а и 4б, 5 и 6 са положајем инвентара у њима (И. Филиповић и J. Вулетић)

Fig. **3** Graves 1, 2, 3, 4a and 4b, 5 and 6 with position of grave goods in them (I. Filipović and J. Vuletić)

периода деурбанизације Сирмијума, али због слабе очуваности и недостатка гробног инвентара (осим у гробу 4), није извршено њихово датовање (Милошевић, Милутино - вић 1958: 40).

Приликом археолошких истраживања 2006. и 2007. године откривено је седам гробова у којима је сахрањено девет индивидуа. У слоју шута у који су гробови укопани пронађено је и више скупина дислоцираних људских костију[8]. Сви пронађени гробови били су оријентисани према истоку са главом према западу. Присутне су благе девијације у оријентацији према северу (гроб 3) или југу (гробови 1, 2, 6, 7а и 7б). Ови гробови су вероватно пратили усмерење „северног зида"[9]. Само један (двојни гроб 4) има једну врсту гробне конструкције од опека (сл. 4), док су сви остали слободно укопани у гробне јаме. Положај руку је утврђен у седам гробова. У њих пет једна рука је положена на карлицу, друга испружена поред тела (гробови 2, 3, 4а, 4б, 6, 7а). Обе руке су испружене поред тела у два гроба (1 и 5). Због лоше очуваности скелета у гробу 7а, није се успео утврдити првобитни положај руку. Инвентар су садржала четири гроба: 3, 4, 5 и 7а (сл. 7, сл. 9).

Сви гробови су се, приликом истраживања, нашли испод нивоа подова касноантичких просторија (испод коте 79,26). Не можемо увек са сигурношћу донети закључак да ли су сахране условиле уништење подова. Постоји могућност да су подне површине већ биле оштећене. Као један од аргумената да су подови у великој мери већ били уништени, јесу сахране покојника који су полагани између стубова хипокауста (сл. 6). Гроб 4 је укопан у каснолатенски слој, јер је био ситуиран у простору између два касноантичка објекта.

Положај гробова у североисточном делу локалитета

У североисточном делу локалитета констатована су три нивоа подова (први од опека, и друга два испод њега од ружичастог хидрауличног малтера) између којих су проналажене коцкице мозаика, фрагменти фресака и мермене оплате и више скупина дислоцираних људских костију[10]. Испод нивоа првог пода нађени су гробови 1, 2, 3 и 6, а испод нивоа другог и трећег двојни гроб 4 (сл. 4 и сл. 5) и гроб 5.

8 Антрополошком обрадом комплетног хуманог остеолошког материјала, пронађеног приликом предметних истраживања, утврђени су делови скелета 21 индивидуе: четири одрасле индивидуе мушког пола, четири одрасле индивидуе женског пола, три одрасле индивидуе неодређеног пола, шесторо деце мушког пола и троје деце женског пола, као и једно дете неодређеног пола.

9 „Северни зид" се назива и зид 3-И. На њему се јасно уочавају трагови преправљања и дограђивања који се везују за дужи временски период (Милошевић, Милутиновић 1958:10-11).

10 Најнижа кота на којој су пронађене дислоциране људске кости је 78,22, на поду просторије 4 са хипокаустом.

У овом хоризонту пронађени су и предмети који су највероватније били део гробног инвентара: овална бронзана прећица (сл. 8.3), гвоздена правоугаона прећица (сл. 8.4), коштани чешаљ (сл. 8.6, сл. 10) и коштана оплата (сл. 8.1, сл. 10).

Сл. **4** Конструкција од опека гроба 4 (И. Филиповић)

Fig. **4** Brick structure of grave 4 (I. Filipović)

Сл. **5** Детаљ гроба 4а (И. Филиповић)

Fig. **5** Grave 4a – detail (I. Filipović)

Положај гробова у северозападном делу локалитета 1а

У северозападном углу локалитета, међу каменим стубићима хипокауста, који су држали камене блокове и малтерни под просторије 3, понађена су два гроба (сл. 6). Треба посебно истаћи да је индивидуа у гробу 7б имала трагове вештачки деформисане лобање. Аналогије можемо наћи у гробу бр. 13 базилике „А" Градине на Јелици (Милинковић 2010: 190-191, Т. VI).

У истом делу ископа, у хипокаусту чији је горњи ниво (под просторије 3) био уништен, пронађено је више дислоцираних људских костију међу којима и фрагмент коштаног чешља (сл. 8.2) и оштећени двореди коштани чешаљ (сл. 8.7, сл. 10).

Због недовољног обима истражености некрополе, не могу се дати релевантни палеодемографски подаци. Можемо само констатовати да су у највећем броју констатованих гробова била сахрањена деца до седам година. У два гроба пронађене су одрасле индивидуе – једна женског пола старости око 20 година, једна мушког старости око 30 година, а лобања на поду просторије 4 припадала је индивидуи мушког пола старости од 40 до 60 година. Међу дилоцираним костима утврђен је већи број покојника различите старосне доби[11]. Резултати антрополошке анализе шест индивидуа на локалитету 85 показују присутност готово свих старосних категорија (Миладиновић 2006: 420).

11 Видети напомену 8.

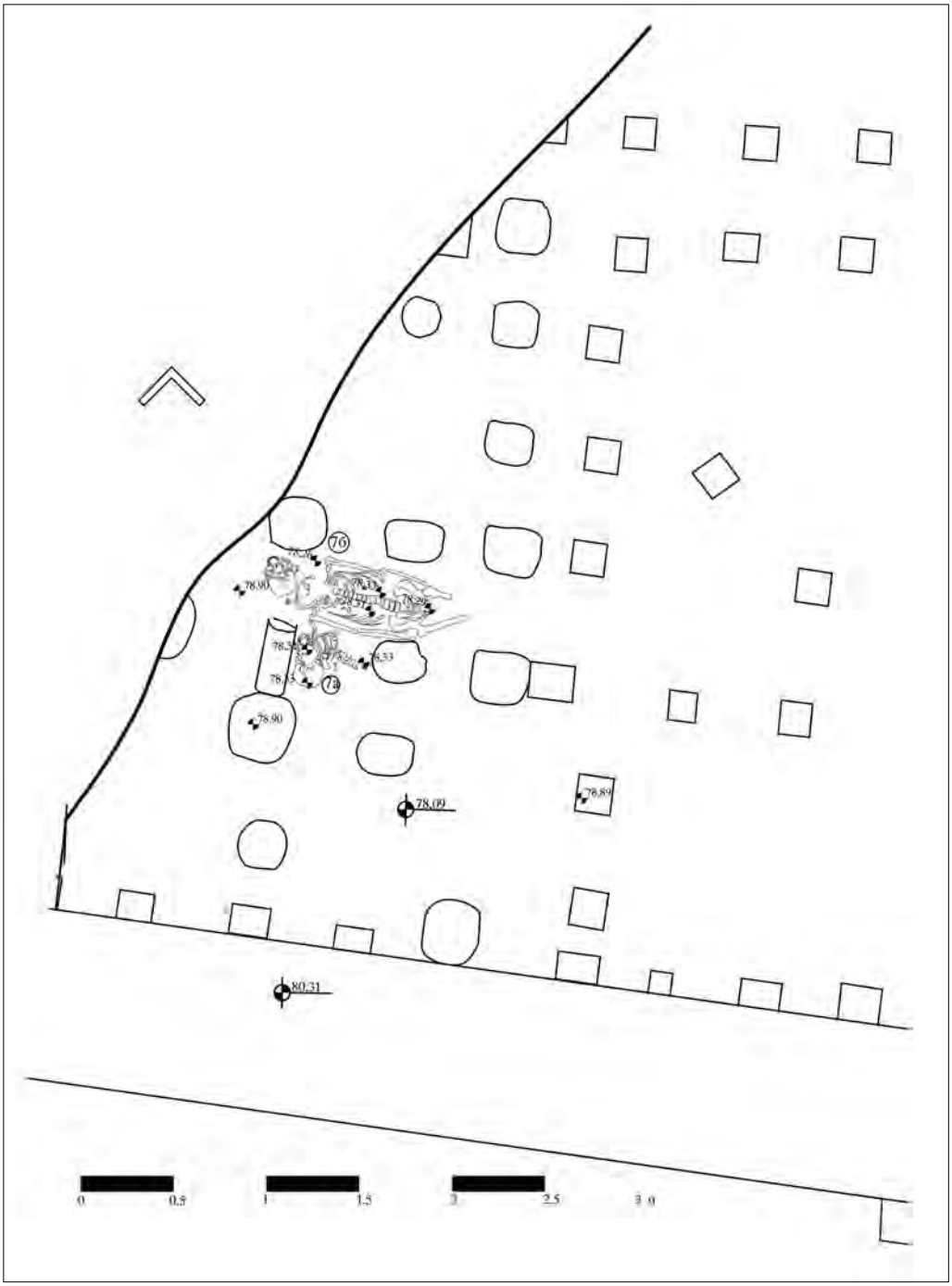

Сл. **6** Положај гробова 7а и 7б (И. Филиповић и Ј. Вулетић)

Fig. **6** Position of graves 7a and 7b (I. Filipović and J. Vuletić)

Анализа гробног инвентара

Копче

Овалне гвоздене копче су најзаступљенији облик прећица у некрополама раног средњег века. Најчешће су налажене у нивоу појаса. На локалитету 1а пронађене су две (сл. 7, 3.1, 7а.1). Њихова заступљеност је присутна у свим већим германским налазиштима од Понта до крајњег северозапада Европе. Трајале су дужи временски период у готово непромењеном облику, па не постоји чврст ослонац за хронолошко и етничко опредељење. На некрополи из времена сеобе народа у близини Сремске Митровице, у оквиру маузолеја са вилом рустиком, пронађено је шест овалних гвоздених прећица заједно са дворедим коштаним чешљем, прећицом од рибље кости и керамичким судом. О. Брукнер налазе из гробова везује за гепидско становништво и датује у време од краја V до средине VI века (474-566) (Brukner 1995: 175-177). На некрополи Јаково-Кормандин пронађено је четрнаест овалних гвоздених прећица у 82 гроба. Ова некропола се, такође, приписује Гепидима и опредељује у прву половину VI века, време после 536. године (Димитријевић 1960: 24, T. II/6, гр. 4; T. IV/10, гр. 5; T. III/25, гр. 8; T. V/15, гр. 11; T. VI/7, гр. 13; T. III/27, гр. 15; T. V/16, гр. 17; T. VI/14, гр. 20). На основу типологије материјала из периода сеобе народа са некропола у Виминацијуму, овалне гвоздене копче сврстане су у тип 2.1, а најближе аналогије нашим примерцима су из гробова 1318 и 572.1 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: 20, Fig. 10.16 и Fig. 10.25). Источним Готима се приписује некропола у Раковчанима у којој је пронађено 58 гробова. На овој некрополи пронађено је осам овалних гвоздених копчи од којих је шест посребрено, а поједине су украшене канелурама, што их увелико разликује од наших примерака (Miletić 1970: 147, T. II, гр. 5; T. IV, гр. 40). На некрополи у Сингидунуму везују се за крај V и почетак VI века **(**Ivanišević, Kazanski 2002: гр. 4 и 36, T. I, IV).

Овалне бронзане копче мањих димензија са дужим повијеним трном (сл. 7, 4а.1 и сл. 7, 5.1), нешто су ређе заступљене у гробном инвентару. Сврставају се у тип 2.3 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: 21). Најближе аналогије налазимо на Виминацијуму у гробовима 2022.3 и 2022.4 (Ibid.: Fig. 11.2 и 11.3).

Највероватније је део гробног инвентара била и фрагментована масивна копча правоугаоног облика (сл. 8.5). Ређи је облик прећица. Слична правоугаона копча, пљоснатог обруча, јавља се у некрополи у Раковчанима, а јавља се и у лангобардским некрополама у Словенији (Miletić 1970: 148, гр. 6, T. II и T. XV,5, Рифник гр. 83/1967, Крањ 34 и 118, Блед, стр. 27**).** К. Бонер и J. Кастелиц их датују у време VII века, мада се налази из других некропола опредељују доста раније (Böhner 1958: 204; Kastelic 1960: 27; Miletić 1970: 148).

У двојном гробу, у нивоу појаса покојника, пронађена је овална бронзана копча са штитастим трном (сл. 7, 4а.3). Широко су распрострањене у источној и централној Европи у мушким гробовима са скрамасаксом и оквирно се датују у средину VI века (Martin

2000: 189, Abb. 14). Овај тип копчи је хронолошки најосетљивији налаз у оквиру гробног инвентара. Примерак најсличнији нашем пронађен је на некрополи Јаково - Кормандин (Димитријевић 1960: 11, гр. 2, T. III,18). Код оба примерка трн је наглашен са задебљалом главом и дугом ногом која прелази преко оквира у виду кљуна. Са доње стране главе је испупчење за причвршћивање трна за оквир пређице. Разлика је у томе што оквир нашег примерка није профилисан, већ је полупрстенастог попречног пресека и нешто мањих димензија. Скоро идентичан примерак пређице, само профилисаног и фасетираног обруча и нешто већих димензија, потиче из мушког гроба са некрополе у Раковчанима код Приједора (Miletić 1970: 123, T. IV, 34). Положај налаза у оба гроба је у нивоу појаса, а код оба покојника пронађени су гвоздени ножеви, као и у гробу 4а. Из Сингидунума потиче налаз две пређице са штитасто проширеним кореном трна, који се опредељују у време прве три трећине шестог века (Ivanišević, Kazanski 2002: гр. 6 и 35, T. II, IV). У Виминацијуму је сврстана у тип 2.4, а најближа аналогија је из гроба 100 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: Fig. 11.15). Бронзана копча са штитастим трном откривена је у гробу 7 објекта V на Градини на Јелици (Милинковић 2010: 191, T. XII,4). З.Ински и М. Милинковић сматрају да су ове копче романског порекла, на основу њиховог начина израде, али да су биле у масовној употреби код германских народа, а тежиште њихове употребе се опредељује у другу половину VI века и почетак VII (Vinski 1991: 17; Милинковић 2010: 191). Овај тип пређица чест је у гепидским гробовима у Рифнику - гробови 16, 24, 102 (Bolta 1981: T. 3.10; 4.3; 17.20), а нарочито у Крању - гробови 89, 91, 130, 156, 317 (Stare 1980: 96, T. 35.1, 3; 45.7; 52.8; 92.7). Бројна је у лангобардским некрополама: *Hegykő-Mező* улица, гроб 11 (Bóna, Horváth 2009: T. 5.1), *Kajdacs-Homokbánya*, гроб 33 (Bóna, Horváth 2009: T. 25.), *Rácalmás-Újtelep*, гроб 16 (Bóna, Horváth 2009: T. 34.6), *Szentendre-Pannoniatelep*, гроб 10 (Bóna, Horváth 2009: T. 38.6). У великом броју су присутне у мађарском Потисју и средњем Подунављу. Најближе аналогију налазимо у гробу 64 на локалитеу *Szőreg-Téglagyár* (Cseh et al. 2005: 6.4).

Нож

У двојном гробу, заједно са пређицом са штитастим трном, у нивоу појаса, пронађен је гвоздени нож, скрамасакс (сл.7, 4а.1). Сличан контекст налаза можемо пронаћи у некро - поли у Раковчанима у гробу 34 и у Сингидуниму у гробовима 8, 58 и 88 (Miletić 1970: 123, T. IV, 34; Ivanišević, Kazanski 2002: T. II, 8.4, T.V, 58.1, T. VIII, 88.2). Затим у гробовима 6, 51, 53, 89 и 103 са десне покојникове стране као и у гробовима 31, 57, 65 и 73 са леве стране покојника из некополе *Hódmezővásárhely – Kishomok*. Занимљив је налаз бронзаног новца из средине IV века (сл. 7, 4а.4), који је, такође, пронађен у нивоу појаса са гвозденим ножем[12]. Налази новца касноантичког периода чест су налаз у гробовима из периода сеобе народа.

12 Новац је констатован приликом конзервације покретног археолошког материјала који је извршила Ана Олајош.

Перле (сл. 7, 4б.5 и 5.1)

Перле у виду ђерданских ниски карактеристичне су за готово све германске народе из периода сеобе. Огрлице са перлама од стаклене пасте јављају се и на касноантичким локалитетима с краја IV и почетка V века. Са некрополе у *Ságvár*-у **(**Salamon - Barkóczi 1971: гроб 42, затим гробови 2, 7, 6, 24, 25, 31, 58, 61) потиче велики број огрлица од стаклене пасте, које се у гробовима јављају заједно са предметима везаним за касноантичку продукцију (бронзане наруквице са отвореним крајевима, конични пехари, чаше, луковичасте фибуле) и предметима који показују јак германски утицај (ћилибарске перле, прећице са повијеним трном).

У гробу 4 пронађено је 14 перли од тамномрке стаклене пасте биконичног или ваљкастог облика ребрасто профилисаних. Могу се определити у тип 102 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: 97, Fig. 70, 153-161). У употреби су током V и VI века.

Четири перле од стаклене пасте беличасте боје ваљкастог и лоптастог облика могу се сврстати у тип 99 (Ibidem: 96, Fig. 69, 142-145). Датују се у доста широко раздобље.

Перлу од ћилибара вретенастог облика можемо определити у тип 10 (Ibidem: 72, Fig. 66, 19) који је, такође, присутан током широког временског опсега. У некрополи у Сингидунуму исти тип перли пронађен је у гробовима 2 и 8 (Ivanišević, Kazanski 2002: T. I, 2.3, T. II, 8,3). Датује се у последњу трећину V и почетак VI века .

Веће биконичне перле од ћилибара, сличне нашем примерку, ређе су. Пронађена је једна у гробу 100 у Виминацијуму и можемо је определити у тип 9 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: 64, Fig. 65, 18).

За перлу од стаклене пасте светложуте боје, са четири кружна окца беле боје са плавом пастом у средини, најближе аналогије налазимо у гробовима „сремске културне групе" западнобалканског културног комплекса. Везујемо их за старије гвоздено добаи оквир - но их датујемо од краја VI до краја IV века пре н. е. Аналогије за наш примерак налазимо у гробној целини из Фабрике танина у Сремској Митровици (Vasić 1989: 111-112, Сл. 3; Vasić 1999: T. 50, 843, 844), некрополи из Кузмина, (Brunšmid 1902: 71-72, Сл. 31; Vasić 1999: T. 41, 592), Купинову (Brunšmid 1902: 73; Garašanin 1954: 76, T. XLIX, 17; Vasić 1999: T. 41, 591), у гробу из Винковаца код Силоса (Marjanić-Pandžić 1973: 39, T. XX, 1-4), у Сала - шу Ноћајском (Vasić 1999: T. 42, 608-609; T. 50, 839-840), на локалитету Шабац-Зорка (Va - siljević 1977: 169-173, Сл. 4, Сл. 5), Узвећу (Vasić 1989: 110, Сл. 2.1) и Стубарлији (Medović 2007: 10, Сл. 6/7, 6/8 и 11/2). Јављају се у великом броју у оквиру ове културне групе, мада су у употреби и у другим хронолошки блиским културним групама на територији бивше Југославије: долењска група - ступањ Подземељ и ступањ чертошке фибуле (Grabovec 1987: Sl. 1, 18, Sl. 5, 21) и јаподска група (Drechsler – Bižić 1987: 403, Sl. 23, 8).

Чешљеви

Сви пронађени чешљеви (сл. 7, 4б.6, сл. 8.6 и 8.7), као и фрагменти чешљева који су пронађени приликом истраживања (сл. 8.1 и 8.2), припадају групи троделних чешљева са средишњом назубљеном плочицом и две спољне које чине оплату. Сва три дела су спајана металним закивцима. Чешљеви троделне конструкције јављају се тек од III века и према типологији С. Петковић наши примерци припадају типу I (Petković 1995). У типологији сеобе народа Виминацијума могу се определити у тип 13.1 (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006: 35- 36, Fig . 18, 1-9).

Налазе се у насељима из IV века - утврђење у Чортановцима и Баноштру (Рушевљанин 1995: 113, T. IV. 22-25). Њихова заступљеност је присутна у свим већим германским некрополама из времена сеобе народа у V и током VI века. Чешљеви су најчешће проналажени у нивоу главе, као што је случај у гробу 4б, ређе код ногу или у неком другом положају.

На нашим примерцима чешљева доминирају једноставни мотиви у виду праве линије које украшавају оплату, било у виду дијагоналних линија (сл. 8.6 и 8.7) или шаховских поља (сл. 7, 4б.6).

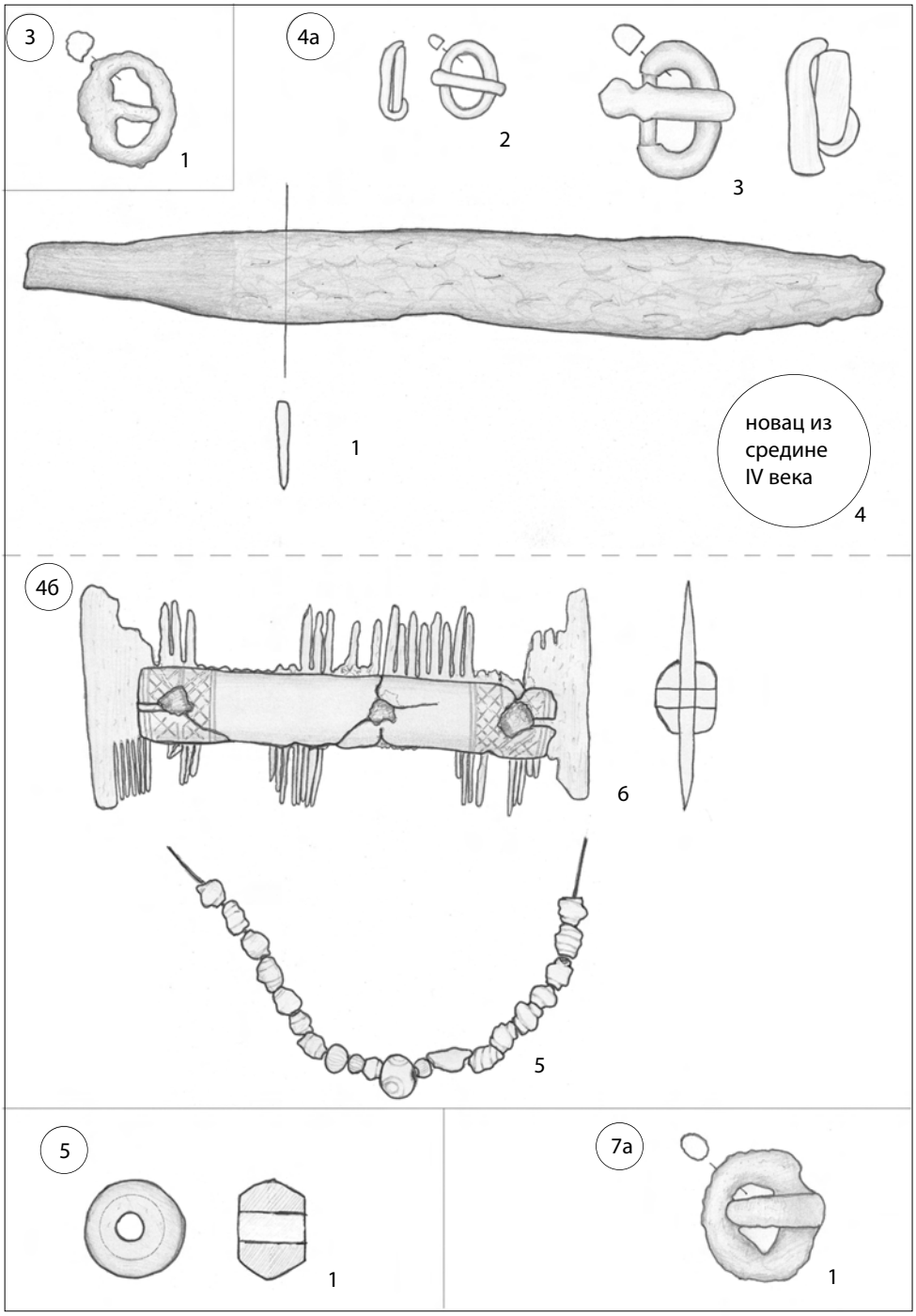

Сл. **7** Гробни инвентар (Ј. Вулетић)

Fig. **7** Grave inventory (J. Vuletić)

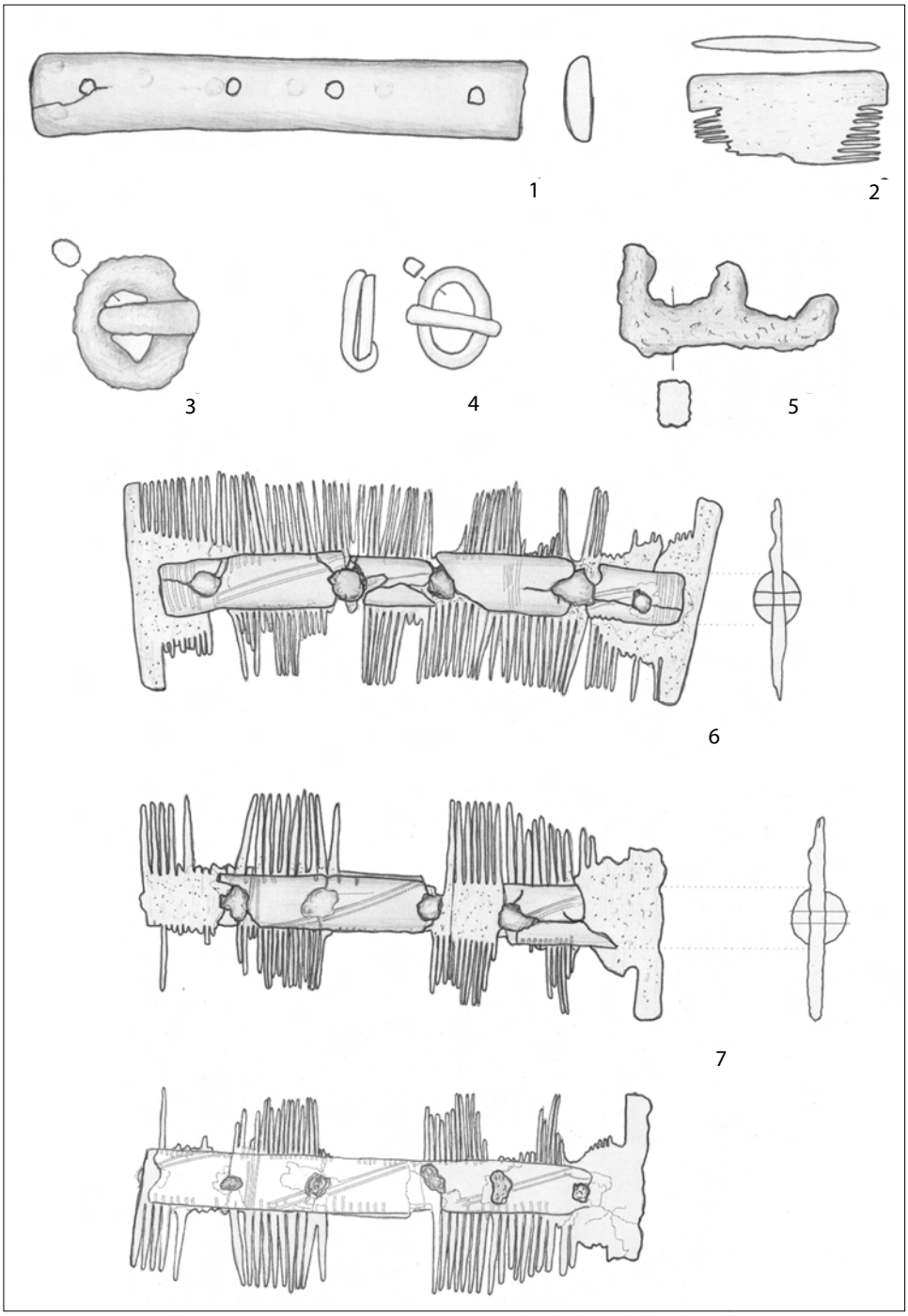

Сл. **8** Налази из уништених гробова (J. Вулетић)

Fig. **8** Finds from destroyed graves (J. Vuletić)

Сл. **9** Фотографије гробног инвентара (И. Видић)

Fig. **9** Photographs of grave inventory (I. Vidić)

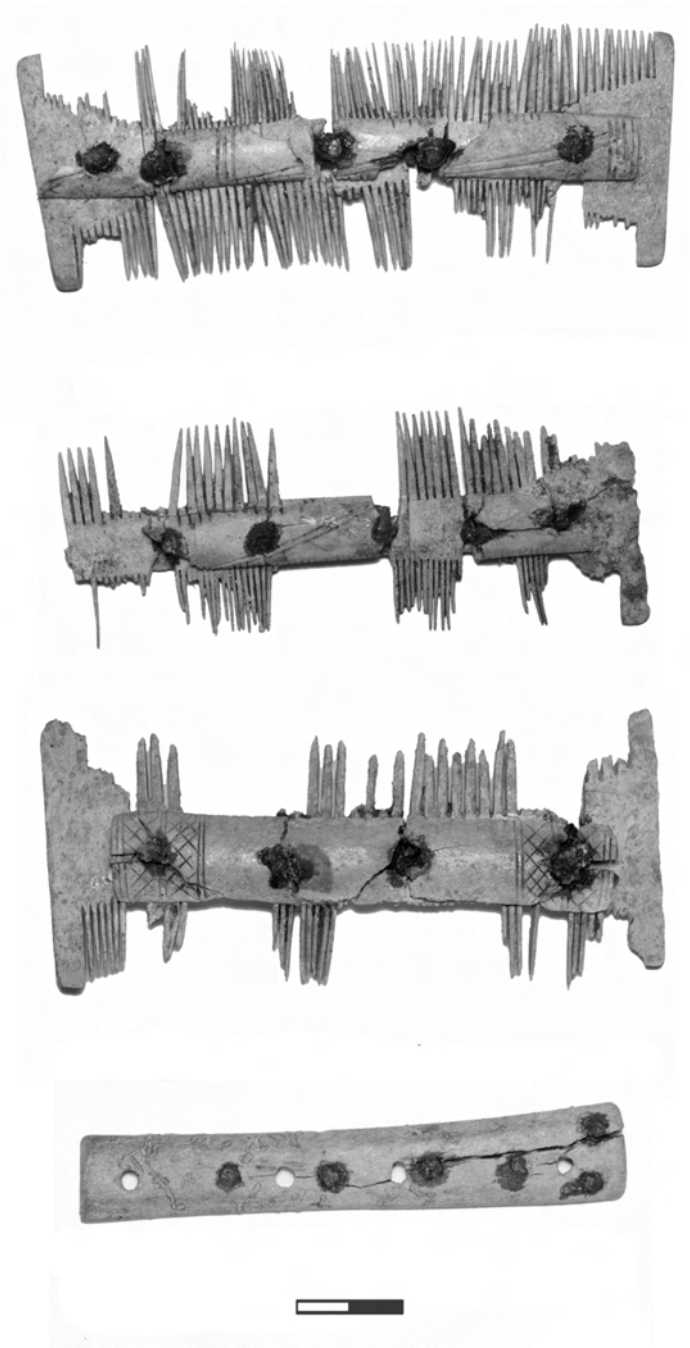

Сл. **10** Фотографије гробног инвентара (И. Видић)

Fig. **10** Photographs of grave inventory (I. Vidić)

Закључак

Не можемо поуздано утврдити у ком периоду палата губи свој репрезентативан изглед. Историјски извори нас упућују да је прво велико рушење могло наступити крајем IV и почетком V века, када северне границе Царства попуштају под налетима варвара[13]. Сирмијум тада губи своју некадашњу улогу, тако да није било потребе за грађевинским интервенцијама које би објекту вратиле претходну намену. Такође, према историјским изворима и подацима добијеним археолошким истраживањима, познато је да после освајања Сирмијума од стране Хуна, средином V века, почиње рурализација града и стални међусобни сукоби германских племена и Византије[14]. Можемо закључити да је велики број германских становника (првенствено Источних Гота и Гепида) живео у самом граду под чијом управом је и био од краја V века до 567. године[15].

Пошто је историја Источних Гота и Гепида, а самим тим и материјална култура, међусобно повезана, веома је их тешко разликовати. Гепидску заоставштину карактеришу скромнији остаци материјалне културе, што произилази из њиховог седелачко-земљорадничког живота. Управо због тога се ови гробови, судећи по сиромашном инвентару и појави вештачке деформације лобање, могу везати за гепидску популацију.

На основу анализе гробног инвентара, можемо претпоставити да је предметна некропола настала у време пустошења Панонија током пете и шесте деценије VI века у ратовима које су Гепиди водили са Лангобардима. Овако касно датовање некрополе отвара нам могућност да утврдимо постојање хоризонта V века, који се назире у виду трагова стамбених конструкција на мозаичким подовима и у културним слојевима у којима преовлађују амфоре IV-VI века.

13 Видети детаљније у Поповић 2003а: 219-237

14 Видети у Поповић 2003б: 239-258, као и Јеремић 2003: 43-58

15 Видети детаљније у Mirković 1971: 48-52, као и Mirković 2006: 99-104

ПРЕГЛЕД ГРОБОВА И КАТАЛОГ НАЛАЗА

ОПИС ГРОБОВА (сл.3)

Гроб 1

Гроб 1 је укопан у под од опека и малтера. У њему је откривен скелет детета мушког пола стар 11 година. Посткранијални скелет је у целости очуван и његова дужина је 1,15 m. Лобања је оштећена. Оријентација скелета је СЗ-ЈИ, са рукама испруженим поред тела. Горња кота скелета износи 79,06. Нема гробних прилога.

Гроб 2

У гробу 2 пронађен је скелет детета женског пола стар 7 година. Оријентација скелета је И-З са главом на западу. Лева рука, која је оштећена, испружена је поред тела, а десна је постављена на карлицу. Дужина скелета износи 0,99 m. Горња кота скелета је 78,95.

Гроб 3

Дете мушког пола старо 3,5 године откривено је у гробу 3. Оријентација скелета је И-З са девијацијом према југу и главом на западу. Дужина скелета је 0,88 m, десна рука је на карлици, лева положена поред тела. Кота скелета у пределу карлице, где је пронађена фрагментована гвоздена прећица (С-5), износи 79,08.

3.1 Тер. инв. бр. С-5 (сл. 7, 3.1)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, VI о. слој, гроб 3
Већа овална гвоздена прећица са очуваним трном.
Димензије: 3,5 x 2,8 x 1,8 cm.

Гроб 4

Гроб 4 је двојни гроб у ком су пронађени дете женског пола старо 5 година (4б) и дете мушког пола старо 9 година (4а). Гробна конструкција је била од опека које су постављене изнад скелета и вертикално код лобање и код стопала. Највиша кота гробне конструкције износи 78,78 – кота вертикално постављене опеке изнад глава покојника. Кота скелета поред лобање је 78,60 и 78,56. Скелети су положени један уз други у правцу И-З, а очувана дужина скелета износи 0,91 m (гроб 4б) и 1,11 m (гроб 4а). Код оба покојника једна рука је положена на карлицу, а друга испружена поред тела.

Ово је гроб са најбогатијим гробним инвентаром. Поред скелета детета мушког пола пронађене су две бронзане прећице (С-11, С-11а) и гвоздени нож (С-10) у нивоу појаса. У нивоу врата скелета детета женског пола откривена је огрлица од 19 стаклених перли,

једне перле од стаклене пасте са окцима и једном ћилибарском перлом (C-7), а испод главе дворeди коштани чешаљ (C-9).

4а.2 Тер. инв. бр. C -11а (сл. 7, 4а.2)
Место налаза: северна шкарпа источни део, гроб 4, пронађена са леве стране јужног скелета у нивоу појаса.
Мања овална бронзана прећица полупрстенастог попречног пресека са очуваним трном.
Димензије: 1,2 x 1,2 x 0,4 cm.

4а.3 Тер. инв. бр. C -11 (сл. 7, 4а.3)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, гроб 4, пронађена са леве стране (код десног лакта) јужног скелета у нивоу појаса.
Бронзана прећица овалног облика са полупрстенастим попречним пресеком и очуваним трном чија је глава кружно профилисана. Тип - прећица са штитастим трном.
Димензије: 2,8 x 2,8 x 1,1 cm, дужина трна 2,6 cm.

4а.4 Тер. инв. бр. C-10 (сл. 7, 4а.4)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, гроб бр. 4.
Гвоздени нож са благо закривљеним уским сечивом. Једна ивица сечива је оштра, друга је заравњена. На усаднику се налазе трагови коштане оплате. У непосредној близини ножа пронађен је бронзани новац из средине IV века (4а.4).
Димензије: 13,6 x 1,6 cm.

4б.6 Тер. инв. бр. C-9 (сл. 7, 4б.6)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, гроб 4, испод доњег дела лобање женског детета.
Фрагментовани коштани чешаљ, са обе стране назубљен, са једне дебљим, а са друге тањим зупцима. Са обе стране чешља налазе се тракасте оплате причвршћене са четири гвоздена закивка. Површина оплата украшена је урезаним шаховским пољима.
Димензије: 12,5 x 8 x 1,5 cm.

4б.5 Тер. инв. бр. C-7 (сл. 7, 4б.5)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, гроб бр. 4.
14 перли од тамномрке стаклене пасте биконичног или ваљкастог облика ребрасто профилисане, две перле од стаклене пасте беле боје ваљкастог облика, две перле од стаклене пасте беле боје лоптастог облика, једна перла од ћилибара вретенастог облика и једна нешто већа перла од стаклене пасте светложуте боје са четири кружна окца беле боје са плавом пастом у средини.
Димензије: 19 перли од стаклене пасте 0,4 - 0,6 cm, ћилибарска перла 1,1 x 0,6 cm и перла од стаклене пасте са окцима 0,9 x 0,7 cm.

Гроб 5

Скелет у гробу 5 је лоше очуван (очувана дужина 0,45 m), недостају лобања и доњи екстремитети. Скелет је припадао детету женског пола старом 3-5 година. Гроб је положен на део зида одводног канала. Оријентисан је у правцу И-З, а руке су положене поред тела и мало су одмакнуте од њега. Кота зида на којој је положен скелет износи 78,60, а кота грудне кости 78,78. У непосредној близини гроба пронађен је пршљенак од ћилибара који је вероватно био део гробног инвентара (С-12).

5.1 Тер. инв. бр. С-12 (сл. 7, 5.1)
Место налаза: северна шкарпа, источни део, гроб бр. 5 (у близини)
Биконична перла од ћилибара.
Димензије: R - 2,1 cm, H - 1,3 cm, R перфорације - 0,6 cm.

Гроб 6

У гробу 6 сахрањена је индивидуа женског пола стара око 20 година. Скелет је оријентисан у правцу И-З са девијацијом према југу. Лобања је оштећена, док је посткранијални скелет добро очуван. Руке су положене низ тело са десном руком на карлици. Очувана дужина скелета је 1,60 m. Кота скелета код лобање износи 78,96, а код стопала 78,94. Гроб је без прилога.

Гроб 7а

Скелет детета мушког пола, старог седам година, пронађен је у гробу 7а. Положен је у хипокаусту, 0,11 m јужно од гроба 7б. Лобања се наслања на део порушеног каменог стубића, окренута је у правцу С-Ј и дислоцирана је у односу на очувани део посткранијалног скелета. Дужина очуваног скелета је 0,40 m. Очуван је само део грудног коша, док карлица и удови недостају. Горња кота лобање је 78,42, а кота кичменог стуба 78,33.

Гроб 7б

У гробу 7б пронађена је индивидуа мушког пола стара 35-39 година. Очувана дужина скелета је 1,12 m. Оријентисан је у правцу З-И са рукама положеним низ тело и десном шаком на карлици. Кости ногу су оштећене и делом дислоциране. И лобања је у односу на тело дислоцирана и лежи на темену. Након антрополошке анализе скелета утврђено је да индивидуа сахрањена у гробу 7б има трагове вештачког деформисања лобање. Горња кота лобање - 78,40, кота карлице - 78,29. У пределу карлице пронађена је гвоздена пређица (С-160). Скелет је пронађен у црној растреситој земљи.

7а.1 Тер. инв. бр. С-160 (сл. 7, 7а.1 и сл. 8.3)

Место налаза: северозападни угао локалитета, гроб 7а, кота 78,20, пронађена у нивоу појаса.

Мања гвоздена пређица овалног облика, кружног попречног пресека са очуваним трном.

Димензије: 2,6 x 2,4 cm.

Опис дислоцираног гробног инвентара

Тер. инв. С-14 (сл. 8.1)

Место налаза: северна шкарпа, источни део, изнад нивоа пода просторије 5.

Тракаста коштана оплата са четири очувана закивка на средини и два постављена на ивици оплате. Оплата има четири отвора, вероватно за украсне закивке. Делимично углачане површине.

Димензије: 10,2 x 1,8 x 0,6 cm.

Тер. инв. С-158 (сл. 8.2)

Место налаза: северозападни угао локалитета, VIII о. слој.

Мањи фрагмент коштаног чешља са два реда наспрамно постављених зубаца. Површина чешља је углачана са обе стране. Ивице чешља су заобљене.

Димензије: 2,0 x 4,2 x 0,25 cm.

Тер. инв. бр. С-3 (сл. 8.4)

Место налаза: северна шкарпа, источни део, V о. слој.

Мања овална бронзана пређица са очуваним трном. Тело пређице је кружног попречног пресека.

Димензије: 2,1 x 1,9 x 0,6 cm.

Тер. инв. бр. С-6 (сл. 8.5)

Место налаза: северна шкарпа, источни део, VII о. слој.

Фрагментована гвоздена пређица од које је очувана једна пречка. Пређица је била правоугаоног облика.

Димензије: 3,5 x 2,8 x 1,8 cm.

Тер. инв. бр. С -159 (сл. 8.6)

Место налаза: северозападни угао локалитета, VIII о. слој.

Коштани чешаљ правоугаоног облика са наспрамно постављеним зупцима на дужим странама. Са обе стране чешља налази се украсна тракаста оплата, благо заобљена са спољне стране, углачана и украшена урезаним линијама. Оплата је причвршћена са пет гвоздених закивака.

Димензије: 11,9 x 4,4 x 1,2 cm.

Тер. инв. бр. С-2 (сл. 8.7)

Северна шкарпа, источни део, V. о. слој, дубина 3 m.

Фрагментован коштани чешаљ, са обе стране назубљен, са једне стране дебљим а са друге тањим зупцима. Са обе стране чешља делимично су очуване тракасте оплате везане са пет гвоздених закивака. Оплате су орнаментисане урезаним линијама. Зупци су делимично су очувани.

Димензије: 10,6 x 4 x 1,1 cm.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bolta, L. 1981
Rifnik pri Šentjurju, poznoantična naselbina in grobišče, Ljubljana.

Bóna, I. and Horváth, B. 2009
Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn, Budapest.

Bóna I. and Nagy, M. 2002
Hódmezővásárhely – Kishomok (kom. Csongrád), in: *Gepidische Gräbfelder am Theisgebiet* I, Budapest, 34–189.

Брукнер, О. 1984
Прилог проучавању урбаног развоја Сирмијума. Просторија 16 "царске палате" у Сремској Митровици, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* XI–XII (1982–1983): 5–43.

Brukner, O. 1995
Mauzolej – oktogonalna građevina, *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem*, Novi Sad.

Brunšmid, J. 1902
Prethistorijski predmeti iz Sremske županije, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 6: 68–86.

Böhner, K. 1958
Die fränkischen Altertümer des trier Landes, I, Berlin.

Burger, A. Sz. 1966
The Late Roman Cemitery at Ságvár, *Acta Archaeologica* (Budapest) XVIII/1–4.

Burger, A.Sz. 1979
Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil, Fontes Archaeologici Hungarie (Budapest).

Csallány, D. 1961
Archäologische denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568), Budapest.

Cseh, J. et al., 2005
Cseh J., Instvanovits E., Lovacz E., Mesterhazy K., Nagy M., Nepper I. M., Simonyi E.,
Gepidische gräberfelder im Theissgebiet II, Budapest.

Даутова-Рушевљан, В. 1995
Занатски производи и нумизматички налази, у: *Фрушка гора у античко доба*, ур. Н. Тасић, Нови Сад: Матица српска и Археолошки институт, 111–173.

Dimitrijević, D. 1960
Gepidska nekropola „Kormadin" kod Jakova, *Rad Vojvođanskih muzeja* 9: 5–50.

Drechsler – Bižić, R. 1987
Japodska grupa, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V, Sarajevo, 391–441.

Garašanin, D. 1954
Katalog metala I, Beograd.

Grabovec, S. 1987
Dolenjska grupa, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V, Sarajevo, 29–119.

Ivanišević, V. and Kazanski, M. 2002
La Nékropole de l'Époque des Grandes Migrations á Singidunum, *Singidunum* 3: 101–157.

Ivanišević, V., Kazanski, M. and Mastykova, A. 2006
Les nécropoles de Viminatium à l'époque des Grandes Migrations, Paris.

Јеремић, М. 2003
Градитељство Сирмијума у V и VI веку, на примеру градске цркве, као и грађевина на северном тракту хиподрома, *Саопштења* XXXIV: 43–58.

Kastelic, J. 1960
Slovanska nekropola na Bledu, Ljubljana.

Keller, E. 1971
Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern, München.

Marjanic-Pandzic, M. 1973
Vinkovci kod Silosa – kasnohalštatski grobovi, *Arheološki pregled* 15: 39–40.

Martin, M. 2000
Mit Sax und Gürtelausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien.) in: *Slovenija in sosedenje deželemed antiko in karolinško dobo,* Ljubljana, 141–196.

Medović, P. 2007
Stubarlija, Nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka), Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Миладиновић, Н. 2006
Физичко-антрополошка анализа остеолошког материјала из германских гробова са локалитета 85 у Сремској Митровици, *Гласник Српског археолошког друштва* 22: 409–434.

Miletić, N. 1970
Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 25: 119–158.

Милинковић, М. 2010
Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд: Завод за уџбенике.

Милошевић, А. и Милутиновић О. 1958
Заштитна археолошка ископавања у Сремској Митровици, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* II: 5–54.

Mirković, M. 1971
Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D., in: *Sirmium* I, ed. V. Popović, Beograd: The Archaeological Institute of Beograd, 5–94.

Mirković, M. 2006
Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka, Sremska Mitrovica.

Nagy, M. 2007
Tiedarstellungen und der germanische Tierstil I im Gebiet der mitteleren Donau (3–6. Jahrhundert n. Chr.), Budapest.

Petković, S. 1995
Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd.

Поповић, В. 2003
Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н. е. у: *Sirmium – Град царева и мученика*, Сремска Митровица, 239–258.

Поповић, В. 2003
Јужнодунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века у: *Sirmium – Град царева и мученика*, Сремска Митровица, 201–237.

Salamon, A. and Barkóczi, L. 1971
Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfag des 5. Jahrhunderts, *Alba Regia* XI (Székesfehérvár).

Slabe, M. 1975
Dravlje, grobišče iz časov preseljevanija ljudstvev, *Situla* 16.

Stare, V. 1980
Kranj nekropla in časa preseljevanja ljudstev, Ljubljana.

Vágó, E. Bóna, I. 1976
Die gräberfelder von Intercisa I, Budapest.

Vasić, R. 1989
Jedan prilog proučavanju sremske grupe, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 25/XXVII: 103–113.

Vasić, R. 1999
Die Fibeln im Zentralbalkan, PBF 14, 12 Stuttgart: Steiner.

Vasiljević, M. 1977
Nalazi starijeg gvozdenog doba u Šapcu, *Starinar* (н. с.) XXVII (1976): 167–174

Vinski, Z. 1971
Rani srednji vek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* V: 47–73.

Werner, J. 1962
Die Langobarden in Pannonien, München.

Werner, R. M. 2010
Sirmium: Imperial Palace Complex / Sirmijum: Kompleks carske palate, Sremska Mitrovica: Zavod za zaštitu spomenika kulture.

Zorka I. PEJOVIĆ

Biljana R. LUČIĆ
Office for Protection of Cultural Monuments,
Sremska Mitrovica

Necropolis from the Period of Great Migration at Locality 1a in Sirmium

We can not establish with certainty in what period the palace had lost its representative role. Historical sources indicate that first destruction on larger scale could have happened at the end of 4th or at the beginning of the 5th century when northern frontiers of the empire yielded to the barbarian attacks. Sirmium lost at that time its former role so there was no need for building interventions to restore former purpose of the structure. Also, it is well known according to historical sources and evidence provided by archaeological investigations that after the Huns conquered Sirmium in the mid 5th century started ruralization of the city and permanent conflicts between the Germanic tribes and Byzantium. We could conclude that large number of Germanic inhabitants (mostly East Goths and Gepids) lived in the city, which was under their control from the end of the 5th century until AD 567.

As the history of the East Goths and Gepids and consequently their material culture was closely intermingled, it is very difficult to differentiate them. The heritage of the Gepides is characterized by more modest remains of material culture resulting from their sedentary and agricultural way of life. Just because of that these graves could be attributed to the Gepidean population considering rather sparse grave goods and purposely deformed skulls.

The analysis of the grave inventories suggests that this necropolis dates from the period when Pannonia was devastated in the wars between the Gepids and the Langobards during fifth and sixth decade of the 6th century.

UDK 904:737.1.032(497.7)
ID=187756044

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Bojana N. BORIĆ BREŠKOVIĆ
National Museum, Belgrade

Coin Hoard from the Stobi Mint Found in South Serbia*

Abstract: *The hoard of coins from the Stobi mint comes from the area of Vladičin Han in the south Serbia that was in Roman times within the borders of the Moesia Superior province. The find contains 17 specimens from the time of the Severan dynasty: Septimius Severus (1), Julia Domna (5), Geta (1) and Caracalla (10) and the latest specimens are from the time of Caracalla's sole rule (2). This find located in the Vranje-Pomoravlje region complete the picture of circulation of the Stobi currency in the Vardar-Morava valley. Other single finds or hoards from the provinces Macedonia and Moesia Superior reveal that coins from this mint are most frequent in two geographic regions: in the home territory around the Vardar river and in the areas around the Danube river and that they are most densely concentrated in the vicinity of Moesia Superior military and urban centers like Viminacium and Ratiaria. The reason for distribution toward the Danube we find in the fact that before establishing of the mint in Viminacium in 239/240 there was no other mint in the territory of Moesia Superior to satisfy the needs of small change.*

Key words: *Stobi mint, circulation, hoards, single finds, Vladičin Han, Moesia Superior, Macedonia*

Stobi were one of the oldest and most important cities of the Roman province of Macedonia. It was *oppidum civium Romanorum* in the time of Augustus and later on municipium (Papazoglou 1986: 213–237; *idem* 1988, 315),[1] and also the only one out of Italy that had *ius Italicum* (*idem* 1986: 228–231; *idem* 1988: 318).[2] It minted bronze coins in the period Vespasian-Caracalla.[3] One rather small monetary find consisting of the Stobi coins (17) comes from the territory of south Serbia. It is in private possession and according to the

* *Photography*: Nebojša N. Borić

1 Name *Municipium Stobensium* is recorded except on coins also in three imperial dedications (Papazoglou 1988: 313-327; *idem* 1990: 213-214, 217-221).

2 According to F. Papazoglu Stobi was granted *ius Italicum* at the same time when it was granted status of municipium, most probably already in the time of Augustus when this right was conferred to Dyrrachium, Cassandreia, Philippi and Dion that were founded or re-founded as Roman colonies at the same time.

3 The Stobi minting activity covered with periodical interruptions the period of around 150 years and completely ceased in the time of Caracalla (211-217). For discussion about possible dates of commencement of activity of the Stobi mint, cf. Dušanić 1967: 11-29.

information by the owner it had been discovered in the wider surroundings of the urban settlement of Vladičin Han. It contains only specimens from the time of the Severan dynasty, that is, from the final and most prolific period of activity of the mint: Septimius Severus (1), Julia Domna (5), Geta (1) and Caracalla (10). They were minted in following denominations: tetrassaria (5 – 1 Septimius Severus, 1 Julia Domna, 1 Geta, 2 Caracalla) and diassaria (12 – 4 Julia Domna and 8 Caracalla) and the last coins are two diassaria from the time of Caracalla's sole rule (cat. 16-17).

The tetrassarion of Septimius Severus (cat. 1) has the legend IM•C•S•P•SEVERV on the obverse. Although it includes the title of emperor as praenomen what was the characteristic of early imperial issues (Hill 1964: 10), the bust covering most of the coin surface and longer beard divided in four rows of curls makes portrait of the ruler close to the group of imperial coins 'Mii' that F. Hill dates to AD 197-205 (*idem* 1979: 37, pl. 6, 8).

The specimens of Julia Domna could have been minted in the period from AD 196 to AD 211 (cat. 2-6) as her Stobian issues until the reign of Caracalla have always the same inscription IVLIA AVGVSTA that appears on imperial coins for the first time in AD 195/196.[4] The inscription runs from left to right with caesura between IVLIA and AVGVSTA (cat. 2, 3, 5, 6) or from right to left in the form IVLIA•AV-GVSTA (cat. 4). Considering stylistic variations of the portrait and particularly the coiffure few types of coins of Julia Domna could be identified. On tetrassarion (cat. 2) the empress has coiffure characteristic of the early phase of imperial coinage and it is iconographically closest to the Hill's group 'M'.[5] The hair follows the line of forehead and cheeks in horizontal waves and falls over the ears to the nape and it is pinned into a chignon on the back of the head. On one diassarion (cat. 3) the coiffure is depicted in the same manner but head of the empress is smaller and the bust elongated – Hill's group M(a).[6] Other specimens include portraits of Domna in various appearances. The coiffure is changed and supplemented with thin braid following the line of the face and shaped into a chignon on the back of the head. – group 'Li' (Hill 1979: 40, pl. 6, 14) (cat. 4-5)[7] or in small low placed circular bun like in group 'Lii' (cat. 6).[8] This latter type of coiffure remains also in the issues from the time of Caracalla's sole rule.

4 In Stobi were not recorded issues with earlier legend IVLIA DOMNA AVG, and few specimens with legend IVLIA PIA AVGVSTA date from the period of Caracalla's sole reign. Authors of the corpus *Roman Imperial Coinage* date imperial issues with legend IVLIA AVGVSTA in 196-211, and Hill dates them in 195-211. For the chronology of imperial coinage of Domna, cf. RIC IV/1: 63, 85, 89; Hill 1964: 11.

5 Hill in his group 'M' distinguishes two subgroups: (a) – well stylized portrait and (b) – stylistic variations mostly of poor quality. He dates first one in the period 199-209 (AV and AR) and 200-206 (AE) (Hill 1979: 40, pl. 6, 12), and the second in the period 203-209 (*ibid*.: 1979: 40, pl. 6, 13).

6 It is close to Hill's group M(a) from 203-209 (Hill 1979: 40, pl. 6, 13) and to the second - middle Mattingly's group from 199/200-207 (BMCRE: cxxxi-cxxxii).

7 Hill's group 'Li' - 210-213, AU and AR; 207, AE.

8 Close to Hill's group 'Lii' which is of similar stylization as group 'Li var.' dated to 207-208. Chignon was replaced with small bun for the first time on Domna's imperial bronze coins from 207, cf. Hill 1979: 40, pl. 6, 14 – group Lii (214, AU; 214-217, AR; 207-16, AE).

Considering the issues of Julia Domna and Caracalla, the production of Geta in Stobi was small and he as well as Septimius Severus is in this find represented by one specimen of the highest denomination (cat. 7). It is the issue from the time of caesariate (198-209) as is confirmed by the bust with bare head and the legend P SEPTI – GETA CA. Although presented in the reduced form it has analogy with legends on Roman coins from 203 or 205 to 209 as well as in the coinage of Laodicea, dated to 202-203(?). Also, the portrait of Geta is depicted after the portraits from these issues.[9]

The Caracalla's issues are most numerous and all date from the period of augustate.[10] Two main chronological groups could be distinguished: period 198-211/212, i.e. period of the corule with Septimius Severus and from 209 also with Geta and then after the death of Septimius Severus and the murder of Geta (211/212-217). Two tetrassaria with inscriptions IM C M AV – ANTONINVS (laureate and cuirassed bust, wearing paludamentum, seen from the back) and IM C M AVR – ANTONINV (laureate and cuirassed bust, seen from the front) are the earliest in the first period (cat. 8-9). They have the imperial title in the form of praenomen, which is characteristic of the early imperial series from AD 198 and AD 199 (RIC IV/1: 62; BMCRE V: cxxxvi, cxxxix; Hill 1964: 10), and regarding the legend composition they are close to the issues of Macedonian mints like Dion (Kremydi-Sicilianou 1996: 207-212, third series) or those using Greek alphabet like Thessalonica (Touratsoglou 1988: 53 and Tabelle 13, 209-210, V3, V4, V5 – 198 -205–208/9), Edessa (Papaefthymiou 2002: 57–60, 127, pl. 5 – 198-204/205 and 204/205-209/210) and Amphipolis (SNG Cop.: no. 112). The representation of naked bust of Caracalla on diassarion with legend ANTONINVS – PIVS AVG (cat. 10), on two diassaria with legend ANTONINVS – PIVS AVGV which were produced by the same obverse die (cat. 11-12),[11]as well as on diassarion with legend M AVREL – ANTONI-NVS (cat. 13)[12] observe the iconographic pattern introduced on the imperial coins from AD 206 (Hill 1979:

9 It is closest to the portrait of the Rome mint issue from 203-8 (HCC III: Pl. 22, no. 38) and coinage of Laodicea from 202-203(?) (*idem*: Pl. 23, nos. 54-55). The issues with praenomen L(ucius) and P(ublius) appear as in the imperial also in the Stobi coinage. Conversion into Publius is dated on imperial coins to 199(?) (RIC IV/1: 62; Hill 1979: 11) or 200 (BMCRE V: cxxxviii, cxlii), since when also term 'Pontifex' was included into his titulature. According to Birley 1971: 160 variation L(ucius) and P(ublius) remained for few years in Geta's nomenclature in the inscriptions and on coins and from 204 Publius became an official praenomen. New legend P SEPTIMIVS GETA CAES, introduced on imperial coins in 203 (RIC IV/1: 63; BMCRE V: clv) or in 205 (Hill 1964: 11), continued for the whole period of his caesariate. He got the title of augustus in September/October (?) of 209 or in autumn of 210? (Kienast 2009: 166).

10 The issues of Caracalla as caesar were not encountered in Stobi as he was always depicted with laurel wreath on the head. According to this the minting could have started during 198 at the earliest, in the year when he received the title of augustus. His fictitious *dies imperii* is dated on the 28th of January and the actual one on 8th /9th of April 198 (Kienast 2009: 162).

11 Legend ANTONINVS PIVS AVG was introduced on the coins from Roman mint as analogous to the shorter Severus' titulature in 201 (RIC IV/1: 62; BMCRE V: cxliv-cxlv; Hill 1979: 10). Supplemented with epithets it continues until the end of Caracalla's reign (RIC IV/1: 62; BMCRE V: cxxxvi, cxxxix, cxliv-cxlv, clxxi, clxxviii; Hill 1964: 10-11).

12 In the imperial coinage legend M AVR/AVREL ANTONINVS always includes titles PIVS and AVG. It does not appear before 206/207 and only on bronze coins (Hill 1964: 10-11).

41).[13] The portrait on specimen cat. 11 and 12 is clear indication of his well-known later mature image, while the bust on specimen cat. 13 is closest to Caracalla on imperial coins from 209-211 (Hill 1964: 41, pl. 7, 8 – group 'L').[14] The naked bust of emperor is depicted also on two other coins of the same module, but in combination with another obverse legend PI AVG M AV – ANTONIN-VS (=M AV- ANTONIN-VS PI AVG) (cat. 14) and M AVRE ANTON-INVS PI AVG (cat. 15) which is in complete form M AVR/AVREL ANTONINVS PIVS AVG used on imperial coinage only on the Roman sestertii in the period between 206/207 and 208/211 and then supplemented with victory titles BRIT and GERM continues until AD 211 (Hill 1964: 10-11).[15] At the same time the representations of Caracalla on these issues had certain impact on rulers' iconography of the series from Stobi.[16] The last two diassaria with obverse inscription A C M AVR ANTONINVS (cat. 16-17) are characterized by emperor's final portrait type from the period of sole rule after Geta was executed. His portrait is of mature expression and compact form, full short cut beard and stern military style is emphasized by cuirass without paludamentum (Hill 1979: 41, pl. 7, 9 – advanced phase of group 'L' on imperial coins after AD 212). Worth of attention is conclusion that Caracalla's diassarion cat. 16 and one from the Kavadarci hoard (Josifovski 2011: cat. 997 – axis 12; w. 7.09 g; r. 23.6 мм.) were struck by the same pair of dies.

The obverse inscriptions include in reduced form and separated by variously arranged caesurae the usual ethnicon of the city and indication of its municipal rank. The inscription runs from left to right and vice versa. The main representation on all specimens is Victory, the most frequent type in the coinage of Stobi in this period. She is depicted in few forms but always keeping same conventional form from the imperial coins. The most frequent is Victory with wreath and palm branch advancing left (cat. 1, 4, 6, 7, 9, 10) or right (cat. 3, 11, 13, 15). On one specimen she is standing on the globe holding same attributes (cat. 12) and on the other she is writing on oval shield resting on her knee (cat. 14). She was also depicted in the syncretistic form like Victory-Nemesis with wheel at her feet, advancing left (cat. 2, 5, 8, 17) or right (cat. 17). Sometimes the crescent is depicted next to Victory (cat. 7) or Victory-Nemesis (cat. 8).

The area of Vladičin Han where the find of Stobi coins comes from is the section of the Vranje region and encompasses south exit from the Grdelica gorge, north parts of the Vranje plain and confluences of two rivers – Vrla and Kalimanka and the Južna (South) Morava river. To the west are slopes of the Kukavica Mountain. The natural resources are reason why the

13 Naked bust suggests identification with deity or hero (BMCRE V: cxlv-cvlvi).

14 Group 'L' on imperial coins that has many phases of evolution continues from 209 to 217 and the end of Caracalla's reign.

15 In these imperial issues, however, has not been noticed that dressed or naked bust has any chronological implication (BMCRE V: clxxi).

16 For cat. 14, cf. HCC III: pl. 19, no. 91; for cat. 15, cf. *ibid.*: pl. 20, nos. 92, 96, 97.

entire Vranje region had been inhabited in all historical periods as it is confirmed by many remains of material culture from prehistory, antiquity and the Middle Ages.[17] Few coin hoards from this region are dated to the 3rd century as is also the case with the find from Vladičin Han. The most important is certainly the hoard of Roman imperial silver coins from the village Priboj (site 'Panađurka') in the vicinity of Han for which it has been assumed that originally contained over 40,000 coins (Митровић 2008: 209–213).[18] Of other mostly dispersed and considerably smaller hoards two contained denarii and antoniniani and five bronze coins of Viminacium and Dacia. As it was the case with the Priboj hoard, the Late Roman sites have been recorded on the locations where the hoards had been found (Bujkovac,[19] Gradnja,[20] Samoljica,[21] Spančevac[22]). For two incompletely preserved hoards from the vicinity of Vranje finding circumstances are unknown.[23]

17 First description of archaeological sites in the Vranje region including the area of Vladičin Han comes from F. Kanitz (Каниц 1986: 252-268), while M. and D. Garašanin significantly contributed to their further recording and systematization (Гарашанин и Гарашанин 1951:135-136 – Vranje district, 146 – South Morava district). Particularly important is the systematic site surveying conducted by National Museum in Vranje in 1964 when 35 antique sites have been recorded in the South Morava valley from Lepenica near Vladičin Han to Vranje and over 270 prehistoric, antique and medieval sites on many locations in the Vranje region have been recorded in the ensuing years (Булатовић 2007: 11).

18 In the National Museum in Vranje arrived 11,678 coins from the Priboj hoard, mostly dating from the 1st to the 3rd century and certain amount of added specimens. It was discovered in 1995 and was deposited in two vessels with 12,000 pieces in one vessel and over 27,000 specimens in the other. The time of its deposition is related to the period of reign of Severus Alexander, while it is assumed that antoniniani from Gordian III to Valerian I and bronze coins from the 3rd and 4th centuries that arrived in the museum together with the denarii do not belong to the original contents of the hoard. During subsequent archaeological excavations at the site 'Panađurka' rather small Late Roman settlement most probably within the villa rustica has been encountered (Митровић 2008: 209–213).

19 The hoard has been found near the village Bujkovac while plowing the field 'Kačarci' or 'Nocini' within the farmstead and contained 149 specimens of which 132 are preserved: Gordian III - Gallienus (120 Gordian III - Gallienus, Viminacium and 14 Philippus I – Emilianus, Dacia). The find terminates with Gallienus' bronze coin from XVI year of Viminacium era (254/255), also the year when colonial mint in Viminacium was closed (Борић-Брешковић 1988: 91, n. 13; Borić-Brešković i Stamenković 2008: 161, n. 21). The hoard has not been completely published.

20 The hoard from the village Gradnja in the Poljanica region was found in the process of soil cultivation and contained 270 sestertii from the middle of the 3rd century. One specimen of Philippus I is in the Museum in Vranje (Митровић 2008: 214).

21 Two hoards of Roman coins come from the area of Roman necropolis near the village Samoljica, municipality of Bujanovac (site 'Crkvište'). First one contained 150 denarii and antoniniani and the second 250 sestertii from the Viminacium mint. One bronze coin of Philippus I was donated to the Museum in Vranje (Митровић 2008: 214).

22 Pottery vessel with 4 kg of Roman bronze coins from the mints Viminacium and Dacia was found at medieval and Late Roman site 'Bujić' near the village Spančevac, Bujanovac municipality (Митровић 2008: 214).

23 First hoard from the vicinity of Vranje contains 22 sestertii – 19 from Viminacium mint and 3 from Dacia mint: Gordian III – Trebonianus Gallus and Volusian, AN XIII (2 pieces.) - tpq. 252 (Борић-Брешковић 1988: 89–101; Borić-Brešković, Stamenković 2008: 162, n. 8). Second hoard found in 1958 contains 1 denarius and 45 antoniniani (Macrinus – Claudius II). It is the only find from the territory of Serbia whose *terminus post quem* is related to the time of Claudius II and its deposition is connected with invasion of the Goths and the battle of Naissus in 269 when Claudius II scored a victory (Борић-Брешковић и Стаменковић 2011: 257-279).

The importance of discovery of the Stobi coins in the region of Vladičin Han is in the fact that it is, disregarding large Kosmaj hoard with just one specimen from the Stobi mint,[24] first hitherto recorded find of that currency in the territory of modern Serbia and together with hoard from Ratiaria (Archar in Bulgaria) with equal number of Stobi and Nicaea coins (29)[25] second in the Roman province of Moesia Superior. Other hoards, which contain the specimens from this mint, come from the province of Macedonia. In the hoard from Kavadarci (east Paeonia) that is closest to Stobi, the Stobi coins are predominant (17 from Stobi and 3 imperial and 1 from Thessalonica).[26] In remaining seven hoards, which are all from the territory of modern Greece, their appearance is sporadic (1-3). These hoards originate from Mygdonia (1),[27] Amphaxitis (1)[28] and Pieria (1)[29] in Lower Macedonia, then from Odomantike (1)[30] in eastern Macedonia and from Chalkidike peninsula (1)[31] while for two hoards the finding places are unknown.[32] In these hoards prevail the currency from other,

24 Kosmaj, Stojnik, Sopot, Serbia, 1958 (20.065+): Roman imperial coins from the 3rd and mostly from the 4th century; Stobi (1 – Julia Domna), tpq. reign of Valentinian I and Valens. For basic information about the hoard cf. Бенџаревић 2005: cat. 9. The hoard has not been published.

25 Ratiaria=Archar, Vidin district, Bulgaria 1953 (382+): Roman imperial denarii - 281 (Galba –Severus Alexander); bronze coins: Roman imperial (5); Stobi (29 – 27 Caracalla, 2 Julia Domna); Nicaea (29); Mylasa (1); Flaviopolis (1); Nicomedia (5); Juliopolis (1); Alabanda (1); Corinth (1); Pautalia (7); Marcianopolis (4); Philippopolis (2); Trajanopolis (1); undetermined (14); tpq. reign of Severus Alexander, cf. Герасимов 1955: 605-606; Gerov 1977: 153, no. 63; Josifovski 2001, 127.

26 East Paeonia - Kavadarci (20, Kuzmanović Coll.): Stobi (16 – 1 Vespasian, 2 Trajan, 1 M. Aurelius, 3 S. Severus, 2 J. Domna, 7 Caracalla), Thessalonica (1 S. Severus), Roman denarius (3 – 2 sestertii M. Aurelius, 1 antoninianus - Claudius II); tpq. reign of Claudius II (268-270), cf. Josifovski 2010: 21 and cat. 11 (Vespasian), cat. 75 (Trajan), cat. 215, 227, 265 (S. Severus), cat. 426, 538 (J. Domna), cat. 681-682, 839, 930, 962, 997 (Caracalla); 2 illegible Stobi coins (1 Trajan and 1 M. Aurelius) - not in Catalogue.

27 Mygdonia - Leukochori, Langada, grave find, 1970 (44): Stobi (1), Thessalonica (17), Dion (2), Pella (12), Edessa (1), Macedonian Koinon (5), Roman denarius (1), undetermined (5); tpq. reign of Trajan Decius, cf. Touratsoglou 1988: 118-119, no. 5; Kremydi-Sicilianou 1996: 133, no. 7; Josifovski 2001: 125; Papaefthymiou 2002: 223-224, no. 8.

28 Amphaxitis - Kentriko, Kilkis, 1981 (111): Stobi (1 – reign of S. Severus), Thessalonica (69), Dion (3), Pella (14), Edessa (6), Macedonian Koinon (9), Roman Imperial coins (4), Provincial coins (5); tpq. Philippus I or later, cf. Touratsoglou 1988, 119, no. 7; Kremydi-Sicilianou 1996: 132-133, no. 5; Josifovski 2001: 125; Papaefthymiou 2002: 222-223, no. 7.

29 Pieria – Sevasti, 1987 (14): Stobi (1 M. Aurelius), Dion (6), Macedonian Koinon (4), undetermined Provincial bronze (1 Trajan), undetermined (1), Roman denarius (1 Trajan); tpq. M Aurelius, cf. Touratsoglou 1993: 58, no. 9; Kremydi-Sicilianou 1996: 134, no. 11.

30 Odomantike (lower R. Strymon valley), 1916-1918 (29): Stobi (1 – Geta), Thessalonica (24), Pella (3), Roman Imperial denarius (1 – S. Severus); tpq. reign of Gordian III, cf. Touratsoglou 1988: 121, no. 15; Josifovski 2001: 125.

31 Chalkidike peninsula – Ierissos, Greece, 1973 (15): Stobi (1 J. Domna), Thessalonica (5), Amphipolis (1), Cassandreia (1), Macedonian Koinon (4), undetermined Macedonian civic coin (1), 2 Roman denarii (1 J. Domna, 1 Severus Alexander); tpq. Severus Alexander, cf. Touratsoglou 1993: 59, no. 13.

32 Macedonia (territory of present-day Greece, finding places unknown): 1) HOARD from 1966 (66+): Stobi (3 – 1 M. Aurelius or Commodus (sic!), 1 S. Severus, 1 Caracalla), Thessalonica (18), Amphipolis (32), Cassandreia (2), Dion (1), Edessa (3), Philippi (1), Pella (2), Macedonian Koinon (4), Tragilos (1); tpq. reign of Gallienus, cf. SNG Evelpidis II, nos. 1147, 1152, 1156, 1159, 1164, 1167, 1169, 1170, 1171, 1173, 1175, 1176, 1178-1185, 1186, 1188, 1189-1191, 1193-1195, 1198, 1199, 1201, 1202 (Amphipolis); 1308, 1334,

mostly Macedonian colonies and towns and the most numerous are coins from Thessalonica, the Macedonian metropolis in Roman times. There were also encountered some specimens of Roman imperial coins of bronze and rarely of silver (1-4). The appearance of civic coins reflects the situation in the Empire and impossibility to satisfy increasing need for small currency in the distant parts of the empire with imperial coinage. Therefore, many mints having right to struck bronze coins intended for local circulation had been established in the hellenophonic regions of the empire.[33]

Although the appearance of Stobi currency in the hoards is related mostly to Macedonia, large amount of specimens in two Upper Moesian finds (Vladičin Han and Ratiaria) indicates that coins from this mint had much greater area of circulation. The evidence for that, besides hoards, is provided by single – chance and grave finds recorded in the territory of modern Serbia.[34] They come from the region around the Danube – Kostolac and Požarevac with its surroundings, i.e. wider territory of antique Viminacium (82),[35] v. Seone – site Orešac, near Smederevo (1),[36] wider territory of Belgrade (9),[37] from Novi Banovci (6),[38] Novi Sad, sur-

1337, 1338, 1340-1343, 1345, 1347, 1355, 1316, 1319-1324 (Thessalonica); 1212-1213 (Cassandreia); 1217 (Dion); 1268, 1272 (Pella); 1279 (Philippi); 1284, 1285, 1287 (Stobi); 1493, 1497, 1503, 1506 (Macedonian Koinon); 1360 (Tragilos); Touratsoglou 1988: 121-122, no. 18; Kremydi-Sicilianou 1996: 131, no. 1; Josifovski 2001: 127; Papaefthymiou 2002: 226-227, no. 15; 2); 2) HOARD from 1973 (149): Stobi (3- J. Domna - Caracalla), Thessalonica (46), Amphipolis (30), Dion (4), Edessa (5), Cassandreia (13), Pella (1), Philippi (6), Macedonian Koinon (41); tpq. reign of Gallienus, cf. Touratsoglou 1988: 121, no. 17; Kremydi-Sicilianou 1996: 131, no. 2; Josifovski 2001: 127; Papaefthymiou 2002: 227, no. 16.

33 During Julio-Claudian period the provincial bronze coins were minted also in the west but later on it became almost exclusive phenomenon of the hellenophonic provinces of the Roman East (RPC I: 18). They are chronologically related to the period from the death of Julius Caesar (44. BC) until the end of the 3rd century (296/7) (RPC I: xiii-xvii) and they were minted in over 530 hitherto identified towns and regions of the Roman provinces. These mints including small number of them minting silver currency had been active in different periods and in the Tacitus reign remained just one (Jones 1965: 295). According to modern classification among numerous issues of the Roman provinces, issues of municipal and colonial communities belong to distinct category of civic coins and are classified as one of subgroups of civic coins), cf. RPC Antonines: Types of provincial Coinage (Online project).

34 The published finds include those related to the sites at Kostolac: three from the site 'Svetinja' - 2 Julia Domna and 1 undetermined (Иванишевић 1988, 60-61, nos. 5,6,12) and 31 from the necropolis 'Više Grobalja' (Vojvoda, forthcoming), one specimen of Domna found at the site Caričin Grad (Поповић 1980: 123, no. 1), while the finds from the site 'Rimski izvor' in Vrnjačka Banja (7) (cf. *infra* notes 45-46) and from Novi Banovci (cf. *infra* note 38) are only summarily recorded. The data about provenance of other specimens are in documentation of National Museum in Belgrade, Belgrade City Museum – Dušanić Collection, National Museum in Požarevac, City Museum in Vršac, Regional Museum Svrljig and in private collection Srećković.

35 Within wider territory of antique Vimincium the following finding places of the Stobi coins are registered: Kostolac (36), Kostolac, site 'Čair' (6), Kostolac, site 'Više Grobalja' (31), Kostolac, site 'Svetinja' (3), Požarevac, surrounding area (3), Bradarac, site 'Uvljenik' (1), Dubravica=*Margum* (2).

36 TIR L 34: 31, s.v. *Aureus Mons* (Seona). Settlement and fortification *Aureus Mons* is identified with the complex of Roman sites between Brestovik and Seone, near Smederevo (Mirković 1968: 83-85; IMS I: 38 and n. 40-42 with earlier bibliography).

37 Within Belgrade urban territory the following finding places of the Stobi coins have been identified: Belgrade, vicinity (6), Surčin (1), Brestovik (1), Ušće (1) of which just one coin of Caracalla from the vicinity →

roundings (2) and Sremska Mitrovica (1) or they were found in the settlements in the Morava basin: Staro Selo near Velika Plana on the left bank of Velika Morava (2), Velika Kruševica on the left side of Zapadna (West) Morava near Kruševac (3), Rutevac[39] on the right bank of Južna (South) Morava near Aleksinac (1). The specimens of the Stobi currency were also recorded at the sites in the Svrljig area[40]: at the site 'Crkvice' (v. Niševac) situated between left bank of the Kalnica river and left bank of the Timok river (1)[41] and at the site 'Svrljig grad' (v. Varoš) on the left bank of the Svrljiški Timok (1).[42] One specimen was discovered at large archaeological site Caričin Grad near Leskovac in the south Serbia (Поповић 1980: 123, no. 1),[43] and there are two more specimens from the south Serbia. The chance find at the site 'Crvenka' near Vršac[44] comes from the northern slopes of the Vršac Mts. (Banat, Vojvodina). Particularly important among the chance finds is the discovery of the Stobi currency (out of 7 specimens just one is preserved) at the site 'Rimski izvor' (*Fons Romanus*) in Vrnjačka Banja (Сариа 1925: 163; *idem* 1926: 199-200) situated in the valley of the Vrnjački brook, tributary

of Belgrade has been published (Josifovski 2001: 129 and cat. 439). Considering other provincial currency the most numerous is the coinage of Nicaea. In the course of test trenching the southeast section of the legion camp in Singidunum around ten specimens of these coins have been discovered (Црнобрња 1981: 22, н. 10), while Collection of the Belgrade City Museum has considerable number of specimens of which 159 have been published. Territory of modern Belgrade includes: Zemun=*Taurunum* (8) and v. Ušće near Obrenovac (4). Other specimens come from the Serbian part of the Danube limes: Surduk=*Rittium* (7), Novi Banovci=*Burgenae* (4), Kostolac=*Viminacium* (20), Veliko Gradište=*Pincum* (51), while one specimen is from Vukovar, Croatia (Црнобрња 1981: 5-23). Belgrade City Museum recently acquired around 30 coins from this mint and they all originate from v. Ušće near Obrenovac. I wish to express my gratitude to Adam Crnobrnja MA, Chief of Department of Archaeology of Belgrade City Museum for new data about the coins from Nicaea.

38 According to the note by J. Brunšmid among large quantity of imperial and provincial coins from Novi Banovci that reached Archaeological Museum in Zagreb there are six specimens from Stobi: 2 Trajan, 1 J. Domna, 1 Geta, 2 Caracalla (Brunšmid 1907: 15-16; Callu 1969: 36).

39 Numerous archaeological and numismatic finds have been encountered at the site 'Praesidium Pompei' in the area of the village Rutevac-Ćićina (Рашковић 2007: 205-226).

40 Among many coin finds there were also specimens from Nicaea: v. Niševac, site 'Crkvice' (6); v. Manojlica, site 'Kulište' (1). I wish to thank Slaviša Milivojević, director of Regional Museum Collection in Svljig for the information.

41 For the section of the road *Naissus-Ratiaria* near Svrljig and hypothesis that Roman station (*statio) Timacum Maius* should be expected at the site Crkvice-Kalnica cf. Petrović and Filipović 2007: 29-43 . For information about the site, cf. *ibid*.: 32-33.

42 For information about the site, cf. *ibid*.: 34.

43 The specimen is known only from the published report. From Early Byzantine fortified city at Caričin Grad come 13 specimens of bronze coins from the Roman period – 1 Stobi (J. Domna), 1 Nicaea, 7 Viminacium, 4 Roman imperial bronzes (Late Antiquity). According to the opinion of V. Popović although these finds are scarce in comparison with specimens minted in the 6th -7th centuries the possibility that they come from some less populated area, which was later included within the city fortification, could not be *a priori* ruled out (Поповић 1980: 122-123).

44 Out of three specimens in the City Museum in Vršac for one site 'Crvenka' is mentioned as the finding place (Caracalla, donation to the Museum in 1959). I am grateful to Ljiljana Bakić, senior curator in City Museum in Vršac for information about the material. For the sites from the Roman period in the Vršac area including 'Crvenka', cf. Гарашанин и Гарашанин 1951: 217-218.

of Zapadna Morava, widely open toward Morava valley to the northwest.[45] The coins discovered in autumn 1924 when new springs had been capped are portion of the votive offerings presented to the nymphs or the deity of the spring (*idem* 1925: 163; *idem* 1926: 200).[46]

It is well known that territory of Serbia was in the Roman times mostly within the Moesia Superior province and topography of the mentioned finds reveals that currency from Stobi is most numerous in the Upper Moesian section of the Danube valley and most densely concentrated in the wider territory of antique Viminacium (82). Particularly interesting in the context of these finds are grave finds from the site 'Više Grobalja' within the territory of south necropolis of Viminacium. Out of 2736 examined coins considerable amount belongs to the provincial coinage and 31 of them are from the Stobi mint,[47] 290 are from the Nicaea mint and 59 from Viminacium while specimens from other mints are scarce.[48] Considerable circulation of the coins from Stobi (3), Viminacium (4) and Nicaea (2) has also been recorded at the

45 According to the note by B. Saria seven specimens from Stobi mint (1 Marcus Aurelius, 1 Septimius Severus, 2 Caracalla, 3 Julia Domna) come from the site 'Rimski Izvor' in the center of Vrnjačka Banja but only one coin of Septimius Severus is preserved (Црнобрња 1987: 71, cat. 11). For archaeological sites from the Roman period in the vicinity of Kraljevo, cf. Михаиловић 2001: 223-237 and especially 224 (Vrnjačka Banja).

46 On that occasion were discovered at the depth of 2.40 m symmetrically carved rock with hole for water discharging and traces of small wooden basin (4.5 м x 2.4 м) where have been found one Roman key and 60 Roman coins dating from Domitian to the second half of the 4th century (all made of copper except one of Hadrian made of silver). Later on around 200 specimens have been gathered in the vicinity of the spring and 126 of them arrived to the National Museum in Belgrade 'for examination'. Saria made the list of this group of coins that contained besides specimens from Stobi (7) also imperial coins from Augustus to Valentinian (69) and other provincial coins (50) mostly from Nicaea in Bithynia (40), and one bronze ring (Сариа 1925: 163; *idem* 1926: 199-200). It is assumed that there was much more coins (400-600),which were divided among the workers at the spot, while today there are only 31 specimen in the Regional Museum Collection in Vrnjačka Banja (Црнобрња 1987: 67-76; Боровић-Димић 1999-2000: 265-267).

47 Out of 31 coins from Stobi, 5 were found in inhumation burials, 6 in cremation burials and 17 within the necropolis outside grave associations, one each above the inhumation and cremation burial and one in the disturbed inhumation burial. In three inhumation burials together with one coin from Stobi 1-2 coins from the Roman mint and Nicaea were found and distributed as follows: grave 1411 – 1 Stobi (S. Severus) + 1 imperial as (Hadrian); grave 752 - 1 Stobi (J. Domna) + 1 Nicaea (Severus Alexander) + 1 imperial as (Vespasian); grave 375 - 1 Stobi (Caracalla) + 1 imperial dupondius/as (Antoninus Pius for Diva Faustina I.

48 In the course of large-scale rescue archaeological excavations in the area of the south necropolis of Viminacium at the site 'Više Grobalja' over 13,500 cremation and inhumation burials were discovered between 1978 and 1985. There were discovered 3221 specimens of silver and bronze coins in total and M. Vojvoda prepared for publication 2736 coins (others are illegible or worn out). The coins date from the Greek coinage (1 Kingdom of Bithynia, Prusia II) through Roman republican (1 Marcus Antonius) to Roman imperial coins (Augustus – Theodosius I). Considerable number of specimens of provincial coinage date from the period from 1st to 3rd century, making 18.34% of all studied specimens. Besides the coins from Stobi (31), Nicaea (290) and Viminacium (59) there are also specimen from: Juliopolis (6); Nicomedia (9); Laodicea ad Lycum (1); Isaura (1); Ephesus (2); Carrhae (1); Hadrianopolis (3); Mesembria (1); Pautalia (10); Perinth (2); Philippopolis (2); Augusta Traiana (1); Macedonian Koinon (19); Edessa (1); Philippi (1); Apollonia (1); Marcianopolis (1); Nicopolis ad Istrum (1); Dacia (4); undetermined – damaged (100), see Vojvoda, forthcoming. I wish to thank Dr. Mirjana Vojvoda for the manuscript of her book, which she gave to me.

multi-layered site 'Svetinja' at Stari Kostolac (Иванишевић 1988: 60-61, nos. 5, 6, 12 – Stobi; 60, nos. 7, 9-11 – Viminacium; 61, nos. 13, 14 – Nicaea).[49]

The picture is completed by the monetary complex of Ratiaria (Archar, Bulgaria), the only Trajan's colony in Moesia Superior[50] that like in the hoard discovered in that town reveal high amount of bronze coins from the provincial mints, in the period from the 1st to the 3rd century (Božkova 1987: 99). The coins from Stobi prevail (45) and then follow the coins from the Bithynian mints with predominance of the coins from Nicaea (26).[51]

Besides mentioned specimens discovered mostly in the Upper Moesian part of modern Serbia and also Bulgaria (Ratiaria), another two come from the sites in the present-day Republic of Macedonia – the coin of Caracalla comes from the vicinity of Kumanovo (Josifovski 2001: 129 and cat. 334), while for the coin of Trajan from the Dušanić Collection in the Belgrade City Museum the vicinity of Scupi (Skoplje), the earliest (Flavian) colony in Moesia Superior, is recorded as the finding place. These two latter specimens illustrating distribution of the Stobi currency along the Vardar – Morava line, are of particular importance.

The single finds from the territory of Macedonia province, on the other hand, have topographic data for 62 specimens in total.[52] They are mostly concentrated in the territory of

49 Out of 73 coins minted in the interval from the 2nd to the 17th century 56 are Roman specimens (2nd – 5th c) and 9 of them are provincial and the other are Roman imperial coins (Иванишевић 1988, 59-63).

50 Ratiaria obtained the rank of colony because of its important position on the communication route across the Balkan Peninsula starting from Lissus on the Adriatic coast and via Kosovo Polje and the Timok valley reached the Danube in the vicinity of Ratiaria (Mócsy 1974: 98). This road intersected at Naissus with few other important Trans-Balkan roads leading north toward Viminacium and Singidunum and south toward Thessalonica and Aegea and east toward Serdica and Constantinople. For this road as the shortest way between Adriatic Sea and the Danube, i.e. for its sections *Naissus–Lissus*, cf. Петровић 2006: 17-38 and *Naissus–Ratiaria*, cf. Petrović and Filipović 2007: 29-43.

51 Besides sparse imperial bronzes there are also represented many provincial mints: Stobi (45 specimens – 5+? J. Domna (cf. Božkova 1987: 99 – 1 specimen (sic!) and 108, cat. 28-32 = 5 pieces with remark that only well-preserved specimens or new types and variants were included in the catalogue), 16 Caracalla, 9 Elagabalus (sic!)), Marcianopolis (3); Philippopolis (2); Pautalia (5); Nicaea (26); Nicomedia (5); Juliopolis (1); Prusa ad Olympum (1), Flaviopolis (1); undetermined towns in Asia Minor (6); undetermined (9), cf. *ibid.*: 99.

52 In the Šeldarov Collection housed in the National Bank of Macedonia there are 69 specimens from the Stobi mint (Šeldarov 2003: cat. 168-236), and finding place is known for 34 specimens (*ibid.*: cat. 168-170, 172-188, 191, 193-195, 199-201, 207, 210, 214, 231, 235). In the masters thesis of Pero Josifovski finding places within Roman province of Macedonia are known for 17 specimens (Josifovski 2001: 118, 126-129). Except one coin of Titus from Apollonia in modern Albania (*ibid.*: cat. 42) the remaining pieces were found in the Republic of Macedonia. For one specimen minted in the reign of Titus and Domitian is recorded that it originates from v. Palikura in the vicinity of Stobi (*ibid.*: 118), while one Trajan's piece (*ibid.*: cat. 59) is the grave find from the 'West Necropolis' of Stobi. Eleven more specimens come from the archaeological site at Stobi but they are not included in his publication (*infra*, note 53). For the material from Kuzmanović Collection (1078) also studied and published by the same author, the finding place has not been recorded for any other specimen except the hoard from Kavadarci (*idem* 2010: 21). Dušanić Collection in the Belgrade City Museum contains two specimens originating from the area of antique Macedonia (1 'pseudoautonomous' i.e. without ruler's portrait on the obverse – Ohrid and 1 of Titus and Domitian – Prilep).

present-day Republic of Macedonia including locations along the Vardar valley and the surrounding areas (Josifovski 2001: 129-130). Twelve specimens come from the archaeological site at Stobi[53] and one comes from the Illyrian Apollonia on the east Adriatic coast (Josifovski 2001: 127 and 163, cat. 42).

There is rather small number of this currency coming outside the territories of the provinces Macedonia and Moesia Superior. One specimen was discovered during excavations at Athenian Agora (Jones 1963: 322), it was sporadically encountered in Moesia Inferior[54] and Thracia,[55] in Dalmatia (1),[56] Noricum (3)[57] and Italy (1),[58] while it is more frequent in both Pannonia (29[59]+16[60]) and in Dacia (11).[61] Some specimens are registered in the border area of Barbaricum–Vršac (1)[62] and Novi Sad (2)[63].

53 Among the coins from the Stobi mint originating from the archaeological site at Stobi (12), with the exception of one 'pseudo-autonomous' issue (without ruler's portrait on the obverse), the following Roman emperors or members of the imperial family are represented: Titus and Domitian (2), Trajan (1), Marcus Aurelius (2), Septimius Severus (2), Caracalla (4). Some of them are published: 2 Titus and Domitian (Wiseman and Mano-Zissi 1971: 403 n. 43 = Mano-Zisi and Wiseman 1971: 30, n. 43, Pl. III, 7 = Josifovski 2001: 119, fig. 22 – but only reverse of one specimen), 1 Trajan (Josifovski 2001: cat. 59) and 2 Caracalla (Wiseman and Mano-Zissi 1971: 408, n. 92 = Mano-Zisi and Wiseman 1971: 27, 32 и n. 92). I am grateful to Biljana Josifovska MA from Skoplje for the provided photo documentation.

54 Referring to the territory of present-day Bulgaria, B. Božkova states that Stobi currency is rarely found in the provinces Moesia Inferior and Thracia, that there is no hoards and that single finds are mainly concentrated in the western part of Bulgaria (Božkova 1987: 99-100). C. Găzdac, studying money circulation in Dacia and Roman provinces on the middle and lower Danube did not record a single specimen from Stobi mint in Moesia Inferior (Găzdac 2010: Catalogue of hoards and Catalogue of the site finds from *Moesia Inferior*, CD).

55 For coin finds in present-day Bulgaria, cf. *supra*, note 54 (Božkova 1987: 99-100). In the vicinity of Kočane, FYROM is recorded one specimen of Vespasian (Josifovski 2001: no. 8). This area was inhabited by Thracian ethnic element and was within the Thracia province in the Roman times (Papazoglou 1979: 333).

56 Gornji Vakuf in the upper course of the Vrbas river (1) – Trajan (Dušanić Collection, Belgrade City Museum). In the vicinity of Gornji Vakuf was situated probably important though unidentified *vicus ad Matricem* and within its territory was administrative center of the mining region of central Bosnia (Dušanić 1977: 67-68 i n. 82).

57 Maribor - Pekre, grave find (1), Julia Domna (FMRSl II, 401-1); *Flavia Solva*=Wagner, Austria (2) – 2 S. Severus, chance finds (dFMRÖ, ID 15362, 17890).

58 *Emona*=Ljubljana (extra muros), Pražakova street, grave find (1) – J. Domna (Plesničar 1972, 56 – grave 274; FMRSl I 155/56-283; Kos 1988: 108). M. Šašel-Kos once again called attention of academic community to the administrative status of Emona, i.e. assumption that Augustus was founder of the colony Emona and the fact that it was already from that time within province of Italy and not Illyricum and later Pannonia (Šašel Kos 2003: 11–19).

59 In the documentation of Dušanić Collection in the Belgrade City Museum three sites from Pannonia Inferior are recorded: v. Ušće near the town of Obrenovac, which belongs to the present-day territory of Belgrade (1) – J. Domna, then Sremska Mitrovica=*Sirmium* (1) – Titus and Domitian, as well as the site in the Danube valley in Croatia: Ilok=*Cuccium*, fortress, western Syrmia/Srem (1) – Caracalla; other sites quoted in literature are: *Burgenae*=Novi Banovci (6) (cf. *supra* n. 38); *Intercisa*=Dunaújváros (4) – 2 S. Severus, 1 J. Domna, 1 Caracalla (Găzdac 2010: Catalogue, CD); *Mursa*=Osijek (8) – 1 S. Severus, 2 J. Domna, 1Geta, 4 Caracalla (Celestin 1903/4: 23, cat. 1-6; 28, cat. 55-56). In the Pannonia Superior were: *Carnuntum*=Petronell-Carnuntum (3) – 2 J. Domna, 1 Caracalla, *Brigetio*=Szőny (4) - 1 S. Severus, 1 J. Domna, 1 Caracalla, 1 J. Mamaea (sic!) (Găzdac 2010: Catalogue, CD), then *Poetovio*=Ptuj, surroundings →

Single finds and hoards of the Stobi coins confirm its significant circulation within two main geographic regions: in the home territory around the Vardar river and in the areas around the Danube river showing highest concentration in the surroundings of important military and urban centers like Viminacium and Ratiaria. Most of these coins belong to the Severan period when the production of the Stobi mint reached its highest peak. The coins spread northward following the major road along the Vardar valley that connected city of Stobi (*municipium Stobensium*) in Macedonia and Scupi (*colonia Flavia Scupi*) in south Dardania (Moesia Superior) and then along the Morava valley reached the Danube basin. The reason for this expansion to the north could be found in the fact that before opening the mint in Viminacium in 239/240 there was not established any mint in this region that could satisfy the need for small change. The necessary coins, however, did not arrive only from the Stobi mint. As collected data confirm, the coins were also supplied from various and very distant provincial mints but mostly from Nicaea in Bithynia in Asia Minor[64] with the huge influx of issues from the times of Severus Alexander.

It has been concluded in literature that hoards of provincial currency from Macedonia had been mostly deposited in the 3rd century, mostly between AD 238 and AD 270

(1) – J. Domna (FMRSl II, 434/25-298) and *Poetovio*=Ptuj, Rabelčja vas, Volkmerjeva street (1) – S. Severus (FMRSLl II, 434/17-248).

60 It is recorded in literature that 28 specimens of the Stobi coins are housed in the collection in Archaeological Museum in Zagreb, and 16 of them come from 8 sites in Slavonija that are not individually mentioned (Brunšmid 1907: 15 n. 4; Callu 1969: 36).

61 Besides Roman imperial coins there were in circulation within the territory of Dacia province during the 3rd century also coins of the type PROVINCIA DACIA, colony of Viminacium and Bithynian Nicaea and sporadically was encountered currency from other provincial mints. There were some specimens from Stobi recorded in the area of military camps and urban settlements: *Drobeta*=Drobeta-Turnu Severin (4) - 1 J. Domna, 1 Caracalla, 1 J. Mamaea (sic!), 1 undetermined, *Porolissum*=Miograd (1) – 1 M. Aurelius, *Dierna*=Orşova (1) – 1 Caracalla, *Potaissa*=Turda (1) – S. Severus (Dudău 2006: 86, 109-110, 123, 126, 147). Few more sites are also recorded in literature: *Apulum*=Alba Julia (1) – S. Severus, *Ulpia Traiana*= Sarmizegetusa (1) - Caracalla, *Romula*=Reşca (1) - Caracalla, Gârla Mare, *vicus* (1) – S. Severus (Găzdac 2010: Catalogue, CD).

62 The problem of Serbian part of Banat being within the Roman Empire is not historically confirmed and is still subject of disputes because the area has not been sufficiently investigated. Archaeological finds indicate the existence of active Roman control exercised in the beginning from the territory of Moesia and after establishing the province of Dacia also from the new administrative and military centers (Đorđević 1996: 125-133). Thus, within distinct micro-regions around the rivers Karaš and Nera and the Vršac Mts. in the north could be noticed merging of different cultural influences and finds from the area of Vršac and its surroundings despite absolute predominance of the Sarmatian settlements also provide evidence of the Roman presence (Đorđević 2007: 95-97, 107-108 with earlier literature).

63 There are no precise data about finding place of two Stobian coins so it is not known whether they come from the Srem or Bačka section of Novi Sad, separated by the Danube. Roman fortification in the area of Petrovaradin/Cusum on the right (Srem) bank of the Danube was included in the Pannonia Inferior province (TIR L 34: 51, s.v. Cusum; Петровић 1995: 24-25, s.v. Cusum), while Bačka section of Novi Sad on the left river bank was part of the Barbaricum inhabited by the Sarmatian Yaziges.

64 The large amount of currency from Nicaea in Bithynia found in the East, in the Balkans and even in the Baltic area confirm its supra-provincial character (Crawford 1975: 573; Kos 1986: 108).

(Papaefthymiou 2002: 232–234).[65] The find from Vladičin Han terminates with specimens from Caracalla's sole rule (211/212–217). As all coins including Caracalla's pieces reveal traces of circulation we suppose that they were deposited in some later moment in the 3rd century. The absence of archaeological context and at the same time certain caution concerning the completeness of this find does not make possible more incontrovertible discussion about the time and reasons of its deposition.

On the basis of the above stated facts we could conclude that hoard from the vicinity of Vladičin Han although detailed circumstances of its discovery are unknown is an important new contribution, which completes the picture of circulation of coins from the Stobi mint. Together with the hoard from Ratiaria and other single finds recorded along the roads in the Morava basin and in the Danube valley it depicts main directions of distribution of the Stobi currency north of the province of Macedonia.

65 Besides explanation that deposition of coins was probably consequence of barbaric attacks (Gothic invasion in 254 and 262 or invasion of the Heruli in 267), the fact that certain amount of finds are grave goods is explained as result of large quantity of money in circulation in the 3rd century and distinct funerary customs.

• • • TABLE **1** Finding Places of the Coins of Stobi Mint in the Territory of Serbia*

ТАБЕЛА 1 Налазишта новца ковнице Стоби на простору Србије

Abbreviations: V – Vespasian, T & D – Titus and Domitian, T – Titus, D – Domitian, Tr. – Trajan, MA – Marcus Aurelius, F II – Faustina II, SS – Septimius Severus, JD – Julia Domna, G – Geta, C – Caracalla, 'Pseudo-autonomous' - coins which depict neither the emperor nor a member of his family on the obverse

Finding place	V	T & D	T	D	Tr.	MA	F II	SS	JD	G	C	'Pseudo-autonomous'	Undeter-minated	Σ
Aleksinac, v. Rutevac										1				1
Beograd=*Singidunum*, surroundings										6				6
Beograd, Surčin, site 'Salaš Soko'										1				1
Beograd, v. Brestovik									1					1
Beograd, v. Ušće near Obrenovac									1					1
Caričin grad=*Iustiniana Prima*									1*					1
Dubravica=*Margum*									2					2
Kosmaj (Sopot, Stojnik)									[1]					[1]
Kostolac=*Viminacium*		1						4	11	1	19			36
Kostolac, site 'Čair"								1	3		2			6
Kostolac, necropolis 'Više Grobalja'		1						4	8	1	16		1	31
Kostolac, site 'Svetinja'									2				1	3
Kruševac, v. Velika Kruševica											3			3
Novi Banovci=*Burgenae*					2				1	1	2			6
Novi Sad, surroundings									1		1			2
Orešac-Seone=*Aureus Mons*											1			1
Požarevac, surroundings								1			2			3
Požarevac, v. Bradarac, site 'Uvljenik'											1			1
South Serbia									1		1			2
Sremska Mitrovica=*Sirmium*		1												1
Svrljig, v. Niševac, site 'Crkvište'								1						1
Svrljig, v. Varoš, site 'Svrljig grad'											1			1
Velika Plana, v. Staro selo								1	1					2
Vladičin Han								[1]	[5]	[1]	[10]			[17]
Vrnjačka Banja, site 'Rimski izvor'						1*		1	3*		2*			6*+1
Vršac, site 'Crvenka'											1			1
Σ	0	3	0	0	2	1	0	14	42	4	70	0	2	138

*- square bracket denotes specimens from the hoards
- asterisk denotes specimens known only from literature

CATALOGUE

Abbreviations: Obv.– obverse; Rev. - reverse; l. – left; r.. – right; w. – weight in grams; r. – diameter in millimeters; axis – axis in relation to the hands of the clock

1	Obv. IM • C • S • P • – SEVERV, from l. to r. Bust of Septimius Severus cuirassed and with paludamentum r., seen from the back. Laurel wreath on the head. Rev. [ ] – STOBEN, from l. to r. Victory advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Tetrassarion, axis 6, w. 11.8 g, r. 28 mm
2	Obv. IVLIA – AVGVSTA, from l. to r. Bust of Julia Domna to the right. Rev. MVNICIP - STOBENSI, from l. to r. Victory – Nemesis advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Next to her feet to the left, wheel. Tetrassarion, axis 6, w. 9.28 g, r. 27 mm
3	Obv. Like the previous one. Rev. MVNICIP - S-TOBENS, from l. to r. Victory advancing r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 12, w. 6.08 g, r. 23.3 mm
4	Obv. IVLIA •AV-GVSTA, from r. to l. Description as previous one. Rev. MVNIC– STOBE, from l. to r. Victory advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 12, w. 6.49g, r. 22.6 mm
5	Obv. IVLIA – AVGVSTA, from l. to r. Description as above. Rev. MVNICI ST-O-BEN, from l. to r. Victory – Nemesis advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch; by her feet to the left wheel. Diassarion, axis 6, w. 6 g, r. 23.2 mm

6	Obv. As above. Rev. MVNICIP – STOBE, from r. to l. Victory advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 8, w. 6.71 g, r. 23 mm.
7	Obv. [P] SEPTI - GET[A CA], from l. to r. Bust of Geta cuirassed and with paludamentum r., seen from the back; bare head. Rev. MVNICI - [S]TOBE, from l. to r. Description as previous one but in the field, left, crescent. Tetrassarion, axis 1, w. 9.62 g, r. 27.7 mm
8	Obv. IM C M [AV] – ANTONINVS, from l. to r. Bust of Caracalla cuirassed and with paludamentum r, seen from the back. Laurel wreath on the head. Rev. MVNI - [ST]OBE, from l. to r. Victory – Nemesis advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. At her feet wheel, in the field left crescent. Tetrassarion, axis 12, w. 9.07 g, r. 26.5 mm
9	Obv. [IM] C M AVR - [ANTO]NINV, from l. to r. Bust of Caracalla cuirassed r., seen from the front. Laurel wreath on the head. Rev. MVN[ ] - [ ], from l. to r. Victory advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Tetrassarion, axis 12, w. 9.79 g, r. 26.9 mm
10	Obv. ANTONI[VS]- [PIVS] AVG, from r. to l. Head of Caracalla with laurel wreath r. Rev. MVNI – STOBE, from l. to r. Description as previous one. Diassarion, axis 6, w. 4.96 g, r. 22.4 mm
11	Obv. ANTONINVS - PIVS AVGV, from r. to l. Description as previous one. Rev. MVNIC - S-TOBE, from l. to r. Victory advancing r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 12, w. 6.14 g, r. 25.2 mm (same obv. die as cat. 12)

12	Obv. ANTONINVS - PIVS AV[GV], from r. to l. Description as previous one. Rev. MVNIC S-T-OBE, from l. to r. Victory standing on globe r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 12, w. 5.35 g, r. 24.4 mm (same obv. die as cat. 11)
13	Obv. M AVREL - ANTONI-NVS, from l. to r. Description as previous one. Rev. MVNICIP - S-TOBENSI, from l. to r. Victory advancing r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 12, w. 6.02 g, r. 22.9 mm
14	Obv. PI AVG M AV - [ANT]ONIN-VS, from l. to r. = M AV – ANTONIN-VS PI AVG, from l. to r. Description as previous one. Rev. [MVNI] – STOBE, from r. to l. Victory with one foot on the globe standing. r, writing on oval shield resting on her knee. On shield inscription in five lines [MVNICIP STOBENSI]. Reverse unclear and heavily worn. Diassarion, axis 7, w. 6.56 g, r. 23 mm
15	Obv. M AVRE ANTON-INVS PI AVG, from l. to r. Description as previous one Rev. MVNI-C – ST[ ], from l. to r. Victory advancing r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. Diassarion, axis 1, w. 4.55 g, r. 23. 6 mm
16	Obv. A C M AVR ANTONINVS, from l. to r. (no caesura in the inscription) Bust of Caracalla cuirassed r. On the head laurel wreath. Rev. MVNICIP - STOBEN, from r. to l. Victory – Nemesis advancing r. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. At her feet r. wheel. Diassarion, axis 12, w. 5.8 g, r. 24.3 mm
17	Obv. A C M AVR – ANTONINVS, from l. to r. (A C below the bust and caesura after AVR) Description as the previous one. Rev. MVNI-CI - STOB, from l. to r. Victory – Nemesis advancing l. In the raised right hand holding wreath, in the left palm branch. At her feet l. wheel. Diassarion, axis 6, w. 5.99 g, r 23.2 mm

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

PLATE I / ТАБЛА I

11

12

13

14

15

16

17

PLATE **II** / **ТАБЛА II**

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Бенџаревић, Т. 2005
Оставе бронзаног новца са територије Србије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18/1: 553-580.

Birley, A. R. 2002
Septimius Severus, *The African Emperor*, London and New York: Routledge / Taylor&Francis e-Library.

BMCRE V
Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*,V, *Pertinax to Elagabalus*, London 1950: The Trustees of the British Museum.

Борић-Брешковић, Б. 1988
Две оставе бакарног римског новца Виминацијума и Дакије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 13/1: 89–101.

Borić-Brešković, B., and Stamenković, S. 2008
Roman Antoniniani from the Village of Supska near Ćuprija (Supska I), *Нумизматичар* 26–27 (2003–2004): 157–208.

Борић-Брешковић, Б. и Стаменковић, С. 2011
Остава римског новца из околине Врања, *Гласник Српског археолошког друштва* 25 (2009): 257-279.

Боровић-Димић, Ј. 1999-2000
Нумизматички налази касноантичког доба из области Врњачке Бање, *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16: 265-273.

Božkova, B. 1987
Monete antiche di Ratiaria, in: *Ratiariensia, Atti del Convegno internazionale sul Limes*3-4 (Decennalia Ratiarensia, Vidin 1985), Bologna: Libraria Universitaria Editrice, 97-109.

Brunšmid, J. 1907
Unedierte Münzen von Dazien und Moesien im kroatischen Nationalmuseum in Agram, *Numismatische Zeitschrift* 38 (1906): 1 -16.

Булатовић, А. 2007
Врање. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у врањској регији, Београд – Врање: Археолошки институт, Народни музеј.

Callu 1969
La politique monétaire des empereurs romains de 238 *à* 311, Paris (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 214): de Boccard.

Celestin, V. 1903/1904
Grčki i rimski kolonijalni novci nađeni u Osijeku, *VHAD* (n.s.) 7: 15-25, Dodatak uredništva, 25-29.

Crawford, M. 1975
Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. II. 2. *Principat. Politische Geschichte (Kaisergeschischte)*, H. Temporini and W. Haase eds., Berlin and New York: de Gruyter, 560-593.

Црнобрња, Н. 1981
Новац града Никеје у нумизматичкој збирци Музеја града Београда, *Годишњак града Београда* 28: 5-23.

Црнобрња, Н. 1987
О налазу римског новца откривеног у Врњачкој Бањи 1924. године, *Наша прошлост. Зборник радова Народног музеја и Историјског архива* 2 (Краљево): 67-76.

dFMRÖ
digitale Fundmünzen der Römischen Zeit in Österreich, Datenbank, Bearbeiter K. Vondrovec. (http://www.oeaw.ac.at/numismatik/projekte/dfmroe/dfmroe.html).

Dudău, O. 2006
Circulația monetară în castrele de trupe auxiliare din provincia Dacia, Timişoara (Museum Banaticum Temesiene, Bibliotheca historica et archaeologica banatica 38): Graphite.

Dušanić, S. 1967
A Fondation - Type on the Coinage of the Municipium Stobi, *Revue belge de numismatique* 113: 11-29.

Dušanić, S. 1977
Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia, and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 6: *Principat. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: lateinischer Donau-Balkanraum),* .H. Temporini and W. Haase eds., Berlin-New York: de Gruyter, 52-94.

Đorđević, M. 1996
Contribition to the Study of the Roman Limes in South Banat, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ђердапске свеске, Посебна издања 2), Beograd: Archaeological Institute, 125 - 133.

Đorđević, M. 2007
Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini = Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd..

FMRSI I-II
Kos, P., *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* I-II, hrsg. Kommission für Geschichte des Altertums der Akademie der Wissenschaften und der Literatur - Mainz und Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana -Berlin 1988: G. Mann.

Гарашанин, Д. и Гарашанин, М. 1951
Археолошка налазишта у Србији, Београд: Просвета.

Găzdac, C. 2010
Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle und Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337), Zweite Auflage, Cluj-Napoca: NereaMia Verlag (+CD).

Герасимов, Т. 1955
Сообщения. Колективни находки на монета през 1951, 1952, 1953 и 1954 година, *Известия на археологическия институт* 20 (Българска академия на науките София): 602-612.

Gerov, B. 1977
Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101–284), in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 6: *Principat. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: lateinischer Donau-Balkanraum)*, H. Temporini and W. Haase eds., Berlin and New York: de Gruyter, 110-181.

HCC III
Robertson, A. S., *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet* III, London-Glasgow-New York 1977: Oxford University Press.

Hill, P. V. 1964
The Coinage of Septimius Severus and his Family of the Mint of Rome, *A.D. 193-217*, London: Spink and Son.

Hill, P. V. 1979
The Coin-Portraiture of Severus and his Family from the Mint of Rome, *Numismatic Chronicle* 19: 36-46.

Иванишевић, В. 1988
Каталог новца са локалитета Светиња у Костолцу, *Старинар* (н. с.) 38 (1987): 59-63.

IMS I
Mirković, M., Singidunum et son territoire, in: Mirković, M. and Dušanić, S., *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I, *Singidunum et le nord-ouest de la Province*, Beograd 1976: Centre d'études épigrafiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Universite de Beograd, 23-95.

Jones, T. B. 1963
A Numismatic Riddle: The So-Called Greek Imperials, *Proceedings of the American Philosophical Society* Vol. 107, No. 4 (Aug. 15, 1963): 308-347.

Jones, T. 1965
Greek Imperial Coins, *A voice of the Turtle* vol. 4, no. 12: 295-308.

Josifovski, P. 2001
Римската монетарница во Стоби = Roman mint of Stobi, Skopje: National Bank of the Republic of Macedonia.

Josifovski, P. 2009
The Kuzmanović Collection: Stobi, Vol. 1, Skopje: Macedonian Numismatic Collections – editions Časlav Kuzmanović.

Каниц, Ф. 1985
Србија, земља и становништво - од римског доба до краја XIX века, II, Београд: Српска књижевна задруга.

Kienast, D. 2009
Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt (4. Auflage): Wissenschaft - liche Buchgesellschaft.

Kos, P. 1986
The monetary circulation in the Southeastern Alpine region : ca. 300 B. C.-A. D. 1000 = Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp: 300 pr. n. š. - 1000, Ljubljana: Narodni muzej.

Kremydi – Sicilianou, S. 1996
The Coinage of the Roman Colony of Dion, Athens (Biblioteca of the Hellenic Numismatic Society 4): Hellenic Numismatic Society.

Mano-Zisi, Đ. et Wiseman, J. 1971
Explorations archéologiques à Stobi, *Archaeologia lugoslavica* 12 (Beograd): 15-35.

Михаиловић, Т. 2001
Антички локалитети у околини Краљева, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*. Зборник радова са научног скупа „Археолошка налазишта Крушевца и суседних области" (15-18. мај 1997. Крушевац), ур. Н. Тасић, Е. Радуловић, Крушевац - Београд: Народни Музеј Крушевац и Балканолошки институт САНУ, 223-237.

Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Митровић, Г. 2008
Прелиминарни резултати прегледа прибојске оставе, *Нумизматичар* 26–27 (2003–2004): 209–217.

Mócsy, A. 1974
Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London–Boston: Routledge.

Papazoglou, F. 1979
Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 7.1: *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum*; *Kleinasien)*, H. Temporini and W. Haase eds., Berlin-New York: de Gruyter, 302-369.

Papazoglou, F. 1986
Oppidum Stobi civium Romanorum et municipium Stobensium, *Chiron* 16: 213-237.

Papazoglou, F. 1988
Les villes de Macédoine à l´époque romaine, Paris (Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 16): École française d'Athènes.

Papazoglou, F. 1990
Dédicaces Deo Caesari de Stobi, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 82: 213–221.

Papaefthymiou, E. G. 2002
Edessa de Macédoine, Étude historique et numismatique, Athens (Bibliothèque de la Societé Hellénique de Numismatique 7): M. Chondrorizos et Co Ltd.

Петровић, П. 1995
Римски лимес на Дунаву, у: *Фрушка Гора у античко доба*: *прилози за стару историју и археологију*, ур. Н. Тасић, Нови Сад и Београд: Матица српска и Археолошки институт, 9-32.

Петровић, В. П. 2006
Римски пут Naissus –Lissus, *Лесковачки зборник* 46: 17-38.

Petrović, V. P. and Filipović, V. 2007
Newly-discovered Traces of the Roman Naissus–Ratiaria Road and the Problem of Locating Two Timacum Stations, *Balcanica* 38: 29-43.

Plesničar-Gec, Lj. 1972
Severno emonsko grobišče, Ljubljana (Katalog in monografije 8): Mestni muzej.

Поповић, В. 1980
Римски новац из Царичиног Града, *Нумизматичар* 3: 121-128.

Рашковић, Д. 2007
Римско насеље Praesidium Pompei. Римљани у алексиначкој котлини, у: *Ниш и Византија*. *Зборник радова* 5, ур. М. Ракоција, Ниш: Културни центар, 205-226.

RIC IV/1
Mattingly, H., and Sydenham, E. A., *The Roman Imperial Coinage* IV/1: *Pertinax to Geta,* London 1936, reprinted 1962: Spink and Son.

RPC I
Burnett, A., Amandry, M. and Ripollès, P. P., *Roman Provincial Coinage* I: *From the death of Caesar to the death of Vitellius* (44 BC–AD 69), A. Burnett, M. Amandry eds., London – Paris 1992: British Museum Press and Bibliothèque Nationale.

RPC Antonines
Roman Provincial Coinage: *The Antonines*. Online Data base on Roman Provincial Coinage of the Antonine period (http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/).

Сариа, Б. 1925
Археолошке белешке, *Старинар* (т.с.) 3 (1924-1925): 159-164.

Сариа, Б. 1926
Извештај о преисторијском, класичном и нумизматичком одељењу, *Годишњак СКА* 33 (1924): 192-216.

SNG Cop.
Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Vol. 8: *Macedonia*, Copenhagen 1943: E. Munksgaard.

SNG Evelpidis
Hackens, T. and Argyropoulos-Evelpidis, R., *Sylloge Nummorum Graecorum. Grèce. Collection Réna H. Evelpidis, Athènes*, II: *Macédoine*, *Thessalie, Illyrie, Épire, Corcyre*, Louvain 1970: Institut Supérieur d'Archéologie et d'Histoire de l'Art de l'Université Catholique, Séminaire de Numismatique.

Šašel Kos, M. 2003
Emona was in Italy, not in Pannonia, in: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia*, eds. M. Šašel Kos et al., Ljubljana (Situla 41): Narodni muzej Slovenije, 11-19.

Šeldarov, N. 2003
Колекција Шелдаров, Македонија и Пајонија = Šeldarov Collection, Macedonia and Paionia, Skopje: National Bank of the Republic of Macedonia.

TIR L 34
Tabula Imperii Romani. Aquincum, Sarmizegetusa, Sirmium: auf dem Grunde der Weltkarte 1:1.000.000, L 34 Budapest / [zusammengestellt von Sándor Soproni; Mitarbeiter Teofil Ivanov et al.], Amsterdam 1968: A. M. Hakkert.

Touratsoglou, I. 1988
Die Műnzstätte von Thessalonika in der römischen Kaiserzeit, Berlin-New York: de Gruyter.

Touratsoglou, I. 1993
The Coin Circulation in Ancient Macedonia, ca 200 BC - 266/86 AD: The Hoard Evidence, Athens (Biblioteca of the Hellenic Numismatic Society 1): Hellenic Numismatic Society.

Vojvoda, M. (forthcoming)
Catalogue of Roman Coins from Viminacium, I, *Necropole 'Više Grobalja'*, Beograd: Arheološki institut.

Wiseman, J. and Mano-Zissi, Đ. 1971
Excavations at Stobi, 1970, *American Journal of Archaeology* Vol. 75, No. 4: 395-411.

Бојана Н. БОРИЋ БРЕШКОВИЋ
Народни музеј, Београд

Скупни налаз новца ковнице Стоби из Јужне Србије

Један мањи монетарни налаз који се састоји од новца римске ковнице Стоби (17) откривен је на ширем подручју градског насеља Владичин Хан у Врањском Поморављу на југу Србије, у римско доба у границама Горње Мезије. Садржи искључиво примерке из времена династије Севера: Септимије Север (1), Јулија Домна (5), Гета (1) и Каракала (10), који су ковани у деноминацијама тетрасарија (5 – 1 Септимије Север, 1 Јулија Домна, 1 Гета, 2 Каракала) и диасарија (12 – 4 Јулија Домна и 8 Каракала). Најмлађи примерци су два диасарија из доба Каракалине самосталне владавине (кат. 16-17).

Са подручја врањске регије из периода III в. коме припада налаз из Владичиног Хана потиче неколико остава новца. Три се састоје од римског царског сребрног новца од којих је најзначајнија велика остава из с. Прибој недалеко од Хана, а пет од бронзаног новца кованог у Виминацију и оног с натписом PROVINCIA DACIA. На местима где су пронађене регистровани су касноантички локалитети.

Значај открића стобског новца на простору Владичиног Хана садржан је у околности да је, изузимајући велику оставу са Космаја (tpq. Валентинијан I и Валенс) са само једним примерком ове ковнице, први досада забележен скупни налаз новца Стоба на територији данашње Србије, а уз оставу из Рацијарије у Бугарској (29 Стоби од 382+, већином царских издања), други на простору римске провинције Горње Мезије. Остале оставе потичу из провинције Македоније (8): Кавадарци, у близини Стоба (17 Стоби, 3 царска и 1 Тесалоника) и седам са простора данашње Грчке у којима је његова појава спорадична (1–3).

Висок број примерака новца Стоба у два горњомезијска налаза (Владичин Хан и Рацијарија) упућује да је новац ове ковнице имао далеко шири ареал оптицаја. Доказе за то пружају, такође, случајни и гробни налази забележени на подручју данашње Србије. Потичу из области око Дунава - Костолац и Пожаревац са околином, односно шира територија античког Виминација (82), Орешац – Сеоне код Смедерева (1), шира територија Београда (9), затим из околине Новог Сада (2) и Сремске Митровице (1) или су налажени у насељима моравског слива: Старо Село на левој обали Велике Мораве недалеко од Велике Плане (2), Велика Крушевица са леве стране Западне Мораве у околини Крушевца (3), Рутевац на десној обали Јужне Мораве у близини Алексинца (1). Регистровани су такође у околини Сврљига, на локалитетима Црквице (с. Нишевац) и Сврљиг град (с. Варош) на путу Naissus – Ratiaria (2), затим на археолошком налазишту Царичин Град код Лесковца (1), као и на југу Србије, непознатог ужег одредишта (2). Случајни налаз са локалитета Црвенка код Вршца припада подручју северне подгорине вршачких планина (Банат, Војводина). Међу

појединачним налазима специфичну тежину има податак о стобском новцу (од 7 примерака сачуван је само један) који потиче са локалитета Римски извор у Врњачкој Бањи. Откривен у јесен 1924. приликом каптирања нових извора део је групе вотивних налаза дарованих нимфама или божанству извора.

Ширење стобског новца линијом Вардар – Морава илуструју такође и два примерка који потичу са налазишта на крајњем југу Горње Мезије, а данас у границама Р. Македоније – Куманово (1) и Скопље, околина (1).

Монетарна топографија показује да је стобски новац најбројнији у горњомезијском делу Подунавља, а најгушће концентрисан на широј територији античког Виминација (82) у данашњој Србији и у Рацијарији у Бугарској, у чијем су монетарном комплексу поред примерака из оставе (29) забележени и појединачни налази (45). Појединачни примерци са територије провинције Македоније познатог налазишта (62) потичу већином са простора данашње Р. Македоније, обухватајући вардарску долину и околне области. Изван македонских и горњомезијских територија њихов број је мањи. Један је откривен приликом ископавања атинске агоре, спорадично су заступљени у Доњој Мезији, Тракији, Далмацији, Норику и Италији, а учесталији у обе Паноније и Дакији. Неколико примерака регистровано је у граничним областима барбарикума. Један је из околине Вршца у српском делу Баната, специфичне микрорегије коју карактерише мешање различитих културних утицаја са преовлађујућим сарматским стаништима, али и налазима који говоре у прилог организованог римског присуства. Друга два су из околине Новог Сада, али није познато да ли потичу са сремске стране која је била укључена у провинцију Доњу Панонију или су са леве (бачке) обале Дунава и територије барбарикума насељене сарматским племеном Јазига.

Случајни, гробни и скупни налази стобског новца сведоче о његовој значајној циркулацији у оквирима две главне географске области: у матичној области око реке Вардара и областима око реке Дунава, показујући највећу концентрацију у окружењу важних војничких и градских центара какви су били Виминациј и Рациарија. Најзаступљеније серије су из периода Севера што уједно одговара времену када је ковница у Стобима била најпродуктивнија. Новац је продирао ка северу следећи магистрални пут, који је вардарском долином повезивао градове Стоби у Македонији и Скупи у јужној Дарданији (Горња Мезија) и моравском долином стизао до подунавских области. Разлоге његовог ширења налазимо у чињеници да на овом простору до отварања ковнице у Виминацију 239/240. није била установљена ниједна друга ковница која би подмиривала потребе малог промета. Неопходан новац, међутим, није пристизао само из ковнице у Стобима него је, како то потврђују сабрани подаци, намириван продукцијом разних и веома удаљених провинцијалних ковница, највише ковањем Никеје у малоазијској Битинији, са највећим приливом емисија из периода Александра Севера.

На основу изложеног можемо да закључимо да скупни налаз из окружења Владичиног Хана, иако непознатог археолошког контекста, представља нови важан прилог који употпуњује слику циркулације новца ковнице Стоби. Заједно са оставом из Рацијаријe и другим случајним и гробним налазима забележеним дуж саобраћајница моравског слива и у дунавском приобаљу осликава главне правце простирања стобског новца северно од провинције Македоније.

UDK 904:737.1.033.2(497.11)"05" ;
069.51:737.1(497.11)
ID=187756300

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Душан С. РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевац

Гордана Г. ГАВРИЋ
Завод за заштиту споменика културе Краљево

Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају

Апстракт: *Рад презентује археолошке налазе новца пронађене на вишеслојним локалитетима из рановизантијског периода, са подручја шире околине Крушевца. У хронолошком смислу, обухваћен је период од касне антике (спорадични налази новца) до слома ромејског света, на самом крају VI века. Утврђења су свакако била насељена у касноантичком периоду, нарочито након немира и разарања изазваних варварским упадима у IV веку. Судећи по налазима новца, јасно је да је готска војна супремација крајем IV века довела до редукције у циркулацији новца, док је хунска доминација средином V века потпуно зауставила наведену циркулацију. За време владавине цара Анастасија, уз успон и успостављање централне власти долази и до нормализације у циркулацији новца, што потврђује откривени нумизматички материјал. Након столећа утемељења и јачања византијске државе, нарочито у време велике Јустинијанове обнове, интензивираће се проток новца. Он ће крајем VI века потпуно замрети продором Авара који ће потпуно елиминисати утицај Византије на овај део Балкана. Последњи налази новца са утврђења у крушевачком крају припадају ковању Јустина II, док се у суседним областима проналазе и примерци који припадају ковањима Тиберија и Маврикија.*

Кључне речи: *касна антика, Крушевац, утврђења, рана Византија, циркулација новца.*

Крушевачки крај, који смо одабрали за тему нашег рада, у географском смислу обухвата простор Расинског округа, који је са западне стране омеђен планинским масивом Копаоника, а са источне брдовитом зоном Мојсињских планина и сплетом висова од Ђуниса према Великом Шиљеговцу. Са севера, крушевачки крај затвара долина Западне Мораве, а са југа планински ланац Великог Јастрепца.

Нумизматички материјал који обрађујемо потиче из фундуса Народног музеја у Крушевцу и са археолошких истраживања која је обављао Завод за заштиту споменика културе Краљево. Већина утврђења о којима ћемо говорити су вишеслојна и висинска,

са континуитетом живота од старијег гвозденог доба па све до средњег века (Рашковић 2002: 49-72). Имајући у виду нумизматичке налазе, пажњу ћему усмерити, у складу са изабраном темом, на рановизантијски период.

Већ од почетка III века варварски напади су претња границама Римског царства. Нестабилност у другој половини III века директно је проузроковала провала Гота, што ће се одразити и на прилике на балканском простору Царства (Зечевић 2002). Кулминацију нестабилности означава 378. година, односно велики пораз Римљана у бици код Хадријанопоља. Готи су се распршили дуж целог Поморавља и Подунавља (Иванишевић 1986: 44-58). Живот битно уздрман ратним дешавањима с краја IV до половине V века, римска власт је покушала да обнови и нормализује, али то је једино било могуће на добро брањеним и неприступачним брдским утврђењима. Померање становништва у брдске пределе почиње крајем IV века, да би се до почетка V века оформио, можемо рећи, фортификациони систем у унутрашњости провинција, са системом насеља искључиво у оквиру утврђења, на неприступачним брдским положајима, погодним за одбрану. О процесу насељавања важних стратешких позиција речито говоре нумизматички налази са висинских утврђења, а о томе сведоче и други спорадични налази остатака материјалне културе.

Наша истраживања су заснована претежно на случајним налазима са утврђења из фундуса нашег музеја, будући да је стање истражености рановизантијских локалитета веома скромно. Тек су последњих година започета систематска истраживања појединих утврђења, као што су Бедем у селу Маскаре и Укоса у селу Град Сталаћ, смештених у зони саставака Западне и Јужне Мораве. Значајан рановизантијски материјал, о коме ће такође бити речи, потиче са систематских археолошких истраживања значајног касноантичког/рановизантијског комплекса на лок. Небеске столице, на Копаонику (Тошић и Рашковић 2007: 32-37).

На основу увида у нумизматички материјал у крушевачком крају, између осталог, можемо пратити доминацију Гота крајем IV века која је за последицу имала редукцију у циркулацији новца. Резултати археолошких истраживања касноантичког лок. Конопљара, у непосредној близини Крушевца, указују на то да је овај римски викус напуштен након 378. године (Рашковић 2001: 81-109). Недостатак новца кованог после 378. године уочава се такође у непубликованом нумизматичком материјалу из збирке Народног музеја у Крушевцу, који потиче са лок. Дуга њива у селу Макрешане, недалеко од Крушевца. Народни музеј поседује 77 примерака новца са локалитета Дуга њива. Најмлађе ковање су два примерка Reparatio Reipub, Валентинијана I који се датују од 378. до 383. године.

У крушевачком крају, са највише планинске коте од 1800 m, са лок. Небеске столице, који у физичком и симболичком смислу доминира планинским масивима Копаоника, потиче богат нумизматички материјал, датован у период од III до VI века. Од 150

углавном читљивих примерака, само је 8 ковано у распону од 378. до 441. године. Међу њима, последњи примерци припадају римском ковању Валентинијана III и цара Јоханеса, владара који је ковао новац у свом кратком периоду славе, између 423–425. године.

Континуитет живота на рановизантијским утврђењима у периоду од IV па све до краја VI века, на досадашњем степену истражености, највише пратимо на основу случајних налаза. Управо на основу таквог увида, стиче се утисак да на појединим утврђењима циркулација новца престаје у време хунске доминације. Илустративни пример катастрофалног страдања у време готских и хунских напада представља утврђење Градац, на северним падинама Великог Јастрепца, које се од последица наведених упада никада није опоравило.

Градац се налази код цркве св. Петка, у атару села Буци, на делу Великог Јастрепца окренутом према крушевачкој котлини. Ово утврђење има доминантну позицију са које се визуелно контролише читава крушевачка котлина. На основу конфигурације терена, може се закључити да је реч о утврђеном насељу, са два нивоа подграђа, која прате отприлике кружну конфигурацију истуреног, издвојеног врха Јастребца. Налази новца са лок. Градац указују на значај утврђења у периоду с краја IV и почетка V века. Међу крушевачким нумизматичарима влада уверење да управо са овог локалитета потиче остава златника IV века, откривена 50-их година прошлог века која је, нажалост, растурена од стране налазача. У Народном музеју у Крушевцу, са лок. Градац, налазе се једино примерци новца IV и V века. Свакако овоме треба придодати и веома индикативан налаз са овог локалитета, једну фибулу *типа Виминацијум*.

Примерци новца са лок. Градац углавном припадају делу скупног налаза од 43 ситна номинала с краја IV и прве половине V века, који је као поклон доспео у крушевачки музеј. Реч је углавном о номиналима Ае 4 кованим у периоду од 378. до 441-443. године. Неколико ковања исте оставе из периода пре 378. године пронађено је као слепљена и срасла мања грудва, што онемогућава идентификацију, осим једног тешко читљивог примерка Валентинијана I. Појава већег броја примерака кованих у периоду од 378. до оквирно речено 443. године, представља реткост у овом делу централне Србије. Са истог локалитета, преко два мања откупа, у Музеј је доспело 5 примерака ковања Грацијана, величине Ае 2, са реверсним типом Reparatio Reipub, који се датују од 378. до 383. године, кованих дакле, непосредно након велике хадријанопољске катастрофе.[1] Три примерка истих ковања, такође са лок. Градац, налазе се у приватном поседу.[2] Релативно велики број од 8 примерака ковања Ае 2, након 378. године, заслужују да се

1 Примерци новца су откуп од О. Илића из села Кобиље код Крушевца и поклон Д. Бакића. У Народном музеју у Крушевцу воде се под инвентарним бр. 5650, 5651.

2 Крушевачки колекционар И. Тутулић нам је омогућио увид у своју збирку, тако да смо снимили три примерка са истом реверсном представом новца који потичу са истог локалитета.

посебна пажња обрати на ово археолошко налазиште. Напомињемо да је током ископавања, већ поменутог лок. Небеске столице, пронађен један примерак ковања цара Грацијана, са реверсом Reparatio Reipub, ковнице Никомедија, а као што смо рекли и са локалитета Дуга њива потичу два примерка овог ковања.

Налази новца REPARATIO-REIPVB са локалитета Градац

Ковница Сисција

378-383. г.

1 ASISC•	DN GRATIA-NVS PF AVG REPARATIO-REIPVB LRBC II 1519 тежина: 5,2 g P=23 mm

Ковница Тесалоника?

378-383. г.

2 TSA?	DN GRATIA-NVS PF AVG REPARATIO-REIPVB LRBC II ? тежина 4,9 g P=21 mm

Неодређене ковнице

3 нечитко	Ав. DN GRATIA-NVS PF AVG Рв. REPARATIO-REIPVB тежина 5,1 g P=21 mm
4 нечитко	Ав.DN GRATIA-NVS PF AVG Рв. REPARATIO-REIPVB тежина 5,05 g P=21 mm
5	Ав.DN GRATIA-NVS PF AVG Рв. REPARATIO-REIPVB тежина 4,9 g P=20 mm

Нажалост, поред релативно добре очуваности појединих примерака, назив ковнице је сачуван само на два комада новца-*Сисција,* и на једном месту постоје индиције ковнице-*Тесалоника.* Појава Грацијановог новог ковања у утврђењу на Јастрепцу показује његова настојања да одржи ситуацију под контролом, бар у провинцијама које је у том тренутку могао контролисати (Васић 1990: 28–30).

Поред ових занимљивих примерака са лок. Градац код св. Петке, ипак се истиче поменути скупни налаз од 43 примерка новца, претежно кованих у периоду након 378. године, односно у периоду 383–392. године, и то углавном са реверсном представом Salus Reipublicae, са Христовим монограмом са леве стране или без њега, и Vota представом. Издвајају се два примерка са реверсном представом CONCOR-DIAAVGGG са крстом, и представом крста у венцу.

Скупни налаз 43 примерка новца, на лок. Градац код св. Петке[3]

Ковница Рим

425-450. г.

Теодосије I

1 Нема — Ав. DN THEODOSIVS PF AVG
Рв. крст у венцу
LRBC II – 867 тежина: 0,90 g

395-408. г.

2 Нема ознаке официне нити је читак аверс
Ав. ?
Рв. CONCOR-DIAAVGGG- крст тежина: 0,85 g

3 Читљива само реверсна представа
VOT/ V тежина: 0,70 g

4 — *Валентинијан II*
Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. капија логора, натпис нечитак тежина: 0,65 g

Ковница Аквилеја

383-392. г.

Аркадије

5 AQP — Ав. DN ARCADI-VS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
(лево Христов монограм)
LRBC II – 1107 тежина: 1,10 g

Ковница Сисција

383-392. г.

Теодосије I

6 ASIS — Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. VICTOR-AVGGG
LRBC II – 1576 тежина: 0,90 g

3 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 5647.

Ковница Тесалоника

383-392. г

Валентинијан II

7 TES

Ав. DN VALENTINI-ANVS PF AVG
Рв. VOT/X/MVLT/XX
LRBC II – 1840 Тежина: 1,25 g

383-392. г.

Теодосије I

8 TES

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. VOT/X/MVLT/XX
LRBC II – 1841 тежина: 1,16 g

383-392. г.

Валентинијан II

9 TESA

Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
(лево Христов монограм)
LRBC II – 1873 тежина: 1,40 g

Ковница Константинопољ

383. г.

Валентинијан II

10 CONA

Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. VOT/X/MVLT/XX
LRBC II -2158 тежина: 1,20 g

Ковница Кизик

378-383. г.

Теодосије I

11 SMKГ

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. VOT/XV/MVLT/XXX
LRBC II – 2533 тежина: 1,10 g

383. г.

Валентинијан II

12 SMKA

Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. VOT/XX/MVLT/XXX
LRBC II – 2553 тежина: 1,30 g

383-392. г.

Валентинијан II

13 SMKA

Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC II – 2568 тежина: 1,05 g

393-395. г.

Теодосије I

14 SMKA

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC II – 1577 тежина: 1,25 g

383-392. г

Аркадије

15 SMKГ

Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
(лево Христов монограм)
LRBC II- 2570 тежина: 1,15 g

393-395. г.

Хонорије

16 SMKA

Ав. DN HONORIVS PF AVG
Рв. GLORIA-ROMANORVM
LRBC II -2576 тежина: 1,20 g

Ковница Никомедија

383. г.

Аркадије

17 SMNA

Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. VOT/V
LRBC II - 2385 тежина: 1,15 g

383-392. г.

Аркадије

18 SMNA

Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC II - 2405 тежина: 1,25 g

383-392. г.

Аркадије

19•SMNГ

Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
(лево Христов монограм)
LRBC II- 2421 тежина: 1,05 g

383-392. г.

Аркадије

20 SMNГ

Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
(лево Христов монограм)
LRBC II- 2405 тежина: 0, 95 g

11 примерка на којима је читљив аверс и реверс, нечитка ковница

Теодосије I

21

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 0,85 g

22

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 0,90 g

23

Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
тежина: 0,85 g

24 Ав. DN THEODO-SIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
тежина: 0,95 g

Аркадије

25 Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 1,10 g

26 Ав. DN ARCADIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 1,15 g

Хонорије

27 Ав. DN HONO-RIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 0,80 g

28 Ав. DN HONO-RIVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE
тежина: 0,90 g

Валентинијан II

29 Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
тежина: 1,20 g

30 Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
тежина: 1,15 g

31 Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
Тежина: 0,90 g

32 Ав. DN VALENTINIANVS PF AVG
Рв. SALVS REI-PVBLICAE (лево Христов монограм)
тежина: 0,95 g

3 примерка на којима је читљив само реверс

Рв. SALVS REI-PVBLICAE тежина: 0,70 g, 0,90 g, 085 g.

1 примерак на коме се чите реверс

VOT/X/MVLT/XX тежина: 0,90 g.

8 примерака потпуно нечитких

тежина:
0,80 g, 0,95 g, 1,05, g, 0,95 g, 0,85 g, 0,70 g, 1,10 g, 1, 15 g

Налази новца IV века на локалитетима касноантичких насеља и утврђења на висинским положајима, прате реорганизацију провинција и нову филозофију живота и одбране Царства. Новац налазимо на готово свим утврђењима. Најчешће су то ковања владара Константинове династије и валентинијанске епохе, односно царева Валентинијана, Валенса и Грацијана, који су на неким утврђењима и једини налази новца. Подсетимо се и на непубликовану оставу новца пронађену на неутврђеном локалитету на обронцима Јастрепца, која се чува у Народном музеју у Београду, која броји 593 комада, а међу којима су бронзане монете Константина и наследника (Бенџаревић 2005: 560). Пронађени нумизматички материјал на лок. Градац код св. Петке на Јастрепцу, одудара од глобалне слике престанка ковања новца у том тешком периоду. Ипак, ови налази показују да се живот на брдским утврђењима наставио, као и у неким великим градовима као што су Sirmium и Horreum Margi.

Дакле, сасвим је јасно да је готска доминација крајем IV века довела до редукције у циркулацији новца, а да су тек хунска разарања средином V века потпуно зауставила ову циркулацију (Васић 1980: 75-99; idem 1983: 104-110; idem 1988: 63-83). Област централне Србије је 443. под потпуном хунском контролом (Поповић 2003: 219).

Последице хунске пошасти су биле такве природе да ће се власт потпуно обновити тек у време цара Анастасија I, будући да темељна реконструкција државе захтева озбиљне инвестиције. Период Анастасијеве владавине обележен је и монетарном реформом 498. године. Обновљену привреду и трговину на подручју Царства, па тако и на нашој територији, најбоље сведоче налази нових врста бронзаних ковања-фолиса, полуфолиса, нових мањих номинала који се проналазе на локацијама обновљених, утврђених насеља. Напред наведено, односно обнову живота, веома пластично потврђују и нумизматички примерци са лок. Небеске столице на Копаонику. Током археолошких истраживања овог ранохришћанског комплекса пронађен је тек један комад новца чије ковање датујемо у период након прве половине V века. Дакле, на Небеским столицама, од већ поменутог пронађеног ковања Валентинијана III и Јоханеса, до ковања Анастасија, постоји хијатус у оптицају новца од неких шездесетак

година, према досадашњем стању истражености. Пронађени примерак је лош, готово у потпуности излизан примерак фолиса који приписујемо цару Анастасију I.[4] Ковање Анастасија је и последњи примерак новца пронађен на овом локалитету.

У контексту обнове оптицаја новца указујемо на налаз фолиса Анастасија I, откривеног током ископавања Лазаревог града, код старе крушевачке Мензулане (Вукадин 1988: 289).[5]

Крушевац-Лазарев град

Ковница Константинопољ

	Анастасије I *512-517. г.*
	Фолис
1 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне A, у одсечку CON MIB-27 тежина: 18, 5 g P=32 mm

Анастасијеву обнову можемо препознати и преко налаза његових фолиса на појединим рановизантијским утврђењима, као што је то случај са сондажно истраживаним лок. Градац у селу Рићевштица. Нажалост, покретног археолошког материјала готово да и није било, осим Анастасијевог фолиса који се чува у Музеју у Крушевцу.[6] Током ископавања откривени су остаци бедема који је зидан притесаним каменом сложеним у неправилне редове, са језгром зидова испуњеним ситнијим необрађеним камењем и заливаним кречним малтером.

Градац-Рићевштица

Ковница Константинопољ

	Анастасије I *512-517. г.*
	Фолис
1 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне B, у одсечку CON MIB-27 тежина: 17 g P=32 mm

4 Нумизматички материјал са лок. Небеске столице није публикован, али се налази у фази обраде.

5 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 2701.

6 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 2702.

У крушевачком крају, највише примерака новца Анастасијевог ковања потиче са лок. Градац у селу Дупци, заселак Мошуте. Пет примерака фолиса доспело је у крушевачки музеј као поклон.[7] Утврђење Градац заузима велику површину самог виса Градац, на коме се уочавају тек гомиле камења од објеката који су се некада налазили на утврђењу, као и бројни ископи „дивљих копача". Утврђење је смештено на побрђу које одваја горњу Топлицу од брдског подручја Бруса и Александровца. На значај овог насеља указују не само остаци објеката, већ и налази новца који потврђују живот у рановизантијском добу. Анастасијеву обнову најбоље сведочи 5 примерака фолиса, ковања овог цара.

Локалитет Градац у селу Дубци

Ковница Константинопољ

	Анастасије I *512-517. г.* Фолис
1 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне A, у одсечку CON MIB-27 тежина: 17 g P=34 mm
2 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне A, у одсечку CON MIB-27 тежина:15,10 g P=35 mm
3 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. исто MIB-27 тежина:17 g P=35 mm
4 CON	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне E, у одсечку CON MIB-27 тежина: 17,05 g P=35 mm

7 Налазе фолиса Народном музеју Крушевац поклонио је Д. Бакић из Крушевца. Народни музеј Крушевац, инв. бр. 5641.

5 CON

Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG
Рв. исто
MIB-27 тежина: 16 g P=32 mm

Ковница Кизик

Јустинијан I
549-550. г.

Фолис

6 CYZ

Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVG
Рв. M, изнад крст, лево A/N/N/O, десно X/X/II/I, поред полумесец, испод ознака официне A, у одсечку CYZ
MIB-120 g тежина: 20,5 g P=33 mm

На основу досадашње праксе, а посебно на основу увида у случајне налазе, можемо закључити да су налази ковања Јустина I нешто ређи од Анастасијевих ковања. Овоме у прилог иду и чињенице да је Анастасијева владавина била обележена обновама и монетарном реформом, док је Јустин I владао знатно краће. Усамљени налаз ковања Јустина I потиче са утврђења Милошев град у Лаћисследу.[8] Случајани налази тремисиса Јустина I су из Великог Шиљеговца, у долини Рибарске реке, и са утврђења Градац у Петинској реци, о којима ће бити речи.[9] Приликом археолошких истраживања лок. Градац у селу Горњи Левићи, пронађен је фолис Јустина I, једини примерак новца откривен током ових истраживања и један од ретких налаза новца пронађен приликом археолошких ископавања у крушевачком крају.

Лок. Милошев град у селу Лаћислед

Ковница Константинопољ

Јустин I
518-522. *г.*

Фолис

1 CON

Ав. DN IVSTI-NVS PP AVG
Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне Δ, у одсечку CON
MIB-12 тежина:16 g P=32 mm

8 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 5644.
9 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 135.

Лок. Градац у селу Горњи Левићи

Ковница Константинопољ

	Јустин I *518-522. г.*
	Фолис
1 CON	Ав. DN IVSTI-NVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне Δ, у одсечку CON MIB-12 тежина:17,5 g P=31mm

Локалитет у Великом Шиљеговцу

Ковница Константинопољ

	Јустин I 518-527
	Тремисис
1 CONOB	Ав. DN IVSTI-NVS PP Рв. VICTORIAAVCVSORUI MIB 11A тежина: 1,5 g P=16 mm

Успоне и падове утврђења и његове осцилације у развоју добро илуструју два утврђења у селу Петина под Јастрепцом, код црквице св. Арханђела и лок. Укоса у Граду Сталаћу.

Два градишта у Петинској реци, код св. Арханђела, посебно су занимљива због свог положаја. Једно од два утврђења, које локално становништво назива Градац, завучено је дубоко у долину Петинске реке, на падини Великог Јастрепца, заузимајући положај који је без стратешког значаја. Налази се у зони уског речног проширења, на узвишењу које не пружа могућност ширег сагледавања терена. Са овог утврђења потичу 4 примерка новца VI века, два комада ковања од 16 нума Јустинијана I, један тремисис Јустина I и солидус Јустинијана I.[10] Преко пута овог утврђења налази се још једно утврђење истог имена, које има уобичајен доминантни висински положај. Разликовања ради ово утврђење ћемо именовати као Градиште са десне стране Петинске реке. Са овог локалитета потиче 6 примерака новца, 4 ковања Валентинијана I и Валенса, и два фолиса Јустина I.[11]

10 Солидус се налази код налазача Р. Аксентијевића из Каоника, тако да поседујемо само фотографију налаза.

11 Налазе са утврђења Петинске реке крушевачком музеју је поклонио Д. Бакић из Крушевца. Народни музеј Крушевац, инв. бр. 5640.

Градиште код св. Арханђела, село Петина, са десне стране Петинске реке

Ковница Тесалоника

	Валенс *367-375. г.*
1 A •TES	Ав. DN VALEN-S PF AVG Рв. SECVRITAS-REIPVPLICAE LRBC II 1736 тежина: 1,80 g P=16 mm
	367-375. г.
2 * * A TES	Ав. DN VALEN-S PF AVG Рв. SECVRITAS-REIPVPLICAE LRBC II 1753 тежина: 2,10 g P=18 mm
	367-375. г.
3 ?	Ав. DN VALEN-S PF AVG Рв. GLORIA RO-MANORVM тежина: 2,5 g P=17 mm
	367-375. г
4 ?	Ав. DN VALEN-S PF AVG Рв. GLORIA RO-MANORVM тежина: 2,5 g P=17 mm

Ковница Константинопољ

	Јустин I *518-527. г.*
	Фолис
5 COS	Ав. DN IVSTIN-VS PPAV (Лоше очуван примерак грубог ковања, попрсје цара надесно) Рв. M, лево, десно и горе крст, испод Δ, ковница, COS MIB, Supplementum 13 тежина: 17 g P=32 mm
	Јустин I 518-527. *г.*
	Фолис
6	Ав. DN IVSTIN-VS PPAV
	Рв. M, лево, десно и горе звездица, официна и ковница нечитки MIB 11 Тежина: 13 g P=29 mm

Градац код св. Арханђела, село Петина, са леве стране Петинске реке

Ковница Константинопољ

	Јустин I *518-527. г.*
	Тремисис
1 CONOB	Ав. DN IVSTI-NVS PP AVC Рв. VICTORIAAVCVSORUI MIB 11A тежина: 1,5 g P=16 mm

Ковница Тесалоника

	Јустинијан I *538-542. г*
	16 нума
2 TES	Ав. DN IVSTINI-ANVS PPAV Рв. AISP, изнад Христов монограм, испод TES MIB 169 c тежина: 4,8 g P=23 mm

Ковница Тесалоника

	Јустин II *562-563. г.*
	Полуфолис
3 TES	Ав. DN IVSTI-NVS PPAV Рв. K, изнад крст, лево A/N/N/O, десно Δ, испод TES MIB-68b тежина: 5,5 g P=20 mm

Обнова и подизање нових утврђења на подручју централног Балкана, из времена цара Јустинијана, препознају се управо преко бројних налаза Јустинијанових ковања са подручја централне Србије. Захваљујући дугој владавини, Јустинијанова ковања су најчешћи налази на готово свим утврђењима централне Србије. Наведено можемо илустровати случајним налазима Јустинијанових солидуса са наше територије. Поједини примери солидуса су само фотографисани, будући да се налазе у приватним колекцијама. Монете потичу са неколиких локалитета: један солидус је пронађен на лок. „Мијајлова коса“ на Великом Јастрепцу код Крушевца (Рашковић 1998: 100), други, већ једном поменут, на лок. Градац у селу Петина под Јастрепцом (Рашковић и

Трифуновић 2004: 75), и трећи на лок. Зарепак у селу Велика Грабовница код Бруса.[12] Два примерка ковања Јустинијана I од 16 нума, пронађених на локалитету Градац у селу Витковац код св. Нестора на североисточној ивици Алексиначке котлине, налазе се у Народном музеју Крушевац.[13]

Лок. Градац св. Нестор, село Витковац

Ковница Тесалоника

	Јустинијан I *552-562. г.* 16 нума
1 TES	Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVI Рв. AISP, изнад крст, између две звездице, испод TES MIB 169 тежина: 5,3 g P=22 mm

Ковница Тесалоника

	Јустинијан I *552-562. г.* 16 нума
2 TES ?	Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVI Рв. AISP изнад крст, испод нечитко, вероватно, TES MIB 169 тежина: 5,2 g P= 22 mm

Сумрак живота на добро утврђеним висинским положајима централне Србије настаје током аварско-словенских продора у унутрашњост Балкана. Упркос томе што се Царство опирало и што се цар Јустинијан борио за опстанак крај се неумитно наслућивао, тако да је у време његових наследника дошло до потпуне катастрофе. На многим утврђењима пронађени су бројни примерци новца ковања Јустина II, али то су уједно и последњи налази који сведоче о постојању утврђених насеља рано-византијског периода на неприступачним висовима. Повећана циркулација новца за време цара Јустина II повезана је са повећаним финансирањем одбране, што се уочава на већ наведеним утврђењима уз Петинску реку. Идентичну ситуацију затичемо и на моћном утврђењу Укоса, где у богатим археолошким слојевима VI века није пронађен

12 Солидус је у власништву В. Ваљаревића, мештанина Велике Грабовнице. Како није био задовољан понуђеном ценом за откуп, Ваљаревић је Народном музеју Крушевац предао само фотографију новца.

13 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 160.

ниједан примерак новца. Ипак, Музеј у Крушевцу поседује 13 комада новца са Укосе, који су доспели као поклон.[14] Преовлађује новац VI века. Већ познатим примерцима прикључујемо још 11 ковања VI века (Д. Рашковић 1998: 95–96). Сви налази потичу управо из зоне на којој смо током ископавања 2009. и 2010. отворили неколико археолошких сонди. Наведени археолошки налази не представљају изненађење ако се има у виду стратешки положај утврђења, на брдској коси на улазу у Сталаћку клисуру, изнад леве обале Јужне Мораве, где се стапају долине и Западне Мораве.

Лок. Укоса, у селу Град Сталаћ

Ковница Тесалоника

	Јустинијан I *527-537. г.*
	16 нума
1 TES	Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVI Рв. AISP изнад нечитко, испод TES MIB-27 тежина: 4,80 g P=23 mm
	Јустин II *565-566. г.*
	Полуфолис
2 TES	Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVI
	Рв. K, изнад крст, лево A/N/N/O, десно III, у одсечку TES
	MIB - 68 a тежина: 6,05 g P=24 mm
3	исто тежина: 5,95 g R=22 mm
4	исто тежина: 6,05 g P=23 mm
5	исто тежина: 6,10 g R=23 mm
	Јустин II *574-575. г.*
	Полуфолис

14 Користимо прилику да захвалимо З. Јанићијевићу из Крушевца који је поконио наведене примерке. Народни музеј Крушевац, инв. бр. 5638.

6 TES	Ав. DN IVSTI – NVS PP AI Рв. K, изнад крст, Θ и C, лево A/N/N/O, десно X, у одсечку TES MIB - 70 e тежина: 6,15 g P = 22 mm
7	исто тежина: 6,10 g P=22 mm

Ковница Константинопољ

	Анастасиј *512-517. г.*
	Пентанумијум
8	Ав. DN ANASTA-SIVS PP AVG Рв. E десно B MIB 37 тежина: 1,9 g P=12 mm
	Јустин I *522-527. г.*
	Фолис
9 CON	Ав. DN IVSTI-NVS PP AVG Рв. M, изнад крст, лево и десно звезде, испод ознака официне B, у одсечку CON MIB-12 тежина: 19 g P=31 mm

Ковница Никомедија

	Јустинијан I *527-537. г.*
	Полуфолис
10 NI	Ав. DN IVSTINI-ANVS PP AVI Рв. K, изнад нечитко, лево крст, са ознаком ковнице N I, десно официна Δ. MIB-109 тежина: 5,3 g P=26 mm
	Јустин II 569-570. *г.*
	Полуфолис
11 NI	Ав. DN IVSTI – NVS PP AI Рв. K, изнад крст, лево A/N/N/O, десно Ч, у одсечку N I MIB – 47 a тежина: 7,05 g P = 27 mm

Већ неколико година уназад, обављају се археолошка истраживања лок. Бедем у селу Маскаре, што представља праву реткост када је реч о ископавањима рановизантијских налазишта. Ово утврђење је специфично по томе што се налази на стратешки важном месту, код саставака Јужне и Западне Мораве, али не на висински доминантној локацији, већ сасвим супротно, у низији. Досадашња истраживања Бедема изнедрила су 6 комада новца, од којих један припада ковању IV века, један је фолис Јустинијана, док су чак четири примерка полуфолиси ковања Јустина II.[15] Пошто се истраживања овог локалитета настављају, очекујемо нова открића као и публиковање истих.

Налазе ковања Јустина II сагледавамо као сведочанство са самог краја периода ране Византије (Иванишевић 1987: 88-107). Аварски походи, током две последње деценије VI века, руше ромејску цивилизацију на Балкану. Овакав исход директно утиче на прекид циркулације новца. Ковања Јустина II, Тиберија II, Константина и Маврикија прате тај последњи период. Циркулацију новца Јустина II, поред примерака на Укоси, у Граду Сталаћу, и примерака са Бедема, налазимо на локалитетима у широј околини самог крушевачког краја.

Примерци ковања Тиберија и Маврикија су ређи на подручју централне Србије, док их у крушевачком крају и нема, што је и логично ако се има у виду слабљење Царства (Црноглавац 2005: 64-65). Ипак, све претпоставке треба узети са резервом, јер је још увек мало истражених утврђења и већина анализа се заснива на тзв. случајним налазима. Због тога нам се чини да је у разматрање потребно увести налазе из ширег окружења. Један примерак тремисиса цара Тиберија пронађен је на лок. Град више Жупањевца, код Рековца у Левчу.[16] Солидус Маврикија пронађен је на локалитету Градиште на Озрену код Сокобање, док је један солидус Маврикија пронађен на обронцима Лесковика, на путу из сокобањске долине према Градишту у Липовцу и нишком крају.[17] Такође и остава византијског новца из Великог Орашја, код Велике Плане, завршава ковањем Тиберија (Мирник 1981: 73).

Лок. Град више Жупањевца, у селу Жупањевац

Ковница Константинопољ

Тиберије
578-582. г.

Тремисис

15 Аутори захваљују колеги М. Бугару на подацима са ископавања локалитета Бедем, која су још у току.

16 Тремисис са Града више Жупањевца налази се код мештанина, налазача, у породици Илић у Жупањевцу.

17 Примерци су из збирке М. Пантића из Сокобање, који нам је омогућио увид у збирку.

1) CONOB

Ав. ∂COSTANTINVSPPAVC
Рв. ЧICTORTIⱡERIAЧS
Крст, у одсечку CONOB
MIB 9B тежина: 1,5 g R=16 mm

Лок. Градиште на Озрену, код Соко Бање

Ковница Константинопољ

Маврикије
582-602. *г.*

Солидус

1 CONOB

Ав. ONMAVRC-TIЬPPAV
Рв. VICTORI-AAVCCΘ
MIB 11E тежина: 4,5 g P= 22 mm

Лок. Падине Озрена према Липовцу, код Алексинца

Ковница Константинопољ

582-602. г.
Маврикије

Солидус

1 CONOB

Ав. ONMAVRC-TIЬPPAV
Рв. VICTORI-AAVCCΘ
MIB 11E тежина: 4,5 g P=22 mm

Након аваро-словенских похода и словенске колонизације, циркулација новца престаје. У унутрашњости Балкана размена добара постаје једини вид трговине, тако да новчана размена замире све до средине X века и успона византијске државе (Радић и Иванишевић 2006: 27-28). Чак нам један усамљени налаз новца, пронађен на крушевачком подручју, сведочи и тај историјски период успона византијске државе. Иако излази из временског оквира који је основна тема овог рада, поменућемо и један налаз из познијег времена. Приликом конзерваторских радова на цркви св. Духа у Град Сталаћу, седамдесетих година XX века, у црквеним темељима пронађен је примерак златног новца, солидус Константина VII и Романа I.[18]

Можемо закључити да се налази новца, који потичу из крушевачког краја, сасвим добро уклапају у општу слику историјских дешавања, од краја IV до краја VI века.

18 Народни музеј Крушевац, инв. бр. 109.

Наведени примерци новца и поред очекиваног аутаркичног привређивања унутар утврђених насеља, ипак показују развијену робно-новчану привреду у ранновизантијском периоду и у овим балканским деловима ромејског царства.

* * * *

Под појмом крушевачки крај, који смо одабрали за тему нашег рада, у географском смислу, обухваћен је простор Расинског округа који је са западне стране омеђен источним падинама подгорине Копаоника, а са источне брдовитом зоном Мојсињских планина и сплетом висова од Ђуниса према Великом Шиљеговцу. Са севера, крушевачки крај затвара долина Западне Мораве, а са југа падине планинског ланца Великог Јастрепца (карта1).

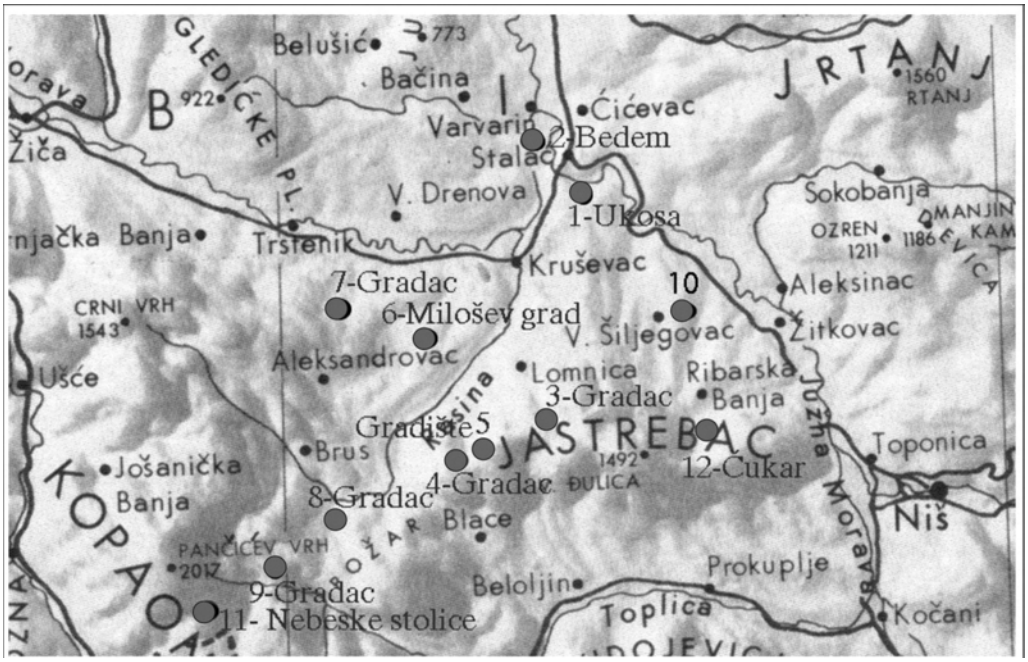

Карта **1** Карта крушевачког краја са местима налаза новца:
1)Укоса-Град Сталаћ 2) Бедем-Маскаре 3) Градац-Св. Петка- Буци 4) Градац-Св. Арханђел-Петина 5) Градиште-Св. Арханђел 6) Градац-Риђевштица 7) Милошев град-Лаћислед 8) Градац-Мошуте-Дупци 9) Градац-Белићка чука-Горњи Левићи 10) Велики Шиљеговац 11) Небеске столице-Копаоник 12) Чукар-Бољевац.

Map **1** Map of Kruševac region with locations of coin finds
1) Ukosa-Grad Stalać, 2) Bedem-Maskare,3) Gradac-Sv. Petka-Buci, 3) Gradac-Sv. Arhandjel- Petina, 5) Gradište-Sv. Arhandjel, 6) Gradac-Ridjevštica, 7) Milošev grad-Laćisled, 8) Gradac- Mošute-Dupci, 9) Gradac-Belićka čuka- Gornji Levići, 10) veliki Šiljegovac, 11) Nebeske stolice-Kopaonik, 12) Čukar-Boljevac.

Нумизматички материјал који обрађујемо потиче из фундуса Народног музеја у Крушевцу и са археолошких истраживања које је обављао Завод за заштиту споменика

културе Краљево. Већина утврђења су вишеслојна и брдска, са континуитетом живота од старијег гвозденог доба па све до средњег века, али рад потенцира најинтензивију фазу трајања у рановизантијском периоду.

У хронолошком смислу, обухваћен је период од касне антике (спорадични налази новца) до слома ромејског света, на самом крају VI века. Утврђења су свакако била насељена у касноантичком периоду, нарочито након немира и разарања изазваних варварским упадима у IV веку. Судећи по налазима новца, јасно је да је готска војна супремација крајем IV века довела до редукције у циркулацији новца, док је хунска доминација средином V века потпуно зауставила наведену циркулацију. За време владавине цара Анастасија, уз успон и успостављање централне власти, долази и до нормализације у циркулацији новца, што потврђује откривени нумизматички материјал. Након столећа утемељења и јачања византијске државе, нарочито у време велике Јустинијанове обнове, интензивираће се проток новца. Он ће крајем VI века потпуно замрети продором Авара и Словена, који ће потпуно елиминисати утицај Византије на овај део Балкана. Последњи налази новца са утврђења у крушевачком крају припадају ковању Јустина II, док се у суседним областима проналазе и примерци који припадају ковањима Тиберија и Маврикија.

Атрибуције, датовања и описи дати су према следећим каталозима:

R. A. G. Carson-P. V. Hill-J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage*, New York, 1989.

W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini I, Von Anastasius I bis Justinianus I (491-565),* Wien, 1973.

В. Радић-В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду,* Београд, 2006.

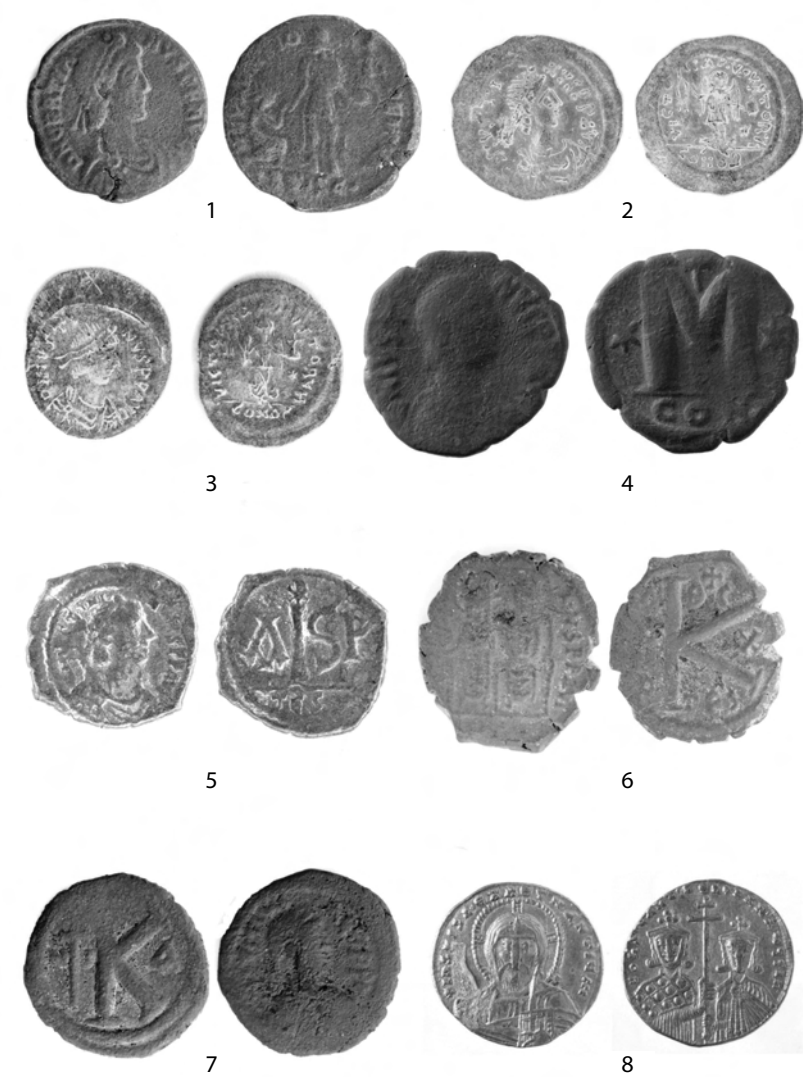

Табла I Примери налаза новца у крушевачком крају: 1) Лок. Градац-Св. Петка – Грацијан, ковница Сисција, 2)Лок. Градац-Св. Арханђел-Петина, Јустин I, тремисис, ковница Константинополис, 3) Лок. Велики Шиљеговац, Јустин I, тремисис, ковница Константинополис, 4) Лок. Укоса-Град Сталаћ, Јустин I, фолис, ковница Константинополис, 5) Лок. Градац-Св. Арханђел, лева страна Петничке реке, Јустинијан I, 16 нума, ковница Тесалоника, 6) Лок. Укоса-Град Сталаћ, Јустин II, полуфолис, ковница Тесалоника, 7) Лок. Укоса-Град Сталаћ, Јустинијан I, полуфолис, ковница Никомедија, 8)Непознато налазиште, солидус Константина VII и Романа II, ковница Константинополис

PLATE I Examples of coin finds in the Kruševac region: 1) Site Gradac-Sv. Petka – Gratian, Siscia mint, 2) Site Gradac-Sv Arhandjel-Petina, Justin I, tremissis, Constantinople mint, 3) Site Veliki Šiljegovac, Justin I, tremissis, Constantinople mint, 4) Site Ukosa-Grad Stalać, Justin I, follis, Constantinople mint, 5) Site Gradac-Sv. Arhandjel, left side of the Petnica river, Justinian I, 16 nummi, Thessalonica mint, 6) Site Ukosa-Grad Stalać, Justin II, semi-follis, Thessalonica mint, 7) Site Ukosa-Grad Stalać, Justin II, semi-follis, Nicomedia mint, 8) Unknown site, solidus of Constantine VII and Romanus II, Constantinople mint

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Бенџаревић, Т. 2005
Оставе бронзаног новца IV века на територији Србије, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18–1: 560.

Богосављевић, В. и Рашковић, Д. 2001
Рановизантијско утврђење на брду Гобеља код Бруса, *Саопштења* XXXII / XXXIII: 99–123

Васић, М. 1980
Каса са бронзаним новцем IV и V в. из Великог Градишта (Pincum), *Нумизматичар 3:* 75–99

Васић, М. 1983
Налаз солида Теодосија II у каструму Понтес, *Нумизматичар 6:* 104–110

Васић, М. 1988
Налаз II римског бронзаног новца IV и VI века из муниципијума *Horreum Margi*, (Ћуприја), *Нумизматичар* 11: 63–83.

Васић, М. 1990
Horreum Margi, Београд: Археолошки институт

Вукадин, О. 1988
Археолошка истраживања Мензулане у археолошком парку у Крушевцу, *Рашка баштина* 3: 287–289.

Зечевић, Н. 2002
Византија и Готи на Балкану у IV и V веку, Београд: Византолошки институт САНУ.

Иванишевић, В. 1986
Скупни налаз римског бронзаног новца из 375/8. године са Београдске тврђаве, *Нумизматичар* 9: 44–58.

Иванишевић В. 1987
Византијски новац Београдске тврђаве, *Нумизматичар* 10: 88–107.

Mirnik, I. 1981
Coin Hoards in Yugoslavia, *BAR* 95, Oxford.

Поповић, В. 2003
Јужнодунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века, у: *Сирмијум – град царева и мученика*, Сремска Митровица, Београд: Археолошки институт, 201–239.

Радић, В. и Иванишевић, В. 2006
Византијски новац из Народног музеја у Београду, Београд: Народни музеј.

Рашковић, Д. 1998
Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац, *Нумизматичар* 21: 63–116.

Рашковић, Д. 2001
Налази из касноантичког периода на локалитету Конопљара, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, ур. Н. Тасић, Крушевац–Београд: Народни музеј Крушевац, Балканолошки институт САНУ, 81–109.

Рашковић, Д. 2002
Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта Трстеничке општине и суседних области, *Гласник САД* 18: 138–156

Рашковић, Д. 2002
Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога* (Крушевац 10–13. мај 2000), ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац: Византолошки институт САНУ, посебна издања књ. 25; Народни музеј Крушевац, Студије и монографије, књ. 2, 29–75

Рашковић, Д. и Тошић, Г. 2009
Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици* (Научни скуп, Каленић, 5–6. октобар 2008), ур. Ј. Калић, Београд–Крагујевац: САНУ, Одељење историјских наука, Епархија шумадијска Српске православне цркве, 67–91.

Рашковић, Д. и Трифуновић, М. 2004
Касноантичка и рановизантијска археолошка налазишта Јастрепца, *Заштита природе* 55/1–2: 69–83.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2007
Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *Зборник радова Византолошког института* 44/1: 27–47.

Црноглавац, В. 2005
Византијски новац (491–1078) из збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног музеја* (Ниш) 13–14: 61–162.

Dušan S. RAŠKOVIĆ
The National Museum, Kruševac

Gordana G. GAVRIĆ
The Institute for Protection of Cultural Monuments, Kraljevo

Coin Finds from Early Byzantine Fortifications in the Kruševac Region

The term Kruševac region that we selected as the topic of our work includes, from the geographical point of view, the Rasina District, which is surrounded by the eastern slopes of Kopaonik Mountain in the west and by the hilly terrain of Mojsinje Mountain and a group of mountain peaks from Djunis toward Velik Šiljegovac in the east. The Kruševac region is surrounded by the Zapadna Morava valley in the north and by the slopes of the mountain range of Veliki Jastrebac in the south (map 1).

The numismatic material we are presenting here comes from the collection of The National Museum in Kruševac and from archaeological investigations conducted by The Institute for Protection of Cultural Monuments in Kraljevo. Most of the fortifications are multi-layered and situated on the hills and they present the continuity of the life in this area from the Early Iron Age to the Middle Ages. However, this work emphasizes the most intensive period of life in the early Byzantine period.

From the chronological point of view, we discuss the period from the Late Roman times (sporadic finds of coins) until the collapse of the Roman world at the very end of the 6th century. The fortifications had certainly been inhabited in the Late Roman period, particularly after the turmoil and destructions caused by intrusions of Barbarians in the 4th century. According to the coin finds, it is clear that Gothic military supremacy in the end of the 4th century resulted in reduction of money circulation, while the domination of the Huns in the middle 5th century completely stopped the circulation. The discovered numismatic material confirms that regular money circulation was re-established during the reign of emperor Anastasius, following the rise and strengthening of the centralized government. After centuries of establishing and strengthening of the Byzantine Empire, particularly during the great restoration in the time of Justinian, the circulation of money intensified but then it died out completely by the end of the 6th century as a result of intrusion of the Avars and Slavs who completely eliminated the influence of the Byzantium in this part of the Balkans. The latest coin finds from the fortifications in the Kruševac region are issues of Justin II, while specimens issued by Tiberius and Maurice have also been found in the neighboring regions.

UDK 904:726.54(497.11)"15/16 ;
730.033.041.5(497.11)
ID=187756812

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРЕГЛЕДНИ РАД

Драгица Р. ПРЕМОВИЋ АЛЕКСИЋ
Музеј „Рас" Нови Пазар

Прилог проучавању скулптуралних портрета ктитора цркава у околини Новог Пазара

Апстракт: *На простору Старе Рашке током пет стотина година турске окупације, становништво је дуго успевало да очува своју духовност, па чак и да подигне знатан број цркава. Завидан број сакралних објеката овог подручја је седамдесетих година 20. века истражен и конзервиран и тада су на појединим црквама први пут забележени скулптурални портрети ктитора и мајстора. Рекогносцирањем терена током 2010. године, забележено је још неколико скулптуралних представа које се могу приписати ктиторима појединих цркава које су данас у рушевинама. Ради се о црквама у Бекови, Тврђеву и Сувом Долу. У Тврђеву је портрет урађен у пуном рељефу и са њим је нађена и плоча са натписом из 1594. године, док су у Сувом Долу откривена два портрета. Овим се број скулптуралних портрета на црквама Старе Рашке, са раније забележеним два, у Црчеву и Митровој Реци, повећао на седам.*

Кључне речи: *Стара Рашка, ктитор, мајстор, црква, скулптура, портрет, натпис*

Током средњег века ктитори цркава били су владари, властела и црквени достојници. Међутим, у време турске окупације цркве су подизали представници различитих друштвених слојева – црквена лица, спахије, племенски кнезови, занатлије, сељаци па чак и сеоске заједнице.

У досадашњој литератури често се истицало мишљење да у време турске окупације долази до прекида у подизању сакралних споменика. Разлог се огледа у чињеници да су турске власти забрањивале подизање нових цркава, а канун-намама из 1516. и 1530. године, наређује се рушење новоподигнутих цркава (Đurđev 1957: 43)[1]. Рекогносцирање терена и археолошка истраживања показују да је градитељска делатност током 16. и почетком 17. века значајна и у области Старе Рашке, посебно у сеоским

1 У канун-нами из 1530. године стоји: „на неким мјестима подигнута је црква гдје из старог невјерничког времена није било цркве. На мјестима гдје ни у старом дефтеру црква није записана нове цркве су подигнуте. Нека се нареди да се такве ново подигнуте цркве разоре а с невјерницима и поповима који у њима сједе, врше шпијунске послове и шаљу извештаје у невјерничке земље, нека се строго поступи и нека се казне."

срединама, где је подигнут завидан број црквених грађевина. Најинтензивнији рад на подизању и обнављању цркава у Расу одвијао се у време патријарха Пајсија и његових наследника Гаврила и Максима. Тада је посебно била активна група мајстора која је, између 1630. и 1650. године, подигла низ цркава у околини Новог Пазара и Сјенице (Станић 1980: 157): Св. Никола у Штитарима, Св. Марина у Доиновићу, Св. Петар и Павле у Попама, Св. Лазар у Живалићу, Св. Димитрије у Јанчи, Лазарица у Пурћу, Св. Димитрије у Митровој Реци, Св. Никола у Кузмичеву и Св. Богородица у Ковачеву. Скоро све наведене цркве су биле живописане а аутори овог, делимично очуваног, сликарства припадају истој сликарској радионици (Радојчић 1975: 150).

Црквене грађевине 16–17. века, углавном, имају једноставну правоугаону основу и полукружно или полигонално завршен олтарски простор, који се директно наставља на наос у његовој пуној ширини, чиме се директно спајају бочни зидови грађевине. Цркве су махом засведене подужним полуобличастим сводом, негде ојачаним попречним луцима, и покривене каменим плочама. Од ових се разликују цркве без апсиде, са равно завршеним источним зидом, од којих су евидентирани само остаци.

Српско градитељство под турском окупацијом карактерише тежња да се цркве граде по средњовековним узорима. Тако су на територији Старе Рашке, у крају где је био развијен култ св. Саве (ibid.: 146), настале многе цркве у традицији рашке школе. Поред средњовековних традиција, неимари ових храмова прихватили су и извесне конструктивне и декоративне елементе исламске архитектуре. Могуће да су исти мајстори радили и на подизању турских јавних грађевина у Новом Пазару (Станић 1969: 218). Декоративна камена пластика цркава 16. и 17. века доста је оскудна и скромна и начином обраде се везује за рад студеничких мајстора. Јавља се на прозорима, порталима или фасадама, а огледа се и у примени прислоњених лукова, плитких ниша, конзола, поткровних венаца. По својој декоративности издваја се западна фасада цркве у Штитарима, са фризом од пет лукова на конзолама, и црква у Митровој Реци са по једном плитко клесаном розетом са обе стране плитке нише која се завршава сараценским луком (Ердељан 1996: 39; Станић 1969: 229).

Приликом осликавања средњовековних српских сакралних грађевина, обавезно су сликани и портрети њихових ктитора. Композиција ктитора, са моделом цркве у рукама, најчешће је сликана у југозападном углу нартекса. Међутим, представа мајстора сликара нема на зидовима средњовековних храмова, а о њима сазнајемо само на основу ретких, доста скривених потписа или сачуваних архивских докумената. Када су у питању мајстори градитељи, ако се изузму поједини приморски мајстори, о њима скоро да нема никаквих података, посебно о мајсторима који су израђивали камену пластику.

Из времена турске окупације, на простору Старе Рашке регистровани су скулптурални портрети ктитора, могуће и мајстора градитеља. О овим представама писани траг

Сл. **1** Црква св. Димитрија у Митровој Реци

Fig. **1** Church of St. Demetrius in Mitrova Reka

оставио је Радомир Станић, обухвативши шест цркава са простора југозападне Србије, међу којима је по једна црква са подручја Новог Пазара и Сјенице (Станић 2007: 57–66).

Са подручја Новог Пазара, обрађен је ктиторски портрет у цркви св. Димитрија у Митровој Реци. Имајући у виду да је ово једина црква са рељефним ктиторским портретом која је у функцији, то ћемо најпре рећи неколико речи о овој цркви и портрету ктитора.

Црква се налази са десне стране пута који води према Голији, у центру села које је име добило по патрону цркве. Недалеко одатле налази се село Дежево, познато по Немањићима и Дежевском сабору на ком је, 1282. године, краљ Драгутин предао престо млађем брату Милутину. Претпоставља се да је црква изграђена у средњем веку, а касније је два пута обнављана (сл. 1). Прва обнова је уследила након успостављања Пећке патријаршије, а друга 1853. године, о чему говори натпис постављен изнад улазних врата (ibid.: 64). Црква је једнобродне основе са припратом дозиданом у 19. веку, засведена полуобличастим сводом и са апсидом која је са спољашње стране полигонална. Западни портал има профилисани оквир, а изнад њега је ниша са натписом, која на обема странама

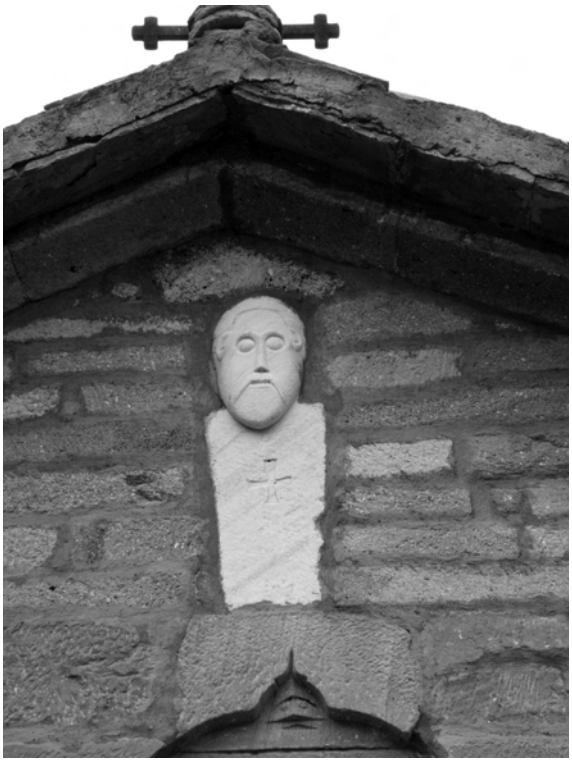

Сл. **2** Ктиторски портрет на цркви св. Димитрија

Fig. **2** Portrait of the founder on the church of St. Demetrius

Сл. **3** Црква у Црчеву – место у зиду где се налазила скулптура

Fig. **3** Church in Crčevo – place in the wall where the sculpture was

каменог оквира има по једну розету у облику седмокраке звезде. Живопис настао у 16. веку уништен је у време док је црква између две обнове била у рушевинама (Станић 1969: 224).

Скулптурална представа ктитора постављена је на спољашњој страни западног зида цркве, у простору забата (сл. 2). Ради се о рељефно исклесаној глави у белом мермеру, нешто већој од природне величине. По речима Р. Станића, „ова скулптура највише сведена у оквире реалности с наглашеним индивидуалним обележјима мотива, представља зрело вајарско остварење. Ослобођено рустичних и робустних захвата стилизације који су пластични израз сводили на крајњу упрошћеност, ово дело – производ неког непознатог народног уметника – одликује се мекотом и племенитошћу форме. Без сумње, у њему су садржане најлепше вредности студеничке пластике“ (Станић 2007: 65). Захваљујући стилским карактеристикама, ова скулптура се датује у другу половину 16. века, а самим тим се и обнова средњовековне цркве опредељује у то време.

Друга црква са рељефном представом ктитора налази се у селу Црчеву испод Голије. Ради се о једнобродној грађевини с тространом олтарском апсидом на истоку и припратом на западној страни, покривеној полуобличастим сводом који је порушен 1876. године. Црква је била посвећена Св. арханђелима, зидови су јој данас очувани до висине свода и типична је за цркве Старе Рашке, чије се подизање везује за делатност рашких митрополита и епископа у 16. и 17. веку. Она је потпуно непозната и о њој нема никаквих помена у стручној литератури, осим помена скулптуралне представе ктитора (ibid.: 61–62). Цркву је 1931. године обишао и П. Ж. Петровић, који је забележио да је на унутрашњој страни западног зида, поред улазних врата, била узидана „у барељефу исклесана глава човека, вероватно свештеника, с великим брковима и раздељеном брадом“ (Петровић 1984: 160). Ова скулптура налазила се на северном, а иста таква, према отиску у зиду (сл. 3), налазила са и на јужном делу западног зида. Према изјави мештана, ово попрсје представљало је „неког патријарха“ (Станић 2007: 61, нап. 17) и ту се налазило до пред Други светски рат, када је нестало.

Сл. **4** Портрет из цркве у Црчеву

Fig. **4** Portrait from church in Crčevo

Осамдесетих година 20. века, екипа која је обављала археолошко рекогносцирање подручја Голије пренела је бисту, евидентирану на терену, у Музеј у Новом Пазару где се и сада налази (сл. 4). Изванредно моделована глава у пуној пластици, чије су димензије 61x27,5x18,5(9) cm, има скоро природну величину и представља праву скулптуру. На основу крстова на грудима, представљеним у плитком рељефу, и због карактеристичне капе претпостављено је да се ради о неком свештеном лицу (Дудић 1995: 30). Анализирајући изглед скулптуре и народно предање, закључено је да сачувана скулптура представља једног од ктитора цркве, односно једног од рашких епископа или митрополита, док је изгубљена скулптура представљала патријарха (Станић 2007: 62). Томе у прилог иду и крстови, на левој и десној страни груди, који наглашавају владичанску одежду.

Скоро истоветна скулптура откривена је поред остатака цркве у Бекови**.** Остаци цркве лоцирани су високо изнад ушћа два сеоска потока који чине речицу Падеж, на мањем узвишењу које доминира над долином. На локалитету, који мештани називају Црквица, налазе се остаци цркве правоугаоне основе, унутрашњих димензија 6,5 x 2,70 метара. Ради се о зидовима који су настали слагањем надгробних споменика – у доњим зонама великих необрађених или делимично обрађених плоча и сандука, а у горњим зонама вертикалних тањих плоча. Није познато да ли су наведени зидови настали на месту старијих, јер на локалитету није било истраживања (сл. 5).

Са западне стране црквине, на нижем седластом платоу обраслом високом храстовом шумом, налази се савремено гробље. Овде се осамдесетих година 20. века видео

знатан број старијих споменика: огромни, грубо обрађени споменици или веће плоче правоугаоног облика са благо суженом краћом страном и меко заобљеним ивицама, као и споменици са ликовним представама (Дудић 1995: 33). Данас се на локалитету запажа само неколико старијих споменика, готово ураслих у земљу, а две дислоциране плоче налазе се и на југозападној страни црквине. Старији споменици упућују на закључак да је на локалитету сахрањивања било током 14. века.

Сл. **5** Бекова, локалитет Црквина

Fig. **5** Bekova, site Crkvina

У вези с нашом темом, посебно је интересантан споменик облика плоче, која се завршава пластично обрађеном главом, димензија 51x30x14(7) cm (сл. 6). На глави је назначена и монашка капа, очи, нос и бркови чији су крајеви незнатно повијени нагоре. Моделовање браде се једва назире, као и крстови који су представљени у плитком рељефу на горњим деловима грудног коша. Један већи крст рељефно представљен у кругу, пречника 14 cm, налази се на леђима, тако да све упућује да се ради о свештеном лицу. Ова скулптурална представа данас је прислоњена са десне стране улаза у црквину.

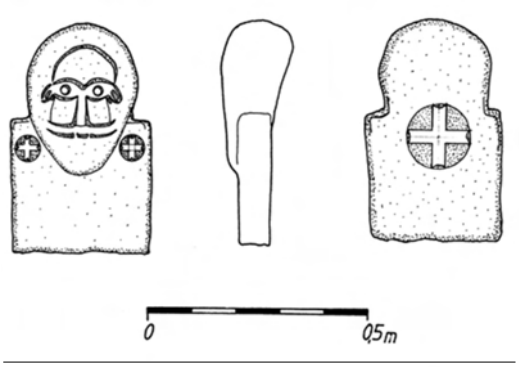

Сл. **6** Скулптурални портрет из цркве у Бекови (цртеж: Јелена Ћериман)

Fig. **6** Sculptured portrait from church in Bokava (drawing Jelena Ćeriman)

Четврта скулптурална представа ктитора налази се на локалитету Црквина у селу Тврђеву под Голијом. У центру села, у долини, смештено је активно сеоско гробље, скоро цело обрасло у густу и високу папрат и шибље, осим мањег дела на западној страни и остатака цркве, чија је унутрашњост рашчишћена. Остаци цркве су унутрашњих димензија 7,10 x 4,50 m, а зидови, висине и до 1,70 m, у највећој мери су

изграђени од наслаганих већих камених блокова, делова порушене цркве и надгробних споменика. На исти начин је урађена и олтарска преграда. У цркву се

Сл. **7** Црква у Тврђеву – олтарски простор

Fig. **7** Church in Tvrdjevo – altar area

улазило низ два степеника, а на источној страни је плитка тространа апсида, без наглашеног рамена и са две нише. Једна ниша налази се у централном делу апсиде, а друга је северно од ње (сл. 7). Црква је, највероватније, имала и припрату, а од полуобличастог свода, којим је била пресведена, остали су обрађени комади. У олтарском простору налази се и стуб часне трпезе, док је плоча дислоцирана и налази се на зиду апсиде.

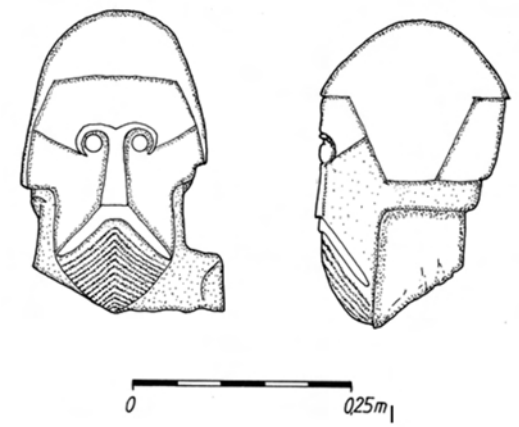

Сл. **8** Портрет 1 из цркве у Тврђеву (цртеж: Јелена Ћериман)

Fig. **8** Portrait 1 from church in Tvrdjevo (drawing Jelena Ćeriman)

У простору апсиде налазе се два скулптурална портрета, од којих је један (Тврђево 1) секундарно постављен у северну нишу. Портрет је рађен у пуном рељефу и представља свештено лице, на шта упућује начин обраде браде и капе. Брада је обрађена доста слично представи из Црчева, с том разликом што је на скулптури из Тврђева доњи део шпицастији (сл. 8). Уз јужни део зида апсиде прислоњен је споменик облика стуба (Тврђево 2) са рељефном пред -

ставом главе у стилу тзв. студеничке школе, док је предња страна доњег дела украшена широким цик-цак линијама (сл. 9).

Сл. **9** Портрет 2 из цркве у Тврђеву

Fig. **9** Portrait 2 from church in Tvrdjevo

На зиду апсиде је и једна мермерна плоча са натписом уклесаним у пет редова:

[ТВЬ]ЛѢТО : ҂РІВ
[П]РѢСТАВИ СЕ · РАБЬ
БЖИ · ТОМА · МОНА(Х)Ь
М(Ѣ)С(Е)ЦА · А(В)ГУСТА · ІА · И
Б(ОГ) ДА ГА · ПРОСТИ

у преводу: године 1594, престави се раб божи Тома монах, месеца августа 11 дан; бог да га прости (сл.10). Ова плоча вероватно припада некој од две наведене скулптуре, односно један скулптурални портрет сигурно представља монаха Тому. Око цркве и у њеним зидовима има старијих надгробних споменика, мермерних плоча са орнаментиком и крстова већих димензија, неких и са натписима.

Још један локалитет са остацима цркве и скулптуралним представама налази се у Сувом Долу на југозападном ободу Пештерског поља. У овом селу, у сеоском гробљу налазе се остаци порушене цркве, оријентисане у правцу исток-запад. Димензије цркве су приближно 11 x 4 m, потпуно је порушена, а облик и величина накнадно су маркирани наслаганим камењем. Међу камењем је и знатна количина притесаног. У источном делу цркве, на месту где је била апсида, налази се часна трпеза – профилисана четвороугаона плоча на стубу који има три стране обрађене, док је четврта равна. На зиду апсиде, поред часне трпезе, налазе се и две дислоциране плоче на којима су рељефна попрсја покојника, са јако сведеном обрадом очију, носа, уста и линије рамена (сл. 11). На једној плочи налази се и натпис у виду четири скраћенице, постављене по две са обе стране главе, ІС (ОУСЬ) СХ (РИСТОСЬ) Н (И) К (А), односно Исус Христос побеђује (сл. 12).[2] Наведено

2 Овакво читање скраћеница на споменику предлаже и др Гордана Томовић, којој захваљујем на тумачењу, као и на подацима за текст из Тврђева.

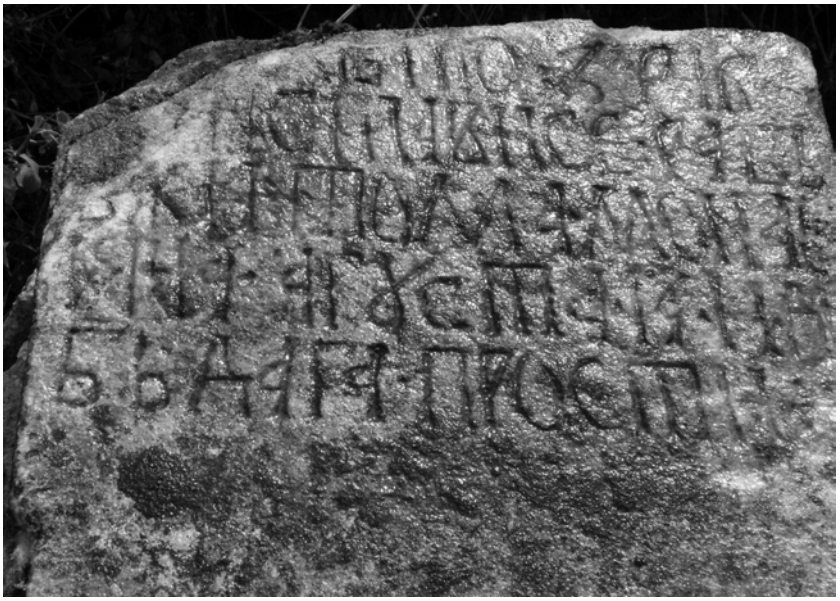

Сл. **10** Надгробна плоча монаха Томе из цркве у Тврђеву

Fig. **10** Tombstone of monk Toma from church in Tvrdjevo

стилизовано попрсје требало би да представља Христов лик који се, највероватније, налазио узидан у зид апсиде. На то упућује и чињеница да је плоча са ликом са задње

Сл. **11** Олтарски простор цркве у Сувом Долу

Fig. **11** Altar area in church in Suvi Do

стране само притесана, а на исти начин је обрађена и друга плоча са стилизованом представом (сл. 13). Тешко је рећи чија се представа налази на другој плочи и да ли се ради о стилизованој представи ктитора цркве, или евентуално Богородице, која је заједно са Христом била узидана у зид апсиде. Споменици и часна трпеза исклесани су од крупнозрнастог белог мермера.

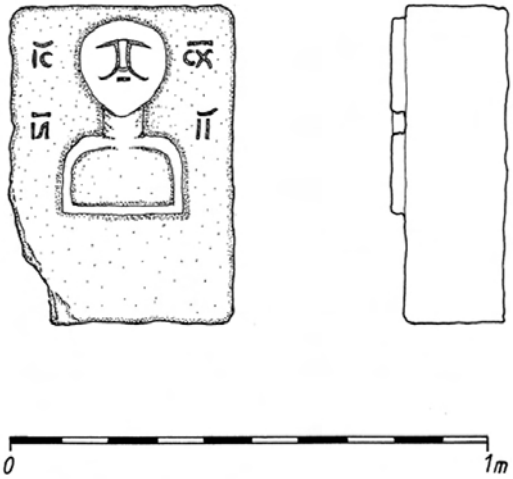

Сл. **12** Портрет са натписом из цркве у Сувом Долу (цртеж: Јелена Ћериман)

Fig. **12** Portrait with inscription from church in Suvi Do (drawing Jelena Ćeriman)

Око остатака цркве у Сувом Долу налази се више надгробних плоча, које су утонуле у земљу и једва видљиве само горњом површином. Неколико плоча има и у унутрашњости цркве, знатан је и број споменика 17–19. и 20. века, што све говори да се некропола користи од средњег века до данас.

Све наведене цркве са скулптуралним представама, односно њихови остаци, сконцентрисане су у подголијском простору, на територији некадашње жупе, касније нахије Рас, са изузетком цркве у Сувом Долу (сл. 14). Лоциране на релативно малом подручју, оне чине један јако занимљив скуп храмова којима до сада није поклоњена потребна пажња истраживача. Осим цркве у Митровој Реци, остале су у рушевинама и потпуно су непознате у стручној литератури.

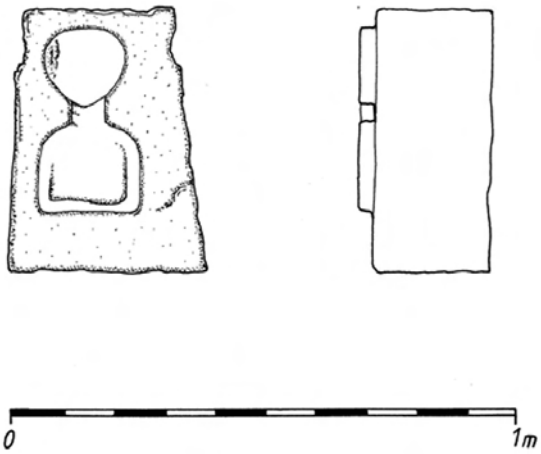

Сл. **13** Портрет из цркве у Сувом Долу (цртеж: Јелена Ћериман)

Fig. **13** Portrait from church in Suvi Do (drawing Jelena Ćeriman)

Представе ктитора у наведеним црквама рађене су од белог мермера и могу се поделити у три групе. Првој групи припадају скулптуре из Црчева, Бекове, као и Тврђево 1, рађене у пуном рељефу, у три димензије, са прецизно моделованом капом и брадом. Оба детаља су најједноставније обрађена на портрету из Бекове,

док су најизраженија на портрету из Црчева. На овим портретима су удубљене округле очне дупље, унутар којих су калотаста очна испупчења, нос се надовезује на унутрашње ивице очију, испод њега су бркови у ширини лица, док је брада на средини раздељена.

На представама из Црчева и Бекове, на прсима су мањи равнокраки крстови уписани у круг, пречника 6 cm, док је један крст на средини леђа, у кругу пречника 12 и 14 cm, сви представљени у плитком рељефу. Скулптура Тврђево 1 је у пределу врата поломљена, тако да није сигурно да ли је имала попрсје слично онима из Црчева и Бекове. Оваква представа крстова требало би да нагласи владичанску одежду представљене личности (Станић 2007: 62), на основу чега би се могло претпоставити да се у сва три случаја ради о ктиторима епископима.

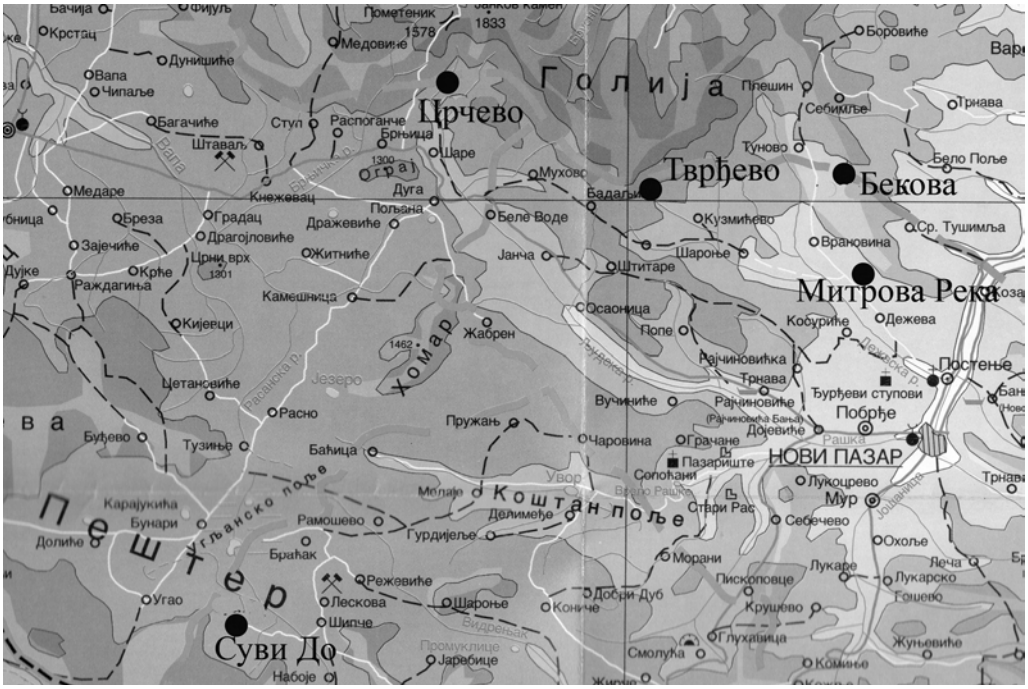

Сл. **14** Положај цркава са скулптуралним портретима

Fig. **14** Location of churches with sculptured portraits

Другој групи представа припадале би оне из Митрове Реке и Тврђева. И оне су рађене у дубоком рељефу, али само предња страна главе, односно лице. На оба портрета глава је овална и на њу се надовезују полукружне уши, очи су обрађене исто као на портретима претходне групе. На портрету из Митрове Реке представљени су већи, надоле повијени бркови испод којих су уста, у којима су назначени и зуби, док су на

портрету 2 из Тврђева назначена само уста. За портрете ове групе карактеристична је обрада поља испод браде. Тако је на портрету из Митрове Реке уклесан равнокраки крст нешто ширих кракова, а на представи Тврђево 2 предња страна је урезаним линијама подељена на три вертикалне траке, од којих је у две спољашње урезана цикцак линија. Декорација изломљеном линијом „потенцира утисак хаљине, или чак део богослужбених детаља свештеничке одеће“ (Дудић 1995: 33). На важност портрета указује и чињеница да је он сачуван и постављен уз централни део зида апсиде, за разлику од других споменика који су растурени и сложени у зидове цркве.

Два портрета из Сувог Дола могла би да се определе у трећу групу. На једном од портрета тешко се уочавају делови лица, док су на другом уклесаним дебљим линијама представљена уста, а бркови и обрве су представљене као слово С прислоњено са једне и друге стране испупченог носа. Спољашње ивице попрсја истакнуте су пластичним испупчењем. Како је већ речено, са једне и друге стране главе налази се Христов монограм. Начин обраде ова два споменика потпуно одудара од начина обраде оних из долине Дежевске реке, односно из подголијских села, па је могуће да се не ради о представама ктитора, већ о јако занимљивом и незабележеном начину декорисања унутрашњости цркве.

Начин обраде описаних скулптуралних представа издваја их од каснијих споменика из околине Студенице, па се има утисак да су представљени скулптурални портрети настали управо на овом подручју.

Анализирајући антропоморфне мотиве у народној уметности Срба, П. Влаховић износи мишљење да су на украшавање наших надгробних споменика, посебно на оне са људским представама, свој утицај имале прасловенске културе (Дудић 1988: 166). Неки истраживачи сматрају да се стилизоване антропогеографске представе јављају већ током друге половине 14. и почетком 15. века, а да се специфични студенички портрети јављају око друге половине 16. века (Поповић, Д. 1995/96: 61,66).

Када је у питању време настанка скулптуралних портрета обрађених у овом раду, сигуран ослонац пружа плоча са натписом из Тврђева. У натпису се помиње монах Тома, ком припада и скулптура са карактеристичном капом. На плочи је уклесана 1594. година, што представља terminus post quem за израду портрета. Наведена година је, највероватније, година смрти монаха Томе, а његов ктиторски портрет је могао да настане и неколико деценија раније, у време подизања цркве. На основу наведеног, може се претпоставити да је црква у Тврђеву, а са њом и скулптурални портрет ктитора, настала непосредно после обнове Пећке патријаршије 1577. године.

У исто време се може датовати и подизање цркве у Црчеву, тим пре што је ктиторски портрет из ове цркве аналоган портрету из Тврђева. То потврђује и раније датовање цркве у другу половину 16. века (Станић 2007: 61).

Међутим, наведену хронологију скулптуралних портрета могуће је померити у нешто раније време. На овакву могућност указују следећи подаци. Портрет из Бекове је скоро идентичан са портретима из Тврђева и Црчева, са незнатном разликом у величини и обради браде. Цркву св. Димитрија у Бекови краљ Милутин је око 1314. године приложио манастиру Бањској (Петковић 1950: 18), што значи да је црква постојала још почетком 14. века.

На ову цркву, која је у међувремену обновљена, највероватније се односи и податак у попису Зворничког санџака из 1519. године, где је уписан манастир Нова црква, са приходом од 150 акчи. У опширном попису из 1548. године, одредбе о пореским обавезама манастира Нова црква, односно његових монаха и игумана, забележене су заједно са селом Бекова. У попису из 1530. године, Нова црква је уписана као тимар Мехмеда, сина Алијина, са приходом од 80 акчи (Handžić 1986: 73, nap. 350, 122).

Могуће да је ову цркву, као једну од старијих у овом крају, обновио епископ Симеон у време када је подигао цркву св. Варваре на Ређиној градини код Новог Пазара, односно пре 1526. године (Петровић 1984: 163). Епископ Симеон се тада први пут помиње, а није искључено да је и пре наведене године био на функцији рашког епископа који је подигао манастир св. Варваре и обновио цркву у Бекови. Његова задужбина, црква св. Варваре, помиње се и у турском попису из времена султана Сулејмана Величанственог (1520–1566) (Зиројевић 1990: 55). Познато је да су Турци вршили пописе приликом ступања на престо новог султана (Šabanović 1964: XXX), што би значило да је попис настао почетком двадесетих година 16. века и да је црква већ тада постојала. Градитељску активност епископа Симеона, који је 1550. године постао охридски архиепископ, наставио је Силвестер који је пре ступања на митрополитски рашки престо, 1560. године, био игуман Хиландара (Поповић 1995/96: 111).

Већ 1586. године као рашки митрополит помиње се Висарион, чије име је забележено у натпису цркве св. Николе у подголијском селу Кузмичеву (Калић, Поповић 1988: 64). Како је црква у Кузмичеву скромнијих димензија и без скулптуралне представе ктитора, могло би се закључити да је црква у Бекови настала у време епископа Симеона, а цркве у Црчеву и Тврђеву у време његовог наследника, митрополита Силвестра. Није искључео да су исти мајстори који су клесали архијерејски трон у цркви св. Варваре, 1579. године (Поповић, М 1995/96: 102), клесали и скулптуралне портрете ктитора, посебно оне из Тврђева, Црчева, узимајући у обзир да су каснији антропоморфни ликови из студеничих радионица мање рељефни и доста стилизовани.

На основу свега реченог могло би се закључити да је најстарија ктиторска скулптурална представа она из Бекове, настала око 1520. године, а после 1560. године настали су портрети у Тврђеву и Црчеву. Портрет из Митрове Реке своје аналогије има са представом у цркви св. Богородице у Врху код Студенице, која је подигнута 1619. године (Станић 2007: 62).

Када су настале скулптуралне представе у цркви у Сувом Долу, тешко је рећи. Оне немају својих аналогија, али би се време њиховог настанка могло објаснити подацима из турског пописа. У попису Призренског санџака из 1571. године, село Суви До налази се у оквиру нахије Трговиште. Доста је велико, има 68 кућа, 25 неожењених, једно удовичко домаћинство и плаћа порез у износу од 8.000 акчи. У попису се помиње и поп Клисура, који је у исто време и кнез са царским бератом (Катић 2010: 283–284). Суви До је и нешто касније, 1585. године, велико село које има две махале. Једна је „махала поп" у којој је уписан и поп Павле (Хаџибегић 1969: 592).

Помињање попа у селу наводи на логичан закључак да се у њему налазила и црква, а то би значило да је она подигнута пре поменуте године. На основу величине, смело би се претпоставити да црква потиче и из 14. века, а томе у прилог иде и број становника села, који је сигурно и у то време био знатан.

Скулптуралне представе из цркве у Сувом Долу, начином обраде, одударају од осталих обрађених представа. Плоча са пластично представљеним Христовим ликом и натписом једна је од ретких у средњовековној уметности Србије. У Средњовековној збирци Народног музеја налази се рељефна представа Христа који благосиља, датована у 12–13. век,[3] а рељефне представе Христа, мада тродимензионалне, налазе се и на западном и јужном порталу манастира Дечани.

Обрадом портрета из Сувог Дола у оквиру ове теме, намера нам је, првенствено, да укажемо на постојање и оваквих појава у црквеном градитељству, а не да их уврстимо у ктиторске портрете.

На крају да кажемо да тек нека будућа истраживања појаве скулптуралних портрета ктитора треба да покажу да ли је то била карактеристика области у којој су деловали мајстори „који су прихватили и савесно остварили жеље ктитора и градитеља у виду особеног, али за тадашње схватање типичног, портретисања њихових личности у белом племенитом родочелском мермеру" (Станић 2007:66). Ова појава, за сада, везана је за подручје Старе Рашке, где су забележени остаци знатаног броја сакралних грађевина, у чијим рушевинама се, највероватније, крије још по нека скулптурална представа.

3 Захваљујем колегама из Народног музеја у Београду који су ми скренули пажњу на овај налаз и омогућили увид у податке.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Дудић, Н. 1995
Стара гробља и надгробни белези у Србији, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Дудић, Н. 1988
Човек и његова ликовна представа на надгробном камењу у Србији, *Рашка баштина 3:* 157–178.

Đurđev, B. 1957
Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Serija I, Zakonski spomenici Sv. 1, ur. B. Đurđev, N. Filipović i H. Hadžibegić, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 34–47.

Ердељан, Ј. 1996
Средњовековни надгробни споменици у области Раса, Београд: Археолошки институт Београд, Музеј „Рас" Нови Пазар.

Зиројевић, О. 1990
Црква свете Варваре у селу Вареву, *Новопазарски зборник* 14: 55–57.

Калић, Ј. и Поповић, М. 1988
Кузмичево и Шарење у прошлости, *Рашка баштина* 3: 51–68.

Катић, Т. 2010
Опширни попис Призренског санџака из 1571. године, Посебна издања, књига 58, Београд: Историјски институт.

Петковић, В. 1950
Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебна издања, књига CLVII, нова серија, књига 4, Београд: Српска академија наука.

Петровић, П. Ж. 1984
Рашка – антропогеографска проучавања I, Посебна издања, књига 26, Београд: Етнографски институт Српске академије наука и уметности.

Поповић, Д. 1995/96
Надгробни споменици у Кончулићу, *Саопштења* XXVII – XXVIII: 53–66.

Поповић, М. 1995/96
Манастир св. Варваре на Ређиној градини код Новог Пазара, *Саопштења* XXVII –XXVIII: 95–121.

Радојчић, С. 1975
О естетској вредности нашег сликарства XVII века, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд: Српска књижевна задруга.

Станић, Р. 1980
Црква св. Петра и Павла у Тутину, *Рашка баштина* 2: 137–159.

Станић, Р. 1969
Архитектура и сликарство XVI и XVII века, *Нови Пазар и околина*, Београд, 215–244.

Станић, Р. 2007
Скулптурални портрети ктитора и мајстора на црквама XV–XVII века у западној Србији и Санџаку, *Одабрани радови,* Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 57–66.

Хаџибегић, Х. 1969
Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године, *Историјски записи* XXII, књ. XXVI, 4 (Титоград): 585–616.

Handžić, A. 1986
Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533), Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska akademija nauka i umetnosti.

Šabanović, H. 1964
Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

Dragica R. PREMOVIĆ ALEKSIĆ
Museum 'Ras' Novi Pazar

Contribution to the Study of Sculptural Portraits of the Founders of Churches in the Vicinity of Novi Pazar

The founders of the churches in the Middle Ages were rulers, nobles and church dignitaries. However, in the period of Turkish occupation founders of the churches were members of various social classes including members of the clergy, landowners, tribal princes, craftsmen, peasants and even village communities. The surveying of the terrain and archaeological investigations reveal that building activity was considerable in the 16th and 17th century also in the Stara Raška area, particularly in the villages where substantial number of churches had been built.

Considerable number of sacred structures in this region was investigated and restored in the 1970s and at that time were recorded for the first time sculptural portraits of founders in the churches at Mitrova Reka and Crčevo. The portraits were recorded also in churches at Bekova, Tvrdjevo and Suvi Do during surveying of the terrain in 2010.

The representations of founders in the mentioned churches are made of white marble and could be classified in three groups: sculptures in high relief with representation of crosses on the chest and on the back emphasizing the bishop vestment (Tvrdjevo 1, Crčevo, Bekova), representations with face carved in high relief and with decoration on the chest depicting segment of liturgical garment of the priest (Tvrdjevo 2, Mitrova Reka) and representations with highly schematized busts (eyes, nose, mouth, shoulders) and with Christ monogram on one of them.

It has been concluded on the basis of stylistic traits that the earliest representation is from Bekova and dates from 1520s, then follow the representations from Crčevo and both from Tvrdjevo dating from around 1560 and the latest is representation from Mitrova Reka. Of much help in dating the sculptural portraits was the fragmented tombstone with inscription erected for the monk Toma in 1594 and was found in the church with two portraits in Tvrdjevo.

The appearance of sculptural portraits is so far related to the region of Stara Raška where the remains of many sacred buildings have been recorded and in their ruins are most probably hidden some more sculptural representations.

UDK 7.01:001.8 ; 7.03(497.11)"18/19 ;
902(497.11)"18/19"
ID=187757068

НАУЧНИ ЧЛАНАК –
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Предраг Н. ДРАГОЈЕВИЋ
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет -
Одељење за историју уметности, Београд

О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији

Апстракт: *У раду се разматрају ставови српских историчара уметности из прве половине и средине 20. века којима се дефинише део методологије историје уметности, као и њен однос према другим наукама, посебно према археологији. У ставовима се препознаје присуство и утицај археолошког метода, преузетог посредством М. М. Васића и С. Ренака.*

Кључне речи: *методологија, историја уметности, археологија, Србија, 20. век, Милоје М. Васић, Саломон Ренак, метод група*

У свом наставном раду са студентима историје уметности, професор Александар Јовановић умео је да уметничка дела антике прикаже у историјском контексту, такође у формалном развоју, затим да укаже на њихов иконографски садржај и доведе га у везу са културом одређеног периода и, најзад, да подсети на примерке исте врсте пронађене управо на територији данашње Србије. Тиме је приближио класичну археологију великом броју студената историје уметности, не само тематски, указујући на низ могућих истраживања, него и начином мишљења у ком се могу препознати елементи иконолошког поступка. Управо у сарадњи[1] са једним таквим археологом је додатни, конкретни смисао добијало и разматрање о релацији историје уметности и археологије, у оквиру проучавања историје и методологије науке о уметности.[2]

Начелни ставови историчара уметности о односу дисциплина

Историчари уметности су решавали однос између своје науке и других дисциплина кроз практични рад, из ког су повремено проистицали и неки експлицитнији ставови, употребљиви као методолошки путокази. Овако је, на пример, В. Р. Петковић представио везу историје уметности са другим наукама: пошто је сматрао да је за

1 Имао сам прилику да од 1992. по разним основама сарађујем и консултујем се са проф. Јовановићем, делећи одговорност у уредништвима појединих часописа, дајући рецензије неким књигама о уметности, између осталог и радећи неколико година у испитној комисији за његов предмет Општа историја уметности старог века, који је предавао студентима историје уметности. Упознао сам га као веома обавештеног, обзирног, толерантног према туђем мишљењу и одговорног у формулисању и одбрани сопственог става.

2 Рад је завршен у оквиру подпројекта *Стратегије баштињења*, пројекта *Традиција и трансфор - мација: историјско наслеђе и колективни идентитет у Србији у 20. веку* (МНТР 47019).

тумачење одређеног црквеног споменика потребно знати и његову историју и развој литургије - наиме, и једно и друго утичу на облик споменика и његову *декорацију* (фреске) - а како није било посебних студија које би се у ту сврху могле употребити, „отуда је један критичар уметности у нас принуђен да оставља поље свога рада па да, и против воље, прелази у област повесничара и литургисте" (Петковић В. 1911: 4). Увид у рад В. Р. Петковића открива да је релативно често прилазио проучавању предмета других наука не би ли добио сазнања корисна за историју уметности. Поред већ поменутих дисциплина, упознавао је и палеографију (да би датовао поједине натписе на фрескама, а преко њих и фреске), филологију (као путоказ при тражењу записа, натписа и црквених књига расутих по Србији), као и анатомију[3] (Петковић В. 1912: 88 и даље).

За овом доминантном фигуром српске историје уметности прве половине 20. века ишли су и остали, доводећи у везу уметност и проблеме језика (уп. Бошковић 1938: 3–19, а и у другим својим радовима; Љубинковић 1982: 31), историје, друштва, људске психе, технологије, математике... тако да се може препознати постојање неколико засебних приступа у методологији српске историје уметности (Драгојевић 1997: 151–255).

То приближавање другим наукама имало је распон од преузимања њихових готових закључака, до употребе њиховог поступка и релативно самосталног закључивања; та употреба - услово речено - метода других наука, развијала се у распону од интуитивног уочавања проблема наивне, готово литерарне примене начина размишљања неке друге науке, до нешто компетентније али и даље почетничке стварне примене појединих истраживачких поступака.

Овај процес је ишао и у другом смеру: историја уметности је умела да другим дисциплинама понуди своје резултате у циљу решавања неких њихових питања (нпр. Мано-Зиси 1932: 551–553).[4] То је, када се пореде степени развоја историје уметности и других наука, „претило" да је дефинише као помоћну дисциплину, или ју је бар упућивао да свој једини смисао види у давању грађе за историју српског народа, о чему сведочи непрекинути низ експлицитних ставова српских историчара уметности током целог 20. века (уп. Dragojević 2003: 35–46).

Уз наведена ограничења у раду и могуће проблеме струке у целини, развијање посебних и, у основи, доста различитих приступа унутар историје уметности донело је

3 При томе се озбиљно служио латинским терминима и покушавао да направи што прецизније описе.

4 Питање је колико су утицаја у решавању овог методолошког става могла на српске истраживаче да имају предавања Конрада Лангеа, професора науке о уметности на Универзитету у Тибингену, објављена у српском преводу уочи балканских ратова. Он се тада поред осталог бавио и питањем односа историје уметности и других научних дисциплина (уп. Ланге 1912).

и проблем њиховог међусобног усклађивања на нивоу описа, анализе, објашњења уметничког дела, па усвајања појмова и терминологије (о тим питањима детаљније Драгојевић 1997: 255–388). Решења су проналажена од прилике до прилике: понекад би се уметнички развој објаснио личношћу уметника, а понекад друштвеним утицајима, или техничким детаљима, или историјским догађајима, у зависности од тога који моменат доминира. Сматрало се, дакле, да употебу приступа намеће сам предмет проучавања, а из тога проистиче став да је истина само једна; врло брзо се, међутим, показало да код различитих аутора постоје опречна мишљења о истим уметничким појавама (Симић 1928-30: 125; idem. 1950: 14–15; Мирковић 1953: 61, 66).

Истина је и да је у Србији постојала тежња код готово сваког истраживача уметности да изабере углавном један „свој" посебни приступ као додатак основним методима историје уметности,[5] мада је врло рано (Петковић В. 1907: 70) замишљен један, данас бисмо рекли мултидисциплинаран, начин истраживања: предложено је да се узму у обзир „(...) анализа стила; оперирање аналогијама; иконографски моменат; подаци хисториски(!), палеографски, литургиски(!) итд". Док прва три момента подразумевају комбиновање метода историје уметности (атрибуциони, упоредни и иконографски метод), остали се односе на друге дисциплине, што Петковић и подвлачи напомињући да је „у савременој хисторији уметности" потребно имати „најмногострукије знање" (ibid.: 71).

Занимљиво је, ипак, да се историја уметности у Србији није на исти начин диференцирала од археологије. Разлог није само у повезаности са овом науком (што се да видети из биографија истраживача), него и у прећутном признавању да је историја уметности део археологије, или бар у осећају да из ње проистиче (што се може доказати откривањем неких методолошких утицаја).

Повезаност са археологијом

У назначеним оквирима кретала су се и научна формирања, па и добар део делатности историчара уметности у Србији у већем делу 20. века, о чему сведоче детаљи из њихових биографија. Први доцент за историју уметности на Универзитету у Београду Божидар С. Николајевић (1877–1947) започео је своје студије историје уметности упоредо са студијама грчке књижевности и класичне археологије, код Фуртвенглера 1896/98. у Минхену,[6] да би, после школске године студија књижевности у Берлину,

5 На пример, Милан Кашанин се више ослањао на психолошки, Сретен Марић на социолошки, Светозар Радојчић на културолошки, Владислав Петковић и Ђурђе Бошковић на историјски приступ, и тако даље.

6 Некако у исто време, 1898/99. ту је завршавао своје студије Милоје М. Васић, који је код истог професора докторирао 1899. године.

завршио у Хајделбергу на историји уметности, класичној археологији и римској историји, али са докторатом одбрањеним 1901. из области српске црквене архитектуре у средњем веку (уп. Николајевић Б. С. 1902: 69; Николајевић С. Б. 1983). Николајевићев противник, који ће преузети катедру и усмерити историју уметности у Србији на науче стазе, Владимир Р. Петковић (1874–1956) докторирао је на једној „граничној" теми, о ранохришћанском рељефу, био је поред осталог и уредник часописа *Старинар*, а као управник Народног музеја руководио је археолошким ископавањима у Стобима 1928–1934. и Царичином граду 1937-1939. а од 1947. до 1955. био је и управник Археолошког института САНУ (Петковић С. 1984; Ђорђевић 1984). Његов следбеник у питањима методологије Ђурђе Бошковић (1904–1989), бавећи се историјом архитектуре и уметности средњег века, био је, поред осталог, од 1955. управник Археолошког института САНУ (Petković S. 1959: 464). Још један од истакнутих истраживача уметности у Србији Ђорђе Мано-Зиси (1901–1995), бавећи се проучавањем античке уметности, заштитом културних добара и музеологијом, као кустос београдског Народног музеја руководио је археолошким ископавањима у Стобима, Царичином граду, Гамзиграду, Дечанима, Новој Павлици, Охриду, Дубравици, Нишу, Петровој цркви код Новог Пазара, Панчеву и на другим местима (Гарашанин 1965: 10; Поповић 1964: 398). Познато је и да су истакнути Петковићеви студенти одлазили на специјализацију код Мијеа у његов семинар за византијску археологију, као на пример Радивоје Љубинковић (1910–1979) који је тамо био 1935–36. а касније је, бавећи се историјом уметности средњег века и заштитом споменика културе, од 1957. био научни секретар, потом научни сарадник и саветник у Археолошком институту САНУ (Петковић С. 1979-а: 1–4; Ђурић 1989: 53–56); или његова супруга, Мирјана Ђоровић-Љубинковић која се бавила историјом уметности и средњовековном археологијом (Jovanović M. 1964: 352). И студент технике и архитектуре Александар Дероко (1894–1988) провео је једно време, 1926–1927, код Мијеа, да би се касније бавио историјом средњовековне архитектуре (Јовановић З. М. 1991. даје целовит приказ његове делатности). И Светозар Радојчић (1909–1978), обновитељ београдске катедре за историју уметности после Другог светског рата и у методолошком смислу покретач једне нове фазе у развоју историје уметности у Србији, студирао је археологију и историју уметности (од 1928. у Загребу); још у току студија, ишао је на ископавања, похађао летњу археолошку школу Бечког археолошког института и после дипломирања 1932. усавршавао у Бечу старохришћанску археологију код Егера, а историју уметности у Прагу код Окуњева, да би докторирао историју уметности 1934. у Љубљани. Пре него што је изабран за доцента у Скопљу, радио је 1936–39. као хонорарни наставник археологије (Радојчић 1978: 38–41; уп. и Петковић С. 1979–б; Ђурић В. Ј. 1982).

Везе су постојале и у обуци студената. После Првог светстког рата (1919–1927) на Филозофском факултету постојао је Семинар за класичну археологију и историју

уметности, којим је руководио В. Р. Петковић. После Другог светског рата први приручник већини студената, чак и онима који ће постати чувени професори историје уметности, прва књига о уметности коју су имали прилику да прочитају као припрему за пријемни испит био је Ренаков *Аполо* (Милошевић 1978: 2; Рогић 2004: 137). По сведочењу Војислава Ј. Ђурића (које преноси Рогић 2004: 137), већина родитеља те чувене генерације уписане 1950. „није имала појма" шта студирају њихова деца; поједини су (реч је, наводно, о оцу Дејана Медаковића) описивали то као археологију.

Истовремено, појачаване су везе са историјом, па су наставу будућим историчарима уметности држали С. Радојчић, М. Васић и Н. Острогорски (Рогић 2004: 33). Предмет археологија држао је М. М. Васић, али је каснијим реформама наставе практично одвојен од историје уметности (од 1962. предмети уметност праисторије и уметност Блиског истока били су обавезни само за музеолошки смер; од 1973. постали су изборни; од 1978. уместо њих, као изборни су понуђени праисторијска, класична, средњовековна и оријентална археологија а уметност старог века одржала се у обуци историчара уметности. Предмет је преузео Бранко Гавела (1914–1994) и обликовао га као општу историју уметности старог века. Разматрао је неке етничке и хронолошке проблеме, историјску основу, културу и естетику, затим формалне одлике уметности и правио је преглед најзначајнијих дела и уметника (уп. Васић Р. 1996). После њега, на сличан начин проналазећи везу између естетике и материјалних налаза, али са нагласком на анализи форме, наставу је из овог предмета надоградила Александрина Цермановић Кузмановић (детаљније Нововић 2009). Александар Јовановић је својом иконологијом заокружио тај методолошки развој који су започели његови претходници.

Из неких разлога је историја уметности у Србији после Другог светског рата ипак наглашавала своју везу са историјском науком, па њен водећи представник (Радојчић 1978: 51) каже: „Београдској историји уметности, а нарочито мени лично, пребацује се велика блискост историји. Ја ту замерку схватам као комплимент, као похвалу." Његов искрени следбеник (Petković S. 1971: 443, 449) тврди да је на светском плану историја уметности од свог настанка увек била, јесте, и остаће најуже повезана са историјском науком, која је од почетка њена „наука-матица".[7] Реч *археологија* се не помиње, а разлоге за то одступање историчара уметности од ове науке можда можемо тражити у сећањима на плаховитог Милоја Васића као строгог професора, нарочито непријатног на испитима, који се, наводно, цинично и подругљиво односио према незнању Радојчићевих студената и са висине гледао на све, па и на њиховог доцента за историју уметности (Рогић 2004: 34–35, 36).

7 Да би у најновије време *историја уметности и архитектуре* у научној класификацији и формално постала једна од ужих области *историје*, равноправно са *историјом Рима*, *историјом Византије* и др.

Васић: историја уметности као део археологије

Милоје М. Васић занимао се проучавањима уметности у једном периоду када није могао да се бави археолошким истраживањима. Довео је уметност у везу са развојем цивилизације, религије и са политичким догађајима у одређеној средини. Могло би се рећи да је уметност тумачио као предмет археологије. Умео је да у ликовним делима запази релевантност формалних елемената (као што су осветљење и извори светлости, распоред фигура, израз, цртеж, потез, тон), али их је сврставао у технику израде. Тежио је да утврди чињенице о уметничком или архитектонском делу као артефакту; затим да открије промене на њему, слојеве додатака и првобитни изглед. Технички схваћене ликовне елементе користио је као основ за класификовање или израду типологије. Доста уверен у исправност свог поступка, он је тако утврђене чињенице покушавао да објасни, тражећи узроке у деловању религије, државе, као и материјалне културе. На пример, форме црквених грађевина објаснио је као последицу њихове непосредне зависности од развоја религије, при чему је био склон упоредном методу: „свеколико испитивање духовне и материјалне цивилизације нашег народа успешно иде компаративним путем тражећи и откривајући везе, утицаје и односе између ње и цивилизације других области и народа" (Васић 1924: 116).[8]

У време кад се појавио, рад М. Васића као истраживача уметности био је од користи за историју уметности као дисциплину, јер је дао снажну подршку развоју појединих елемената науке (као што су, нарочито, објашњење, типологија и уочавање правилности), као и померању ове науке на позитивистичку позицију.

М. Васић је посебно подржавао неопходност примене различитих дисциплина при проучавању уметности, али се у његовом ставу препознаје интердисциплинарност пре него мултидисциплинарност: „Данас не може ни на тако малом пољу, пољу Српске Уметности Средњег Века(!), једно лице имати, у довољној мери, сва потребна стручна знања, нити може, у свим питањима, бити компетентан судија" (Васић 1928: VII).

Указујући на потребу коришћења техничких знања везаних за архитектуру, затим знања из филологије, националне историје, историје књижевности и историје цркве, дефинисао је и однос историје уметности и других дисциплина које јој служе као „неопходне помоћнице" од којих треба користити не само основне чињенице, него и „најсуптилније детаље" (не објашњавајући ближе шта под тим подразумева).

Обједињујући готова сазнања других дисциплина о појединим релевантним питањима, Васић је доносио закључке о њиховом значају за развој уметности, видећи свој задатак „(...) у томе да удружи све стручњаке на пољу Старе Српске Цивилизације(!) и да координира њихова стручна знања у корист Историје Српске Уметности Средњег

8 О упоредном методу в. Драгојевић 2011 (у штампи).

века(!)„ (ibid.: VIII). Где је у то време видео историју уметности, показује критика једне монографије о Манасији, кад критикујући Лазара Мирковића закључује да му са таквим начином рада „нема места ни у Археологији(!), ни у њеној ужој области, Историји Уметности(!)„ (Васић 1928–б: 476).

Ма колико ставови српских историчара уметности постају јаснији после наведених Васићевих ставова, још више све добија смисао кад се обрати пажња на метод Васићевог колеге и пријатеља Саломона Ренака (Salomon Reinach, 1858–1932). Његовог *Апола*, општи преглед историје ликовних уметности (Reinach 1904; Ренак 1930), Васић је лично превео и намењио не само културној јавности, него и научницима у области историје уметности, коју ће средином века већ сматрати младом науком (Renak 1950: XV–XVI).

Археолошки метод по Ренаку

Ренак је претежно проучавао цивилизацију старог века (Reinach 1909) и праисторијске културе. Као археолог који је сматрао историју уметности за саставни део археологије, Ренак је у науку о уметности увео неколико значајних и корисних иновација. Преко њега је праисторијска уметност поново укључена у видокруг историје уметности. Такође, признат је његов допринос сакупљању документације за иконографска и друга проучавања историје уметности (Reinach 1896; idem 1905). У школи у Лувру (l'École du Louvre) држао је јавна предавања из археологије. Увидевши да међу јавним курсевима у целом Паризу нема комплетног курса из историје уметности, одлучио је да то он направи. Од краја 1902. до средине 1903. одржао је у Лувру низ од двадесет и пет јавних предавања, којима је обухватио развој уметности од њених почетака у праисторији па до најновијих дана и појаве модерних праваца.

Ослањајући се на резултате ранијих истраживача уметности и на своје познавање ликовних дела, Ренак је према формалним одликама груписао дела у жанрове, или у појединачне опусе мајстора, мајсторе према сродности форме груписао у школе, а школе сместио у стилске периоде. Тако је добио целовит, повезан, непротивуречан и стога уверљив преглед историје европске уметности (уверљив у том смислу да своје погледе на уметност излаже као конзистентну целину, а не да излаже неку "апсолутну" истину о развоју уметности).[9]

Ренак је на ово своје посматрање развоја ликовне уметности применио метод група, који је до тада већ био потврђен у археолошким истраживањима. Метод група је заснован на принципу смештања предмета у контекст. У овом случају то је уметнички

9 За Ренаковог настављача се такорећи прогласио Базен (Germain [René Michel] Bazin, 1901-1990), историчар уметности, ученик Фосијона и Мала на Сорбони и музеолог, од 1951. главни кустос Лувра.

предмет, али принцип се у археологији односи на све предмете који се користе за стицање сазнања. У предмету се посматра одређени елемент и преко њега повезује са неком групом сродних предмета. Тај елемент може указивати на стилску, морфолошку, техничку, функционалну, стратиграфску, па и естетску блискост. Груписање је у појединим случајевима било неопходно већ и за најпростију идентификацију и опис предмета (шта је, чему служи). Даље, груписање је сматрано неопходним за било какво научно закључивање: самостални предмет, сматрали су заступници тог метода, нема никаквог смисла и тек у вези са другим предметима открива се његов смисао, значење, можда и вредност (научна, историјска, културна или естетска). Метод је кориштен и за *релативно датовање* (одређивање времена настанка једне групе у односу на другу; или појединачног предмета у односу на групу) или за *апсолутно датовање* (датовање предмета према групи, или групе према предмету за који се зна година или период настанка). Принцип група примењен је и на метод слојева или стратификовања: сваки слој схваћен је у хронолошком погледу као група за себе. Метод група употребљен је и за реконструисање првобитног изгледа неког предмета, на основу сачуваних копија, реплика и неоригиналних дела којима је служио као узор (уп. Ренак 1937: 154–164). Ренак је (ibid.: 154) дефинисао археологију као „објашњење прошлости помоћу ликовних споменика", при чему *ликовни споменик* дефинише насупрот *књижевном споменику*, а прошлост као сваки прошли тренутак, те стога није видео никакав разлог да се археологија не прошири и на проучавање споменика 18. или чак 19. века. О односу према историји уметности изричито је рекао:

> „Сувише је мало речено кад се каже да археологија додирује историју уметности: она је целу обухвата и ван њене праве области оставља само историју о уметницима. Епиграфија и нумизматика пре потичу из филологије и историје; ну проучавање типова новца, као и проучавање декоративног дела натписа, припадају историји уметности и умешности, што значи археологији у правом смислу." (Ренак 1937: 155)

Ренак је прецизирао да археологија мора да тражи помоћ геологије, палеонтологије, минералогије, хемије, архитектуре и углађеног укуса „кад тежи да тачно означи грађу споменика које проучава, да да обавештења о њиховим површинским мењањима, да објасни довијања којима су споменици били подвргнути руци архитекта или инжењера" (ibid.: 155). Али, као најважнију Ренак издваја историју: политичку, књижевну, научну и верску - „(...) може се рећи да је археолог који није историчар, само упола археолог", закључио је у вези са тим (ibid.: 155); најзад, неопходно је познавање текстова свих врста, а у рад је пожељно унети и *осећање стила*.

Ренак се у својој методологији позивао на идеје, ставове и праксу низа европских археолога. У свом тексту о археолошком методу он је све то сажео, а у општем прегледу историје уметности то је и практично применио. Чињеница да у својим ставовима није

био усамљен међу стручњацима, указује на могућност да су сличне идеје могле и другим путевима доћи до српских историчара уметности.

Најзад, ово баца другачије светло на рад Валтровића и Милутиновића, домаћих зачетника историје уметности. У њиховом раду се може препознати метод група, који ствара типологију, обогаћен естетском анализом и вредновањем. Ако њихов рад само представља завршетак једног процеса стварања *винкелмановског* тумачења уметности у Србији (уп. Драгојевић 2010), онда се треба сетити да низ података из историја историје уметности говори о „археолошком" пореклу ове науке и њених делова: као концепт, она је настала Винкелмановом естетско-теоријском интерпретацијом археолошких налаза и збирки. И данас се Винкелман може сматрати подједнако археологом као и оснивачем историје уметности; он се бавио проучавањем развоја уметности, а и праћењем па и објављивањем археолошких налаза који та проучавања омогућују (данас има своје место чак и у једном „англоцентричном" популарном уводу у археологију, уп. Грин 2003: 40, 48). После њега, историја историје уметности пуна је имена археолога који су успостављали читаве нове области историје уметности (општи преглед историје уметности, историја архитектуре, историја византијске уметности, историја уметности средњег века, наравно и историја уметности старог века) пре него што су их препуштали историчарима уметности; наука о старини долазила је пре науке о уметности старине. Ако је то историјска поука, треба имати у виду да се она ипак добија у моменту када две дисциплине – историја уметности и археологија - изнова редефинишу свој предмет, циљ, смисао, методе, језик, идентитет... (уп. Babić 2002, idem 2010; затим активности Центра за теоријску археологију на Филозофском факултету у Београду). Ове две дисциплине ће се изнова раздвајати, састављати или пресецати не само у будућим пројектима, него и „у прошлости", у свом виђењу сопствене историје.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Babić, S. 2002
Still innocent after all these years? – Sketches for a social history of archaeology in Serbia, in: *Archaologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien /Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories.* Tübinger Archäologische Taschenbücher, Band 3, 309–322.

Babić, S. 2010
Priča o dva grada. Šta je to svetski kongres arheologa? *Етноантрополошки проблеми* 5, св. 1: 283–286.

Бошковић, Ђ. 1938
Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава. *Споменик СКА* 87, Београд: Српска краљевска академија, 3–19.

Васић, М. М. 1924
Црква Св. Петра у Приком код Омиша и „ситна архитектура" у Далмацији, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 4/1–2: 105–116.

Васић, М. М. 1928
Жича и Лазарица, студије из српске уметности средњег века, Београд: Геца Кон.

Васић, М. М. 1928-б
Др Ст. Станојевић, др Лаз. Мирковић, арх. Ђ. Бошковић: Манастир Манасија, *Мисао* 27, Београд, Народни музеј, 466–477.

Васић, Р. 1996
Бранко Гавела (1914–1994). *Старинар* 47: 333–335.

Garašanin, M. 1965
Mano-Zisi Đorđe, *Enciklopedija Jugoslavije* VI, Zagreb: Jugoslovenski Leksikografski zavod.

Грин, К. 2003
Увод у археологију. Историја, принципи и методи модерне археологије, превод Марина Адамовић Куленовић, Београд: Clio.

Драгојевић, П. 1997
Историја уметности у Србији у првој половини 20. века, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 1–603.

Dragojević, P. 2003
Patriotism and Science. Art History in Serbia as a Discipline of Strategic Interessts. *Расински анали anali* 1: 35–46.

Драгојевић, П. 2010
Вредновање старе српске уметности током формирања српске историје уметности, *Зограф* 34: 163–173.

Драгојевић, П. 2011 (у штампи)
Јозеф Штшиговски и пријем упоредног метода у Србији, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*.

Ђорђевић, И. 1984
Владимир Р. Петковић, уредник Старинара 1931–1956, *Старинар* (н. с.) 35: 41–46.

Ђурић, Б. 1989
Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији. *Лесковачки зборник* 29: 53–56.

Ђурић, В. Ј. 1982
Рад и улога С. Радојчића, у: *Светозар Радојчић – одабрани чланци и студије 1933–1978,* Нови Сад, 9–16.

Јовановић, З. М. 1991
Александар Дероко, Београд: РЗЗСК.

Jovanović, M. 1964
Ljubinković – Ćorović Mirjana, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* III, Zagreb: Leksikografski zavod, 352.

Кашанин, М. 1925
О цркви у Дренови. *Гласник Скопског научног друштва* 1/2 (Београд): 491–494.

Нововић, И. 2009.
Александрина Цермановић – Кузмановић и њен допринос класичној археологији, *Антички свет, европска и српска наука*, Београд: Друштво за античке студије Србије, 182–190.

Ланге, К. 1912
О смеру уметности, *Бранково коло* 17 (Сремски Карловци): 534 и даље.

Љубинковић, Р. 1982
Мајстори старог српског сликарства. Поводом књиге професора Светозара Радојчића (1967), прештампано у: *Студије из средњовековне уметности и културне историје*, Београд: Археолошки институт.

Мано-Зиси, Ђ. 1932
Једно историјско – књижевно тумачење Теодосијеве биографије Св. Саве сликарским чињеницама. *Српски књижевни гласник* 37: 551–553.

Милошевић, Д. 1978
Сећање на професора Светозара Радојчића, *Свеске историчара уметности* 5–6: 1–5.

Мирковић, Л. 1953
Теодор Крачун Малер, Нови Сад: Матица српска.

Николајевић, Б. С. 1902
Die Kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter. Inaugural Disertation. Београд: издање аутора.

Николајевић, С. Б. (прир.) 1983
Из минулих дана. Сећања и документи, Београд, 1–395.

П(етковић), В. Р. 1907
Т. И. Шмита Кахрие џами, Софија 1906, *Старинар* (н. р.) 2: 70–81.

Петковић, В. Р. 1911
Манастир Жича, хисторија, Београд: Државна штампарија.

Петковић, В. Р. 1912
Спасова црква у Жичи, Београд, 105.

Petković, S. 1959
Bošković Đurđe. *Enciklopedija likovnih umjetnosti* I, Zagreb: Leksikografski zavod, 464.

Petković,S.1971
Istorija i istorija umetnosti. *Treći program* I, Beograd: Radio Beograd, 443–449.

Петковић, С. 1979-а
Радивоје Љубинковић (1910–1979), *Свеске историчара уметности* 7–8: 1–4.

Петковић, С. 1979-б
Светозар Радојчић (1909–1978), *Зборник Матице српске за ликовне уметности*: 1–7.

Петковић, С. 1984
Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старинара (1884–1984), *Старинар* 35: 135–157.

Popović, Lj. 1964
Mano–Zisi Đorđe. *Enciklopedija likovnih umjetnosti* III, Zagreb: Leksikografski zavod.

Радојчић, С. 1978.
Разговор са М. Јевтићем на Другом програму Радио Београда, у штампаном облику објављен у: М. Јевтић, *Историчари уметности*, Београд: Чигоја 1995, 33–53.

Reinach, S. 1896
Cultes, mythes et religions, Paris.

Reinach, S. 1904
Apollo – Histoire générale des arts plastiques profesée à l`Ècole du Louvre, Paris.

Reinach, S. 1905
Répertoire des peintures du Moyenage et de la Renaissance IVI, Paris.

Reinach, S. 1909
Orpheus, Paris.

Ренак, С. 1930
Аполо, Београд: Српска књижевна задруга.

Ренак, С. 1937
Метода у археологији, у: Д. Стојшић – М. Ђерић – А. Поповић (прир. и прев.) *Методе у наукама*, Београд: издање преводиоца, 154–164.

Renak, S. 1950
Apolo. Opšta istorija likovnih umetnosti, Beograd: Mlado pokolenje, 1–474.

Рогић, М. 2004.
Тумачи слике, Београд: Просвета, 13–179.

Симић, З. 1928-30
Портрети Теодора Илића – Чешљара, *Старинар* (т. с.) 5: 120–127.

Симић, З. 1950
Трагови манастира Стјеника у планини Јелици. *Старинар* (н. с.) 1: 237–241.

Симић, З. 1950
Српска уметност новијег доба. Сликарство, Београд.

Predrag N. DRAGOJEVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Department of History of Art, Belgrade

On the Contribution of Archaeology in the Establishing of History of Art in Serbia

The art historians in Serbia defined the relationship between their science and other disciplines through practical work, from which resulted from time to time also certain more explicit attitudes usable as methodological signposts. Bringing closer the history of art to other sciences covered the span from taking over their completed conclusions to the use of their methods and drawing relatively independent conclusions. This use – conditionally speaking – of the methods of other sciences developed from intuitive noticing of problems and naïve almost literary use of the way of thinking of some other science to somewhat more competent but still beginner's actual use of certain investigation methods. This process also went in the opposite direction: history of art was able to offer its results to other disciplines in order to solve some distinct questions. Yet it is interesting that history of art in Serbia did not differentiate from archaeology in the same way. The reason is not only in connections with that science (as it could be noticed in biographies of the academics) but also in tacit acknowledgment that history of art is part of archaeology or at least in the impression that it derives from archaeology (what is evident in detection of certain methodological influences).

Even when history of art in Serbia after Second World War emphasized its relations with historical science it remained per se part of archaeology if we judge by the ideas articulated by archaeologist Salomon Reinach and introduced in Serbian milieu and in education of art historians by Miloje M. Vasić.

UDK 902.3:550.837.7(497.11)"2008" ;
904:728.8(497.11)"02/03"
ID=187757324

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
СТРУЧНИ РАД

Тијана Р. СТАНКОВИЋ ПЕШТЕРАЦ
Музеј Војводине, Нови Сад

Резултати геоелектричне проспекције виле рустике на локалитету Анине код Лајковца

Апстракт: *Године 2006. извршена је геоелектрична проспекција виле рустике на локалитету Анине код Лајковца која је датована у III и IV век н. е. Приликом геоелектричне проспекције, примењене су две методе: геоелектрично картирање и сондирање, чиме су добијене хоризонталне слике за четири дубинска нивоа (0,3–0,4 m; 0,55–0,75 m; 0,9–1,1 m; око 1,5 m) и вертикални пресеци на 20 сонди, са дубином захвата око 10 m. За геоелектрично картирање примењен је Венеров електродни распоред, а за геоелектрично сондирање Шлумбержеов. Археолошка ископавања изведена су и 2008. године на оном делу локалитета на чију је археолошку плодност указивала геоелектрична проспекција. Истражени су делови комплекса са апсидом и две бочне просторије који су се претходно могли видети на картама изоома, одликујући се високим вредностима специфичног електричног отпора.*

Кључне речи: *геоелектрична проспекција; картирање; сондирање; вила рустика; Анине; римски период.*

Географија терена и археолошке карактеристике

Локалитет Анине налази се у селу Ћелије, општина Лајковац, 1 km јужно од ушћа реке Љиг у Колубару. Смештен је на десној страни реке Љиг, на благим речним терасама, окренут ка реци и на надморској висини од око 120 m (слика 1, Арсић и Чебашек 2008: 68).

Претпостављено је да би укупна површина локалитета могла да износи око 50 ha. На том простору углавном се налазе обрадиве површине, а понегде и шума. На више места уочавају се зоне са остацима грађевинског материјала, опеке, шута, малтера и камена. Обрадом земље углавном се на површину у већој количини избацује грађевински материјал, а у мањој мери и уситњени покретни археолошки артефакти (Арсић 2009: 88). Локалитет је уништаван дуги низ година и наменски, вађењем камених блокова из зидова, како би се земља лакше обрађивала. Нарочито оштећење тог типа претрпео је објекат на једној од ораница, чија површина показује трагове зида апсиде пречника око 10 m.

Мања шума прекрива важан део локалитета, заклањајући трагове ширег оградног зида испод кога се види одсек. Археолошки остаци које је заклањала ова шума представљали су предмет интересовања и у ископавањима 2005. године, па је она током геоелектричне проспекције у целости прекривена мерним тачкама.

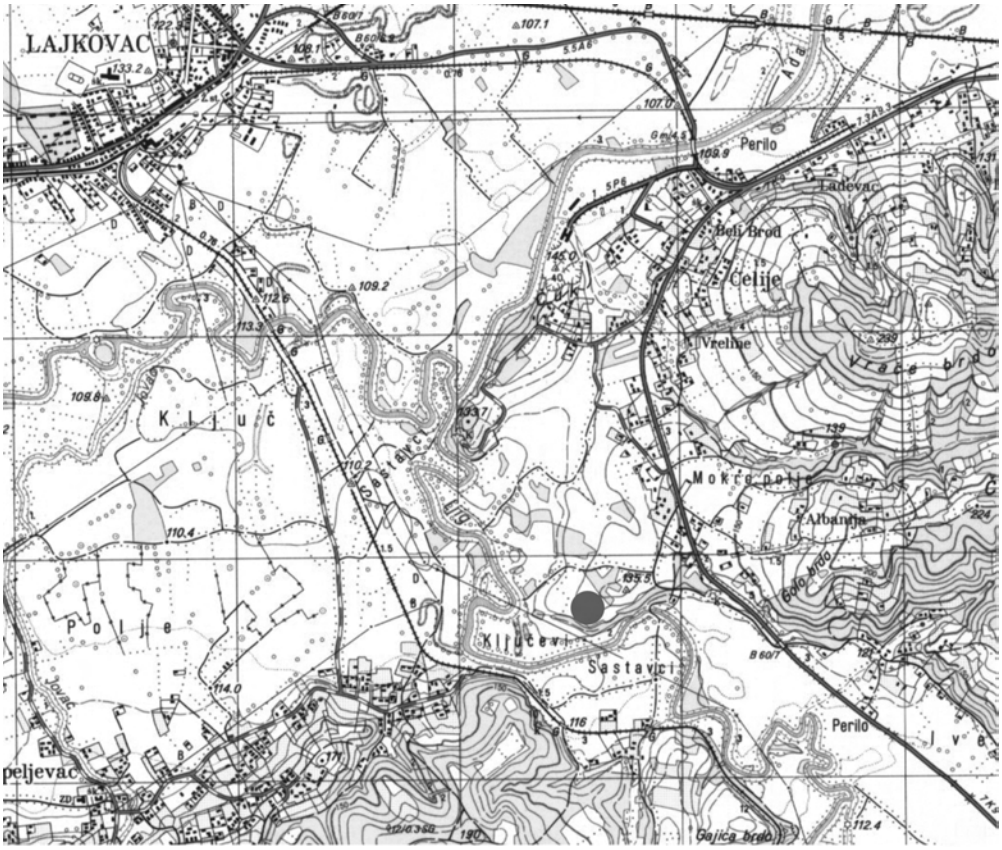

Сл. **1** Географски положај локалитета Анине

Fig. **1** Geographic position of the site Anine

Приликом орања, 2006. године, откривени су трагови касноантичке грађевине која је заузимала најзападнију тачку локалитета и документовани остаци грађевине са полукружном апсидом. Даљим рекогносцирањима на око 100 m североисточно од тог простора, откривен је значајан број налаза римског новца из периода од II до IV века. Поред тога, други откривени археолошки артефакти (укључујући и налаз дела надгробне стеле) сведоче да се на том месту налазила некропола у којој су вероватно сахрањени становници насеља (Арсић 2006: 57).

Велике размере локалитета и значај археолошких налаза условили су сондажно ископавање током 2005. године и геоелектричну проспекцију локалитета 2006, а у

циљу дефинисања археолошких истраживања у будућности. Као и претходна, нова археолошка истраживања, у новембру 2008. године, извео је Завод за заштиту споменика културе Ваљево на челу са археологом Радивојем Арсићем и у сарадњи са Народним музејом у Ваљеву. На основу ових радова (укупно је истражено 260 m^2) добијена је основна слика о изгледу и значају налазишта Анине и претпостављено да су два истражена комплекса страдала у налету Гота и савезника након 380. године, када су они запосели ову вилу, користећи зидове за формирање сопствених станишта (*ibid.*: 60).

Другој кампањи истраживања претходили су: преглед авио-снимака (слика 2), рекогносцирање терена и геоелектрична проспекција, након чега се приступило ископавању локалитета на простору комплекса 1, сектор 202.

Сл. **2** Аерофотографија са означеним секторима (Арсић 2006: 57)

Fig. **2** Aerial photography with marked sectors (Арсић 2006: 57)

На том месту, још раније, јасно се оцртавала апсида грађевине пречника око 10 m, што је потврђено геоелектричним испитивањима, тако да се одабрани простор унапред показао плодоносним за археолошко ископавање. Грађевина са апсидом била је оријентисана у правцу североисток-југозапад и вероватно имала дужину око 40 m, у правцу северозапад-југоисток најмање 70 m, при чему се велика дворана са апсидом налазила са југоисточне стране. Геоелектрична испитивања су са североисточне стране ове грађевине регистровала аномалије у вредностима привидног специфичног електричног отпора и тако указала на могућност постојања још једног крила (*idem*

2009: 88). Откривен је велики део југоисточне половине просторије са апсидом – просторија 1 (слика 3, слика 4), претпостављене дужине око 20 m и ширине 10 m, и мањи делови две бочне просторије (просторије 2 и 3). У североисточном зиду, према просторији 2, налазио се отвор за врата ширине 1 m. Цео истражени простор означен је као комплекс 1.

Сл. **3** Просторија са апсидом након ископавања, поглед са југоистока (Арсић 2009: 89)

Fig. **3** Room with apse after excavation, from the southeast, (Арсић 2006: 89)

Омалтерисани зидови, очувани до висине 0,75–1,5 m и ширине 90 cm, грађени су у техници опус инцертум, док је свод био изграђен од опека и тесаних комада сиге. Сама апсида, потковичастог облика у основи, има пречник 6,96 и дубину 4,31 m, а њен зид са спољне стране ојачан је са четири пиластра. Квалитетан кречни малтер прекрива подове све три просторије, наливен преко квадратних опека, постављених на стубиће од сиге, камена или опеке (*idem* 2009: 89).

Пронађени покретни археолошки материјал, нарочито бронзани и посребрени новац римских владара од Константина до Грацијана, сугерише да је живот на овом локалитету трајао у III и IV веку. Након

Сл. **4** Просторија са апсидом након ископавања, поглед са северозапада (Арсић 2009: 90)

Fig. **4** Room with apse after excavation, from the northwest (Арсић 2006: 90)

спроведених археолошких ископавања комплекса 1 2008. године, дошло се до закључка да су и објекти комплекса 1 припадали IV веку, а на основу налаза новца на поду просторије верује се да су спаљени након 379. године. Према мишљењу Р. Арсића, поменути комплекс скоро сигурно представља већу вилу са подним грејањем и простором за становање, док су две грађевине, означене као комплекс 2 и 3, површине од по 1 000 m^2 (слика 5), вероватно имале функцију економских објеката. Такође, на основу авио-снимака и видљивих остатака, као и досадашњих истраживања локалитета, Р. Арсић претпоставља постојање и неколико других грађевина у непосредној близини и закључује да се ради о једној од највећих и најбоље очуваних касноантичких вила на простору западне Србије (*ibid.*).

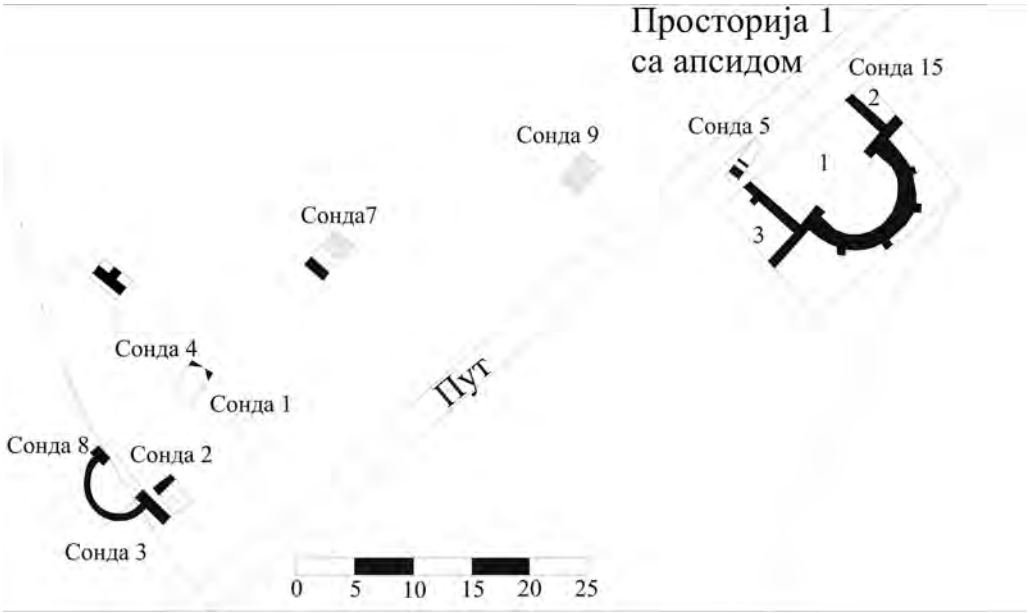

Сл. **5** Ситуација истраженог дела локалитета (Арсић 2009: 89)

Fig. **5** Plan of investigated section of the site (Арсић 2006: 90)

Геолошке карактеристике терена

У геолошком погледу, вила се налази на делу терена који се састоји од квартарних наслага, али се на ширем подручју локалитета, у основној геолошкој структури, може издвојити комплекс палеозојских стена, преко којих залежу седименти мезозоика, прекривени наслагама терцијара (слика 6 - основна геолошка карта, лист Обреновац, размера 1:100 000).

Терцијар је заступљен наслагама миоцена (M), преко којих квартарни седименти мале дебљине (до 15 m) изграђују ужи простор са леве и десне стране реке Љиг. На

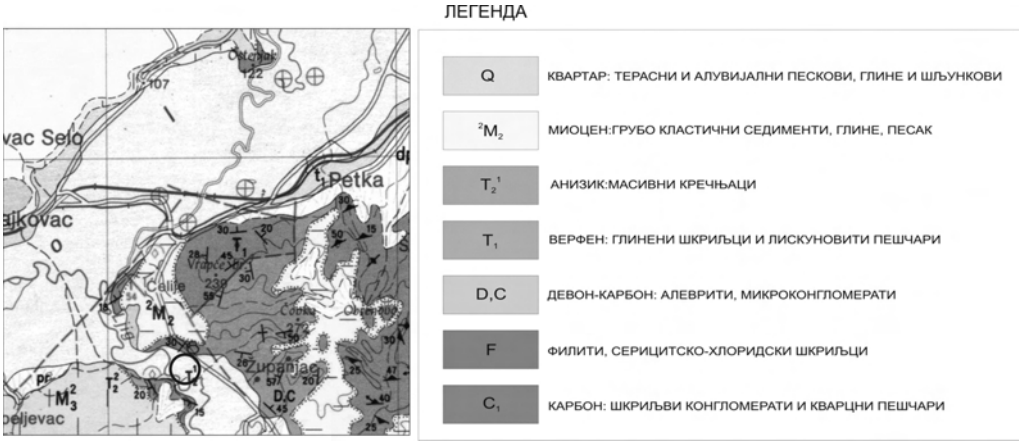

Сл. **5** Геолошке карактеристике локалитета Анине

Fig. **5** Geological characteristics of the site Anine

поменутом подручју издвајају се као терасни слојеви и као алувијум Љига. Терасни слојеви изграђени су од глина, суглина, пескова, а ређе шљункова. Алувијум је изграђен од кровинског глиновитог покривача и подинског шљунковито-песковитог слоја, са неуједначеним гранулометријским саставом.

Сама вила лоцирана је на делу терена који изграђују терасни квартарни седименти. Она се налази на стабилном терену, без присуства подземне воде до дубине 4–5 m. Такође, у њеној близини постоје бројна налазишта грађевинског камена и глине, тако да петрографске анализе могу показати порекло сировина од којих је изграђена.

Геоелектрична проспекција локалитета Анине, приказ изведених радова

На локалитету Анине 2006. године изведена је геоелектрична проспекција са циљем да се утврде границе на једном делу локалитета који је приликом сондажног ископавања 2005. године означен као комплекс 1 (сектор 2). Проспекцијом је обухваћена површина од 90 m^2, коју је одредио археолог Радивоје Арсић испред Завода за заштиту споменика културе Ваљево.

На поменутој површини наишло се на сеоске њиве – оранице, рецентни пут за тракторе од набијене земље и ломљеног камена, а простор који су обухватила археолошка истраживања 2005. године био је прекривен шумском вегетацијом. Констатоване су такође гомиле камења и шута које су одлагане током ископавања, као и трагови затрпаних сонди. На једној од ораница оцртавала се апсида неке грађевине, за коју нам је првобитне податке дао власник њиве, истичући при том да је и сам извадио остатке зидова како би могао несметано да оре.

С обзиром на тип археолошких структура и геолошке карактеристике терена, одлучено је да се геоелектрична проспекција изврши комбиновањем две геоелектричне методе: *геоелектричног картирања* и *геоелектричног сондирања.* Обе методе заснивају се на проучавању вештачких електричних поља, насталих пуштањем нискофреквентне једносмерне струје у тло путем електрода.

Приликом *геоелектричног картирања* мерна површина подељена је на 37 профила са по 31 мерном тачком и међусобним растојањем између профила и тачака од 2,5 m (табла 1).

Приликом *геоелектричног сондирања* одређене су и симетрично постављене тачке које су чиниле један геоелектрични профил, а мерења су изведена на 3 профила (табла 1). Измерено је укупно 20 сонди, са полуразмаком струјних електрода АБ/2=20 m, односно дубинским захватом од око 10 m.

Интерпретација података геоелектричног картирања

Приликом геоелектричног картирања примењен је Венеров четвороелектродни распоред, који подразумева једнако растојање између електрода АМ=МН=НБ=а. У циљу утврђивања распрострањења и међусобног односа литолошких слојева, који учествују у геолошкој грађи терена, и прекида њиховог континуитета услед остатака грађевинских објеката из касноантичког периода, извршена је интерпретација података добијених геоелектричним картирањем.

Интерпретација је изведена у квалитативном смислу, при чему су израђене карте изоома за сваки дубински ниво, односно за 4 постављена електродна растојања (а), као и дијаграмски приказ вредности дуж сваког постављеног профила. Израда карата изоома подразумевала је интерполацију вредности привидног специфичног електричног отпора (ПСЕО) између тачака и профила. Линије изоома на картама одражавају слику геолошке грађе терена и аномалијских вредности изазваних присуством археолошких структура. Облици, густина и вредности изолинија ПСЕО заправо дефинишу распрострањење и облик археолошких структура и то у хоризонталном пресеку за сваки захваћени дубински ниво.

Према вредностима линија изоома, посебним бојама извршена је категоризација испитиваног простора, при чему су дата и одговарајућа значења зонарности, односно тумачење просторне грађе терена, како у природним литолошким условима, тако и дефинисањем присуства и распрострањења археолошких структура. Карте изоома израђене су за сваки дубински ниво обухваћен теренским испитивањима и представљене на таблама 2, 3, 4, 5.

Карта изоома a=0,50 m

Карта изоома a=0,5 m (табла 2) одражава приповршински дубински ниво, на оријентационој дубини од 0,30 до 0,40 m. Анализом вредности, међусобног односа и пружања изоома, у грађи овог дубинског нивоа издвојене су зоне са различитим вредностима ПСЕО.

Зона са високим вредностима ПСЕО ρ>400 Ωm протеже се на већем простору, са највишим интензитетима у централним деловима профила 3–14, континуирано се настављајући у средини профила 19–21 и све до профила 30 у простору тачака 10–15. Посебно се издваја зона полукружног облика на почетним деловима профила 23 до профила 29. Ова зона одређена је остацима објеката из касноантичког периода, где се по карактеру може наслутити протезање зидова, уз значајан утицај разбацаних остатака (камење, опеке и шут), што се одражава неправилношћу облика изолинија великих вредности ПСЕО.

Друга зона дефинисана је вредностима ПСЕО од ρ=300–400 Ωm, која се протеже уз претходну зону. Ова средина карактерише се мање значајним садржајем археолошких структура, али се високе вредности тумаче као последица бочног утицаја претходне средине, уз присуство појединачно разбацаног камења и опека и значајну количину приповршинског шута.

Трећа зона, издвојена у распону вредности ПСЕО ρ=200–300 Ωm, изграђује простор око и између претходних зона, тако да она у ствари одражава и континуитет простора са вишим вредностима ПСЕО. У оквиру ове средине могући су ретки повремени остаци разбацаног грађевинског материјала и шута.

Четврту зону карактеришу вредности ПСЕО ρ=100–200 Ωm, које указују на основни литолошки састав терена, са доминацијом хумуса и хумуфициране глине, уз присуство жила и корења биљака. Ова зона нема археолошких структура и није поремећена људским деловањем.

Зона са вредностима ПСЕО ρ<100 Ωm издвојена је на рубним деловима терена, а према вредностима ПСЕО и положају, подразумева искључиво основну природну литолошку грађу терена, са доминацијом хумуса и хумуфициране глине.

Карта изоома a=1 m

Карта изоома a=1 m (табла 3) одражава грађу терена на оријентационој дубини од 0,55 до 0,75 m. Анализом вредности, међусобног односа и пружања изоома, у грађи овог дубинског нивоа такође је издвојено више зона са различитим вредностима ПСЕО.

Зона са високим вредностима ПСЕО ρ>400 Ωm захвата приближну област као и на карти изоома a=0,5 m, али је просторно нешто мања и са јаснијим обрисима присутних

археолошких структура. Карактеристично протезање зоне је дуж профила 5 и 6, од тачке 15 до крајњих тачака, са бочним континуитетом у простору тачака 15 до 20, закључно са профилом 13. Зона се издваја и на подручју профила 19 до 21, у простору тачака 20 до 25, где се манифестује као неправилан облик, претежно оријентисан дуж профила. У области од профила 23 до 29, око мерних тачака 5 до 10, уочљиве су веома високе вредности које формирају полукружан облик. Од овог облика делимично је одвојена област са линеарним обликом око тачака 10 до 15, на подручју од профила 19 до 30. Она се сматра последицом остатака грађевина из касноантичког периода, где се по карактеру може наслутити протезање зидова, односно облик остатака зграда, уз значајан утицај неправилно разбацаних порушених остатака (камење, опека и шут).

Зона дефинисана вредностима ПСЕО од ρ=300–400 Ωm ослања се на спољне делове претходне средине у малом појасу, где одражава археолошки континуитет. Вредност ПСЕО ове средине узрокована је бочним утицајима средине са великим вредностима ПСЕО, а могући су и неправилно разбацани остаци грађевинског шута.

Зона са распоном вредности ПСЕО ρ=200–300 Ωm изграђује велики простор око и између претходних зона, тако да у суштини одражава и континуитет према вишим вредностима ПСЕО, са могућим ретким и повременим археолошким остацима у виду грађевинског материјала и шута.

Четврта зона заузима велики простор одређен вредностима ПСЕО ρ=100–200 Ωm, које одражавају литолошку грађу терена у природним непоремећеним условима, са доминацијом глина и пескова делувијалног порекла, углавном без остатака материјалне културе. Евентуално местимично присуство грађевинских остатака последица је процеса формирања налазишта, односно његовог слегања и спуштања на овај дубински ниво разним рецентним активностима (орање, копање и др.).

Зона са вредностима ПСЕО ρ<100 Ωm издвојена је на рубним деловима терена и подразумева искључиво основну природну литолошку грађу, коју чине делувијалне и песковите глине. Незнатне разлике вредности ПСЕО у оквиру средине условљене су делимичном променом литолошког или гранулометријског састава.

Карта изоома a=1,5 m

Карта изоома a=1,5 m (табла 4) показује дубински ниво од око 0,90 до око 1,10 m. На основу вредности ПСЕО, пружања, облика и густине изоома, на карти су издвојене следеће зоне.

Зона са високим вредностима ПСЕО ρ>400 Ωm, са максимумом ρ>1000 Ωm на поје - диним деловима, издвојена је на два значајнија подручја и обележена једним мањим неправилним распрострањењем. У деловима профила 4 до 6, дуж тачака од 15 до 31, уочава се линеарни облик, који је највероватније последица неког ширег зида. Овај

облик деформисан је апсидом на једном делу са бочне стране. Са унутрашње стране очигледна је већа просторна деформација, која може имати и четвртаст облик, што на неки начин дефинише остатке од грађевине. Од профила 22 до профила 31, на делу мерних тачака 5 до 12, одражава се облик који може представљати грађевински објекат, са лучним делом према почетку профила. Овај облик у свом средишњем делу има мање вредности ПСЕО, што упућује на могућност постојања отвора са те стране евентуалног грађевинског објекта. У оквиру ове зоне на профилима 19 до 22, око тачке 20, издвојена је и просторно мања аномалија јајастог облика, која може представљати остатак неког мањег објекта.

Зона дефинисана вредностима ПСЕО од ρ=300–400 Ωm ослања се на спољне делове претходних зона, мале је ширине и без остатака материјалне културе. Она се тумачи као бочни електрични утицај претходне зоне великих отпора.

Зона издвојена са распоном вредности ПСЕО ρ=200–300 Ωm изграђује простор око и између претходних зона. У оквиру ове средине није реално очекивати остатке грађевинских објеката, зидова, темеља и др., али је могуће да вредности ПСЕО карактеришу делове евентуалних стаза, поплочаних делова и др.

Четврту зону карактеришу вредности ПСЕО ρ=100–200 Ωm. Она обухвата велики простор и одражава литолошку грађу терена у природним непоремећеним условима, где доминирају глине и пескови делувијалног порекла, без остатака материјалне културе.

Карта изоома a=2 m

Карта изоома a=2 m (табла 5) показује ниво испитивања на оријентационој дубини од око 1,50 m. На основу вредности ПСЕО, пружања и облика линија изоома издвојено је пет зона. У односу на карактеристике археолошког налазишта, овај дубински ниво сматра се најбитнијим, јер аномалијске вредности манифестоване високим вредностима ПСЕО одражавају остатке грађевинских објеката, првенствено положаје темеља или зидове објеката. При томе, треба узети у обзир да је апсолутна тачност њиховог позиционирања онемогућена због рефлексије подних остатака и обиља шута.

Карактеристична је зона високих вредности ПСЕО ρ>400 Ωm, са максимумима ρ>1000 Ωm на појединим деловима. Зона је издвојена на два значајнија подручја, која имају континуитет пружања у смислу утицаја претходног нивоа (a=1,5 m). Посебно се издваја простор дуж профила 5 и 6, од тачке 12 до крајњих тачака профила, што може представљати шири зид или темељ. На почетку ове аномалије, са спољне бочне стране, оцртава се континуитет објекта полукружног облика. Истовремено, са унутрашње стране јасно се оцртава континуитет објекта који, и поред техничке интерполације вредности ПСЕО, ипак одражава делове грађевине четвртастог облика. У оквиру ове

зоне издвојен је остатак грађевине, која са једне стране према почецима профила има полукружни облик, са вертикалном уском зоном пружања, где се наставља под углом од 90^0. Са унутрашње позиције у централном делу евидентан је дисконтинуитет, што се може тумачити као улаз или отвор на објекту. Поменута грађевина протеже се од профила 23 до профила 30, у висини мерних тачака од броја 5 до броја 13. У овој зони издваја се још једна мања структура јајастог облика, која је позиционирана на профилу 19, око тачке 20. Заузима мали простор и налази се у континуитету са претходним дубинским нивоом, али са знатним просторним смањењем.

Зона дефинисана вредностима ПСЕО од ρ=300–400 Ωm ослања се на спољне делове претходних зона, у малој ширини. Овде су релативно високе вредности ПСЕО последица бочних утицаја средине са великим вредностима ПСЕО, као и система постављања електродног система.

Зона издвојена са распоном вредности ПСЕО ρ=200–300 Ωm изграђује простор око и између претходних зона. У оквиру ове средине није реално очекивати остатке грађевинских објеката, темеља, зидова и др., али је могуће да вредности ПСЕО карактеришу делове евентуалних стаза, поплочаних делова и др.

Зона карактеристичних вредности ПСЕО у распону ρ=100–200 Ωm изграђује велики простор и представља литолошку грађу терена са слојевима делувијума, евентуално миоцена, изграђеним од глина и лапоровитих глина. Простор ове зоне не садржи остатке материјалне културе, као ни зона са вредностима ПСЕО ρ<100 Ωm, издвојена на широким рубним деловима испитиваног простора, коју изграђује непоремећена природна стена, односно слојеви делувијалног, евентуално миоценског порекла, изграђени од глина, песковитих глина и танких прослојака песка или лапоровитих глина.

Дијаграми геоелектричног картирања

У циљу сагледавања промена у саставу терена дуж постављених профила и тачака испитивања, израђени су дијаграми геоелектричног картирања, односно дијаграми привидног специфичног електричног отпора (ПСЕО). При томе обухваћени су сви нивои изведених испитивања, са појединачном презентацијом за сваки захваћени електродни распоред. На апсциси су унета растојања између тачака испитивања (2,5 m) од почетне тачке 1 до завршне тачке 31 на сваком профилу, док су на ординати унете добијене вредности ПСЕО.

Анализом дијаграма ПСЕО може се јасно уочити промена вредности за сваку тачку појединачно, као и за грађу терена дуж профила. Очитавањем вредности ПСЕО, њихових наглих скокова и падова, те дужинског пружања аномалија, може се дефинисати положај археолошке структуре. На плићим нивоима испитивања,

аномалије се могу протумачити као последица присуства зидова и различитих урушених остатака грађевинског материјала. На дубљим нивоима испитивања, оне могу указати на положај појединих објеката, темеља и зидова, као и на утицај евентуално присутних подних делова или урушених делова крова, таванице и зидова. Пример дијаграма ПСЕО за профил 29 у зони апсиде комплекса 1 представљен је на табли 9.

Интерпретација података геоелектричног сондирања

Геоелектрично сондирање изведено је у циљу одређивања литолошког састава терена на већим дубинама, односно дефинисања дубинског и просторног пружања средина које су настале као последица присуства археолошких структура.

Том приликом примењен је *Шлумбержеов четвороелектродни распоред* А-НМ-Б, при чему су А и Б струјне, а М и Н потенцијалне електроде. Геоелектричне сонде распоређене су дуж три геоелектрична профила (ГП), чији је положај означен на ситуационом плану, табла 1. Интерпретација података геоелектричног сондирања подразумева интерпретацију дијаграма сондирања, применом графо-аналитичких метода, при чему су издвојене *електричне* средине које учествују у грађи терена. Тим срединама дато је одговарајуће литолошко тумачење, уз издвајање аномалијских појава узрокованих присуством археолошких структура.

На основу интерпретације података, израђени су *геоелектрични профили терена* (табла 7) и издвојено 6 *електричних* средина. *Средина 1*, са вредностима СЕО ρ=450–1450 Ωm, има приповршинско залегање (ГП-1: до 1,80 m, ГП-2: до 1 m, ГП-3: до 1,2 m); веома високе вредности СЕО последица су присуства археолошких структура (зидова од опеке и камена, темеља и урушених остатака). *Средина 2* (ρ=288–720 Ωm) залеже испод претходне средине и у приповршинском делу (ГП-1: до 2,2 m, ГП-2: до 2,2 m и ГП-3: до 1,60 m). Условљавају је остаци археолошког слоја: темељи објеката, зидови, подни остаци или урушени остаци. *Средина 3* (ρ=345–610 Ωm) залеже на бочним деловима претходних средина у приповршинском делу (до 2 m); условљава је урушени грађевински материјал. *Средина 4* (ρ=65–210 Ωm) налази се у сучељавању са претходним срединама (на дубини до 2,5 m) и представља природну геолошку формацију. Високе вредности СЕО последица су бочних утицаја археолошких структура. *Средина 5* (ρ=200–217 Ωm) простире се само у равничарском делу истражног простора (сонде С-1 и С-2) и представља природну геолошку формацију коју чине алувијални шљункови и пескови, а у подини миоценске лапоровите глине, лапори и прослојци пешчара. *Средина 6* (ρ=36–180 Ωm) најдубља је средина у односу на захваћену дубину испитивања, са континуитетом подинског залегања претходне средине.

Закључак

На археолошком локалитету Анине из касноантичког периода јасно се уочавају остаци грађевинских објеката различите намене. У циљу продубљивања сазнања о положају и карактеру појединих објеката, извршена је проспекција терена применом геофизичких електричних метода. Одабир је пао на мултиметодолошка геоелектрична испитивања, која су се у археологији показала као најуспешнија за детектовање линеарних структура, попут бедема, ровова, зидова или темеља од камена или печене земље (опеке), због чега се често користе у античкој археологији.

Геоелектрична испитивања обухватила су шири простор, са великим бројем мерних тачака, и могу се сврстати у информативна испитивања. За детаљнију проспекцију у будућности, препоручује се да се циљано бирају делови терена на којима ће се геоелектрична проспекција спровести са гушће постављеним мерним тачкама.

На основу геолошких карактеристика терена и карактера археолошких структура, геоелектрична испитивања изведена су применом две методе специфичног електричног отпора: геоелектричног картирања и геоелектричног сондирања.

Геоелектрично картирање изведено је дуж 37 профила, постављених на међусобном растојању од 2,5 m, са по 31 тачком мерења на истоветном међусобном растојању од 2,5 m. Крајње тачке лоциране су геодетски, а остали профили и тачке постављене су од стране екипе за геоелектричну проспекцију помоћу компаса и мерне пантљике. Треба имати у виду да такав начин лоцирања мреже мерних тачака може условити грешке (од неколико центиметара до једног метра), што се делом може одразити и на детекцију положаја објеката.

Геоелектричним картирањем терена обухваћена су четири електродна распореда, што представља испитивање четири дубинска нивоа. Приликом интерпретације података геоелектричног картирања, израђене су карте изоома и профили са дијаграмима геоелектричног картирања. Анализом добијених података, евидентно је да је примењена метода дала веома ефикасне резултате. Наиме, на картама изоома, јасно су издвојене зоне настале под утицајима археолошких структура у односу на саму геолошку грађу терена. На картама изоома, за нивое a=0,5 m и a=1 m, дефинисане аномалијске зоне карактерише присуство остатака материјалне културе. У питању су појединачни зидови, уз често присуство набацаног грађевинског шута, са деловима камених блокова, фрагментима опека и другог грађевинског отпада. На картама изоома за дубље нивое испитивања, a=1,5 m и a=2 m, аномалијске зоне карактеришу позицију и облик објеката, њихових зидова и темеља, уз могуће присуство подних поплочаних остатака или урушених зидних, кровних и таваничких делова. На дијаграмима вредности привидног специфичног геоелектричног отпора (ПСЕО) могу се позиционирати археолошке структуре, попут зидова, темеља и другог урушеног, набацаног материјала.

Геоелектрично сондирање изведено је дуж три профила, на 20 сонди и дубином захвата око 10 m. Интерпретацијом података геоелектричног сондирања, дефинисана је основна геологија и геометрија терена. При томе, издвојене су аномалије изазване присуством археолошких структура, њихов положај и дебљина залегања у односу на природну геолошку грађу терена.

Пример геоелектричне проспекције на овом локалитету нарочито је значајан јер су изведена геоелектрична испитивања директно послужила за планирање даљих археолошких истраживања. На основу тога било је могуће спровести анализу успешности примењене методологије. Као што је већ поменуто, након геоелектричне проспекције која је обављена 2006. године на локалитету Анине код Лајковца, извршено је археолошко истраживање на делу терена који се чинио најплодоноснијим. У питању је комплекс 1, са апсидом и деловима зидова две бочне просторије, смештен у југоисточном делу испитиване површине. На табли 10 може се видети поклапање зидова апсиде са аномалијом која се види на карти изоома a=1,5 m.

Не може се рећи да аномалија идеално рефлектује облик археолошке структуре која је детектована, у овом случају апсиде са деловима зидова бочних просторија. Разлог томе јесте чињеница да у слоју земље који се налази око самих зидова постоји много урушеног грађевинског материјала; грађевински шут показује такође велике вредности привидног специфичног електричног отпора, као и сами зидови, па га је у односу на њих тешко издвојити. Упркос томе, примењена методологија дала је задовољавајуће резултате.

СИТУАЦИОНИ ПЛАН
ИЗЕДЕНИХ ИСПИТИВАЊА

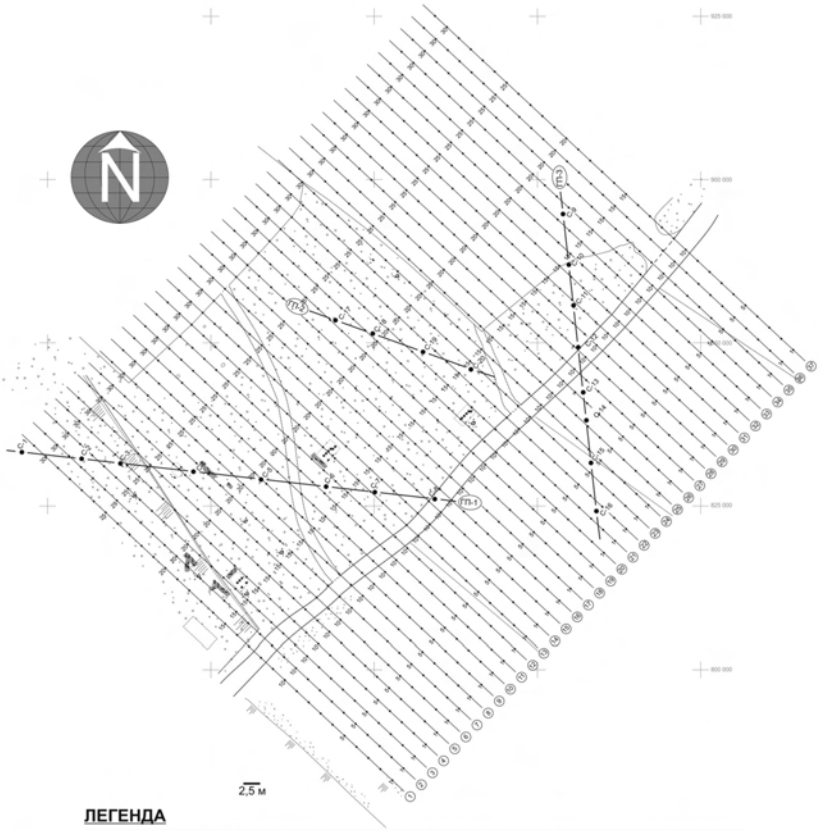

ЛЕГЕНДА

1	ТАЧКЕ ИСПИТИВАЊА МЕТОДОМ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ КАРТИРАЊА
25	ПРОФИЛИ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ КАРТИРАЊА
C-1	ТАЧКЕ ИСПИТИВАЊА МЕТОДОМ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ СОНДИРАЊА
ГП-1	ПРОФИЛИ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ СОНДИРАЊА

	АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ (ЗИДОВИ, ТЕМЕЉИ, ИТД.)
	СОНДАЖНА ЈАМА (ЗАТРПАНА И ЗАРУШЕНА)
	ПОРЕМЕЋЕНИ АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ (КАМЕЊЕ, ЦИГЛА, ШУТ)

775 000	КООРДИНАТНИ ПОЛОЖАЈ
	КОЛСКИ ПУТ И СТАЗЕ
	ГРАНИЦА ПАРЦЕЛА
	ЖИЧАНА ОГРАДА
	ДРВЕЋЕ, ШУМА И ЖИВИЦА
	ТОПОГРАФСКИ ОДСЕК

Табла I **Локалитет Анине, ситуациони план**

PLATE **I** Site plan of the site Anine

КАРТА ИЗООМА
ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА
a=0,5 m

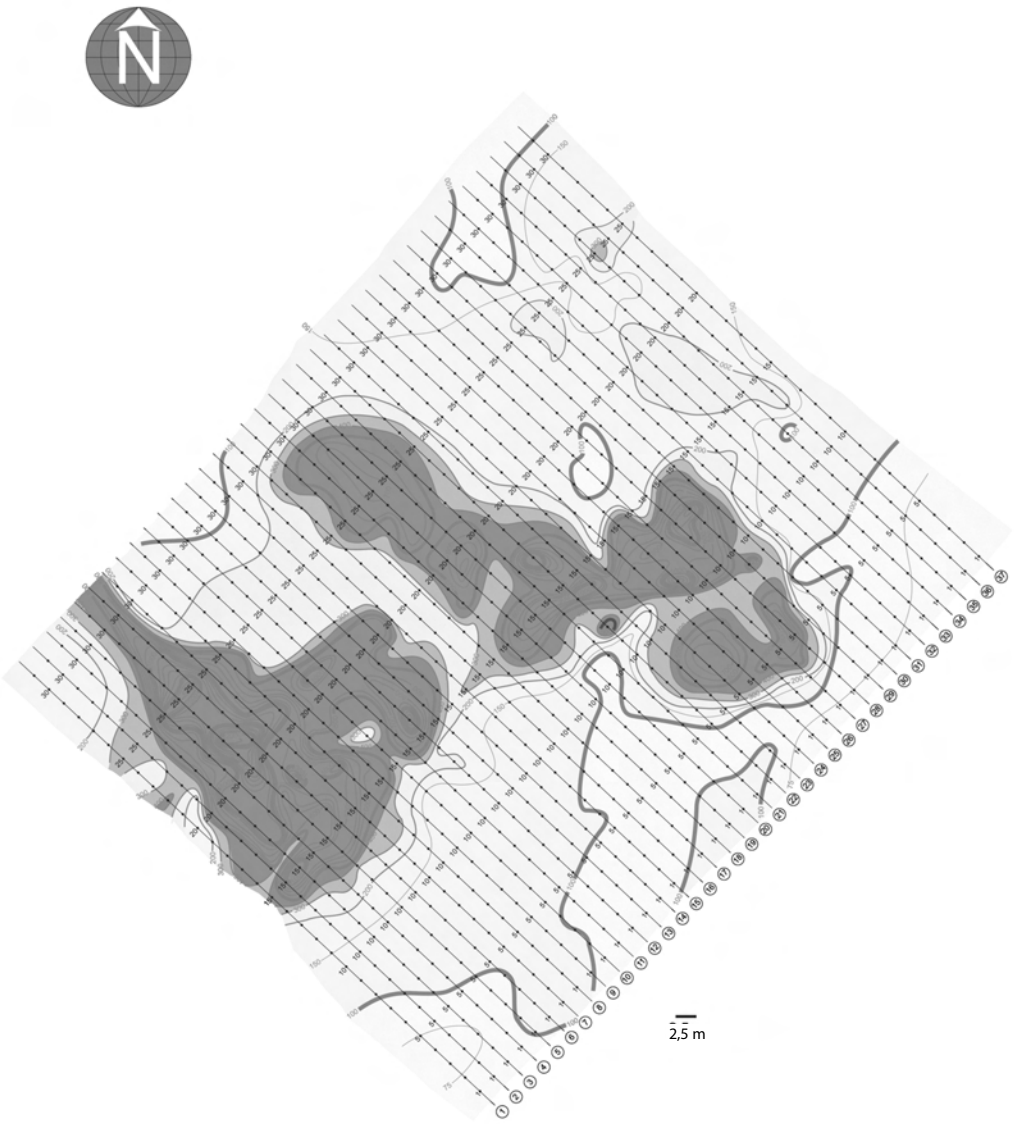

Табла **II** Карта изоома a=0,5 m

PLATE **II** Results for electrode array a=0.5 m (map)

КАРТА ИЗООМА
ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА
a=1 m

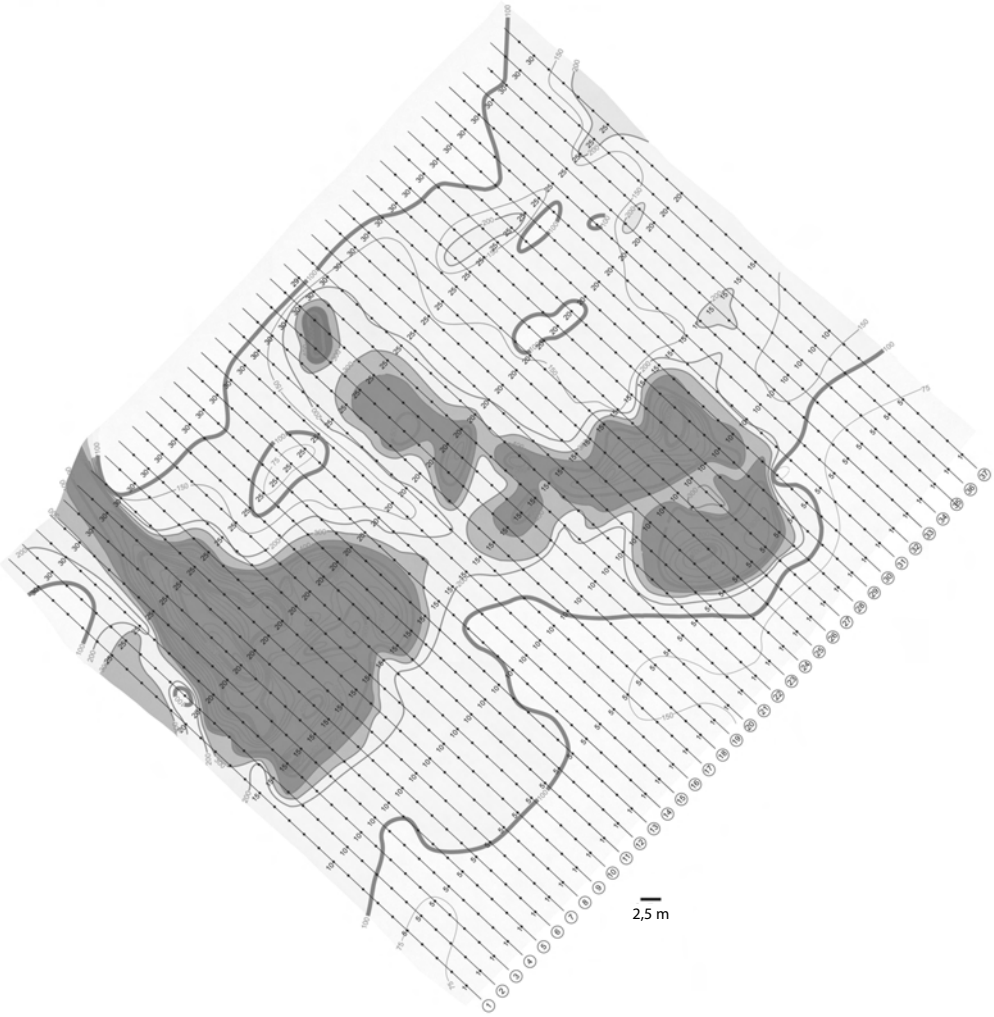

Табла **III** Карта изоома a=1 m

PLATE **III** Results for electrode array a=1 m (map)

КАРТА ИЗООМА
ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА
a=1,50 m

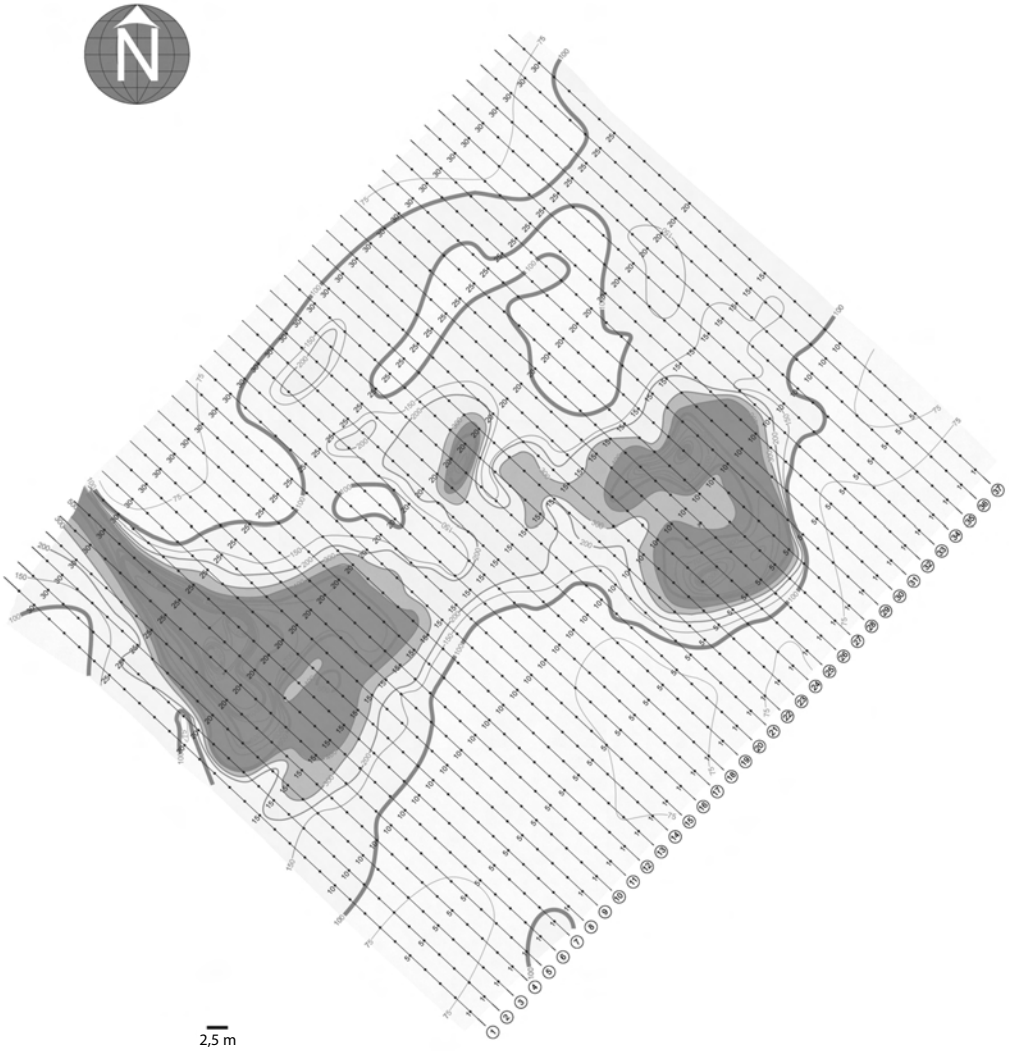

Табла **IV** Карта изоома a=1,5 m

PLATE **IV** Results for electrode array a=1.5 m (map)

КАРТА ИЗООМА
ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА
a=2 m

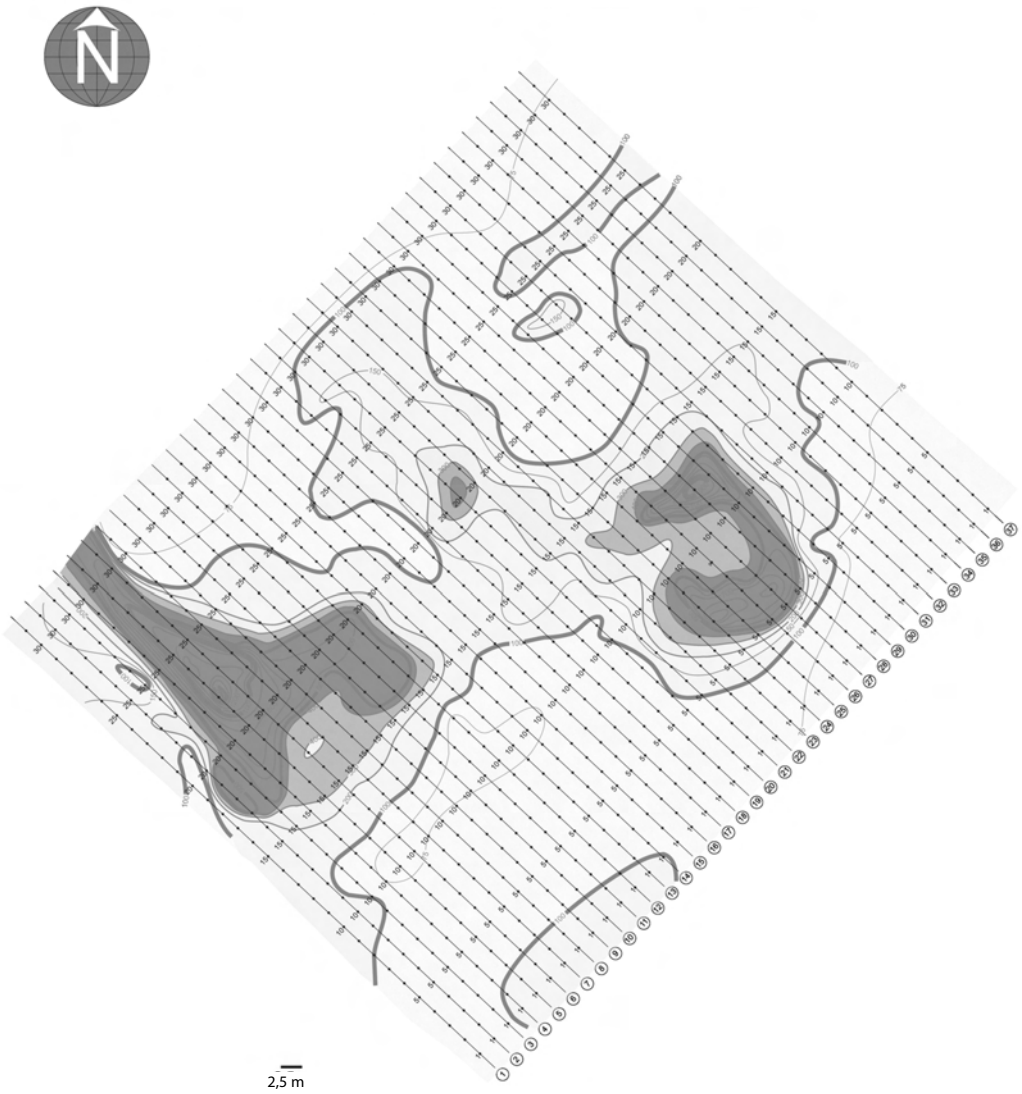

Табла **V** Карта изоома a=2 m

PLATE **V** Results for electrode array a=2 m (map)

ЛЕГЕНДА ЗА КАРТЕ ИЗООМА

ЛЕГЕНДА

А. ОПШТЕ ОЗНАКЕ

	ТАЧКЕ ИСПИТИВАЊА МЕТОДОМ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ КАРТИРАЊА
①	ПРОФИЛИ ГЕОЕЛЕКТРИЧНОГ КАРТИРАЊА
	ИЗООМЕ ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА (ПСЕО)
200	ВРЕДНОСТИ ПРИВИДНОГ СПЕЦИФИЧНОГ ЕЛЕКТРИЧНОГ ОТПОРА (Ωm)

Б. ЗОНЕ РАЗЛИЧИТИХ ВРЕДНОСИ ПСЕО

	ЗОНА ВРЕДНОСТИ ПСЕО ρ<**100** Ωm
	ЗОНА ВРЕДНОСТИ ПСЕО ρ=**100-200** Ωm
	ЗОНА ВРЕДНОСТИ ПСЕО ρ=**200-300** Ωm
	ЗОНА ВРЕДНОСТИ ПСЕО ρ=**300-400** Ωm
	ЗОНА ВРЕДНОСТИ ПСЕО ρ=>**400** Ωm

В. АРХЕОЛОШКЕ ПОЈАВЕ

	ЗИДОВИ, ТЕМЕЉИ И ДР.
	СОНДАЖНА ЈАМА (ЗАТРПАНА И ЗАРУШЕНА)
	ШУТ, КАМЕЊЕ, ЦИГЛА

Д. ОСТАЛЕ ОЗНАКЕ

	КООРДИНАТНИ ПОЛОЖАЈ
	КОЛСКИ ПУТ И СТАЗЕ
	ГРАНИЦА ПАРЦЕЛА
	ЖИЧАНА ОГРАДА
	ДРВЕЋЕ, ШУМА И ЖИВИЦА
	ТОПОГРАФСКИ ОДСЕК

Табла **VI** Легенда за карте изоома

PLATE **VI** Legend for the geoelectrical resistivity maps

ГЕОЕЛЕКТРИЧНИ ПРОФИЛИ ТЕРЕНА
ГП-1, ГП-2, ГП-3

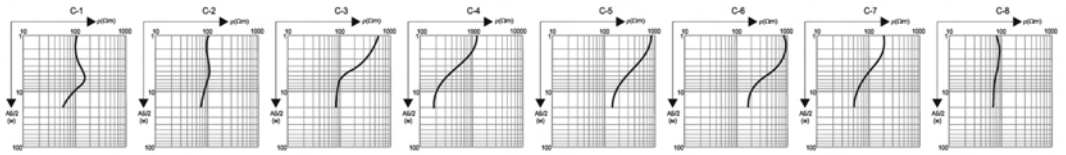

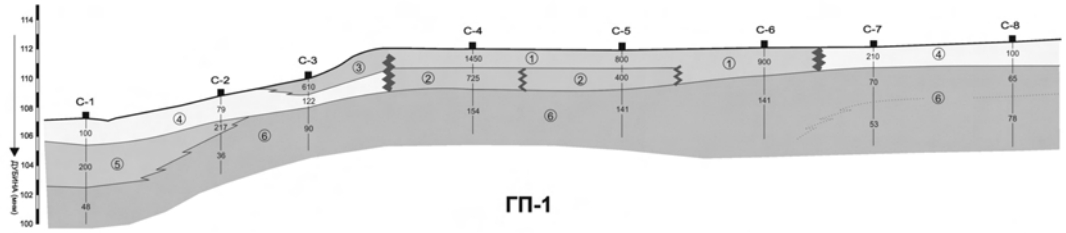

ГП-1

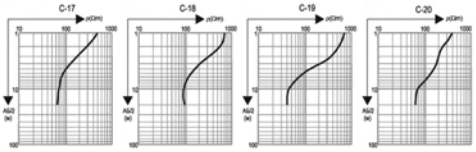

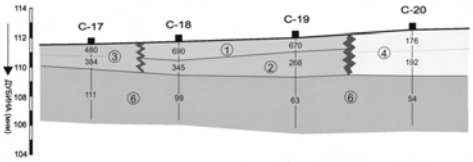

ГП-2

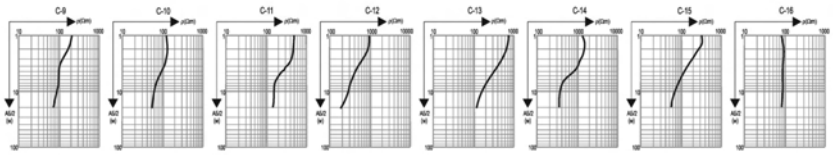

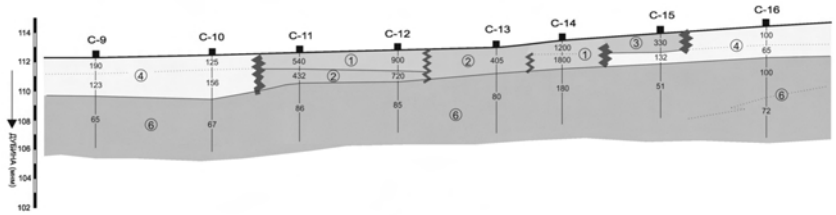

ГП-3

Табла **VII** Геоелектрични профили терена ГП-1, ГП-2, ГП-3

PLATE **VII** Geoelectrical profiles of the terrain ГП-1, ГП-2, ГП-3

ЛЕГЕНДА ЗА ГП-1, ГП-2 И ГП-3

ЛЕГЕНДА

СРЕДИНА	ВРЕДНОСТ СЕО	ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ	ПРЕТПОСТАВЉЕНА ЛИТОЛОШКА ГРАЂА
①	450-1450 Ωm		АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ: ТЕМЕЉИ ОБЈЕКАТА, ЗИДОВИ, РУШЕВНИ ОСТАЦИ (КАМЕН, ОПЕКА, ШУТ)
②	268-720 Ωm		АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ: ТЕМЕЉИ ОБЈЕКТА, ЗИДОВИ, ПОДОВИ
③	345-610 Ωm		АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ: РУШЕВНИ ДЕЛОВИ, НАБАЦАНИ КАМЕН, ОПЕКА И ШУТ
④	65-210 Ωm		ДЕЛУВИЈАЛНО-ПРОЛУВИЈАЛНЕ ПРАШИНАСТО-ПЕСКОВИТЕ ГЛИНЕ
⑤	200-217 Ωm		АЛУВИЈАЛНИ ШЉУНКОВИ И ПЕСКОВИ СА ГЛИНОМ
⑥	36-180 Ωm		ПОДИНСКЕ (НЕОГЕН) ЛАПОРОВИТЕ ГЛИНЕ

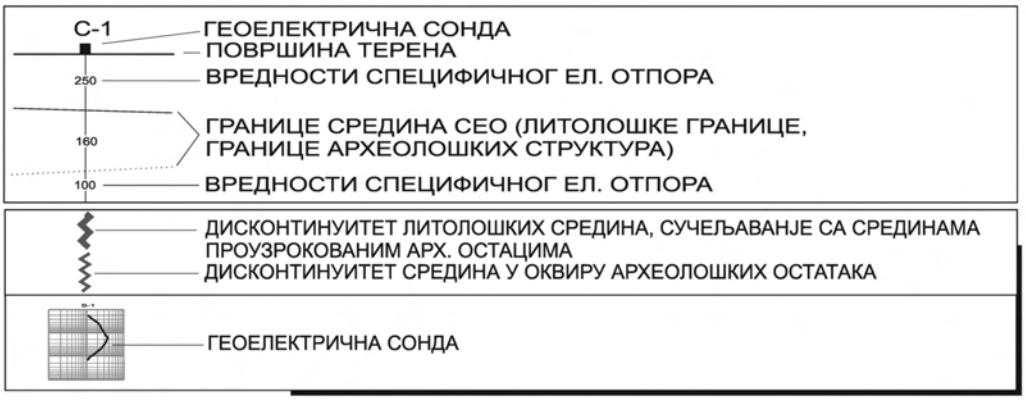

Табла **VIII** Легенда за геоелектричне профиле терена

PLATE **VIII** Legend for geoelectrical profiles of the terrain

ДИЈАГРАМИ ПСЕО ЗА ПРОФИЛ 29

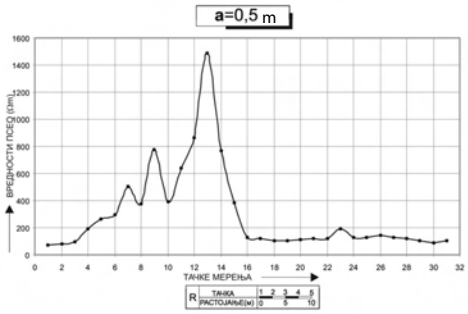

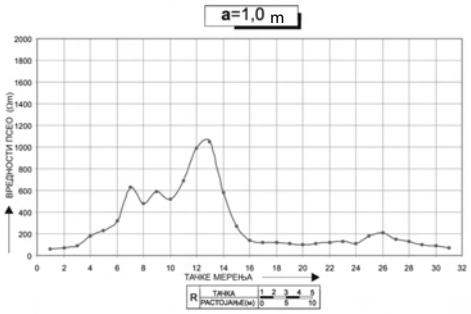

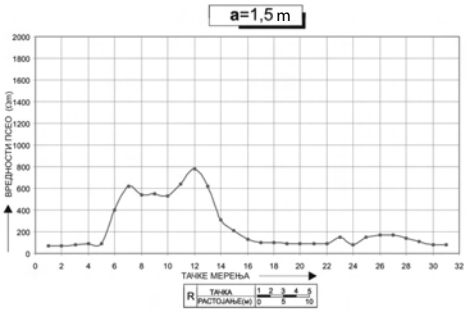

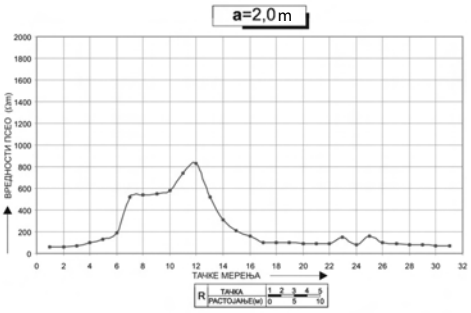

ЛЕГЕНДА

	ДИЈАГРАМ ВРЕДНОСТИ ПСЕО ЗА ДУБИНСКИ НИВО **a**=0,5 m
	ДИЈАГРАМ ВРЕДНОСТИ ПСЕО ЗА ДУБИНСКИ НИВО **a**=1,0 m
	ДИЈАГРАМ ВРЕДНОСТИ ПСЕО ЗА ДУБИНСКИ НИВО **a**=1,5 m
	ДИЈАГРАМ ВРЕДНОСТИ ПСЕО ЗА ДУБИНСКИ НИВО **a**=2,0 m

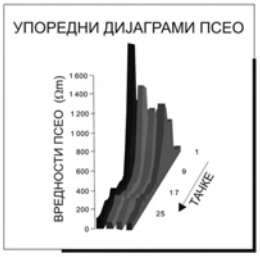

Табла **IX** Дијаграм ПСЕО за профил 29

PLATE **IX** Geoelectrical resistivity diagram PSEO for profile 29

РЕЗУЛТАТИ ГЕОЕЛЕКТРИЧНИХ ИСПИТИВАЊА УКЛОПЉЕНИ СА РЕЗУЛТАТИМА АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА

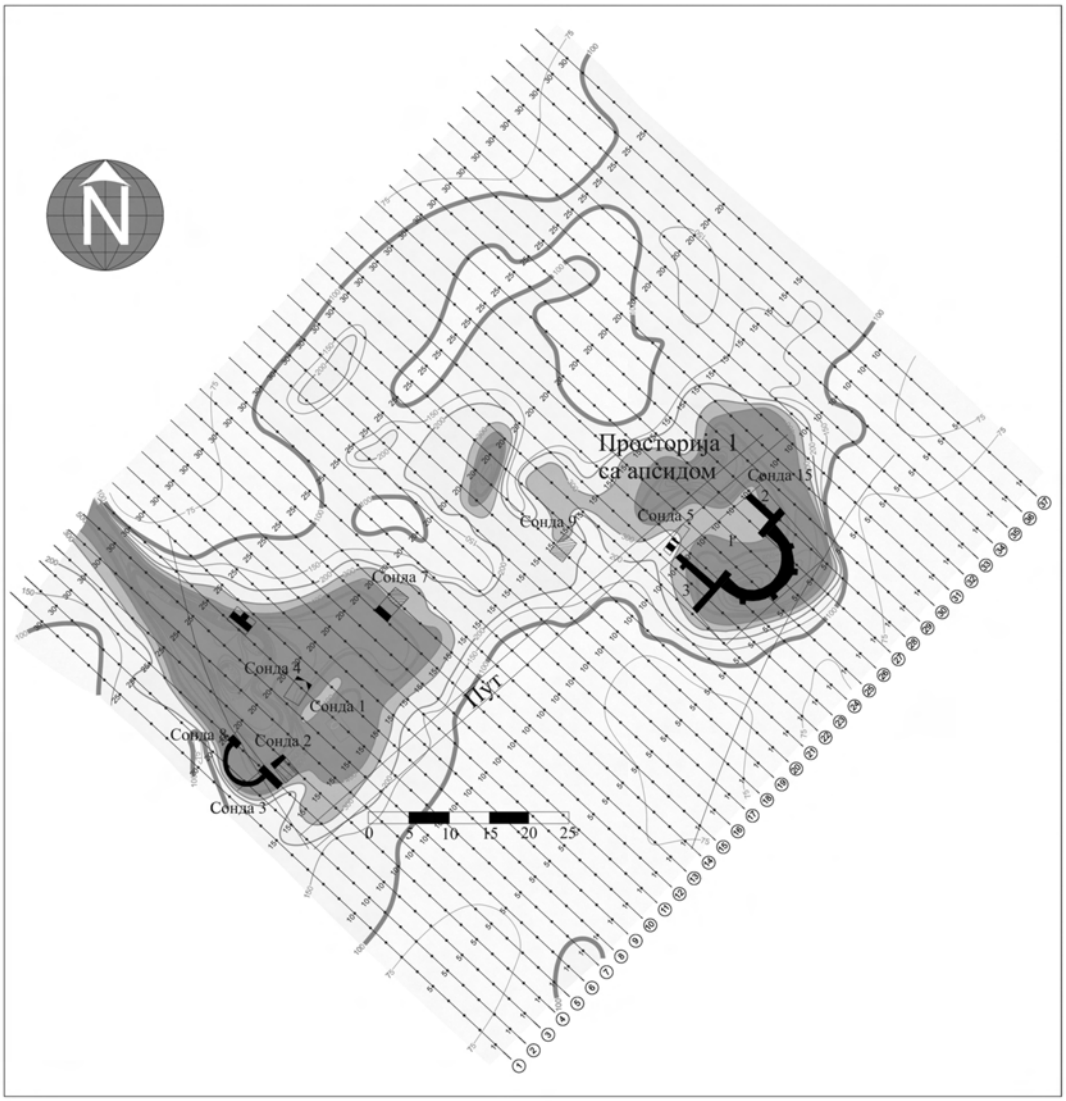

Табла **X** Резултати геоелектричних испитивања уклопљени са резултатима археолошких ископавања

PLATE **X** Results of geoelectrical investigations connected with results of archaeological excavations

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Aranđelović, D. 2002
Geofizika u inženjerskoj geologiji i hidrogeologiji, Novi Sad: DIT NIS – NAFTAGAS.

Арсић, Р. 2006
Истраживања позноантичког локалитета у селу Ћелије, општина Лајковац, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 31: 56–60.

Арсић, Р. и Чебашек Е. 2008
Сондажна истраживања локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, *Археолошки преглед 2/3* (2004/05): 68–71.

Арсић, Р. 2009
Истраживање касноантичке виле на локалитету Анине 2008. године, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 33: 88–90.

Tijana R. STANKOVIĆ PEŠTERAC
Museum of Vojvodina, Novi Sad

Results of Geoelectrical Prospection of Villa Rustica at the Site Anine near Lajkovac

Geoelectrical prospection of the site *Anine* was carried out in 2006 after first archaeological excavations and then archaeological excavations of the site section, which was indicated as most prolific from the archaeological point of view after interpretation of the prospection results followed in 2008. It was complex 1, which according to the opinion of R. Arsić is rather large villa with underfloor heating and residential quarters. The excavations confirmed results of geoelectrical prospection, which included multi methodological approach with geoelectrical mapping and probing and provided vertical cross-section of the terrain and horizontal situation for four orientation depths: 0.3-0.4 m, 0.55-0.75 m, 0.9-1.1 m and 1.5 m. The qualitative and quantitative interpretation of the results of measuring performed according to the grid of profiles and points (1147 in total) or at probe holes to the depth of 10 m provided the picture of lithological structure of the terrain with anomalies resulting from the cultural layer. The considerable anomalies were noticed for the walls and foundation of the building with apse (room1) and side rooms 2 and 3 but high anomalies in the values of electrical resistivity were also recorded for deposits of building rubble, stone, bricks and mortar and their lateral influences. The applied methodology of geoelectrical prospection has proven successful what is particularly important when linear hard structures of stone and bricks are concerned as was the case at this Late Roman site.

UDK 902:316.72(049.32) ;
316.72(049.32)
ID=187757836

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРИКАЗ

Моника З. МИЛОСАВЉЕВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд

Александар Палавестра, *Културни контексти археологије*, Филозофски факултет, Београд 2011, 315 страна са графичким приказима. ISBN 978-86-86563-86-6

Питања *шта је то археологија?* и *како знамо оно што знамо о прошлости?* могу се учинити као подразумљива и банална за нашу стручну заједницу која има дугу традицију археолошког делања. Ипак, пошто научни метод чини науку прогресивном управо кроз идеју да она никад није сувише сигурна у своје резултате, мислим да је врло важно одшкринути врата књизи *Културни контексти археологије* Александра Палавестре, која читаоца на много начина враћа овим почетним питањима.

Иако су теме, које су у књизи отворене, уско повезане са курсевима *Увод у студије археологије*, *Археологија и социјална антропологија* и *Археологија и социо-културна еволуција* на Филозофском факултету у Београду, њихов избор је примарно условљен теоријском позицијом српске археологије данас. Паралелно постојање различитих теоријских приступа у домаћој археолошкој заједници често доводи до међусобног неспоразумевања, па је стога ова књига важна јер осветљава идејне генеалогије и „културне контексте“ различитих школа мишљења. Тек њихово подробно разумевање нас може извести на пут критичког дијалога и бољих резултата у струци.

У првом поглављу, које носи назив *Археологија и антропологија*, дат је оквир за јасније разумевање ових појмова и дефинисане су разлике и сличности између две науке. У разноликост света археологије и антропологије читалац бива уведен кроз различито разумевање њихове повезаности и њихових предмета истраживања у Европи и Америци. Са друге стране, на колико год да је начина могуће разумети однос археологије према антропологији, сигурно је да прошлост објашњавамо кроз термине које познајемо или можемо да замислимо у садашњости (која је домен антропологије). Тако је већ у првом поглављу скренута пажња на опасности које нуди механичко тумачење прошлости садашњошћу, али и на то да је одговорност струке да интерпретира прошлост јер има могућност да понуди огромну временску перспективу разумевању човека.

У другом поглављу *Култура и природа* читалац може да сазна шта археолози и антрополози мисле кад говоре и пишу о култури, односно културама, и да ли је културна разноликост предмет њихових студија само зато што се ту крију угодне и

егзотичне теме. Кроз ово питање, аутор уводи као релевантне принципе културног релативизма, указује на нужност избегавања етноцентризма, а затим, кроз занимљиве примере, предочава моралне проблеме културног релативизма.

Треће поглавље *Заједничке предисторије* доноси изузетно оригиналан увид у античке, средњовековне и нововековне идеје о другим културама њихових садашњости и прошлости. Ово би поглавље, ипак, могло остати скуп брижљиво скупљених тривија из писаних извора, да није аргументовано показано како су сетови идеја из заједничке предисторије археологије и антропологије утицали на основе ових наука када су постале институционализоване.

Поглавље *Еволуција на делу* указује на значај и добробити једнолинијског еволуционизма у антропологији, али и на његове мрачне стране, спрегнуте са колонијализмом и расизмом. Са друге стране, кроз пето поглавље *Културна историја против еволуције* представљене су реакције на еволуционистичке идеје и далекосежне последице ове реакције на разумевање култура у археологији и антропологији. Тако је прва осцилација клатна од еволуционистичке ка антиеволуционистичкој антропологији нашла свој одраз у археологији: кроз стварање тростепеног система, а затим и археолошке културе као основне јединице археолошке интерпретације.

Терен и теренци је део књиге који нас враћа на питања метода, под којим подразумевам процедуре које служе да би се повезали теорија и подаци, али и техничко прикупљање података на терену, чију основу увек чини нека теорија. Кроз добро одабране примере истакнута је важност терена за археологе и антропологе кроз историје обеју дисциплина, подједнако као и начини на које су образлагали свој однос према теренском истраживању. На почетку поглавља поткрала се једна грешка. Уместо синтагме *салонски антрополози*, на које аутор свакако мисли, у тексту стоји: „*Салонски археолози*, њихове анкете и неутрални анкетари“. Овај неважан пропуст ипак истичем јер је једна од најснажнијих подела у српској археолошкој заједници данас заснована на замишљеној разлици између теоретичара (*салонских археолога*) и теренаца.

Кроз осмо поглавље *Социо - културна антропологија и нова археологија* дат је детаљан увид у збивања која су довела до пресудне промене парадигме у археологији половином XX века, али и у разлоге због којих је тада процесна (односно *нова*) археологија постала изразито утицајна. Два основна постулата које је у особеном облику нова археологија понудила били су: *више науке!* и *више антропологије!* У овим концептима и њиховом објашњењу крије се и теоријски кључ целе књиге - разлози због којих је археологија разматрана баш у спрези са антропологијом, али и комплексан начин на који је анализирана.Читалац бива охрабрен бројним могућностима оваквог приступа све док се при крају поглавља не суочи са једним од најтежих питања археологије уопште: „Откуд ми знамо да је то баш тако било?“ Насупрот гледиштима антрополога Едмунда Лича о томе да етнографске паралеле у

археологији могу да пруже само илустрацију могућег, а никако динамику у прошлости, нови археолози су се потрудили да подробно аргументују да је сазнати динамику у прошлости ипак могуће.

Девето поглавље *Антропологија и археологија размене* је предах између тешких епистемолошких дебата. Постаје јасније зашто људи у прошлости нису набављали одређене производе само да би обезбедили пуко преживљавање, јер да се размена и трговина заснивају на људској потреби за комуникацијом, разменом информација и културних модела, жудње за надметањем, исказивањем друштвеног престижа и моћи. Такође, понуђени су различити модели који усмеравају могуће методолошке путеве приликом анализе ових феномена у археолошкој интерпретацији.

Заједничке постмодерне теме археологије и социјалне антропологије је завршно поглавље којим Александар Палавестра, заправо, не завршава књигу. Он отвара бројна важна и провокативна питања, износи аргументе у прилог и против различитим постмодернистичким схватањима, и сваком читаоцу оставља по клупко за излазак из лавиринта замршених идеја *културних контекста археологије,* као и боље разумевање сопствене позиције и одговорности унутар струке.

Књига може бити схваћена као скелет за разумевање историје археолошких идеја или као увид у фрагменте прошлости домаће у односу на друге археолошке заједнице. Подједнако колико се обраћа археолозима, она је приручник за разумевање теорије и методологије у археологији намењен другим дисциплинама. Тиме археологија, излазећи иза вела чуда и мистерија, успоставља предуслове за интердисциплинарност која није просто сабирање различитих научних посленика.

UDK 904:738.83"652"(497.11)(049.32) ;
069.51:904(497.11)(049.32)
ID=187758348

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРИКАЗ

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН
Народни музеј, Београд

Славица Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века*, Музеј града Београда: Монографије, Београд 2011. ISBN 978-86-80619-70-5

Књига Славице Крунић *Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века* студиозан је каталог у којем је детаљно анализиран и прецизно, педантно и исцрпно, а пре свега утемељено, представљен значајан фонд од преко 600 примерака светиљки и светлосних тела важног цивилног и војног града римске провинције Горње Мезије.

Керамичке светиљке, Бронзане светиљке, Светиљке од стакла најважнија су и најобимнија поглавља (22-354), у којима је дата доследно спроведена анализа светиљки - али и других предмета који су се користили за осветљење у римском периоду - започета груписањем по врсти материјала, настављена креирањем типологије засноване на идентификацији примарних и секундарних морфолошких карактеристика. Користећи све релеватне постојеће типологије као основ за креирање нове, налази из Сингидунума систематизовани су у оквиру 41 типа. Анализа није подразумевала само пуко препознавање морфолошког типа, већ је разматрала и културни тип – односно разлике које су везане за развој продукције светиљки током пет векова који се обрађују. Осим карактеристика продукције које су коришћене за основу одредницу периода, те аналогија у појавности и трајању типова на основу већ успостављених и потврђених типологија, аутор је за појавност и трајање типова у Сингидунуму, за хронолошку детерминацију, користио и услове налаза у самом Сингидунуму, из добро истражених и потврђених слојева римског града и шире територије Сингидунума увек када је то било могуће, проверавајући, потврђујући, али у појединим типовима и померајући временске границе употребе појединих типова. Опис и анализу идентификованог типа прати каталог светиљки које припадају одређеном типу или њговим варијантама, доследно урађен по стандардима археолошке и музеолошке обраде предмета.

Каталог налаза почиње од хронолошки најстаријих налаза - лампи хеленистичке форме које су заступљене са 4 примерка. Глинене римске лампе опредељене су у 28 типова, од широко распрострањених, типичних форми римског доба, преко оних специфичнијих за подунавску регију, до локалних типова, са мноштвом варијаната. Следе касноантичке светиљке у оквиру типова XXIX до XXXIV. Бронзане светиљке представљене су у оквиру шест типова, а посебан тип чине оловне отворене лампе у облику осмице (кат. 484). Керамички свећњаци и држачи светиљки (кат. 444-446), делови римских канделабара и свећњака (кат. 488 до 493), као и једини

до сада сачуван примерак бронзаног фењера (кат. 494) такође су представљени у каталогу. Само један тип стаклених лампи могао је да буде идентификован међу налазима из Сингидунума (тип XLI), закључујући ову анализу светиљки и других светлносних тела са 495 каталошких јединица.

Посебно поглавље посвећено је *Представама на диску* (355-382). Упоређујући уобичајен репертоар констатован на светиљкама широм Римског царства (од представа божанстава, сцена из култа, портрета, преко еротских сцена, сцена гладијаторске борбе, до хришћанских симбола) са представама регистрованим у Сингидунуму, ауторка је покушала да установи правилности у појавности, специфичност укуса корисника и разлоге појаве, као и локалне карактеристике у производњи. Анализа представа на типовима и примерцима препозантим као локални производи показала је да су теме карактеристичне или омиљене за продукцију Сингидунума представе животиња (делфин, пантер, лав, лавица, орао и друге птице, пас, зец, кошута), па геометријски украси (розета), а да су фигуралне сцене ретке.

У намери да се утврде елементи продукције, посебно локална производња, као и елементи дистрибуције, односно трговачки контакти и успостављење руте у трговини, посебно поглавље посвећено је *Печатима или радионичким ознакама на римским светиљкама* (383-399), у коме је разматрана њихова појавност и број, те извор, односно центар продукције и дистрибуција, на основу аналогија и у контексту евиденције са других локалитета, посебно у суседним провинцијама и у самој Горњој Мезији. Највећи број печата везан је за тип лампи са печатима (тзв. Firmalampen), којих је регистровано више од 200 примерака, у оквиру којих је ауторка препознала могуће локалне примерке, имајући у виду до сада идентификоване радионице или регистроване калупе (попут светиљки са печатом Flavi које су локалне, или Armeni, који је развијао своју производњу у северној Италији, али је имао и радионицу у Доњој Мезији или Дакији од друге половине 2. века, те су чешће на овом доњодунавском простору, указујући на могућу радионицу чак и у Виминацијуму; затим Fortis – најбројније и најтипичније светиљке, широко распрострањене, са више радионица, где Виминацијум, имајући у виду налаз једног калупа, може да буде један од производних пунктова).

Правилно осмишљена и прецизно изведена типологија - имајући у виду број примерака, те недостатак оваквих системских каталога и типологија светиљки у досадашњој научној литератури у Србији - већ сама за себе представља изузетан допринос. Захваљујући подацима са археолошких истраживања и познатим условима и контексту налаза, Славица Крунић је код већ успостављених хронолошких одредница појединих широко распрострањених типова била у могућности да ревидира датовање, пре свега време употребе, показујужи специфичности Сингидунума. Локалне карактеристике допуњава утврђивање нових типова (попут типова XXII и XXIII, који нису познати у другим типологијама, са непознатим условима налаза, опредељени у шири временски период 2 и 3. века), градећи постепено слику о локалној производњи и могућој радионици у самом Сингидунуму. У рад су укључени и калупи за израду светиљки, само три која постоје у Античкој збирци (кат. 441-443), као још један елемент који потврђује локалну производњу. Труд да се укључе и до сада познати општи подаци о светиљкама и осветљењу у

римском периоду, као и секундарна употреба светиљки у погребним ритуалима (*Светиљке у погребним обичајима*, 400-404), који нуде елементе за јаснију слику о приватном животу и обичајима, римском становништву и акултурализованом локалном становништву, чини књигу занимљивом и за ширу јавност, не само за стручну.

Расправна поглавља прате и уводне информације (9-21), о употреби и значају светиљки у римско доба, о настанку и различитим начинима осветљавања, попут бакљи, те представљање материја и течности које су се користиле за осветљење које уз прегледна Хронолошка и закључна разматрања о налазима (405-420), бројне илустрације и импозантну библиографију, чинећи да овај монографски каталог може да послужи и као уџбеник, основна литература свима који желе више да сазнају о римском периоду и римском наслеђу код нас.

Књига Славице Крунић *Античке светиљке из Музеја града Београда и начини илуминације у Сингидунуму од I до средине V века* квалитетна је публикација, која представља знатан истраживачки допринос познавању римског периода на тлу Србије, посебно на тлу данашњег Београда. Она допуњава озбиљан недостатак у нашој стручној литератури и знатно ће олакшати сва даља истраживања као добро полазиште за проучавања светиљки не само Мезије, већ и подунавских провинција.

UDK 904:725.182"652/653"(497.11)(049.32) ;
725.182"652/653"(497.11)(049.32)
ID=187758604

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРИКАЗ

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН
Народни музеј, Београд

Марко Поповић, Весна Бикић, *Врсенице. Касноантичко и српско средњовековно утврђење (Vrsenice. Late Roman and Serbian Early Medieval Fortess)*, Археолошки институт: Монографије: Београд 2009. ISBN 978-86-80093-57-4

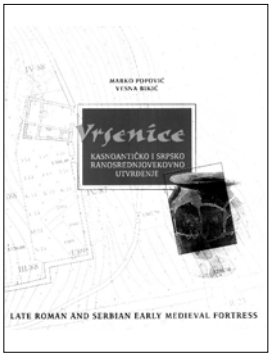

Књига аутора Марка Поповића и Весне Бикић представља резултате истраживања вишеслојног налазишта Градина у Врсеницама, на јужном рубу Сјеничког поља, у југозападној Србији. Овом монографијом не само да су допуњена сазнања о овој, чак и научној јавности, недовољно познатој области у унутрашњости Балкана и њеним археолошким локалитетима, већ су представљени и важна сазнања и добро фундирана размишљања о најстаријим периодима српске историје.

Аутори темељно, прецизно и исцрпно представљање резултата археолошких истраживања Градине у Врсеницама започињу представљањем степена истражености целе регије и прегледом истраживања подручја југозападне Србије. Систематска истраживања Раса, од 1972. године, дала су подстрек и рекогносцирањима територије општине Сјеница крајем седамдестих година прошлог века, током којих је 1985. године евидентирана и Градина у Врсеницама, на врху стеновитог брега на јужном рубу Сјеничког поља. Ископавањима од 1987. до 2001. године, у више кампања и са прекидима, откривени су остаци фортификација и објеката унутар брањеног простора, препознати у три основна стратиграфска и хронолошка хоризонта – антички, касноантички и раносредњовековни.

Археолошка истраживања на Градини у Врсеницама, стање локалитета, етапе истраживања и примењена методологија, као и културна стратиграфија (17-31) предмет су посебног поглавља. Претпоставке о трајању различитих фаза Градине и њиховој функцији, описи откривених здања и објеката, са анализом налаза који омогућавају хронолошко опредељење, као и шири контекст налаза, дат је у поглављу *Настанак и развој утврђења* (31-123). Следе *Закључна разматрања* (123-134), *Каталог налаза* (135-166) у којем је обрађено 309 типова керамичких посуда и ситних налаза различите намене, од стакла, метала, керамике, камена, кости као и посебан прилог *Касноантичко стакло са Градине у Врсеницама*, аутора Соње Стаменковић (189-195).

Први трагови запоседања Градине везују се за крај 3. или почетак 4. века, а њена локација, на важној комуникацији западних области Балкана са долином Ибра и Косовом, већ од ове фазе, одређује и намену - откривени објекти, изграђени у овој фази, у употреби до средине 4. века, у функцији су римске војне постаје и обезбеђења пута.

Првој фази касноантичког утврђења, опредељеној у другу пловину 5. века и сам почетак 6. века, припадају остаци одбрамбене и стамбене архитектуре - бедем, куће, грађевина уз западни бедем - препознати као типична касноантичка војна архитектура у унутрашњости Балкана. Време изградње прецизно је опредељено захваљујући истраженој пећи за креч, затвореној целини која је везана за припреме за изградњу бедема, док је време страдања и привременог напуштања утврђења повезано са земљотресом из 518. године. Градина на Врсеницама сврстана је у ред мањих касноантичких брдских утврђења на подручју данашње југозападне Србије, у граничној области између некадашњих провинција Мезије и Далмације, у једно од бројних утврђења регионалног значаја са основном функцијом обезбеђења главних комуникација и значајних привредних ресурса, али у употреби и као склониште локалног становништва.

Друга фаза касноантичког утврђења - палеовизантијско утврђење, описано је по истом принципу, представљањем главних особености откривених елемената фортификације, као и стамбене архитектуре (типови и конструкције касноантичких кућа), а посебна пажња је посвећена и новом објекту у оквирима бедема палеовизантијског утврђења – цркви подигнутој на остацима римске војне постаје. Ово касније утврђење, нешто пространије и са остацима више кућа него у претходној фази, у употреби је у другој половини 6. века, до краја 6. или почетка 7. века, када је, како показују налази, напуштено, не и насилно разорено. Поново успостављање и учвршћивање владавине Царства јужно од Дунава, у 6. веку, обухватало је и зоне у унутрашњости северног Илирика значајне за одбрану, те и границу између Дарданије и Превалитане, где Врсенице имају и рефугијалну функцију намењену локалном становништву.

Покретни археолошки налази старијег и млађег касноантичког хоризонта анализирани су у посебном поглављу, са јасном идејом да се не само препознају хронолошки осетљиви налази, већ да се издвоје локалне особености и преопознају обрасци дистрибуције на локалном и ширем регионалном нивоу за све врсте налаза. Аутори су се потрудили да идентификују и представе типове и различитости, углавном тешко видљиве, између налаза 5. и 6. века, као и промене у продукцији и оне карактеристике које су преживеле и у палеовизантијском добу, посебно када је реч о керамици. Важни су подаци о импорту, попут налаза источномедитернске тера сигилате, која представља феномен везан за унутрашњост Балкана.

Одбрамбена архитектура раносредњовековног српског утврђења идентификована у оквиру истражених целина Градине на Врсеницама један је од најважнијих резултата овог вишегодишњег истраживања. Овој фази, опредељеној у 9. и делом 10. век, припада обновљена главна кула, консолидован старији бедем који је затварао плато према западу и северозападу, као и млађи јужни бедем који је задржао улогу примарне тврђавске ограде. У унутрашњости утврђења нису констатовани трајни објекти.

Врсенице су једно од ретких налазишта са примером коришћења брањеног простора касноантичког утврђења – обновљеног али и знатно дограђеног - као фортификације и у раном средњем веку.

Анализа покретних археолошких налаза и овог хоризонта резултирала је важним подацима, где керамика поново има посебно место. Она се показује као хомогена целина, без типова и класа грнчарије, карактеристичних за налазишта у близини, попут Раса. Доминира керамика искључиво локалне производње, а недостатак налаза бугарског порекла даје и јасне границе подручја до којег је допирала бугарска власт.

Област која је била гранична за Превалитану и Дарданију, имала је много касније исту улогу делећи и бугарску територију од српске. Западно од Раса налазила се територија "покрштене Србије", у којој је Градина у Врсеницама једна од насељених тврђава, у функцији одбране прилаза. У спису Константина Порфирогенита о народима (о управљању Царством) у "покрштеној Србији" наводи се шест утврђења, односно насељених тврђава, где је Дестиникон (Достиник) убифициран у близини бугарске границе. Аутори су склони да уз добру аргументацију Врсенице идентификују са градом Дестиниконом остављајући могућност и за друга тумачења.

Неоспорно је да је у Врсеницама било утврђење у 9. и делом 10. веку, уништено можда у време великог Симеоновог напада на оновремену Србију у трећој деценији 10. века. Доградње извршене у време његовог оснивања за сада је једини пример раносредњовековне фортификације на подручју српских земаља

Књига *Врсенице. Касноантичко и српско средњовековно утврђење* аутора Марка Поповића и Весне Бикић, свеобухватно и прецизно представља све резултате дугогодишњих истраживања овог локалитета. Она допуњава празнине и мањак у нашој стручној литератури када је реч о недовољно археолошки познатом а изузетно занимљивом подручју јужне Србије и даје важан допринос питањима брдских утврђења, честим у унутрашњости Балкана, али нажалост још увек недовољно или слабо истраженим и представљеним, до сада углавном ограниченим на прелиминарне извештаје са рекогносцирања или ископавања. Марко Поповић и Весна Бикић поново су нам дали пример – модел – како ваљано публиковати резултате истраживања, тако да буду истинско полазште за разноврсна истраживања.

UDK 904:394(450)"10"(049.32)
ID=187759628

СТРУЧНИ ЧЛАНАК –
ПРИКАЗ

Дубравка М. ПРЕРАДОВИЋ
Народни музеј, Београд

Philip Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L'Italie méridionale byzantine et normande.* (Collection de l'École française de Rome, 373.) Rome: École française de Rome, 2007. стр. 753, 76 црно-белих илустрација, 1 мапа

Проучавање материјалне културе представља за истраживаче посебан изазов. У том смислу када је реч о реконструкцији предмета из свакодневног живота у једном мултикултуралном региону какав је око 1000. године била Апулија, онда тај задатак постаје комплексан истраживачки подухват. Филип Дичфилд приступио је том амбициозом изазову са циљем да идентификује предмете свакодневне употребе и проучи технику њихове проиводње. Требало би одмах на почетку нагласити да је у том подухвату и успео, тако да се пред читаоцем налази обимна студија, својеврсна хроника свакодневног живота јужне Италије у XI веку. У њој аутор пажљиво реконструише, корак по корак, специфичне активности и аспекте материјалне културе друштва у којем су се укрстили утицаји из Византије и са Запада.

Основу овог истраживања чини обиман фонд објављених извора (599-605) који нуди богат лексички репертоар примарно латинских, али и грчких појмова чија значења у науци нису била у довољној мери или уопште истражена. Дичфилд је стрпљивим, методичним и надасве акрибичним приступом успео да идентификује око две хиљаде појмова који се односе на предмете свакодневног живота. Предмети идентификовани овим путем, компарирани су са подацима које нуде археологија, етнологија или иконографија.

Аутор је студију поделио у логичне целине које, заједно, доприносе стицању целовите слике о свакодневним делатностима средњовековног човека и то почев од конструисања простора за становање и његовог опремања, преко машина и алата неопходних за обраду земље и производњу хране, као и оружја за одбрану, до одевања и украшавања. Посебан сегмент посвећена је занатима и трговини.

У првом поглављу (19-72) које носи наслов *Хабитат* кроз пет целина је представљен процес формирања домаћинства. На првом месту обрађени су грађевински материјали. За сваки појам аутор даје латинске и грчке термине који се срећу у писаној грађи, а које у даљем тексту детаљно објашњава и кад год је то било могуће наводи примере са терена, не само са простора Апулије већ и суседних области. Следи преглед типова хабитата, руралних и урбаних, али и помоћних објеката, затим појединачних

елемената архитектуре грађевине. У наставку, изложени су подаци који се односе на унутрашњу организацију простора. Поглавље је закључено информацијама о тржишту некретнинама из којих сазнајемо много о начинима рачунања површине једне куће, о уобичајеним димензијама стамбеног простора и, коначно, о њиховим ценама.

У другом поглављу (73-212) под насловом *Намештај и опрема за домаћинство* изнети су резултати истраживања који се односе на стамбени мобилијар, од елементарних, као што су кревет, сто и столице, преко оних који сведоче о потреби за комфором до фунерарне опреме. У којој мери је Апулија била место сусрета готово свих медитеранских култура сведоче и појмови који се односе на различите типове јоргана. Тако, на пример, аутор идентификује јоргане лангобардског, латинског и арапског типа који се разликују од прекривача кревета дефинисаних другим терминима. На истом месту износи резултате истраживања који се односе на кухињско и трпезно посуђе. Дичфилд посебно подвлачи да су у Апулији, осим керамичких посуда и предмета, у једнакој мери били заступљени и предмети од других материјала. Штавише, он наводи да се јело чешће сервирало у дрвеним чинијама него у керамичким тањирима. У оквиру истог поглавља, дати су и подаци који се односе на осветљење унутрашњег простора, а посебна пажња посвећена је системима за снабдевање водом, као и просторима и предметима који се односе на одржавање хигијене. Богатство појмова који су били у оптицају, а који се односе на личну хигијену, омогућило је аутору да, супротно од конвенционалног мишљења, закључи да средњовековни стандарди хигијене нису били знатно нижи од античких. На крају поглавља изложени су подаци у вези са типовима гробница и фунерарном опремом.

Наредно, треће поглавље (213-340) насловљено *Алати* посвећено је алатима свих типова, од најситнијих предмета до великих комлексних машина, као што су речни млинови, пресе за маслине и разбоји. Типолошки подељени у складу са специфичним делатностима, представљени су пољопривредне алатке и алати који су се користили за грађевинске радове. У оквиру истог поглавља обрађени су и типови оружја. Кроз засебне целине описани су алати и машине који су коришћени у млинарству, олеокултури и витикултури, као и они који су служили за издвајање соли из морске воде. Коначно, у овом сегменту обрађени су и предмети коришћени у рибарству.

Четврто поглавље (341-438) односи се на производњу текстила. Изненађујуће богат репертоар појмова сведочи како о разноликој типологији тако и о оригиналности тканина присутних у Апулији на крају раног средњег века. Реч је како о локалним тако и о увезеним тканинама са обала Медитерана од најближих до оних најудаљених. Ово и наредно поглавље, које је посвећено одевању, представљају најкомплекснији део Дичфилдове студије, будући да је било потребно дешифровати техничку терминологију која се односи на производњу и обраду влакана без могућности да се резултати упореде са физичким остацима на терену. Писани документи сведоче о

начинима на које су ткани памук, конопља, лан, вуна и свила. Једновремено писани извори откривају да су различита влакна била комбинована, као и да је одећа израђивања на начине који су били непознати у претходним столећима. На овом месту аутор доводи у питање конвенционалне ставове о третману влакана и тканина у средњовековном друштву, јер документарна грађа показује да је њихова израда била далеко иновативнија него што се то до сада сматрало.

Следеће, пето поглавље (439-528) носи наслов *Костим*. У оквиру овог сегмента изложени су резултати о одевним предметима, одевном аксесоару, накиту и позаментарији. Можда највредније сведочансво о апулијском друштву јесте богатство и разноврсност костима, како свакодневног тако и репрезентативног. У овом поглављу представљени су редом делови одеће, од интимног рубља преко туника, кафтана и хаљина до летњих и зимских мантила, од покривала за главу до обуће. Детаљно су изложени типови накита и других украса на одећи, попут бордура, трака, реса, чипке и различитих типова веза. Упркос немогућности да идентификује све суптилне разлике између појединачних комада одеће, аутор је закључио да је у Апулији на крају раног средњег века гардероба била знатно разноврснија од оне на заласку римске цивилизације. Резултати до којих је дошао Дичфилд показују и да уобичајена слика о средњовековном руралном становништу одевеном у грубу и безбојну одећу лишену украса представља изузетак а не правило.

Последње, шесто поглавље ове обимне студије носи наслов *Занатство и трговина* (527-582). На овом месту аутор даје кратак преглед основних заната: каменорезачког, дрворезачког, грнчарског, ковачког, стаклодувачког, сарачког, као и основне податке о циркулацији новца, те о превозним средствима. У другом делу овог поглавља приказана је апулијска поморска трговина и идентификовани су производи који су се у Апулију увозили, као и карактеристични производи који су са овог простора извозили.

Закључке и сазнања до којих је аутор дошао, нажалост, није било могуће поткрепити адекватним илустрацијама. Нешто више од 70 црно-белих илустрација не пружа ни приближну слику о богатој и разноврсној материјалној култури византијске и норманске Апулије. Остаје нам да се надамо да ће нова археолошка истраживања изнети на светло дана бар неке од предмета чије је постојање потврђено у писаним изворима.

Обимна библиографија (607-690), иако не обухвата публикације објављене након 2002. године, нуди исцрпан преглед релеванте литературе о свим третираним темама, а индекси, *index rerum* (691-724) и *index nominum et locorum* (725-734), не само што читаоцу омогућују лако сналажење у сложеној материји која је у овој књизи обрађена, већ и сведоче о енциклопедијској ширини ове студије. Изненађује, стога, чињеница да је Дичфилд у потпуности занемарио сегмент свакодневног живота који се односи на забаву и да овом студијом нису обухваћени музички инструменти.

Овом приликом, Дичфилд третира материјалну културу као аутономно поље истраживања. Такав приступ омогућио му је да дође до нових сазнања и аргумената који откривају животни стандард и инвентивност становника Апулије у XI столећу. Коначно, начин и богат језик којим је написана, чине да студија Филипа Дичфилда није монотони каталог који се консултује, већ књига која се са пажњом чита.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Сташа БАБИЋ, Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ, Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Милоје ВАСИЋ, Растко ВАСИЋ, Мирослав ВУЈОВИЋ, Снежана ГОЛУБОВИЋ, Емина ЗЕЧЕВИЋ, Бранка ИВАНИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Милош ЈЕВТИЋ, Борислав ЈОВАНОВИЋ, Јелена КОНДИЋ, Вера КРСТИЋ, Славица КРУНИЋ, Арчер МАРТИН, Милена МИЛИН, Мирослава МИРКОВИЋ, Душан МИХАИЛОВИЋ, Славиша ПЕРИЋ, Стефан ПОП-ЛАЗИЋ, Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ, Петар ПОПОВИЋ, Ненад РАДОЈЧИЋ, Никола ТАСИЋ, Ненад ТАСИЋ, Снежана ФЕРЈАНЧИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР

ЛЕКТУРА
Нада КРСТИЋ

ПРЕВОД
Мирјана ВУКМАНОВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ
Весна ПАНАЈОТОВИЋ

КОМПИЈУТЕРСКА ОБРАДА
Ружица ДОЉАНЧЕВИЋ

ШТАМПА
ПУБЛИКУМ

ТИРАЖ
800

AUTEURS DE RECENSION

Staša BABIĆ, Vera BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ, Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Snežana FERJANČIĆ, Snežana GOLUBOVIĆ, Branka IVANIĆ, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Miloš JEVTIĆ, Borislav JOVANOVIĆ, Jelena KONDIĆ, Vera KRSTIĆ, Slavica KRUNIĆ, Archer MARTIN, Milena MILIN, Miroslava MIRKOVIĆ, Dušan MIHAILOVIĆ, Slaviša PERIĆ, Stefan POP-LAZIĆ, Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ, Petar POPOVIĆ, Nenad RADOJČIĆ, Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR, Nikola TASIĆ, Nenad TASIĆ, Miloje VASIĆ, Rastko VASIĆ, Miroslav VUJOVIĆ, Emina ZEČEVIĆ

LECTRICE
Nada KRSTIĆ

TRADUCTION
Mirjana VUKMANOVIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE
Vesna PANAJOTOVIĆ

TRAITEMENT ÉLÉCTRONIQUE DU TEXT
Ružica DOLJANČEVIĆ

IMPRIMERIE
PUBLIKUM

TIRAGE
800

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија /
главни и одговорни уредник Татјана
Цвјетићанин. - 1983, књ. 11/1- . -
Београд : Народни музеј, 1983-. - 24 cm

Делимично је наставак: Зборник Народног
музеја у Београду = ISSN 0522-8352
ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја у
Београду. Археологија
COBISS.SR-ID 6397964